Роман Шуст

НУМІЗМАТИКА

ІСТОРІЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ ТА МОНЕТНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

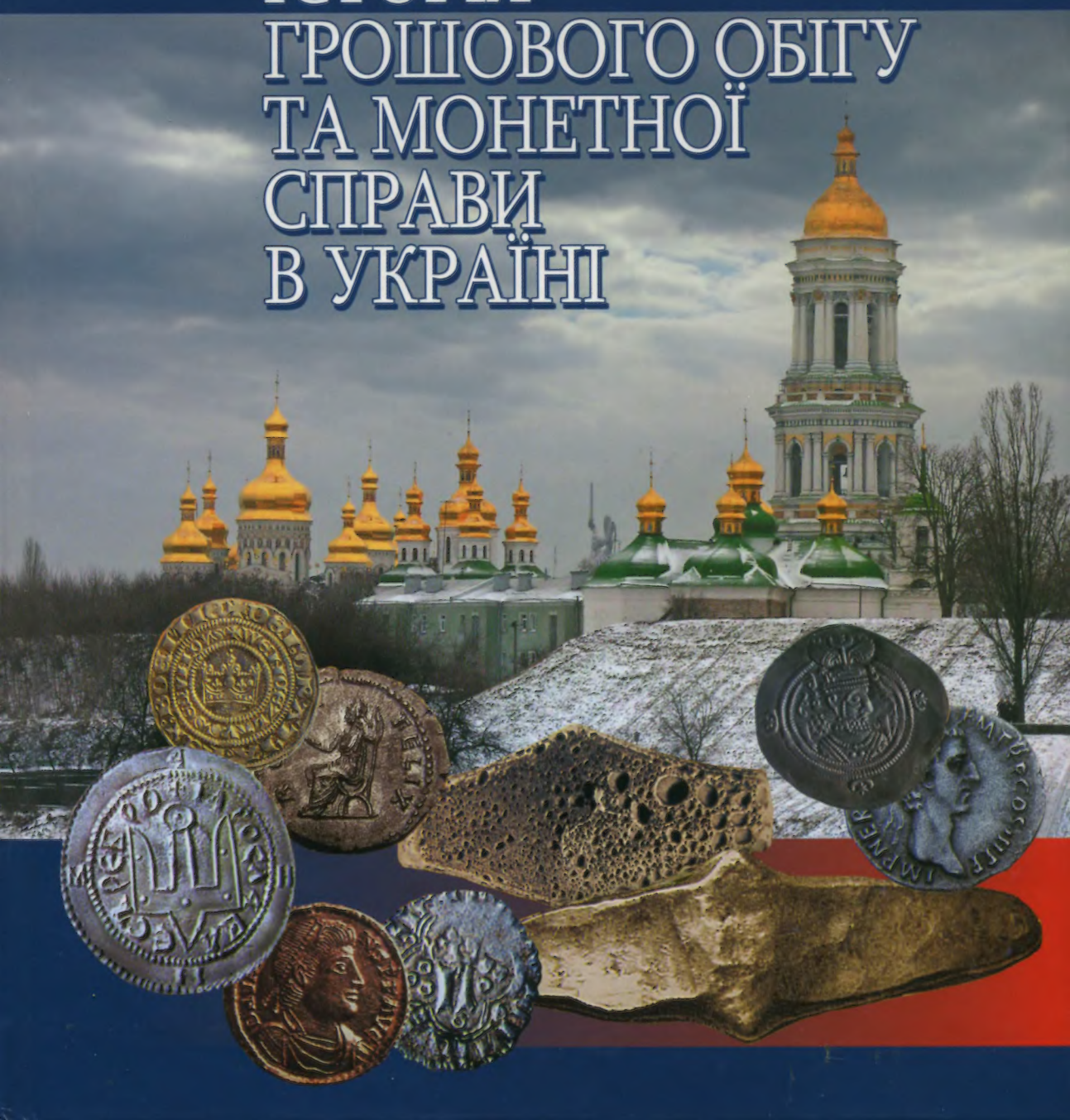

Роман Шуст

НУМІЗМАТИКА

ІСТОРІЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ ТА МОНЕТНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

Навчальний посібник

2-ге видання, стереотипне

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Київ
"Знання"
2009

торрент оцифровано ГУРТОМ toloka.to

УДК 737:336.74(09)(477)
ББК 63.221(4УКР)
Ш97

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист № 14/18.2-393 від 17 лютого 2006 р.)

Рецензенти:
М. Ф. Котляр, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, головний науковий співробітник (Інститут історії України НАН України, м. Київ);
Л. В. Войтович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник (Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, м. Львів)

Шуст Р. М.

Ш97 Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. — 2-ге вид., стер. — К.: Знання, 2009. — 376 с.
ISBN 978-966-346-397-1

У посібнику розглядаються питання виникнення і розвитку товарно-грошових відносин, карбування, обігу та лічби монет на українських землях від найдавніших часів до наших днів. Окремий розділ присвячено формуванню грошово-монетної системи незалежної України. Особливу увагу приділено висвітленню ролі й місця нумізматики як науки серед інших спеціальних історичних дисциплін. Книга ілюстрована зразками монет і грошових знаків різних періодів та епох. У кінці посібника вміщено словник, у якому подано тлумачення найважливіших нумізматичних термінів та понять.

Для студентів і викладачів історичних та економічних спеціальностей, краєзнавців, нумізматів, ювелірів, мистецтвознавців, митників, усіх, хто цікавиться минулим України.

УДК 737:336.74(09)(477)
ББК 63.221(4УКР)

Навчальне видання

ШУСТ Роман Мар'янович

НУМІЗМАТИКА: ІСТОРІЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ ТА МОНЕТНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

Навчальний посібник

Формат 70×100$^{1}/_{16}$. Папір офс. Друк офс. Гарнітура SchoolBook.
Ум. друк. арк. 30,32. Обл.-вид. арк. 25,72. Зам. № 7-640.

Видавництво "Знання". 01034, м. Київ-34, вул. Стрілецька, 28.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1591 від 03.12.2003.
Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36.
E-mail: sales@znannia.com.ua; http://www.znannia.com.ua

Віддруковано на ВАТ „Білоцерківська книжкова фабрика", 09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

ISBN 978-966-346-397-1 9 789663 463971 >

© Р. М. Шуст, 2007
© Видавництво "Знання", оригінал-макет, 2009

ЗМІСТ

Вступ. Нумізматика в системі спеціальних історичних дисциплін 7

РОЗДІЛ 1. Початки обігу та карбування монет на українських землях. Грошове господарство античної епохи 23

§1. Поява монети та формування грошових систем античної Греції 23
§2. Монетна справа та грошове господарство Ольвії 26
§3. Монетна справа Тіри 34
§4. Монетне карбування Керкинітиди та Ніконію 37
§5. Грошовий обіг та монетна справа Херсонесу 38
§6. Особливості монетного господарства полісів Боспорського царства 43
§7. Поширення римської монети на українських землях 48

РОЗДІЛ 2. Становлення регулярного грошового обігу на українських землях у період виникнення та розвитку Київської держави 56

§1. Виникнення і розбудова монетного ринку на українських землях в епоху становлення Київської Русі (V—IX ст.) 56
§2. Монетне карбування на території Київської держави у X—XI ст. 61
§3. Виникнення та розвиток монетно-грошової системи Київської Русі 68
§4. "Безмонетний період" в історії грошового обігу Київської Русі (кінець XI — початок XIV ст.) 71

РОЗДІЛ 3. Формування монетних систем та особливості грошового обігу на українських землях у складі іноземних держав (XIV—XVIII ст.) 79

§1. Відновлення традиції карбування монет та їх обігу на українських землях в епоху пізнього середньовіччя (початок XIV — кінець XV ст.) 79
§2. Функціонування Львівського монетного двору у другій половині XIV — на початку XV ст. 86
§3. Монетне карбування у Київському, Новгород-Сіверському та Подільському удільних князівствах у складі Великого князівства Литовського в XIV ст. 92

РОЗДІЛ 4. Розвиток грошового господарства на українських землях у XVI — першій половині XVII ст. 102

§1. Еволюція монетних систем Польсько-Литовської держави за часів останніх Ягеллонів 102
§2. Розбудова грошово-монетного господарства Речі Посполитої в останній чверті XVI — першій половині XVII ст. 111
§3. Структура грошового ринку на українських землях у XVI — першій половині XVII ст. 117

РОЗДІЛ 5. Наростання кризових явищ у грошовому господарстві Речі Посполитої в другій половині XVII—XVIII ст. 132

§1. Монетні реформи другої половини XVII ст. 132
§2. Особливості розвитку грошового ринку Правобережної України у другій половині XVII—XVIII ст. 150

РОЗДІЛ 6. Особливості еволюції грошового господарства українських земель у складі Московської держави (друга половина XVII — початок XX ст.) 165

§1. Питання карбування монети в Українській гетьманській державі та формування грошового ринку Лівобережної України в другій половині XVII ст. 165
§2. Грошова реформа Петра I та її вплив на грошове господарство українських земель 181
§3. Грошове господарство українських земель у складі Російської імперії (XVIII — початок XX ст.) 185

РОЗДІЛ 7. Грошовий обіг на західноукраїнських землях у другій половині XVIII — на початку XX ст. 215

§1. Монетний ринок Галичини, Буковини та Закарпаття в умовах австрійського панування (друга половина XVIII — перша половина XIX ст.) 215
§2. Грошова система Австрійської (Австро-Угорської) імперії в епоху срібного та золотого монометалізму 228

РОЗДІЛ 8. Розбудова монетно-грошового господарства в роки Української Революції (1917—1921 рр.) 241

§1. Становлення української національної грошової системи в період Центральної Ради 243
§2. Розбудова фінансово-грошової системи та емісійна політика України періоду Гетьманату Павла Скоропадського 250
§3. Грошове господарство України за часів Директорії УНР 254
§4. Становлення фінансової системи та грошового обігу Західноукраїнської Народної Республіки 258
§5. Грошова політика уряду радянської України 262
§6. Обіг недержавних грошових знаків на Україні у 1914—1918 рр. 264

РОЗДІЛ 9. Грошове господарство українських земель між світовими війнами (1921—1939 рр.) 271

§1. Стабілізація грошової системи радянської України та особливості її розвитку у 20—30-х роках 271
§2. Формування та розвиток монетно-грошових стосунків на Західній Україні 284
§3. Грошове господарство на Закарпатті у міжвоєнне двадцятиріччя 293
§4. Грошовий обіг на Буковині у 1918—1940 рр. 296

РОЗДІЛ 10. Грошовий обіг на Україні в роки Другої світової війни та в повоєнний період (1939—1991 рр.) 303

§1. Грошова система Радянського Союзу у 1939—1945 рр. 303
§2. Окупаційні грошові випуски на українських землях у 1939—1944 рр. 307
§3. Грошові документи українського національно-визвольного руху середини XX ст. 310

§4. Грошова система Радянського Союзу у повоєнні роки (1945—1991 рр.) 321

РОЗДІЛ 11. Формування грошово-монетної системи незалежної України 333

§1. Розвиток грошової системи України в період становлення державної незалежності 333
§2. Грошова реформа 1996 р.: підготовка, проведення та наслідки 344

Словник нумізматичних термінів та понять 359

ВСТУП

Нумізматика в системі спеціальних історичних дисциплін

Нумізматика є однією з спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Термін "нумізматика" виник в епоху середньовіччя у Східній Римській (Візантійській) імперії — він походить від грецького іменника "νομοζ", що означає "закон, звичай, право, законний засіб платежу". Похідним від нього є грецький термін "νομιζμα" та римський "nummus" — монета. Саме слово "монета" має латинське походження і виводиться від назви храму богині Юнони-Монети, в якому містився найдавніший у Стародавньому Римі монетний двір.

Початковим періодом історії нумізматичної науки було колекціонування монет. Воно розпочалося ще у Стародавньому Римі, про що свідчать давні автори: історик Гай Светоній Транквіл, поет Овідій та ін. Вони підкреслювали важливість використання монет як засобу пропаганди та історичного джерела. Однак більшість дослідників початки систематичного нумізматичного колекціонування датують епохою Відродження. Відомо, що одним із перших колекціонерів був славетний поет Франческо Петрарка (1307—1374), який у своїх листах згадував про монети римського імператора Веспасіана та імператриці Фаустини. Вже в цей ранній період розвитку нумізматики дослідники, опрацьовуючи монети, неминуче робили певні історичні спостереження та узагальнення. Нумізматика стала сукупністю знань, необхідних для колекціонування монет, їх елементарного визначення та найпростішої систематизації. Джерелом для поповнення колекцій були знахідки скарбів та поодиноких монет античної епохи. При цьому зі скарбів відбирались найбільш рідкісні та найкраще збережені екземпляри, решту ж монет здебільшого перетоплювали у тиглях ювелірів. Саме тому на цьому етапі розвитку нумізматики колекціонування завдало значної шкоди науці. Тоді ж розпочалася і торгівля монетами. У першій половині XIV ст. відомим торгівцем продукцією античних монетарень був венеціанський купець Ольв'єре Форцца. Згодом, наприкінці XVI ст., було започатковано проведення монетних аукціонів,

які з XIX ст. стали регулярними. В процесі їх підготовки опрацьовувався значний обсяг нумізматичного матеріалу, публікувалися каталоги, в яких нерідко міститься інформація про монети, чимало з яких на даний час є втраченими для науки. Значний попит на античні монети спричинив виготовлення копій та наслідувань античних монет. Найбільш відомим автором підробок був мешканець італійського міста Падуя Джованні Кальвіно (1500—1570), який створив кілька сотень монетних штемпелів для карбування бронзових монет римських імператорів. Ці так звані падуанці присутні у багатьох музейних та приватних колекціях, але, завдяки специфічним рисам карбування, їх легко відрізнити від справжніх римських монет.

Карбування монет у XVI ст.

Найбільш відомими колекціонерами середньовіччя були Жан герцог Беррі (1340—1416), родина Медічі у Флоренції, імператори "Священної Римської імперії" Фрідріх III, Максиміліан I та Фердінанд I, Папа Римський Павло II (1464—1471), угорський король Матяш Корвін (1458—1490), родина Сфорца у Мілані, видатний гуманіст Еразм Роттердамський (1469—1536). Створення їхніх нумізматичних збірок було зумовлене поширенням ідей Ренесансу. Велике зацікавлення їхніх власників викликали портретні зображення на монетах славетних мужів античності — Александра Македонського, Гая Юлія Цезаря, Октавіана Августа та ін., які сприймались як зразок людини-гуманіста. Відтоді монархи європейських держав, представники аристократичних родин, заможні купці, вчені при університетах, а часто і міські власті створювали власні нумізматичні збірки. Немало з них стали основою для найбільших колекцій сучасності. Серед них — Віденський Імператорський Мюнцкабінет, Британський Музей у Лондоні, Лувр у Парижі, Державний Ермітаж у Санкт-Петербурзі, збірка Краківського університету та ін.

У XVI—XVII ст. кількість нумізматичних колекцій суттєво зросла. Нідерландський художник та вчений Губерт Гольц (1526—1587), мандруючи країнами Європи, ознайомився з понад 950 монетними збірками. З кінця XV ст. з'явилася спеціальна нумізматична література, в якій містились описи техніки виготовлення монет, вагових систем античності, встановлювались ціни на старовинні монети, публікувались описи нумізматичних колекцій тощо.

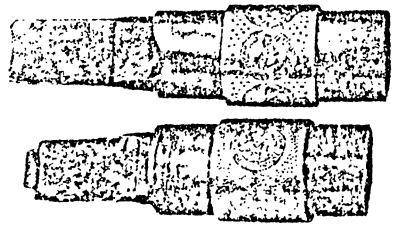

Вали вальцювальної машини

Процес нагромадження нумізматичних матеріалів став особливо активним у XVII—XVIII ст. На той час описи колекцій містили по декілька тисяч одиниць. Так, французький нумізмат Г. Е. Мійонне (1770—1842) описав понад 50 тис. античних монет.

На цей час припадає початок формування монетних збірок на українських землях. Актові книги Львівського магістрату містять відомості про те, що львівські міщани цікавилися старовинними монетами. Зокрема, відомий представник патриціату м. Львова Ян Алємбек був власником кількох сотень давньогрецьких та давньоримських золотих та срібних монет. Значними колекціями античних монет володіли також львів'яни Христофор Брем та шляхтянка Софія Могилянка. Впродовж XVIII—XIX ст. значні колекції монет та медалей були сформовані у Львівському та Київському університетах, Кременецькому ліцеї, Національному Закладі ім. Оссолінських у Львові, Ставропігійському Інституті, Науковому Товаристві ім. Шевченка та ін.

З 1753 р. створювалася колекція Британського Музею. Нині у її складі налічується більше 650 тис. монет, 150 тис. з них становлять давньогрецькі та давньоримські монети. З 450 тис. екземплярів складається колекція Кабінету медалей Паризької Національної бібліотеки, в основі якої лежать колекції французьких королів Франциска I, Генріха II, Карла IX і Людовіка XIV. У XIX—XX ст. вона поповнювалася головним чином за рахунок дарів приватних осіб. Так, відомий нумізмат Ф. де Сольсі подарував 7 тис. монет. Однією з найдавніших (заснована ще в XV ст. імператором Фрідріхом III) є Федеральна збірка монет, медалей та грошових знаків Австрії (колишній Віденський Імператорський Мюнцкабінет), що налічує понад 500 тис. одиниць. У XIX ст. їй було передано низку монетних знахідок, виявлених на території Галичини та Буковини. Значна кількість нумізматичних пам'яток, що проливають світло на історію грошового обігу України, зберігається у найбільших російських колекціях — Державному Ермітажі у Санкт-Петербурзі (близько 1 млн 200 тис. монет та медалей) та Державному історичному музеї у Москві (1 млн 623 тис. грошових знаків). Саме в цих збірках є найбільше монетно-вагових гривен та княжих монет епохи Київської Русі. Сюди ж потрапила основна частина монетних скарбів, виявлених у XIX—XX ст. на українських землях, що входили до складу Російської імперії.

Нагромадження значної кількості нумізматичних матеріалів зумовило появу низки праць історико-нумізматичного характеру, які започаткували якісно новий етап у розвитку нумізматики — етап наукової систематизації. Перший — географічний — порядок опису монет належить французькому

Йосиф Ілларій Еккель

дослідникові Жану Пеллерену (1762). Однак засновником наукової нумізматики вважають директора Імператорського Мюнцкабінету у Відні, професора класичної археології Віденського університету Йосифа Ілларія Еккеля (1737—1798). У праці "Doctrina numorum veterum" ("Вчення про древні монети"), вісім томів якої було опубліковано у 1792—1798 рр., Еккель запровадив наукову систематизацію монет на основі історично-географічного принципу. За схемою Еккеля, монети послідовно розміщувалися відповідно до розташування монетних дворів за годинниковою стрілкою вздовж берегів Середземного моря, починаючи від Іспанії, далі північним узбережжям до Італії, Балканського півострова, Малої Азії і країн Східного Середземномор'я та Північної Африки. Всередині окремих областей нумізматичні пам'ятки систематизувались за хронологічним принципом із урахуванням географічного розташування монетарень (з півночі на південь). Крім цього, Еккель розробив основи монетно-вагових систем, описав найбільш вживані способи карбування монет, опрацював еволюцію систем номіналів, що сформувалися в античну епоху тощо. Він уперше застосував нумізматичний матеріал при вивченні питань політичної історії та історії культури. Створена Еккелем схема систематизації нумізматичних матеріалів до цього часу не втратила свого значення. Так, на її основі сучасними дослідниками проводиться систематизація монет античних колоній, заснованих греками у Північному Причорномор'ї.

Наприкінці XVIII ст. у європейських навчальних закладах розпочалося викладання курсу нумізматики. Так, у Львівському університеті з 1784 р. його викладав учень і послідовник Еккеля професор Готфрід Уліх. У 1792 р. він опублікував перший у Східній Європі курс лекцій з нумізматики. Згодом цей предмет у Львівському університеті читав професор Фома Вучіч.

Найбільшого піднесення нумізматична наука досягла у XIX ст. Розвиваючи засади системи Еккеля, австрійський юрист та нумізмат, професор університету у Празі Йозеф Мадер (1754—1815) започаткував систематизацію середньовічної нумізматики. Над цією проблемою працювали також Християн Томсен (1788—1865) та Герман Гроте (1802—1896). Завершили систематизацію монет середньовіччя та нового часу Артур Анжель та Раймонд Серрюр, які у 1891—1905 рр. опублікували свою тритомну працю.

Перші наукові розвідки з нумізматики українських земель з'явилися у першій половині XIX ст. Їхніми авторами були Х. Френ, П. Савєльєв та

В. Тізенгаузен, які вивчали обіг арабських дірхемів у Східній Європі у VIII—X ст. Пізніше цю проблему досліджували А. Марков та Р. Фасмер. Останній, зокрема, сформулював чітку, науково обгрунтовану періодизацію обігу арабських монет на грошовому ринку Київської Русі.

Важливим етапом розвитку української нумізматичної науки стало опрацювання та публікація топографії монетних знахідок. Одним із перших діяльність у цьому напрямі розпочав відомий український історик Володимир Антонович. Будучи професором Київського університету св. Володимира, він одночасно завідував нумізматичною колекцією цього навчального закладу і опрацьовував монетні скарби, які передавалися до її складу. У другій половині XIX — на початку XX ст. було видано топографії монетних знахідок окремих губерній: Київської (М. Біляшівський, 1889), Харківської (В. Данилевич, 1905), Катеринославської (В. Данилевич, 1904), Чернігівської (В. Шугаєвський, 1915), Волинської (В. Орлов, 1885).

Значна частина наукового доробку вчених-нумізматів присвячена вивченню найдавніших монет Київської держави княжих часів — златників та сріблянників. У 1882 р. російський нумізмат І. Толстой опублікував фундаментальну монографічну працю, в якій розшифрував легенди та зображення цих монет, обгрунтував причини та обставини їх карбування тощо. Висновки автора, попри неодноразові спроби їх перегляду, значною мірою залишаються актуальними і в наш час. Важливою подією для нумізматики українських земель епохи середньовіччя стало видання у 1983 р. каталога монет Київської держави X—XI ст., який підготували працівники Державного Ермітажу у Санкт-Петербурзі І. Спаський та М. Сотникова. Питання грошового обігу на українських землях у IX—XIV ст. вивчали відомі дослідники А. Ільїн, Г. Корзухіна, М. Котляр (проблеми обігу монетних злитків-гривень), В. Янін (питання так званого "безмонетного періоду") та ін.

Проблеми грошового обігу на українських землях в епоху пізнього середньовіччя та нового часу відображені у численних працях члена-кореспондента НАН України М. Котляра, який досліджував структуру грошового ринку та систему грошової лічби і створив першу топографію монетних знахідок, виявлених на території України. Окремими аспектами української нумізматики цього періоду цікавились М. Брайчевський, В. Кропоткін, Д. Шелов, П. Каришковський, А. Зограф, В. Анохін (грошовий обіг та монетна справа античної епохи), А. Сіверс, В. Рябцевич, Н. Соболєва, Г. Козубовський, А. Крижанівський (історія грошового господарства українських земель XIV—XV ст.), М. Котляр, В. Шугаєвський, В. Зварич, Р. Шуст, В. Шлапінський (структура грошового

Микола Федорович Котляр

Володимир Васильович Зварич

ринку українських земель у XVI—XVIII ст., топографія монетних знахідок, функціонування монетних дворів та ін.), М. Дмитрієнко, С. Пивоваров, М. Гнатишак, П. Рябченко, О. Огуй (проблеми української нумізматики XIX—XX ст.) та ін. Незважаючи на значну кількість наукових розвідок, є чимало проблем, які чекають свого розв'язку. Серед них — створення повної топографії монетних знахідок усіх регіонів України, виявлення взаємозв'язків нумізматики та економічної історії, застосування нумізматичних досліджень при розгляді питань політичної історії та історії культури тощо. Переосмислення потребують історично-нумізматичні дослідження з питань історії грошового обігу на українських землях у XX ст.

Незважаючи на тривалий період розвитку нумізматики як наукової дисципліни, досі немає одностайності при визначенні терміна "нумізматика". Так, М. Котляр окреслив нумізматику як спеціальну історичну дисципліну, предметом вивчення якої є старовинні монети. Відомий польський нумізмат Р. Кєрсновський назвав її наукою про монету як джерело історичного пізнання. Російський учений В. Потін дає таке визначення: "Нумізматика — наука, що вивчає монети та монетні скарби як пам'ятки, що відображають економічний та культурний розвиток окремих країн і народів, роль грошей і грошових систем у ту чи іншу епоху". Наближеними до нумізматики є низка спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Деякі з них виокремилися з нумізматики і стали самостійними зовсім недавно. Це передовсім боністика, що вивчає паперові грошові знаки; фалеристика, що досліджує настільні та нагородні медалі, ордени, відзнаки; історія медальєрного мистецтва та ін. Інколи межа між ними та нумізматикою майже не простежується.

Нумізматичні джерела поділяються на дві групи — основні та допоміжні. До першої належать монети, монетні комплекси — скарби, а також предмети, котрі мають відношення до процесу виготовлення монет.

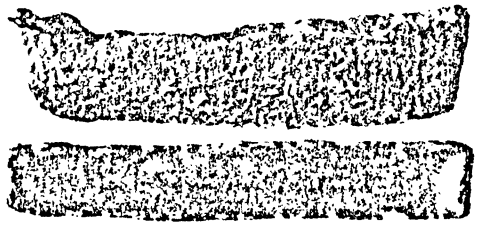

Золота Орда. Гривня. Срібло. XIV ст.

Монети, а також їх замінники — монетоподібні грошові знаки: тоукени, грошові металеві злитки (оболи, гривні та ін.), які є важливим історичним джерелом. Їх форма, метрологічні показники, особливості виготовлення проливають світло на економічну історію, а легенди та зображення нерідко є єдиним джерелом інформації про імена та порт-

ретні особливості не лише античних та середньовічних правителів, а й володарів нового та новітнього часу. Інколи лише завдяки монетам та медалям, які виготовлялися зі срібла, золота, бронзи, міді та інших металів, що вистояли перед випробовуваннями часом, маємо змогу пізнати давно знищені пам'ятки архітектури та мистецтва. Серед них — одне з чудес світу — виготовлена Фідієм статуя Зевса, що містилась у храмі в древній Олімпії, славнозвісний римський Колізей тощо.

Особливо цінними для дослідників є монетні знахідки — як скарби (монетні комплекси), так і поодинокі монети. Перші з них сформувалися в процесі грошового обігу і стали наслідком тезаврації (нагромадження дорогоцінних металів як скарбу) монет. Ці різні за обсягом грошові суми на певний час були вилучені з обігу, а потім їхні власники, в силу різних обставин, не змогли ними скористатися. Важливим питанням є систематизація монетних знахідок, якій приділяли увагу немало знаних нумізматів. Серед них відомий польський дослідник Р. Кєрсновський, англійський учений Ф. Грірсон, російські нумізмати А. Марков, Р. Фасмер, І. Спаський, Г. Фьодоров-Давидов, В. Янін, В. Потін, український дослідник М. Котляр, білоруський учений В. Рябцевич та ін. Серед питань, які вони вивчали, найбільш актуальним було дослідження процесу формування скарбів як тривалого, так і швидкого нагромадження. Перші з них — це нерідко родинні або корпоративні скарбниці, творені представниками низки поколінь. Найбільш знаним серед них є так званий скарб Мазепи, виявлений 1898 р. в Києво-Печерському монастирі. Він складався з 6184 золотих (27,41 кг) та 9895 срібних (273,44 кг) монет. Монетні комплекси швидкого нагромадження утворювалися впродовж короткого проміжку часу — від декількох років до кількох тижнів чи навіть днів. Такі депозити могли належати представникам різних соціальних груп — заможним селянам, ремісникам, купцям тощо. Скарби поділяють на речові, монетні та змішані (монетно-речові).

Іван Георгійович Спаський

У процесі визначення часу випадання скарбу з грошового обігу до уваги найчастіше береться його молодша — найбільш пізньодатована монета. Однак тут необхідно брати до уваги, що від часу її карбування до випадання у склад скарбу нерідко минає доволі значний проміжок часу. Саме тому окремі дослідники до часу датування емісії молодшої монети додають від 5 до 15 років. При цьому певне значення має й відстань до місця її карбування: нерідко вона сягає багатьох сотень чи навіть тисяч кілометрів.

Цікаву групу нумізматичних джерел становлять інструменти та матеріали, що використовувалися в процесі карбування монет. Найбільш цікавими серед них є монетні штемпелі. На жаль, у музейних та архівних установах України вони майже не представлені. Натомість, у фондах Державного Ермітажу у Санкт-Петербурзі (Російська Федерація), музеї Кремніцького монетного двору (Словаччина), музеї Монетного двору у Відні (Австрія) та ін. зберігається чимало монетних штемпелів, за допомогою яких карбували різноманітні монетні номінали, що в різні часи домінували на українському грошовому ринку. Цікавими для дослідників є металеві заготовки, що використовувались для карбування монет, а також інструментарій монетного двору та вагові тягарці для зважування та перевірки його продукції.

Покарання фальшивомонетників у Московській державі (мініатюра XVI ст.)

Значним джерелом інформації є допоміжні нумізматичні джерела — товаро-гроші, медалі, ордени, жетони, бони (паперові грошові знаки) та ін. Особливе місце серед нумізматичних джерел посідають письмові пам'ятки. Це, насамперед, документація монетних дворів, урядові рішення про монетно-грошові реформи, вальваційні таблиці, книги органів міського самоврядування, продукти діловодства судових органів та ін. У них містяться назви монетних номіналів, їх курси, розглядаються випадки фальшування монет.

Виникненню та поширенню монет передував тривалий період формування товарно-грошових відносин. Уже у первіснообщинну епоху розвиток продуктивних сил та виробничих відносин призвів до появи надлишку різноманітних товарів і зумовив необхідність їх обміну. Виникла потреба визначення вартості одного продукту щодо іншого. При цьому до уваги брались, насамперед, обсяг зусиль, затрачених на його виготовлення, та рівень використання того чи іншого товару на певній території. Найбільш поширеними еквівалентами вартості у різних народів стали худоба, дорогоцінні та інші метали, різноманітні ракушки, хутро

тощо. Найбільш зручними для здійснення операцій обміну виявилися метали. Вони вигідно відрізнялися від інших товаро-грошей: були зручними при транспортуванні та зберіганні, легко ділилися на частини, швидко не псувалися, мали значну вартість. Саме тому перехідною ланкою між товаро-грішми та монетами були металеві вироби та злитки. Спочатку монетні злитки не мали визначеної форми та ваги, але згодом на певних територіях вони набули стандартних метрологічних показників. З часом найбільш розвинутою формою грошей стали монети — узаконені державою металеві злитки певної ваги, розміру та проби металу, якість яких гарантувалася шляхом відкарбування на їх сторонах відтисків зі встановленими зображеннями та написами. Вже в античну епоху термін "монета" часто використовувався в легендах грошових номіналів. Ще частіше він вживався в часи середньовіччя, нового та новітнього часу.

Основним елементом монети є металевий монетний кружок, хоча нерідко він мав неправильну форму: в деяких країнах виготовлялися овальні, чотирикутні, а також багатокутні монети. Кожна монета має три сторони: лицеву — аверс, зворотну — реверс та бічну — гурт. Як правило, аверсом вважається та сторона монети, на якій вміщено зображення монетного сеньйора (власника права монетної регалії) або його символи, герб тощо. Важливим елементом оформлення монети є вміщені на ній написи — легенда. Саме вона вважається визначальною в процесі встановлення її аверса та реверса. До 70-х років XVI ст. гурт монети був гладким, а основними перешкодами для зменшення її метрологічних параметрів шляхом обрізання або обпилювання були зображення та легенди, які займали максимально можливу частку монетного поля.

Першими у процесі історичного розвитку монети були ті їх типи, які не містили жодних написів. Їх називають німими або анепіграфними. Найбільш знані серед них — найдавніші грецькі та римські номінали, середньовічні брактеати та ін. Ще один тип становлять моноепіграфні монети, позбавлені будь-яких зображень. Це, передовсім, арабські дірхеми, широко розповсюджені на території Київської Русі у VIII—X ст. Найбільш поширеними є так звані кругові легенди, які розміщені довкола поля монети. Важливим елементом є позначення номінальної вартості монети. Вперше воно з'явилося на римських республіканських асах та їх фракціях. Так, на $^1/_2$ аса вміщували літеру "S" (лат. *semis* — половина), на трієнсі ($^1/_3$ аса) — чотири крапки, що означали чотири унції тощо. У Візантійській імперії для позначення вартості монети використовувались грецькі літери, що мали числове значення — "М" — 40 нумміїв, "L" — 30 нумміїв, "К" — 20 нумміїв тощо.

Надзвичайно важливим моментом у процесі атрибуції монет є встановлення дати їх карбування. В античну епоху зазначення дати виготовлення монети було рідкісним явищем. Через це встановити час її емісії можна

лише за певними інформаційними елементами легенди. Так, римські денарії датуються за роками виконання імператорами консульських та трибунських повноважень, а також за іншими, часто другорядними ознаками. В епоху еллінізму широковживаним стало використання окремих локальних систем літочислення. Найбільш поширеними серед них були: у Греції — олімпійська ера (з 776 р. до н. е.); римська ера (від заснування міста Рима — 21 квітня 753 р. до н. е.); понтійська (боспорська) ера (з 297 р. до н. е.), візантійська ера (від створення світу — 1 вересня 5508 р. до н. е.). Остання система літочислення широко використовувалась у Київській Русі, а згодом — у Московській державі. Лише у 1700 р. Петро I замінив її християнським літочисленням (за юліанським календарем). Упродовж VIII—XI ст. панівними на грошовому ринку українських земель були дірхеми Арабського халіфату. Датування цих монет велося на основі мусульманського літочислення. Легенди дірхемів, як правило, містять ім'я правителя, місце та дату карбування. При цьому датування подається за хіджрою, початком якої є 622 р. н. е. — рік втечі пророка Мухаммеда з Мекки у Медину. Для переведення датування з мусульманського літочислення у християнське використовується наступна формула: $X = У + 622 - У/33$, де X — рік християнської ери, У — дата карбування монети за мусульманським літочисленням. В епоху раннього середньовіччя, як і в античну епоху, монети європейських країн залишалися недатованими. Час їх виготовлення може бути встановлений у результаті детального вивчення легенд. При цьому особливо важливим є правильне прочитання імені монетного сеньйора, яке часто подається у вигляді декоративного напису або монограми, а також його титулу. Нерідко безпомилкова атрибуція монети залежить від девізів, цитат зі Святого Письма та окремих висловів, що містяться в її легенді. Так, за часів правління кожного з австрійських імператорів на монетах та медалях вміщувались певні вислови. Імператор Франц II (I) (1792/1804—1835) своїм девізом обрав вислів "Iustitia regnorum fundamentum" ("Закон — основа правління"), а Франц Йосиф I (1848—1916) — "Viribus unitis" ("Спільними зусиллями").

Розміщення на монетах дати карбування розпочалося в епоху Ренесансу. Спочатку для її позначення використовувались римські цифри, і лише з XVI ст. на зміну їм дедалі частіше приходять арабські. Першими датованими монетами, які використовувались на українських землях, були польські та литовські півгроші Сигізмунда I Старого (1506—1548). Перші датовані російські монети з'явилися на грошовому ринку 1596 р. Рік карбування на них позначався слов'янськими літерами аж до 1722 р. При цьому над ними вміщували титло — спеціальний зигзагоподібний знак, який був також позначенням скорочення. Важливим елементом атрибуції монети є встановлення імен монетних майстрів, які позначалися монограмами на її аверсі або реверсі. Так, на номіналах Львівського монетного двору, який функціонував у середині XVII ст., вміщені літери "GBA" —

монограма орендаря цієї монетарні італійця Джованні Баттісти Аморетті. Нерідко на монетах вказувалися монетні двори, на яких вони були відкарбовані. Для цього найчастіше використовували окремі літери. Так, на австрійських монетах, відкарбованих на віденському монетному дворі у XVIII—XX ст., знаходимо літеру "А". Ця ж літера використовувалась для позначення продукції берлінської та паризької монетарень. На російських монетах трьох останніх століть, відкарбованих у Санкт-Петербурзі, вміщені абревіатури "СПБ", "СП" або "СМ". Останнім часом окремі монетні двори позначають свою продукцію спеціальними логотипами.

Верстатне карбування монет. XIX ст.

Упродовж століть основним матеріалом, з якого виготовлялися монети, були метали. Найбільш поширені з них — електр, золото, срібло, мідь, а також їх природні та штучні сплави. Перші монети були виготовлені з природного електру у VII ст. до н. е. в Малій Азії. Цей метал, який добували в долині р. Пактол та в інших місцевостях, містив 25—40 % срібла і 75—60 % золота. Саме з нього карбували статери м. Кізика, які стали першим міжнародним засобом обігу у причорноморському регіоні, зокрема в античних колоніях, заснованих греками на українських землях. Через невеликі обсяги видобування цього металу, а також його рідкісність, уже в античну епоху на зміну йому прийшло золото. Саме з нього карбувались македонські статери, перські дарики, римські ауреуси, візантійські соліди. За зразком останніх великий київський князь Володимир Святославич (980—1015) запровадив найдавніші українські золоті монети – златники. Одним з результатів, які принесла епоха великих географічних відкриттів, було завезення в Європу великої кількості золота з колоній Нового Світу. Саме з нього відкарбована значна частина монетних номіналів різних країн — іспанські ескудо та дублони, французькі екю та пістолі, англійські соверени та гінеї, голландські та німецькі гульдени і дукати. З XIX ст. і до Першої світової війни (1914—1918) монетно-грошові системи більшості промислово розвинених країн світу базувалися на золотому стандарті (золотому монометалізмі). Після його краху золоті монети поступово вийшли з грошового обігу. У наш час з цього дорогоцінного металу карбуються лише ювілейні (коммеморативні) та інвестиційні монети, які використовуються при проведенні банківських операцій та в міжнародній торгівлі.

Одним із найдавніших монетних металів є також срібло. Саме цей метал лежав в основі егінської та аттично-евбейської монетних систем. Причиною

цього були великі поклади срібла в Аттіці (так звані лавріонські рудники), які активно розроблялися від найдавніших часів. Основну частину монетної маси Римської імперії становили срібні денарії. Саме вони стали першою широковживаною монетою на українських землях у перші століття нашої ери. В епоху середньовіччя та в новий час масштаби видобування срібла у всіх частинах земної кулі постійно зростали. Відкарбовані з нього монети почали відігравати провідну роль у грошовому обігу більшості країн світу. У XIV—XVIII ст. срібло було основним монетним металом, з якого виготовляли найбільш поширені номінали — гроші та талери. Саме ці монети панували в той час і на українському грошовому ринку. Про масштаби використання срібла у монетному виробництві свідчить те, що лише празьких грошів у 1300—1549 рр. було відкарбовано понад 1 млрд шт. А для виготовлення талерів Марії Терезії, які з датою смерті імператриці — 1780 р. — карбувалися аж до середини XX ст., було використано понад 10 тис. тонн срібла. З 1930-х років срібло, як і золото, перестало використовуватись як валютний метал і зараз основними сферами його використання є різні галузі промисловості, ювелірна справа, а також карбування ювілейних та пам'ятних монет. Фізичні властивості срібла не дають можливості використовувати цей благородний метал у монетному виробництві в чистому вигляді. При створенні його сплавів як лігатура найчастіше використовується мідь. При цьому срібний сплав, що містить менше 50 % срібла, має назву білон. Саме з нього в різні часи карбували значну частину розмінних монетних номіналів.

У монетній справі використовувався ще один благородний метал — платина. Через тугоплавкість її використання тривалий час було обмежене. І лише у 1828—1845 рр. в Росії методом порошкової металургії було випущено невелику кількість монет номіналом 3, 6 та 12 рублів. У XX ст. з платини виготовляються лише пам'ятні монети. Як приклад — серія радянських монет номіналом 150 рублів, відкарбована з нагоди проведення в Москві Олімпійських ігор у 1980 р.

СРСР. 150 рублів. Платина. 1977 р.

Серед неблагородних металів, використання яких у монетній справі розпочалося ще в античні часи, найбільш широко вживаною була мідь. Саме цей метал було покладено в основу монетної справи Стародавнього Риму, а також однієї з найбільших грецьких колоній у Північному Причорномор'ї — Ольвії. У наступні століття мідь використовували для карбування розмінних номіналів, а також як лігатуру при виготовленні монетних сплавів. Найпопулярнішими серед них були бронза (80—98 % міді та 20—2 % олова) та латунь (56—67 % міді та 44—33 % цинку). В окремих випадках для виготовлення монет використовувались інші метали — олово, свинець, цинк, залізо, нікель,

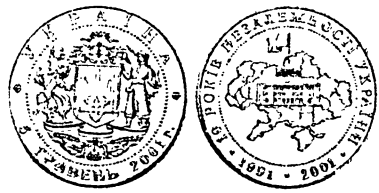

Україна. 5 гривень. Нойзільбер. 2001 р.

алюміній, а також їхні сплави. Найчастіше це були мідно-нікелевий сплав, нойзільбер (так зване німецьке срібло), альпака (мідно-цинко-нікелевий сплав) та ін.

У процесі карбування монет та створення монетно-грошових систем одним із найважливіших є питання їх метрологічних параметрів. В античній Греції основними грошово-ваговими одиницями були драхма (4,366 г) і талант (6000 драхм). У стародавньому Римі це унція (27,288 г) та фунт (лібра) — 12 унцій. Саме вони були покладені в основу монетно-вагових систем більшості європейських країн в епоху середньовіччя. Найбільш вживаною ваговою одиницею на той час стала марка (гривна), що дорівнювала половині фунта (лібри). Між регіональними ваговими одиницями існували суттєві відмінності. Так, паризька марка у 1340 р. важила 244,758 г, празька марка у 1317 р. — 250,114 г, а новгородська гривна у XIV ст. — 204,5 г. В епоху середньовіччя сформувалися також вагові системи для дорогоцінних металів. Найбільш поширеною серед них була і досі залишається англійська (тройська) система. Тройський фунт (лібра) дорівнює 373,2418 г і ділиться на 12 тройських унцій (31,1035 г). У царській Росії використовувалась золотникова вагова система. В її основу було покладено фунт вагою 409,51156 г, який ділився на 96 золотників (4,2658 г) та 9216 долей (0,044435 г).

В епохи античності та середньовіччя, при ручному карбуванні монет, застосовувався принцип "al marco" – перевірка ваги призначених для монетного виробництва заготовок-кружків та готових монет здійснювалася групами, що мали відповідати прийнятій монетно-ваговій одиниці. При цьому різниця маси окремих екземплярів могла бути доволі значною. В результаті встановлювався ремедіум — допустиме відхилення фактичної ваги монет від ваги, встановленої законодавством. У наш час ця процедура проводиться поштучно. Встановлене співвідношення між загальною вагою монети та вагою дорогоцінного металу, що міститься в ній, називається монетною стопою. Так, з 1750 р. у Прусському королівстві функціонувала 14-талерна монетна стопа. Це означає, що з 12-лотової марки срібла карбували $10^1/_2$ талерів. При цьому підрахунки здійснювалися за наступною формулою: монетна стопа = 16 (лотів) × 10,5/12 = 14. При встановленні метрологічних показників монети визначалась її чиста вага (нетто) та загальна (брутто). При цьому чиста вага визначалась пробою дорогоцінного металу — його вмістом у монетному сплаві. За всю історію монетного виробництва в різних країнах застосовувалися різні проби металів. Так, у XVII ст. в Німеччині золота марка поділялася на 24 карати, кожен з яких складався з 12 гранів. Тоді ж срібна марка складалася з 16 лотів по 18 гранів кожний. У царській Росії золотий та срібний пробірні

Україна. 20 гривень. Золото, срібло. 2001 р.

фунти поділялися на 96 золотників по 96 долей у кожному. З 15 листопада 1927 р. у Радянському Союзі замість золотникової системи проб запроваджено метричну систему проб, в якій визначення вмісту чистого металу проводиться у тисячних долях (промілях). При цьому, якщо кілограмовий зливок золота має пробу (900/1000), то це означає, що в ньому міститься 900 г чистого золота і 100 г лігатури. Нині в Україні пам'ятні та ювілейні золоті монети карбуються зі золота 900-ї проби (інколи для інвестиційних монет використовується золото 999,9-ї проби), а срібні монети карбуються зі сплаву 925-ї проби. Загальна вага монети та вміст у ній чистого металу визначаються спеціальними законодавчими документами — указами, постановами, ординаціями.

У процесі нумізматичного дослідження важливе місце відводиться атрибуції та опрацюванню окремих монет. Першими кроками тут є встановлення номіналу, місця та дати її карбування, визначення монетного двору, а також імені монетного майстра. До уваги беруться також технічні параметри монети — матеріал, використаний для її виготовлення, вага та проба металу. Метрологічні показники дають змогу встановити монетну стопу даної емісії. Для атрибуції монети важливе значення має безпомилкове прочитання легенд та зображень, які містяться на її аверсі, реверсі та гурті. З XIII ст. важливим елементом зображень стали герби монетних сеньйорів. Їх прочитання дає змогу правильно провести атрибуцію монети. Завдяки вивченню окремих монет встановлюються нові імена правителів та монетних майстрів, визначаються місцезнаходження монетних дворів та дати важливих історичних подій, стає відомим зовнішній вигляд правителів та членів їхніх родин, а також багатьох пам'яток мистецтва різних епох. Так, лише монети донесли до нас вигляд одного зі семи чудес світу античної епохи — створеної видатним митцем Фідієм статуї Зевса, що знаходилась в Олімпії. Вивчення золотоординських монет повернуло історичній науці ряд імен ханів, відомості про яких у писемних джерелах не збереглися. Використання в нумізматиці різноманітних методів досліджень — як окремих монет, так і монетних комплексів — дає підстави зробити висновки, важливі для всіх ділянок історичної науки.

Література

Введение в специальные исторические дисциплины. — Москва, 1990.

Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. — Київ, 1963.

Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. — Киев, 1988.

Голиш Г. М. Основи нумізматики: Навчальний посібник. — Черкаси, 2002.

Дмитрієнко М., Ющенко В., Литвин В., Яковлєва Л. Гроші в Україні. — Київ, 1998.

Зварич В., Шуст Р. Нумізматика: Довідник. — Тернопіль, 1998.

Казаков Б. И. Благородные металлы служат человеку. — Москва, 1973.

Казаманова Л. Н. Введение в античную нумизматику. — Москва, 1969.

Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология. — Москва, 1975.

Котляр М. Ф. Стан і перспективи розвитку української нумізматики // Український історичний журнал. — 1963. — № 1.

Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР. — Москва, 1962.

Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР. — Москва, 1961.

Потин В. М. Введение в нумизматику // Труды Государственного ордена Ленина Эрмитажа. — Т. 26. — Ленинград, 1986.

Потин В. М. Генеалогия и нумизматика // История и генеалогия: С. Б. Веселовский и проблемы историко-генеалогических исследований. Сборник статей. — Москва, 1977.

Потин В. М. Монеты. Клады. Коллекции. Очерки нумизматики. — Санкт-Петербург, 1993.

Потин В. М. Нумизматическая хронология и дендрология (по материалам новгородских раскопок) // Труды Государственного Эрмитажа. — Т. 21. — Ленинград, 1981.

Потин В. М. Нумизматика и памятники архитектуры // Культура средневековой Руси. Сборник статей. — Ленинград, 1974.

Специальные исторические дисциплины: Учебное пособие / Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. — Киев, 1992.

Спасский И. Г. Анализ технических данных в нумизматике // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР. — Вып. 39. — Москва, 1951.

Федоров-Давыдов Г. А. Монеты рассказывают (нумизматика). — Москва, 1963.

Федоров-Давыдов Г. А. Монеты — свидетели прошлого. — Москва, 1985.

Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. — Москва, 1956.

Янин В. Л. К проблеме интеграции в изучении вещественных и письменных источников по истории русского средневековья // История СССР. — Москва, 1973. — № 3.

Kiersnowski R. W sprawie systematyki zródeł numizmatycznych // Wieki średnie. — Warszawa, 1962.

Kiersnowski R. Wstęp do numizmatyki polskiej wieków średnich. — Warszawa, 1964.

Noheylowa-Pratowa E. Zaklady numismatiky. — Praha, 1975.

Розділ 1

ПОЧАТКИ ОБІГУ ТА КАРБУВАННЯ МОНЕТ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ. ГРОШОВЕ ГОСПОДАРСТВО АНТИЧНОЇ ЕПОХИ

§1. Поява монети та формування грошових систем античної Греції

Перші форми торгового обміну зародилися в епоху первіснообщинного ладу. Це відбулося в результаті суспільного поділу праці, передовсім, відособлення землеробства та ремісничого виробництва. Розвиток продуктивних сил та виробничих відносин, вдосконалення знарядь праці привели до створення надлишкового продукту, який можна було обміняти на інші необхідні предмети. На початковому етапі цей обмін мав нерегулярний, здебільшого випадковий характер. При цьому до уваги бралась насамперед кількість праці, затраченої на виготовлення того чи іншого товару. Зі зростанням продуктивності праці предметами торгового обміну стає дедалі більша кількість різноманітних товарів. З огляду на це, виникає проблема пошуку найбільш прийнятного еквівалента вартості. У багатьох народів, основою господарської діяльності яких було тваринництво, таким мірилом вартості інших товарів стала худоба. В деяких народів цю роль виконували інші товари — хутра, грудки солі, металеві вироби, мірки чаю, в'язки ракушок тощо. Однак усі вони не відповідали більшості основних критеріїв, бажаних при здійсненні торгового обміну, а саме: подільність, вигідність при транспортуванні та зберіганні, висока вартість, стійкість щодо псування та ін. Саме тому роль всезагального еквівалента вартості почали виконувати металеві вироби, а згодом дорогоцінні метали — електр (природний сплав золота і срібла), золото та срібло. Давньогрецький співець Гомер у поемах "Іліада" та "Одіссея" наводить чимало прикладів оцінювання різних товарів та речей, а також рабів (так, вартість рабині була еквівалентною вартості чотирьох биків). Високо цінилися бронзові котли та триножники, які використовувалися для приготування

їжі, при виконанні культових обрядів, а також як відзнаки при народженні. У стародавній Спарті тривалий час домонетними засобами обміну були залізні прути — оболи.

Дорогоцінні метали, які порівняно з предметами ремесла та художою були вигіднішими при здійсненні торгового обміну, швидко витіснили різноманітні товаро-гроші. Спочатку в обігу використовувалися електрові, золоті та срібні зливки різної ваги та проби. Однак невдовзі формуються грошово-вагові системи, в основу яких лягають різні вагові одиниці. Так, у Стародавньому Єгипті такою одиницею був утен, що дорівнював 94 г і поділявся на десять катів. При цьому золоті й срібні одиниці мали вигляд кілець, а мідні — паличок. У Вавилонській державі основним мірилом вартості і найбільш уживаним дорогоцінним металом було срібло. У законах царя Хаммурапі згадується декілька вагових одиниць: талант, міна, сікль (шекель) (талант дорівнював 60 мінам, кожна з яких складалася з 60 сіклів (шекелів). Використання в процесі торгового обміну зливків срібла мало ряд недоліків, які полягали в необхідності постійного використання ваг, потребі частого поділу зливків на окремі частини, неможливості точного визначення проби металу та ін. У ході розвитку товарно-грошових відносин, активізації торговельної діяльності на зміну ваговим зливкам прийшли монети — допущені до обігу зливки металу певної ваги і проби, вартість яких гарантується державою. Як правило, виготовлення монети є прерогативою держави.

Попри свідчення античних авторів і довготривалі дослідження, вченим-нумізматам досі не вдалося визначити місце першої емісії монет. Найбільш імовірними є дві версії. Перша з них опирається на повідомлення Геродота з Галікарнасу та інших авторів, які приписують винайдення монети лідійському царю Гігесу. Друга версія ґрунтується на твердженні хроністів Страбона та Поллукса, які стверджують, що вперше карбування монет розпочалося на о. Егіна аргоським царем Фейдоном. При цьому в обох випадках виготовлення монет датується майже однаково — рубіж VIII—VII ст. до н. е. Лідійські монети — електрові статери царів Гігеса (685—652 рр. до н. е.) та Аліатта (617—560 рр. до н. е.) — були примітивні на вигляд, на їх аверсі містились зображення голови лева та напис з іменем царя, на реверсі зображень та написів не було. Вага статера становила 14,25 г. В обігу перебували монети восьми основних номіналів — статер, 1/2 статера (гемістатер), 1/3 статера (тріте), 1/6 статера (гекта), 1/12 статера (гемігекта), 1/24 статера (місгемігекта) та 1/48 і 1/96 статера, а також епізодично карбовані тетарте (1/4 статера)

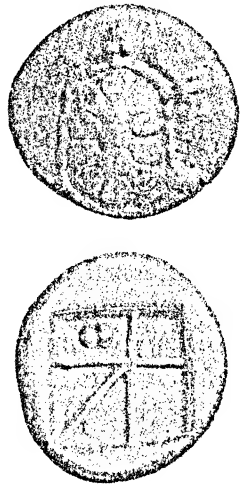

Егіна. Драхма. Срібло. Близько 404 р. до н. е.

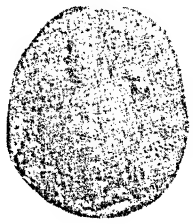

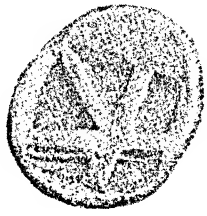

Егіна. Обол. Срібло. 550—456 рр. до н. е.

та геміте-тартон (1/8 статера). Монети цієї системи широко використовувались на території полісів Малої Азії та іонійського узбережжя — у Мілеті, Ефесі, Кізику та ін. Завдяки вартісному співвідношенню між окремими дорогоцінними металами (раціо), вони легко обмінювалися на номінали інших монетно-грошових систем. Так, якщо раціо поміж електром та сріблом становило 1:10, то один мілетський електровий статер дорівнював 20 срібним драхмам.

На середину VII ст. до н. е. припадає поширення монет на о. Егіна. Ранні егінські статери (дідрахми) мали вигляд кусочків срібла неправильної форми, на аверсі яких містився герб поліса — черепаха. Середня вага егінського статера 14,55 г. Крім статера, до цієї монетної системи входили також драхма — 7 г, тетробол (2/3 драхми) — 4,7 г, гемідрахма (1/2 драхми) — 3,5 г, діобол (1/3 драхми) — 2,3 г, тригеміобол (1/4 драхми) — 1,75 г, обол (1/6 драхми) — 1,04 г, тритетартеморіон (3/4 обола) — 0,85 г, геміобол (1/12 драхми) — 0,5 г та тетартеморіон (1/4 обола) — 0,25 г. Номінали егінської монетно-грошової системи швидко поширились на островах Егейського моря та в материковій Греції. Так, в Афінах до реформ Солона (594 р. до н. е.) монету випускали з урахуванням метрологічних параметрів номіналів саме цієї системи.

Кожний з грецьких полісів намагався забезпечити високу якість та метрологічні параметри (вагу та пробу дорогоцінного металу) своєї монети. Наявність значної кількості міст-держав, багато з яких були невеликими й економічно слабкими, сприяла створенню регіональних монетних союзів з єдиною монетною системою. Більшість з них базувалася на запозиченні окремих елементів вагових систем держав Сходу — вавилонської, фінікійської, іудейської та єгипетської і поєднанні їх у грецьких монетно-вагових системах. Так, східні вагові одиниці "талант" та "міна" стали грошово-лічильними одиницями, а "драхма" та "обол" — грошово-монетними одиницями. При цьому у більшості грецьких монетних систем 1 талант = 60 мін = 6000 драхм = 36 000 оболів. Основною монетно-грошовою одиницею була срібна драхма. Термін походить з часів використання у давньогрецькому суспільстві товаро-грошей. Він вживався для позначення шести залізних або бронзових прутів (оболів), які можна було взяти у жменю. Від ваги драхми залежала вага таланта та інших вагових одиниць. У різних полісах драхми та оболи мали неоднакову вагу та вартість.

З усіх грецьких монетних систем найбільш поширеною була аттично-евбейська. З огляду на посилення Афін, які впродовж тривалого часу

домінували серед грецьких держав, а також через запозичення цієї монетної системи володарями Македонії, її номінали поширилися у всіх державах елліністичного світу. В різні періоди за метрологічними параметрами цієї системи карбувались такі срібні номінали: декадрахма (10 драхм) — 43,8 г, тетрадрахма (4 драхми) — 17,4 г, дідрахма (2 драхми) — 8,6 г, драхма — 4,3 г, пентобол (5 оболів = 5/6 драхми) — 3,6 г, тетробол (4 оболи = 2/3 драхми) — 2,8 г, гемідрахма (3 оболи = 1/2 драхми) — 2,15 г, діобол (2 оболи = 1/3 драхми) — 1,4 г, тригеміобол (3/2 обола = 1/4 драхми) — 1,08 г, обол (1/6 драхми) — 0,72 г, тритеморіон (3/4 обола = 1/8 драхми) — 0,55 г, геміобол (1/2 обола = 1/12 драхми) — 0,36 г, тригемітетартеморіон (3/8 обола = 1/16 драхми) — 0,3 г, тетартеморіон (1/4 обола = 1/24 драхми) — 0,18 г, гемітетартеморіон (1/8 обола = 1/48 драхми) — 0,08 г. Через відсутність на грошовому ринку мідної монети велика кількість дрібних розмінних номіналів карбувалася зі срібла, що було дуже невигідним для держави. Наприкінці V ст. до н. е. розпочалося виробництво значно дешевших мідних номіналів. З міді виготовляли халк (1/8 обола), діхалк (2 халки = 1/4 обола), трихалк (3 халки = 3/8 обола), тетрахалк (4 халки = 1/2 обола). Найдрібнішою монетою аттично-евбейської монетної системи була лепта вартістю 1/7 халка.

Афіни. Тетрадрахма. Срібло. II ст. до н. е.

Крім розглянутих мілетської та аттично-евбейської монетних систем, на території грецького світу існували й інші монетно-грошові системи — фокейська, хіоська, корінфська, самоська, перська та ін. Однак усі вони були регіональними і не мали впливу на формування грошового господарства у грецьких колоніях, що виникли у Північному Причорномор'ї.

§2. Монетна справа та грошове господарство Ольвії

Найдавнішими нумізматичними пам'ятками на території України є монети грецьких колоній, заснованих на території Північного Причорномор'я в античну епоху, здебільшого, вихідцями з міст іонічного узбережжя Егейського моря — Мілету, Гераклеї Понтійської та ін. На перших порах колонії мали характер торгових факторій.

Одні з найдавніших поселень грецьких колоністів були засновані в гирлі Південного Бугу, на берегах Бузького лиману та на о. Березань. Останнє з них виникло близько 645/644 р. до н. е. Завдяки надзвичайно вигідному розташуванню, перше місце серед колоній цього регіону посіла Ольвія,

яка на багато століть стала провідним політичним, економічним та культурним центром Північного Причорномор'я, відомим у всьому античному світі. Підтвердження цього — відвідання міста найвідомішим істориком стародавнього світу Геродотом з Галікарнасу, який залишив чимало відомостей про життя ольвіополітів (борисфенітів) та їхніх сусідів — скіфів. Завдяки довготривалим археологічним дослідженням, започаткованим ще у другій половині XIX ст., і залученню нумізматичних та епіграфічних джерел, було відтворено історичну долю Ольвії. Виняткова роль у цьому належить монетній спадщині, завдяки якій вивчено багато аспектів економічного, торговельного, фінансового розвитку цього полісу, його мистецького та релігійного життя.

Виготовлення власних монет в Ольвії розпочалося під впливом грецьких колоній Істрії та Аполлонії вже в архаїчний період її історії: наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е. Перші з них мали вигляд "стріл" — їх поява пов'язана з поширенням культу древньогрецького бога Аполлона Лікаря, атрибутами якого були лук та стріли. Дещо пізніше — у третій чверті VI ст. — розпочалося виробництво грошових знаків у формі рибок або дельфінів. Саме тому їх і називали "дельфінами", або "рибками", і спочатку вони мали характер вотивних дарів на честь бога Аполлона Дельфінія. Найдавніші ольвійські грошові знаки були виготовлені задовго до появи монет у стародавніх Греції та Римі. Тривалий час "стріли" (по 5,3 г кожна) та "дельфіни" (по 3,18 г кожний) паралельно використовувалися на грошовому ринку. Мідь, з якої вони виготовлялися, завозили з інших грецьких колоній, насамперед, з Істрії та Аполлонії. Вивчення їхніх метрологічних параметрів дає підстави припустити, що десять "дельфінів" дорівнювали шести "стрілам". Лише в середині VI ст. до н. е. "дельфіни", стали панівними ольвійськими монетними знаками. Археологічні дослідження засвідчують наявність значної кількості цих грошових знаків у скарбницях храмів та заможних ольвіополітів. Трапляються депозити, що містили по декілька тисяч "дельфінів". Період їх використання був доволі тривалим — аж до кінця IV ст. до н. е. Після поширення на ольвійському грошовому ринку номіналів мілетської монетної системи між ними та місцевими "дельфінами" встановився обмінний курс, який упродовж 600—540 рр. до н. е. був таким: 2304 "стріли" за один електровий статер вагою бл. 14,1 г. У 540—480 рр. до н. е. за нього платили вже 3844 "дельфіни".

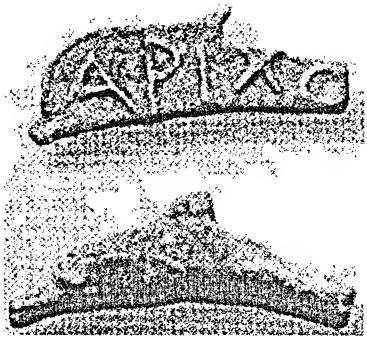

Ольвія. Дельфіни. Мідь

У першій половині V ст. до н. е. у житті Ольвії відбулися значні зміни, що знаменували початок класичного періоду її історії. Внаслідок дії низ-

ки військово-політичних та економічних чинників припинили існування землеробські поселення, що оточували місто, а їхні жителі переселилися в Ольвію, в результаті чого сформувалася нова міська спільнота — демос і відбулося остаточне оформлення міста як окремого поліса. Свідченням цих змін став випуск близько 480—470 рр. до н. е. нового типу монет — так званих асів. Ольвія була єдиним грецьким полісом, який розпочав свою монетну емісію з виготовлення великих литих монет. На їх аверсі вміщено зображення голови Афіни Паллади, зліва від якої — дельфін, а на реверсі — колесо. Оформлення монет цього типу зумовлене посиленням впливу на грецький світ Афінської держави, яка відіграла визначальну роль у перемогах над персами. Вага більшості "асів" першої емісії коливається від 54 г до 76 г, що відповідало вартості 12 "стріл" або 20 "дельфінів". Відомим є також унікальний екземпляр "аса" вагою 275,6 г. Близько 470—460 рр. до н. е. здійснена наступна емісія монет цього типу, яка відрізняється від попередньої вміщенням на реверсі напису "ЕПІК" та вдвоє більшою вагою — майже 127 г. У середині V ст. до н. е. були випущені ще дві серії ольвійських литих "асів".

Близько 440—430 рр. до н. е. в Ольвії розпочалося карбування срібної монети. Саме тоді було випущено незначну кількість статерів, на аверсі яких вміщено зображення одягнутого у шкіру лева Геракла, який натягає тятиву лука, і ім'я "EMINAKO". Поле реверса монети займає вдавлений квадрат з "колесом" усередині, по боках квадрата — зображення дельфінів. Вага цих статерів коливається між 7,85 г та 11,74 г, тобто вони близькі до однотипного номіналу егінської монетної системи. Невеликою була й емісія другої серії статерів. На їх аверсі вміщено зображення богині Деметри, а на реверсі — орла, який стоїть на дельфіні.

На цей же час припадає і поширення на ольвійському грошовому ринку електрових статерів малоазійського м. Кізика (т.зв. кізикінів). Використання населенням Ольвії різноманітних монет сприяло формуванню тут у 440—430 рр. до. н. е. власної грошово-вагової системи, при якій 1 електровий статер (16,35 г) = 2304 "стрілам" = 3844 "дельфінам" = 10 срібним статерам (12,11 г). При цьому раціо електру і бронзи становило 1:748, срібла і бронзи — 1:100, золота і срібла — 1:13,33.

В останній чверті V ст. до н. е. в Ольвії були випущені великі литі аси з написом "АРІХ" і зображенням голови Медузи Горгони — на аверсі та орла на дельфіні — на реверсі. Ці монети були виготовлені афінянами, які на чолі з Періклом у 438—437 рр. до н. е. здійснили успішну експедицію на узбережжя Чорного моря. Її результатом стало повалення панування ольвійських олігархів і приєднання полісу до Афінського морського союзу. Одночасно розпочалась емісія "дельфінів" з написом "АРІХ", які мали виконувати не лише грошові, а й вотивні функції. Однією з причин появи цих випусків була необхідність централізації монетної справи в руках

Ольвія. Ас. Мідь. V—IV ст. до н. е.

держави. При цьому анепігафні "стріли" та "дельфіни" мали обмінюватися на "аси" та "дельфіни" з написом "АРІХ". За своїми ваговими параметрами литі "аси" поділяються на три групи: 1) 138—104 г; 2) 34—21 г; 3) 16—10 г, що приблизно дорівнювало 1/96, 1/384 та 1/768 частині електрового кізикіна. Припускають, що найважчі відомі "дельфіни" — вагою 103 г (зберігаються у Британському музеї в Лондоні) та 92,54 г (виявлені під час розкопок в Ольвії у 1976 р.) — були еквівалентами срібних оболів. Виготовленням монет з написом "АРІХ" завершився перший період грошового обігу Ольвії класичного періоду.

Наступний етап в історії грошового господарства Ольвії розпочався близько 410—400 рр. до н. е. після появи на ринку срібних монет з написом "ОЛВІ". Вивчивши дві відомі монети цієї серії, дослідники визначили їх як обол та геміобол егінської монетної системи. Дещо пізніше, близько 400—380 рр. до н. е., розпочалася емісія "асів", які певною мірою нагадували попередні емісії. На їх аверсі вміщувалось зображення голови Медузи Горгони у фас, а на реверсі — орел, який сидить на дельфіні і клює його в голову, та напис "О — Л — В — І". Метрологічні параметри цих асів коливаються між 18 та 27 г, що відповідало діхалку (1/4 срібного обола).

Приблизно у той же час було прийнято закон, який регулював грошове господарство міста. Зокрема, він дозволяв вільне завезення на територію полісу золотої, електрової та срібної монети іноземного карбування, однак в обіг ці монети не допускалися, їх необхідно було відразу ж обміняти на міські гроші — "ольвійську мідь та срібло". Закон визначав умови обміну монет — "золото продавати і купувати по десять з половиною статерів за кізикський статер", а інші монети обмінювати за взаємно погодженим курсом. При цьому співвідношення вартості золота і срібла встановлювалось на рівні 1:14. Сплата мита за здійснення обміну не передбачалась, але на порушників закону накладався штраф. Поява цього закону була зумовлена браком дорогоцінних металів, чим і диктувалась необхідність обміну ольвійських мідних "стріл", "дельфінів" та "асів" на іноземну золоту, електрову та срібну монету.

У 385/380—360/355 рр. до н. е. в Ольвії почали карбувати мідні монети — халк (3,18 г) та діхалк (6,36 г). На їх аверсі зображено голову Деметри або Аполлона, а на реверсі — орла на дельфіні або колосок. На багатьох монетах містяться ініціали осіб, відповідальних за монетну емісію у полісі. Запровадження карбування мідної монети дослідники пов'язують з Каллініком, сином Евксена. Внаслідок цього місто отримало значні прибут-

ки. Саме тому на його честь, за пропозицією архонтів і членів колегії Семи, наприкінці першої чверті IV ст. до н. е. було видано декрет. Він передбачав відзначення Каллініка значною грошовою винагородою в сумі 1000 золотих. Раціо срібла та міді тоді становило 1:25. До цієї серії монет наближеним є випуск незначної кількості срібних діоболів вагою близько 1,92 г.

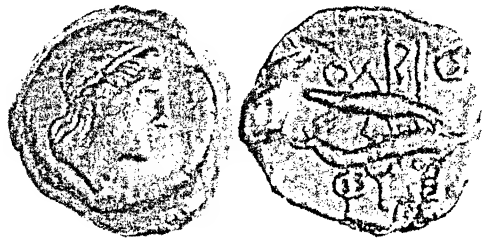

Ольвія. Діхалк. Мідь. 380—350 рр. до. н. е.

Внаслідок посилення політичного протистояння в Ольвії близько 350 р. до н. е. відбулася зміна влади, і на чолі полісу опинилися представники олігархічних кланів, які уклали договір з олігархічною верхівкою ольвійської метрополії — міста Мілет. І лише після захоплення Мілету Александром Македонським у 334 р. до н. е. відбувся похід Зопіріона, який відновив демократичне правління в Ольвії. В її історії розпочався елліністичний період, який тривав до I ст. до н. е.

Ольвійські монетні емісії елліністичного періоду характеризуються значною різноманітністю номіналів, що карбувалися з різних металів, насамперед, зі срібла та міді або бронзи. Вже на початку цього періоду в обіг було запроваджено єдину серію золотих, срібних та мідних монет. На аверсі номіналів цього випуску вміщено зображення голови Деметри, повернутої вліво, а на реверсі — орел на дельфіні. Всі монети мають також додаткові елементи оформлення — окремі літери, монограми та символи — колосок, лук, тризубець, зірка та ін. Імовірно, монети належали жрецям — представникам храмів, які фінансували карбування монети. Перші ольвійські елліністичні монети випущені близько 330—310 рр. до н. е. Це були золоті статери вагою 8,49 г, які карбувалися за аттичною монетною системою, срібні тетрадрахми та дідрахми, а також мідні монети. На той час електрові кізикські статери були витіснені з обігу золотими статерами, які у великій кількості карбувалися Александром Македонським, а згодом — Лісімахом.

Наступні випуски монет здійснювалися під егідою настоятелів храму Посейдона. Вони складалися зі срібних тетрадрахм (другий випуск), із одного золотого номіналу (1/4 статера за аттичною системою), двох срібних та трьох мідних (третій випуск). Монети третього випуску не містять жодних ініціалів та символів, що свідчить про фінансування їх випуску міськими властями.

Однією з найбільш характерних для ольвійського монетного карбування елліністичної доби є емісія так званих борисфенідів — бронзових монет зі зображенням на аверсі бородатого божества Борисфена, а на реверсі — скіфської зброї — горита (колчана для стріл), парадної сокири і напису

"ОЛВІО", а також різноманітних монограм та символів. Серед великої кількості різновидів "борисфенідів" П. О. Каришковський виділив 17 стилістичних груп, що різняться між собою штемпельними зображеннями. Емісія цих монет тривала впродовж 300—280 рр. до н. е. під контролем міських урядовців. Їх вага становила близько 6—7 г, тобто дорівнювала метрологічним показникам діхалка. Відповідно до норм аттичної монетної системи, один золотий статер обмінювався на 480 мідних монет цього номіналу. Інколи властям вдавалося домогтися зниження цього курсу. Так, у декреті на честь Протогена зазначається, що золотий статер вартував 400 "борисфенідів". Широкомасштабну емісію цих монет дослідники пов'язують з позикою у розмірі 3000 золотих статерів, яку надав Ольвії мешканець Херсонеса Аполлоній. Завдяки цьому міським властям вдалося наповнити ринок достатньою кількістю розмінної монети.

Значно менше карбувалося срібних монет. У 280—270 рр. до н. е. за аттично-евбейською монетно-ваговою системою в Ольвії випускались дідрахми (бл. 7,9 г) та драхми (бл. 4,17 г). На їх аверсі зображено голову Аполлона, а на реверсі — орла на дельфіні. У наступні десятиліття емітувалися подібні до "борисфенідів" мідні монети трьох номіналів — тетрахалк, діхалк та халк.

У середині III ст. до н. е. грошове господарство Ольвії поповнювалося незначними емісіями срібних та мідних монет, які не мали суттєвого впливу на її грошовий ринок. Серед них варто виділити серію монет — дідрахму, драхму та гемідрахму, які за метрологічними показниками відповідали родоській монетній системі.

Характерним явищем для ольвійської монетної системи було періодичне перекарбування мідних номіналів, пов'язане зі зміною вартісних співвідношень між монетними металами. З цими ж економічними процесами пов'язане явище надкарбування монет.

На початку II ст. до н. е. в Ольвії було випущено високомистецьку серію срібних монет зі зображенням голів Геракла, Аполлона та Артеміди на аверсі, палиці, кифари та лука і колчана — на реверсі. Крім того, при їх оформленні було використано нову систему позначень з літер та монограм, розміщених навколо зображення. Припускають, що автором штемпелів, використаних для їх виготовлення, був різчик херсонеського монетного двору. Ця емісія пов'язується з даниною, яку Ольвія щорічно сплачувала скіфським царям. Залишаючись незалежним полісом, місто сплачувало "дари" царю одного зі скіфських племен — сайїв — Сайтафарну. Розміри цих грошо-

Ольвія. Статер (дідрахма). Срібло. Перша половина II ст. до н. е.

вих витрат були доволі значними — майже 900 золотих статерів, що було тяжкою повинністю для міської скарбниці.

В умовах зростання військової небезпеки ольвіополіти змушені були дбати про зміцнення обороноздатності свого міста. Для цього Протоген розпочав будівництво фортифікаційних споруд. Одночасно вівся пошук нових союзників, здатних стати на захист колонії. Одним з них був цар Малої Скіфії Акроса, на честь якого у 170—160 рр. до н. е. було відкарбовано мідну монету.

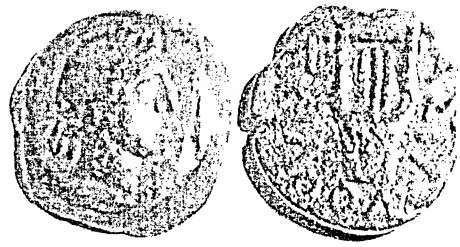

Ольвія. Халк. Мідь. 140—110 рр. до н. е.

Серед ольвійських грошей другої половини II ст. до н. е. відомими є не лише міські номінали, а й монети з іменем скіфського царя Скілура. Відомі три їх емісії. Найбільш цікавими є три номінали другої емісії, на аверсі яких зображено голову самого царя. Тут же міститься ім'я та титул Скілура, а також назва міста "ОЛВІО". Серія царських монет Скілура, датована близько 130—120 рр. до н. е., складалася з трьох мідних номіналів — тетрахалка, діхалка та халка. Її незначні масштаби підтверджують перевагу політичних, а не економічних міркувань при її здійсненні.

Останніми ольвійськими монетними випусками елліністичного періоду були анонімні мідні халки та тетрахалки 80—70-х років до н. е. Ці монети, що нагадують подібні емісії Боспорського царства, тісно пов'язані з часами панування на цих територіях понтійського царя Мітрідата. У середині I ст. до н. е. Ольвія була розгромлена гетськими племенами на чолі з Буребістою. На цьому завершився елліністичний період ольвійської історії.

Після гетського розгрому повноцінне життя Ольвії відродилося не відразу. Затяжні війни між римлянами та гетами продовжувалися аж до початку I ст. н. е. Ольвіополіти, які перед військовою загрозою змушені були покинути місто, поволі поверталися додому. Розпочався останній — римський — період історії полісу. Про відновлення політичного та економічного становища Ольвії свідчив початок монетного карбування. Першими емісіями були мідні монети з головою Зевса на аверсі і орлом — на реверсі, а також золоті монети зі зображенням увінчаної діадемою голови царя Фарзоя на аверсі і орлом та іменем царя — на реверсі. Перші золоті монети царя Фарзоя, датовані 5 р. ольвійської ери (50/51 рр.), вказують на залежність міста від пізньоскіфських чи сарматських племен. Їх емісія продовжувалася доволі довго — аж до часів панування імператора Веспасіана і припинилася бл. 76/77 рр. Після смерті Фарзоя в Ольвії карбувалися срібні монети з іменем його сина і наступника Іненсімея. На їх аверсі вміщено зображення голови царя в діадемі, навколо — кругова легенда

грецькою мовою "ЦАР ІНЕНСІМЕЙ". На реверсі — голова Аполлона, по боках від неї — лук та дельфін, а також монограми, навколо — кругова легенда з назвою міста та іменем магістрата Нікерата. Вага монет близько 11,13 г, що відповідало метрологічним показникам потрійного денарія. Наприкінці панування імператора Веспасіана в Ольвії було здійснено емісію денаріїв з іменем царя Іненсімея. Всі ольвійські емісії скіфських царів були незначними, що засвідчує їх донативний характер.

В останні роки правління імператора Клавдія (53/54 рр.) і впродовж усього панування Нерона (54—68 рр.) в Ольвії здійснювалося карбування мідних монет. Основними номіналами при цьому були дупондій та семіс, рідше — ассарій. Наприкінці панування Нерона було здійснено емісію срібних потрійних денаріїв. На аверсі цих монет зображена голова Аполлона, а на реверсі — орел. Характерною для цих монет є наявність монограми імені та посади першого архонта, а також монограм та символів інших посадових осіб Ольвії.

З останньої чверті I ст. н. е. основним номіналом ольвійського карбування стали тетрассарії (чотири ассарії). На аверсі цих монет зображено голову Аполлона, на реверсі — орла, який тримає у кігтях блискавку. Перші емісії цих монет припадають на кінець правління імператора Доміціана (81—96 рр.), а їх випуск продовжувався і за правління Нерви (96—98 рр.), Траяна (98—117 рр.) та Адріана (117—138 рр.). За часів римського панування в обігу часто використовувались надкарбовані мідні монети. Це явище було зумовлене забороною здійснення нових монетних емісій, натомість надкарбування старих номіналів дозволялось. Найчастіше надкарбування штемпелями з різними зображеннями, наприклад, кадуцея та ін., здійснювались за імператорів Траяна, Адріана та Антоніна Пія.

Ольвія. Дупондій. Мідь. 180—185 рр. до н. е.

Останні монетні емісії Ольвії здійснені в перші десятиліття III ст. н. е. За часів імператора Септимія Севера (193—211 рр.) було випущено дві серії монет. Перша — за часів Каллісфена, який чотири рази посідав посаду першого архонта-епоніма, складалася з чотирьох номіналів: тетрассарія, дупондія, ассарія та семіса. На монетах цієї серії містились різні зображення, наприклад, на семісах — постать Аполлона та ліра, а також позначення номіналу грецькими літерами. Дана емісія датується 193—197 рр. Монети другої серії, датовані 197—198 рр., мали вигляд провінційно-міських монет, на них містились портретні зображення імператора та членів його родини. Останні ольвійські монети — тетрассарії, потрійні ассарії, дупондії та ассарії з зображенням імператора та його матері Юлії

Мамеї — відкарбовані за часів імператора Александра Севера (222—235 рр.). Після завершення цієї емісії карбування монет в Ольвії припинилося, а незабаром, за часів панування імператора Максиміна, місто стало жертвою готського руйнування.

§3. Монетна справа Тіри

Майже одночасно з Ольвією, у другій половині—наприкінці VI ст. до н. е., у гирлі р. Дністер (грецька назва Тірас) вихідцями з Мілету була заснована колонія, яку назвали Тіра. Основними заняттями її мешканців були рибальство, скотарство, землеробство, виноградарство та садівництво. Місто підтримувало тісні торговельні зв'язки з іншими колоніями та грецькими полісами, завдяки чому на його грошовому ринку значне місце посідали монети іноземного карбування: спочатку електрові кізикіни, а згодом — золоті еллініcтичні статери.

На відміну від інших колоній Північно-Західного Причорномор'я, грошове господарство цього полісу досліджене значно менше. Це пояснюється недостатньою кількістю нумізматичного матеріалу, браком писемних джерел тощо. Невеликі масштаби монетної емісії не дають змоги повною мірою реконструювати систему номіналів монетної системи, що існувала в Тірі.

Відомий російський нумізмат О. М. Зограф (1889—1942) виділив п'ять основних груп монет Тіри: 1) срібні емісії другої половини IV ст. до н. е.; 2) мідні випуски другої половини IV ст. до н. е. — кінця III ст. до н. е.; 3) золоті статери лісимахівського типу, карбовані наприкінці III ст. до н. е. — на початку II ст. до н. е.; 4) мідні монети, виготовлені на початку II ст. до н. е. — середини I ст. до н. е.; 5) мідні емісії часів римського імператорського панування.

Карбування власної монети у Тірі розпочалося доволі пізно. Імовірно, монетний двір функціонував тут майже безперебійно впродовж усього автономного періоду історії міста (середина IV — середина I ст. до н. е.). Тривалий час першими монетами, відкарбованими в Тірі, вважалися срібні драхми, однак нумізматичні дослідження останніх років дають підстави стверджувати, що їм передувало декілька випусків мідних монет, відкарбованих наприкінці IV ст. до н. е. На аверсі перших мідних монет вміщено зображення голови Геракла, а на реверсі — бика, що стоїть на палиці (бл. 370—360 рр. до н. е.). На відповідних сторонах екземплярів другої емісії бачимо голову Тіраса — річкового божества р. Дністер та постать крокуючого бика (бл. 360—350 рр. до н. е.). На монетах наступних років вміщено голову Тіраса і голову коня (бл. 350—340 рр. до н. е.) та голову Деметри і голову коня (бл. 340—330 рр. до н. е.). Карбування срібних монет

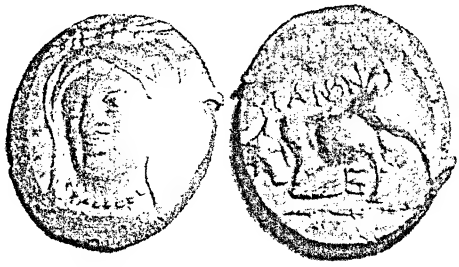

Тіра. Драхма. Срібло. IV ст. до н. е.

у Тірі розпочалося майже одночасно з Ольвією — близько 330 р. до н. е. Серед них П. О. Каришковський виділив три групи драхм зі зображенням покритої покривалом голови Деметри з намистом на шиї — на аверсі і постаттю бика та грецькою назвою міста — на реверсі. Часто на зворотній стороні монети вміщували також різноманітні монограми, додаткові знаки у вигляді грецьких літер тощо. Метрологічні параметри тірських срібних драхм загалом були близькими до норм егінської монетної системи. Підтвердження цього — виявлені 128 драхм Тіри у Дороцькому скарбі, вагою від 6,28 г до 5,04 г кожна. Наступні серії срібних монет карбувалися на початку III ст. до н. е. Зображення на їх аверсі залишалося майже незмінним, а на реверсі вміщено зображення вінка з колосків та назву міста — "TYPA".

В елліністичну епоху монетне карбування Тіри стало більш інтенсивним. У 280—270 та 270—260 рр. до н. е. було виготовлено кілька серій монет із головою богині Афіни на аверсі і биком або лавровим вінком — на реверсі. Крім того, наприкінці III — на початку II ст. до н. е. місто емітувало наслідування золотих статерів македонського царя Лісімаха, вміщуючи при цьому під троном літери "TY". На відміну від Ольвії, Тіра майже не здійснювала приватних монетних емісій, завдяки чому їй вдалося уникнути кризових явищ на грошовому ринку.

Близько 180—170 рр. до н. е. в Тірі розпочалася емісія мідних монет зі зображенням голови Аполлона і кифари, а згодом — голови Діоніса і виноградного грона. Емісія монет останнього типу продовжувалася до 160—150 рр. до н. е., коли на зміну їм прийшли мідні номінали зі зображенням голови бородатого божества Понту з клешнею рака на виску (бл. 150—140 рр. до н. е.). На наступних випусках мідних монет Тіри, що продукувалися у 80—70-х роках до н. е., зображено голову Аполлона у лавровому вінку та орла, що сидить на блискавці. Ця емісія завершила монетне карбування Тіри елліністичного періоду.

Військово-політичні потрясіння, яких зазнали грецькі колонії Північного Причорномор'я в середині I ст. до н. е., не могли не позначитись на їхньому грошово-монетному господарстві. В результаті згубних воєн царя Понту Мітрідата з Римом економіка колоній опинилася на грані катастрофи. Але найбільш нищівними стали напади гетських племен на чолі з Буребістою, які зруйнували більшість поселень колоністів. І лише після встановлення римського панування господарське життя північно-причорноморських колоній поступово почало відновлюватися. Свідчення цього —

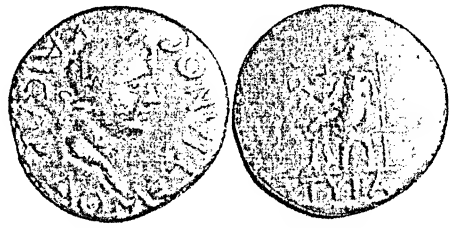

Тіра. Тетрассарій. Мідь. 81—96 рр.

поява у Тірі власних грошей. Першими з них були надкарбовані на асах та сестерціях імператора Клавдія (41—54 рр.) контрамарки з літерами "TYP". Дещо пізніше надкарбовувалися монети фракійського царя Реметалка. У 47 р. було здійснено невелику емісію власних монет Тіри. Однак лише за правління імператора Доміціана (80—96 рр.) розпочалося широкомасштабне карбування мідної монети. На ринку з'явилися тетрассарії, дупондії та ассарії зі зображенням імператора та його іменем — ΚΑΙCΑΡ ΔΟΜΕΤΙΑΝΟC — на аверсі. За часів Нерви (96—98 рр.) та Траяна (98—117 рр.) власної монети Тіра не випускала, а потреба у монеті задовольнялася шляхом надкарбування на номіналах попередніх випусків контрамарок у вигляді грона винограду або колоска. Карбування тірських монетних номіналів — тетрассарія, дупондія та ассарія — було відновлене за імператора Адріана (117—138 рр.). Більшість зображень та легенд на монетах цієї серії виконані примітивно і схематично, що пояснюється різким падінням рівня фахової майстерності різчиків монетних штемпелів.

За імператора Антоніна Пія (138—161 рр.) набір карбованих у Тірі номіналів розширився. Крім трьох перелічених, розпочалася емісія тригеміассарія. Зазнав змін і зовнішній вигляд монет, поліпшилось їх фахове виконання. За наступного імператора — Марка Аврелія (161—180 рр.) — місто власної монети не емітувало, за правління Коммода (180—192 рр.) відновилося карбування тетрассаріїв, дупондіїв, тригеміассаріїв та ассаріїв, а згодом і трессісів. Найбільш масштабним монетне карбування Тіри було за часів Септимія Севера (193—211 рр.). На цей час припадає випуск п'яти серій номіналів зі зображенням імператора та членів його родини — Гети, Каракалли, Юлії Домни та Плавтілли. Останні емісії Тіри припадають на час правління Александра Севера (222—235 рр.) — вони випускалися від імені імператора та його матері Юлії Мамеї. Всі міські номінали цього правителя (тетрассарії, дупондії та ассарії) виготовлені у перші роки його панування — 222—228 рр. При наступних імператорах карбування монет у Тірі, як і в Ольвії, з невідомих причин не здійснювалося.

Тіра. Тетрассарій. Мідь. 222—228 рр.

§4. Монетне карбування Керкинітиди та Ніконію

Однією з найстаріших грецьких колоній Північно-Західного Причорномор'я була ***Керкинітида***, заснована у другій половині VI ст. до н. е. неподалік сучасного м. Євпаторія (Крим). Найдавнішими монетними знахідками, виявленими на території цього міста, є литі "стріли", аси зі зображенням "колеса", а також ольвійські "дельфіни". Наявність їх дає підстави стверджувати, що Керкинітида мала тісні торговельні контакти з грецькими поселеннями Нижнього Побужжя. Її мешканці, за прикладом ольвіополітів, у третій чверті V ст. до н. е. розпочали виготовлення власних монетоподібних грошових знаків типу "стріл" та "дельфінів", а згодом і полісних монет — керкинітидських "асів". Метрологічно вони близькі до ольвійських монет. Вага найважчого з відомих зразків становить 28,7 г. Це дорівнювало 1/384 мілетського статера або шести "стрілам", або десяти "дельфінам". Наступний період історії монетного карбування Керкинітиди пов'язаний з налагодженням карбування мідних монет. Їх поява зумовлена поширенням на території полісу херсонеських монетних номіналів, що свідчило про наявність політичної залежності колонії від Херсонесу. До 30-х років IV ст. до н. е. його монетний імпорт повною мірою насичував місцевий ринок. Після різкого скорочення з невідомих причин кількості завізних грошей власті Керкинітиди у 350—330 рр. до н. е. змушені були розпочати виготовлення власної монети. На її аверсі вміщено зображення лева, який напав на бика, а на реверсі — постать богині Ніке. Наступні серії монет карбувалися у 320—310 рр. до н. е. (аверс — голова Геракла) та 310—300 рр. до н. е. (аверс — голова Гери).

Керкинітида. Стріла. Мідь. 450—425 рр. до н. е.

Близько 290 р. до н. е. у політичному житті Керкинітиди відбулися кардинальні зміни: колонія втратила незалежність і остаточно перейшла під владу Херсонесу. Тоді ж припинилося і її монетне карбування. Порівняно з іншими грецькими колоніями (Херсонесом, Ольвією, Тірою), масштаби монетної емісії цього полісу були незначними. Скромні обсяги нумізматичного матеріалу (відомо 120—130 екз.), а також відсутність писемних джерел не дають змоги повноцінно реконструювати грошовий обіг та монетне карбування античної Керкинітиди.

Одним із маловідомих осередків монетного карбування у Північно-Західному Причорномор'ї був ***Ніконій***. Відомості, що містяться у творах античних авторів, та археологічні матеріали дають підстави стверджувати про довготривалість існування цього поселення: VI — III—IV ст. до н. е. Як і інші колонії цього регіону, Ніконій заснували вихідці з міст іонійського узбережжя Егейського моря. Найдавніші нумізматичні пам'ятки

Ніконій. Мідь. 1,45 г

цього полісу — литі "стріли", що використовувались у VI — третій чверті V ст. до н. е. як розмінна монета. Водночас на його грошовому ринку використовувались ольвійські "дельфіни" та істрійські "колеса". Першими грішми, виготовленими у Ніконії у 470—460 рр. до н. е., були литі монети, дещо подібні до ольвійських "асів". За метрологічними параметрами їх поділяють на три групи номіналів. Вага екземплярів старшого номіналу становила 63,1—56,5 г — половину ольвійського "аса". На аверсі монет цієї серії — зображення сови та грецька легенда, а на реверсі — колесо з чотирма спицями. Зображення на екземплярах середнього номіналу (вагою 16,1—12,4 г) майже такі самі. Монети молодшого номіналу важили 2,4—0,7 г, що дорівнювало показникам істрійських розмінних монет. Основний елемент аверсу — сова, на реверсі є лише грецькі літери "ЕК". Більшість дослідників схиляються до думки, що випуск даної серії монет тісно пов'язаний зі скіфським царем Скілом, про якого у своїй оповіді згадує Геродот. Імовірно, він прагнув розбудувати у Ніконії підконтрольний лише собі торгово-фінансовий осередок. Однак це вступало у протиріччя з політикою Ольвії, яка вважала Ніконій сферою своїх впливів. Через це Скіл став жертвою інтриг ольвіополітів і був усунений від влади.

Прагнучи утримати свої впливи в регіоні, Ніконій у третій чверті V ст. до н. е. став членом Афінського морського союзу, сплачуючи щорічний внесок у розмірі половини таланта. Скромний розмір внеску свідчить про невисокий рівень економічного розвитку міста. В цей час левову частину монетної маси, що обслуговувала потреби місцевого грошового обігу, становили монети Істрії. В середині — другій половині IV ст. до н. е. ніконійці налагодили виготовлення наслідувань істрійських литих "коліс", однак їх місце на ринку було незначним. Населення здебільшого користувалося грошовими номіналами, виготовленими в Ольвії та Тірі, а також тетрадрахмами Філіппа II Македонського. У 331 р. до н. е. Ніконій зазнав руйнувань під час походу Зопіріона, а на зламі III—II ст. до н. е. місто перестало існувати.

§5. Грошовий обіг та монетна справа Херсонесу

Упродовж багатьох століть однією з наймогутніших грецьких колоній у Північному Причорномор'ї був Херсонес, заснований наприкінці V ст. до н. е. вихідцями з Гераклеї Понтійської. Вигідне географічне розташування сприяло швидкому розвитку міста, яке невдовзі стало важливим економічним, торговельним, політичним та культурним центром чорноморського регіону.

Одним із найважливіших джерел до вивчення всіх аспектів історії полісу є нумізматичні матеріали, оскільки карбування монет у Херсонесі тривало понад 1500 років. Нумізматична спадщина Херсонесу привернула до себе увагу дослідників ще наприкінці XVIII ст., коли після приєднання Криму до Російської імперії (1783 р.) виявлені тут монети почали масово вивозитись у країни Європи, де осідали у музейних та приватних збірках. З'явилися вони й у нумізматичних каталогах. Вивченню херсонеських монет присвятили свої праці відомі нумізмати Б. Кене, А. фон Заллет, П. Бурлачков, А. Берт'є-Делагард, О. Орєшніков, О. Зограф, В. Анохін та ін. На основі їхніх досліджень розроблено періодизацію монетної справи Херсонесу: I. *Античний період:* 1) доба автономії (бл. 390—110 рр. до н. е.); 2) епоха боспорського панування (бл. 110 р. до н. е. — 138 р. н. е.); 3) період другої елевтерії — відновлення автономного статусу міста під римським протекторатом (бл. 138—268 рр.). II. *Середньовічний період:* 1) полісний період (474—834 рр.); 2) фемний період (834 р. — поч. XII ст.).

Монетне карбування у Херсонесі розпочалося близько 390—380 рр. до н. е. випуском першої серії, що складалася зі срібних та мідних монет. На їх аверсі зображено голову покровительки міста богині Діви у кекрифалі (різновид головного убору), а на реверсі — рибу та палицю. До даної серії входили срібні (тетробол, діобол, геміобол) та мідні (халк та лепта) номінали.

Потреби грошового ринку полісу, які постійно зростали, зумовлювали появу нових серій монет. У другій чверті IV ст. до н. е. основним монетним металом залишалася мідь. З неї карбували наступні розмінні монетні номінали — ділептон, тетралептон, трилептон, лепту. Головними сюжетами, які вміщувалися на їхніх аверсах та реверсах, були голова Діви, голова бика, дельфін, риба, палиця та ін. У 370—364 рр. до н. е. зі срібла карбувалися октобол, тетробол та діобол. На аверсі цих монет надалі домінували зображення голови богині Діви, а на реверсі — бик, який стоїть на палиці, та риба.

Херсонес. Лепта. Мідь. Середина IV ст. до н. е.

У результаті військово-політичних подій на Кримському півострові у другій половині IV ст. до н. е. розширилася територія, підконтрольна Херсонесу, і зросло значення полісу. Це стало можливим після поразки скіфського царя Атея у війні з Філіппом II Македонським у 339 р. до н. е. Херсоніти відзначили ці події випуском у 350—330 рр. до н. е. серії монет, на яких домінують військові сюжети, зокрема, зображення квадриги.

На зміну їм впродовж 330—320 рр. до н. е. у Херсонесі емітувались мідні халки та діхалки з постаттю Діви, яка стоїть навколішки, — на аверсі та грифоном — на реверсі. У цей період на монетах починають розміщу-

вати різноманітні монограми, імена магістратів, інші додаткові знаки та символи. Одним з таких магістратів був Евдром, ім'я якого часто траплялося поруч зі зображенням Діви.

У 300—280 рр. до н. е. на херсонеському монетному дворі розпочався випуск повновартісних срібних номіналів — тетрадрахм (бл. 13,7 г) та дідрахм (бл. 6,6 г), при карбуванні яких дотримувалися норми хіоської монетної системи. Їх поява свідчила про економічне зростання полісу, адже для здійснення масштабного продукування срібних монет необхідна була значна кількість дорогоцінного металу. Впродовж III ст. до н. е. саме випуск срібних номіналів (тетрадрахм, дідрахм, драхм та гемідрахм) був найбільш поширеним у Херсонесі. Тоді ж з'явилися нові сюжети оформлення монет — голова Геракла, Діва, що сидить на троні, тощо.

Характерною особливістю херсонеської монетної системи було поєднання двох монетно-вагових систем — хіоської (родоської) та перської. Використання останньої зумовлювалося наявністю тісних торгово-економічних зв'язків з Гераклеєю Понтійською, де перша система домінувала. Саме цим пояснюється карбування у Херсонесі тридрахм — номіналу вагою близько 10 г, який був перехідним між обома монетними системами.

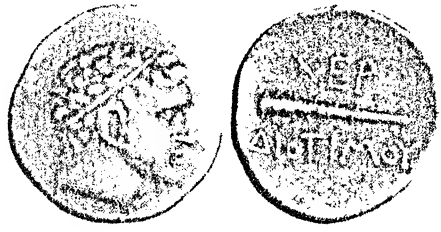

Херсонес. Гемідрахма. Срібло. 120—110 рр. до н. е.

У II ст. до н. е. загострились стосунки Херсонесу зі скіфами. За панування царів Скілура і Палака могутня скіфська держава змусила грецькі колонії сплачувати їй данину. Внаслідок невдалих військових дій поліс втратив майже всі свої володіння у Північно-Західному Криму. Перед загрозою скіфського завоювання херсоніти звернулися за допомогою до царя Понту Мітрідата VI Евпатора. У відповідь 110 р. до н. е. він надіслав Херсонесу військо на чолі з воєначальником Діофантом. Після кількох вдалих походів йому вдалося ліквідувати скіфську загрозу, але тепер Херсонес потрапив у залежність від правителів Понту. Після смерті Мітрідата VI Евпатора (63 р. до н. е.) місто опинилось під впливом Боспорського царства. З посиленням у Причорномор'ї присутності Риму Херсонес дедалі більше відчував зростання його сили.

Підпорядкування Херсонесу іноземним володарям позначилося на розвитку його монетної справи. Опинившись у залежності, на перших порах місто продовжувало карбувати традиційні номінали зі срібла та міді. Однак близько 100—90 рр. до н. е. емісія срібних монет припинилася. Остання серія драхм зі зображенням голови Діви на аверсі та її ж постаті, яка цілиться в лань, — на реверсі, подібна до тогочасних боспорських випусків. Надалі монети у Херсонесі карбувалися переважно з неблагородних металів, головним чином, з міді, а також зі золота. Основними номіналами, які

випускалися у I ст. до н. е., були мідні тетрахалки, діхалки та оболи. Як і раніше, на них здебільшого зображена Діва, правда, тепер уже переважно у вигляді воїна. Реверсні сюжети містять орла, який сидить на блискавках, бика та інші предмети та символи. Дедалі відчутніше на монетну справу полісу впливають міста Понту та Пафлагонії.

Піднесення монетного карбування Херсонесу припадає на період римсько-боспорської війни 45 р. н. е. Вдало обрана позиція підтримки Риму всіма доступними економічними та військовими засобами принесла позитивні результати. На противагу Боспору, римляни були на боці Херсонесу. Все це не могло не позначитися на монетному виробництві, яке потрапило під їхній контроль. На монетах з'явилося зображення богині перемоги — Ніке. Тоді ж (47 та 49 рр.) було відкарбовано невелику кількість золотих статерів із головою божества Херсонас і змією на аверсі та постаттю лані — на реверсі. Основним номіналом, карбованим за часів імператора Клавдія (41—54 рр.), були ассарії. На них вміщувався рік емісії за херсонеською ерою (перший рік херсонеської ери відповідав 24 р. до н. е.). У роки правління Нерона та Веспасіана монетне виробництво полісу було обмеженим, відродилося воно лише за часів імператора Тіта (79—81 рр.). Знову почали емітувати датовані мідні тетрассарії та золоті статери. Брат і наступник Тіта Доміціан продовжував монетарну політику свого попередника: випускались ті ж монетні номінали, з таким самим зовнішнім виглядом. Коротке правління Нерви (96—98 рр.) не внесло змін у нумізматичну спадщину Херсонесу, а при Траяні було випущено незначну кількість тетрассаріїв та статерів (бл. 107 р.). Часи панування Адріана відмічені лише випуском золотого статера (бл. 134 р.). На той час метрологічні параметри херсонеських статерів відповідали нормам римських ауреусів, а тетрассарій дорівнював половині римського сестерція.

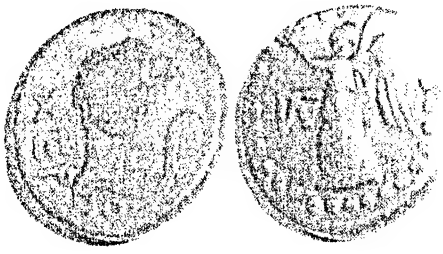

Херсонес. Ассарій. Мідь. 54 р.

Близько 145 р. політичний статус Херсонесу змінився: правителі Боспору та імператор Антонін Пій наділили його правами вільного міста (таким він був до 268 р.). Херсонес став форпостом римської політики у регіоні. Тут розташовувався римський гарнізон, а безпосереднє керівництво здійснював намісник провінції Нижня Мезія. Цей період окреслюється як період "другої елевтерії". Монетну продукцію полісу представляли чотири мідні номінали: тетрассарій (аверс — голова божества Херсонас, реверс — богиня Діва та лань), трессіс (аверс — Асклепій, реверс — Гігея), дупондій (богиня Діва та лань, реверс — бик) та ассарій (аверс — богиня Діва або Херсонас, реверс — богиня Ніке або Херсонас). На всіх монетах

їх вартість позначалась грецькими літерами. Найбільш масовою була емісія тетрассаріїв, які випускалися впродовж усього періоду. Як і в Ольвії та Тірі, розквіт херсонеського монетного карбування припадає на період правління імператора Септимія Севера (193—211 рр.) та його наступників. Останні серії монет Херсонесу виготовлені за часів імператора Галієна (254—268 рр.). У II ст. на території полісу поширилися римські денарії, які поступово витіснили з обігу місцеві срібні номінали. Потреби міського грошового господарства задовольнялись монетами, виготовленими на монетарнях Нікомедії, Константинополя та інших міст імперії.

На відміну від інших грецьких колоній у Північному Причорномор'ї, Херсонес не припинив свого існування під час руйнівних нападів варварських племен на Римську імперію та залежні від неї землі. Після поділу територій, підвладних Римові, місто потрапило до складу Східної Римської (Візантійської) імперії, ставши одним із важливих опорних пунктів на її кордонах. В епоху середньовіччя місто отримало назву Херсон. Потреба значних фінансових засобів для зміцнення його обороноздатності сприяла відновленню монетного карбування. За панування імператора Зенона (474—491 рр.) розпочалося функціонування місцевого монетного двору. Тоді випускалися мідні монети зі зображенням погруддя монарха на аверсі та його постаттю зі списом та земною сферою в руках, які відповідали загальноімперським аналогам. Легенди на обох сторонах монети виконані латинською мовою.

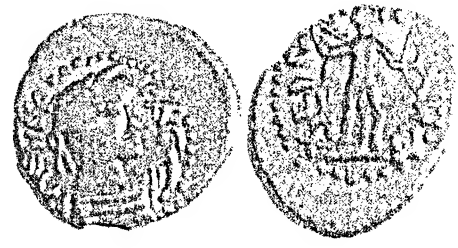

Херсонес. Дупондій. Мідь. 253—268 рр.

Масштабнішою була монетна продукція за часів імператора Юстиніана I (527—565 рр.). Єдиним номіналом, який тоді карбували у Херсоні, був мідний пентанумій (1/8 фоліса) вагою бл. 2,65—3,49 г. Емісія нових монетних номіналів — фоліса (40 нуміїв) та півфоліса (20 нуміїв) — розпочалася при Юстиніані II (565—578 рр.) . На них вміщувалось позначення вартості: "М" — на першому та "К" — на другому. Згодом позначення вартості було змінено відповідно на "Н" та "Д". Новим номіналом для херсонського монетного двору були вісім пентануміїв, що карбувалися при імператорі Іраклії (610—641 рр.). Їх оформлення відрізняється від попередніх випусків вміщенням на аверсі та реверсі постаті імператора та членів його родини. Саме тоді в місті проведено грошову реформу, внаслідок якої уніфіковано всі мідні монетні номінали, які прирівняли до п'яти нуміїв. Після цього карбування монет у Херсоні припинилося аж до середини IX ст.

Останній етап херсонського монетного карбування епохи середньовіччя припадає на т. зв. фемний період його історії. Прагнення до зміцнення

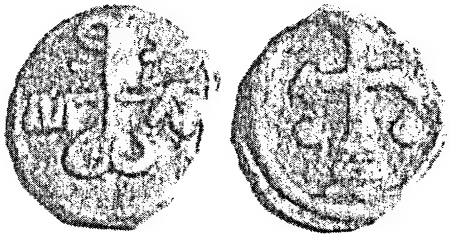

Візантія. Херсонес. Роман I (920—944). Мідь

імператорської влади в реґіоні спонукало візантійців до створення тут окремої феми — військово-адміністративної області на чолі з стратегом, який призначався імператором. Одночасно місто отримало право на виготовлення власної монети, яку почали карбувати за імператора Феофіла (829—842 рр.). Характерна особливість монетної емісії того часу — виготовлення монетних кружків технікою лиття. При імператорі Михаїлі III (842—867 рр.) випускались монети трьох типів з позначенням вартості літерами "М", "П" та "А" на одній стороні та зі зображенням хреста — на зворотній. Упродовж IX—X ст. монетна емісія у Херсоні здійснювалася регулярно — від імені як імператорів, так і їхніх співправителів. У ці часи відбувалися походи руських князів на Візантію, жертвою яких нерідко ставав Херсон. Так, у 988—989 рр. місто здобув великий князь київський Володимир Святославич (980—1015 рр.). Таким чином він намагався домогтися від візантійських імператорів виконання своїх зобов'язань. І хоча незабаром місто повернулося під владу візантійців, його економічна могутність була підірвана назавжди. Військово-політичні події кінця X—XI ст. не могли не позначитись на монетній справі міста — у 1034—1067 рр. воно було позбавлене права монетної регалії, і лише за часів Олексія Комнена (1081—1118 рр.) тут було виготовлено значну кількість литих мідних монет з монограмою "ро". Це була остання емісія середньовічних монет Херсону. Невдовзі місто потрапило у сферу венеціанських, а згодом генуезьких торгових впливів. Не витримавши ні військової, ні торговельної конкуренції з їхніми факторіями, воно припинило своє існування.

§6. Особливості монетного господарства полісів Боспорського царства

Упродовж VI ст. на території Північно-Східного Причорномор'я сформувалося Боспорське царство, столицею якого стало місто Пантікапей (Боспор). До його складу на федеративних правах входило кілька міст цього регіону — Німфей, Мирмекій, Фанагорія, Феодосія та ін. Стрімкий економічний розвиток, формування ринкових відносин, налагодження тісних торговельних зв'язків з грецькими державами, насамперед, Афінами та острівними полісами Егейського моря, зумовили необхідність налагодження емісії власних грошей. У другій половині VI ст. до н. е. розпочалося карбування срібної монети у Пантікапеї. Основну кількість номіналів становили драхми та їхні фракції — гемідрахми (1/2 драхми), діоболи (1/3 драхми) тощо.

На відміну від інших північнопричорноморських колоній, раннє боспорське карбування не знало мідних емісій, роль розмінної монети виконували найдрібніші срібні номінали. До IV ст. до н. е. найбільш вартісними на грошовому ринку Боспору, як і інших колоній, були електрові кізикські статери. Саме їм належала основна роль у процесі міжнародного торговельного обміну. Ранні пантікапейські випуски були оформлені за зразком монет міст іонійського узбережжя Егейського моря (Мілету, о. Самос та ін.). Це є свідченням того, що більшість колоній Північно-Східного Причорномор'я були засновані вихідцями саме з цього регіону. Основним елементом, який зображався на аверсі перших емісій Боспору, була голова лева. На реверсі ж вміщувався "*quadratum incusum*", який згодом набув форми правильного квадрата, розділеного на чотири частини. Метрологічно пантікапейські монети відповідали полегшеній егінській монетно-ваговій системі, за якою вага драхми становила близько 6 г.

У другій половині V ст. до н. е. на монетах з'явилися початкові літери назви міста Пантікапей — "ПА", "ПАN", "ПАNTI". У 438—437 рр. до н. е. до влади у Боспорському царстві прийшли представники династії Спартокидів, які централізували монетну справу та змінили типологію монет. Поширення культу Аполлона сприяло вміщенню на монетах його атрибутів. На реверсі зображався один з них — голова барана, а також символ рибного багатства краю — осетр.

Наступний етап у розвитку монетної справи Боспору розпочався у IV ст. до н. е. Це був період його найвищого піднесення, який характеризувався розквітом економіки, процвітанням внутрішньої та зовнішньої торгівлі, формуванням ринкових відносин тощо. У цей час завершилася централізація монетного карбування, припинився випуск автономних монет окремих міст, єдиним емісійним центром став Пантікапей. Саме тоді, замість дрібних срібних номіналів, почали карбувати мідні монети. У 70-х роках IV ст. до н. е. на зміну кізикським статерам прийшли золоті статери місцевої емісії. Змінилося зовнішнє оформлення монет. На аверсі золотих, срібних та мідних монет вміщено зображення бородатої чоловічої голови. Тривалий час дослідники ототожнювали її з головою бога Пана — покровителя столиці царства. Однак зараз вважається, що це — голова сатира. На реверсі більшості серій пантікапейських золотих статерів вміщено грифона з головою лева, який іде по колоску, а в пащі тримає дротик. Тут же початок назви міста — "ПАN". Вага статерів перших серій становила близько 9,1 г золота, що дорівнювало метрологічним показникам кізикінів. В останні десятиліття IV ст. до н. е. її було зменшено до 8,55 г. Це свідчило про спробу урівняти їх зі золотими статерами Александра Македонського та Лісімаха, які через значні масштаби карбування стали панівними на грошовому ринку Причорномор'я.

Незважаючи на зменшення обсягів срібного карбування, монети, виготовлені з цього дорогоцінного металу, надалі відігравали важливу роль на внутрішньому ринку царства. Основними номіналами тут були триобол та обол, рідше карбували пентобол та дідрахму. З міді випускали два номінали монет, визначити які через широкі метрологічні показники досить важко. Загалом елементи зовнішнього оформлення цих серій повторюють аверсні та реверсні зображення золотих статерів.

Для боспорської економіки III ст. до н. е. характерним було наростання кризових явищ. Одним із їх проявів стало припинення карбування золотих та срібних монет. Грошовий ринок заповнився мідними номіналами, які дедалі більше знецінювалися через пониження ваги з 5—7 г до бл. 2 г. Типовим явищем стало надкарбування монет попередніх емісій. З'явилися нові типи монет. Першими з них стали номінали зі зображенням лука і стріли на реверсі. З метою стабілізації грошового ринку було виготовлено серію монет з головою Аполлона на аверсі і орла — на реверсі. Однак випуск виявився невдалим, і більшу її частину було перекарбовано. У третій чверті III ст. до н. е. в обігу з'явилися мідні монети великого розміру зі зображенням Посейдона на аверсі та прорі — носі корабля та назвою міста "ПАNTI" — на реверсі. Однак і цей крок не мав довготривалого позитивного впливу на стан грошового господарства Боспорського царства.

Боспорське царство. Гігієнонт. Статер. Золото. 210—200 рр. до н. е.

Причинами наростання кризових явищ були скорочення обсягів зовнішньої торгівлі, загострення стосунків з сусідніми скіфо-сарматськими племенами, а також міжусобна боротьба між претендентами на царський престол. Зростання торговельного дефіциту спричинило зникнення з обігу спочатку золотої, а згодом — і срібної монети. Основними засобами обігу стали мідні монети, вартість яких постійно зменшувалася. З метою впорядкування грошового ринку цар Левкон II провів грошову реформу. Її наслідком стала поява трьох номіналів мідних монет — оболів, тетрахалків та діхалків, які замінили численні попередні емісії. У третій чверті III ст. до н. е. було відновлене карбування срібної монети. Згідно з метрологічними параметрами аттичної монетно-вагової системи, у Пантікапеї виготовлялись драхми та триоболи. Наприкінці цього періоду було випущено повновартісні, високомистецькі тетрадрахми із головою Аполлона на аверсі і постаттю коня — на реверсі.

Упродовж II ст. до н. е. монетне виробництво Боспорського царства було представлене емісіями срібних драхм та їхніх фракцій — тетроболів, діо-

болів та тригеміоболів. Усі вони карбувалися з металу низької проби, а їхні розміри та вага постійно зменшувалися. Крім того, на пантікапейському міському монетному дворі емітувалися серії мідних номіналів зі зображеннями плуга і колеса або грифона і триножника. Дуже поширеною була серія номіналів із головою бородатого сатира на аверсі та рога достатку поміж шапками Діоскурів — на реверсі.

Упродовж III—II ст. до н. е., крім номіналів, що карбувалися міськими властями Пантікапею, випускалися також золоті, срібні та мідні монети від імені архонтів та царів Боспорського царства. Царську монету започаткував Левкон II, а згодом її продовжували емітувати його наступники.

Наприкінці II ст. до н. е. Боспорське царство потрапило в залежність від понтійського царя Мітрідата VI Евпатора, який підкорив собі також Ольвію, Херсонес та інші причорноморські колонії. Вони були зобов'язані надавати йому військову допомогу, платити данину хлібом та грішми. За понтійського панування основними номіналами, котрі виготовлялися у Пантікапеї, були мідні оболи, тетрахалки та інші дрібні номінали. Зі срібних (білонних) монет у першій чверті I ст. до н. е. карбували дідрахми та триоболи.

За правління у Боспорському царстві сина і наступника Мітрідата VI Фарнака (63—47 рр. до н. е.), який визнав зверхність Риму, у Пантікапеї карбували золоті статери зі зображенням царя на аверсі і Аполлона, який сидить на триножнику, — на реверсі. Тоді ж випускали велику кількість мідних номіналів. Срібної монети цей правитель не емітував. Після загибелі Фарнака, в результаті тривалої боротьби, влада у Боспорському царстві перейшла до його намісника Асандра (47—17 рр. до н. е.), який після смерті Юлія Цезаря у 44 р. до н. е. проголосив себе царем. За часів Асандра на грошовому ринку Боспору надалі домінувала золота монета, яка використовувалася при зовнішньоторговельних розрахунках, та мідні номінали — переважно оболи та тетрахалки, що задовольняли потреби внутрішнього ринку. Срібна монета відігравала допоміжну роль. На аверсі золотих статерів Асандра спочатку зображено портрет Августа, а згодом — царя. На реверсі монет цього номіналу бачимо богиню Ніке, яка стоїть на прорі — носі корабля. Карбування великої кількості золотих статерів Асандра було зумовлене припиненням емісії посмертних випусків монет Лісімаха, які тривалий час були основним засобом міжнародного грошового обігу у причорноморському регіоні. Популярність золотих боспорських монет була настільки великою, що їх наслідували сусідні варварські племена.

Після смерті Асандра Боспорське царство остаточно перейшло під владу Риму. На золотих статерах, що карбувались у Пантікапеї, почали вміщувати портретні зображення римських імператорів, а їхні метрологічні параметри стали такими ж, як у римських ауреусів. На реверсі

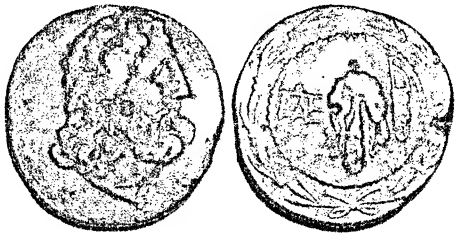

Боспорське царство. Динамія. Ассарій. Мідь. 9—8 рр. до н. е.

цих монет містилась дата їх карбування за боспорським літочисленням (281 р. боспорської ери відповідав 17 р. до н. е.), а також монограма царя. Розквіт боспорського монетного карбування припав на часи правління царя Котіса I (45—62 рр.). При ньому випускали велику кількість золотих статерів з портретами імператорів Клавдія та Нерона, а також членів їхніх родин. З мідних монет Котіс I започаткував емісію асів з позначенням вартості грецькими літерами "ІВ", а також серії дрібних номіналів вартістю 4, 6 та 8 одиниць.

Монетна реформа імператора Нерона позначилась і на монетній справі Боспорського царства. Її проявом стало запровадження нових монетних номіналів: сестерція та дупондія, вартість яких становила відповідно 24 та 48 одиниці. Вагові параметри боспорських сестерція (бл. 10,43 г) та дупондія (13,37 г) наближалися до ваги римських асів та дупондіїв. На золотий статер йшло 200 боспорських сестерціїв або 100 дупондіїв.

За часів імператора Доміціана римські військово-політичні впливи у Боспорському царстві почали слабшати. Про це свідчать, зокрема, зміни в оформленні монет. На аверсі золотих статерів почали поміщати портрети боспорських царів, їхні титули та дату емісії монет, а портретні зображення римських імператорів перемістилися на реверс. В останній чверті I—II ст. у Боспорському царстві продовжували випускати значну кількість золотих статерів, мідних сестерціїв і дупондіїв. Однак з посиленням кризових явищ у Римській імперії змінюється її монетно-грошова система, зокрема, відбувається падіння вартості денарія і ауреуса. Аналогічні процеси відбуваються і щодо вартості боспорських статерів, проба яких погіршується, і вони поступово стають електровими. Римські власті намагаються не допустити наповнення грошового ринку неповновартісною мідною монетою: з цією метою випуск її обмежується, а емісія дрібних номіналів припиняється.

Боспорське царство. Савромат II. Подвійний денарій. Ауріхалк. 174—211 рр.

Спробу оздоровлення монетного господарства Боспору здійснив цар Савромат II (174—210 рр.). У 186 р. він провів грошову реформу, запровадивши в обіг низку нових монетних номіналів, що карбувалися з міді. В обігу з'явилися драхми (3 сестерції), денарії (4 сестерції) та подвійні денарії (8 сестерціїв). Ці монети були кредитними засобами обігу, а їх поява зумовлена необхідністю по-

криття значних військових видатків держави — саме на цей час припадають успішні війни Савромата II зі скіфами та сіраками. Позитивні наслідки грошової реформи були незначними, і вже за панування Рискупорида II (210—226 рр.) країна знову опинилася у стані фінансової кризи. Уряд змушений був піти на чергове погіршення якості електрових статерів: їх почали карбувати зі сплаву, який складався з 30 % золота, 40 % срібла та 30 % міді. Відбулося обмеження мідних емісій, надалі випускалися лише драхми.

Боспорське царство. Рискупорід V. Статер. Білон. 267—268 рр.

Упродовж III ст. кризові явища у грошовому господарстві Боспорського царства продовжували наростати. Вони були тісно пов'язані з аналогічними процесами, що розвивалися на інших підвладних Римові територіях. Найбільш наочно цей процес спостерігається на прикладі емісії статерів. Кількість серій цих монет, які щорічно випускалися, постійно зростає. Так, у 247—252 рр. їх кожного року налічується близько 100. Однак їх якість погіршується. Спочатку вони випускалися з білону (срібла з великою домішкою міді), а з 247 р. — лише з міді. Спроби оздоровлення боспорського монетного господарства за часів Рискупорида V (240—267 рр.) були невдалими, і відкарбовані ним золоті та срібні монети відразу ж зникли з обігу. Основним монетним номіналом надалі залишалися мідні статери, номінальну вартість яких було збільшено вдвічі — до 20 одиниць. Припинення боспорського монетного карбування припадає на 30-ті роки IV ст.

§7. Поширення римської монети на українських землях

Основи римської монетної системи були сформовані ще за республіканських часів. Її основними номіналами стали мідні аси та срібні денарії, а також їх кратні та фракції. Протягом декількох століть у Римі постійно проводилась редукція мідної монети. Якщо початкова вага литого, т. зв. лібрального, аса становила близько 327,4 г, то впродовж III ст. до н. е. її було зменшено спочатку до бл. 270 г, під час Другої Пунічної війни у 217 р. до н. е. — до половини римського фунта (лібри), а в 209 р. до н. е. — до його чверті. Всередині II ст. до н. е. було проведено ще одну наступну редукцію аса — його вага була зафіксована на рівні однієї вагової унції — близько 27,3 г. Наступне зменшення ваги цього монетного номіналу відбулося у 90 р. до н. е. — ас став наполовину легшим — 13,6 г і таким залишався аж до часів імперії.

Важливим кроком у становленні римської монетної системи стало запровадження в обіг срібного денарія. Його поява, яка припадає на роки Другої Пунічної війни, датується 215/214 рр. до н. е. (за іншими даними — 211 р. до н. е.). Перші монети цього номіналу, які важили близько 4,55 г, на аверсі містили зображення голови богині Роми, а на реверсі — постаті Діоскурів у вигляді вершників та позначення номіналу —"X" (асів). Фракціями денарія були квінарій (1/2 денарія — 5 асів) та сестерцій (1/4 денарія — 5/2 аса). У часи воєнних дій емітували також вікторіат — 3/4 денарія. Метрологічні параметри денарія впродовж тривалого часу залишалися стабільними. Вперше його вагу було зменшено у 155 р. до н. е. до рівня 3,89 г. Подальші зміни римської монетної системи стосувалися зміни співвідношень між окремими номіналами. Так, за часів Гая Гракха у 123 р. до н. е. денарій містив 16 асів.

Рим. Республіка. Ас. Мідь. 225—217 рр. до н. е.

Рим. Республіка. Денарій. Срібло. 137 р. до н. е.

У республіканські часи золото відігравало допоміжну роль у процесі грошового обміну. Монети із цього дорогоцінного металу — ауреуси вагою 10,9 г — виготовлялися нерегулярно, а масштаби їх емісії були незначними. Лише Гай Юлій Цезар, з урахуванням як політичних, так і економічних факторів, розпочав регулярне карбування золотих монет вартістю 25 денаріїв. Їх вага становила близько 8,22 г. Спорадично виготовляли також золоті квінарії (1/2 ауреуса).

Після становлення імперії одним із важливих завдань Октавіан Август (27 р. до н. е. — 14 р. н. е.) вважав упорядкування монетно-грошових відносин. Надалі право емісії монет з дорогоцінних металів належало тільки імператорові. Сенат та окремі міські осередки у провінціях мали право карбувати розмінну монету з міді, бронзи, латуні тощо. Монетна система грунтувалася на засадах біметалізму. Для золотих та срібних монет, які були повновартісними і виготовлялися у великій кількості, встановлювався стабільний обмінний курс. Основні монетні номінали — золотий ауреус (7,79 г) та срібний денарій (3,89 г). Їхніми фракціями були золотий та срібний квінарії (1/2 ауреуса та 1/2 денарія). Однак, як і раніше, обсяги їх емісії були незначними. До розмінних номіналів належали латунні сестерції (27,28 г) та дупондії (13,64 г), мідні аси (10,91 г) та квадранси

(1,7 г). Організація карбування монет за принципом "*al marco*" нерідко приводила до відхилень ваги окремих екземплярів, як правило, в бік зменшення. Як і раніше, золотий ауреус прирівнювався до 25 срібних денаріїв, а на один денарій йшло 4 сестерції, 8 дупондіїв, 16 асів та 64 квінарії.

Зростання фінансових витрат держави змусило імператора Нерона у 63—64 рр. провести грошову реформу, внаслідок якої вага ауреуса була знижена до 7,27 г, а денарія — до 3,41 г. Такі метрологічні параметри утримались аж до другої половини II ст., на яку припадає наростання кризових явищ у монетному господарстві Римської імперії. Тоді ж розпочалось погіршення проби монетного сплаву денаріїв шляхом додавання до нього міді. Одночасно було здійснено спробу реформування системи розмінних номіналів. Передбачалось, що ас, семіс (1/2 аса) та квадранс (1/4 аса) надалі будуть виготовлятися з латуні, однак дане нововведення не утрималось.

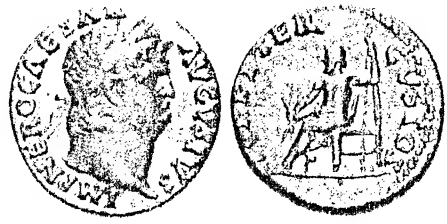

Рим. Імперія. Нерон. Ауреус. Золото. 66—67 рр.

Військово-політичні події кінця I — першої половини II ст., пов'язані з постійними війнами і розширенням кордонів Римської імперії, вимагали зростання державних видатків. За цих умов одним із джерел покриття бюджетного дефіциту стало погіршення якості срібної монети. Відбувалася поступова девальвація денарія. За часів Марка Аврелія (161—180 рр.) вміст чистого срібла у монетах цього номіналу не перевищував 76 %. Наступне зниження якості денарія відбулося у 194 р.: імператор Септимій Север розпочав карбування монет, що містили лише 4—7 % дорогоцінного металу.

Наростання кризових явищ в економіці імперії зумовлювало дальше погіршення якості монети. Намагаючись поліпшити ситуацію на грошовому ринку, імператор Каракалла (211—217 рр.) бл. 214 р. розпочав емісію нової монетної одиниці — антонініана, номінальна вартість якої дорівнювала двом денаріям. Вага цієї монети становила бл. 5,11 г, а її реальна вартість не перевищувала півтора денарія. Одночасно до 6,54 г було зменшено вагу золотого ауреуса. Однак ці кроки не сприяли оздоровленню грошового господарства, і кризові явища ставали дедалі більш руйнівними. Псування монети набуло катастрофічних розмірів. Уряд постійно зменшував вагу ауреусів і збільшував лігатуру денаріїв та антонініанів, які, врешті, почали емітувати з бронзи. За правління імператора Галієна (254—268 рр.) ауреус важив менше 3 г. Вміст чистого срібла в антонініанах на початках його панування становив 12 %, а в останні роки — лише 2—3 %. З середини III ст. карбування латунних, бронзових та мідних номіналів, а також неповновартісних денаріїв припинилося.

Спроби проведення грошової реформи, здійснені імператором Авреліаном (270—275 рр.) у 274 р., виявилися невдалими. Лише реформа, яку провів імператор Діоклетіан (284—305 рр.) у 294 р., мала позитивні наслідки: було запроваджено повновартісну золоту монету — ауреус — вагою 5,45 г, повноцінну срібну монету — аргентеус (відповідник давнього денарія) — вагою 3,41 г, а також новий монетний номінал — фоліс — вагою близько 10 г сплаву, що містив бл. 5 % срібла. В обігу надалі залишалися антонініани та денарії попередніх емісій. У новій системі номіналів ауреус дорівнював 25 аргентеусам, кожен з яких складався з 5 фолісів, 25/2 антонініанів та 25 денаріїв.

Подальше реформування римської грошової системи відбувалося за часів правління імператора Константина I (306—337 рр.). Близько 311 р. він запровадив нову монетну одиницю — золотий солід — вагою 4,54 г. Завдяки високій якості та значним обсягам карбування ця монета швидко поширилась і стала популярною не лише на території імперії, а й у сусідніх країнах. Багато з них, у тому числі Київська Русь, згодом використали її як взірець при створенні власних монетних систем. Фракціями золотого соліда були семіс (1/2 соліда) та запроваджений дещо пізніше трієнс (1/3 соліда). Згодом, близько 320 р., в обіг введено срібний міліарісій, вартість якого становила 1/1000 золотого фунта, а вага — 4,54 г. Розмінною монетою була також сіліква, вага якої спочатку становила 3,41 г, а згодом знизилась і стала менше 3 г. Погіршувались і метрологічні параметри фолісів. Наприкінці правління Константина I вони важили неповних 2 г. Монетно-грошова система, створена цим імператором, з незначними модифікаціями проіснувала аж до падіння Західної Римської імперії, а в Східній Римській (Візантійській) імперії її, вдосконалюючи, продовжували використовувати ще впродовж тисячоліття.

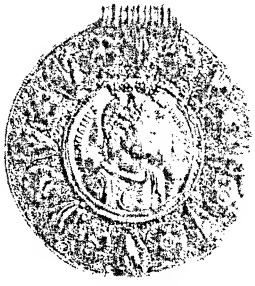

Рим. Імперія. Іовіан (363—364). Медальйон. Золото

У перші століття нашої ери кордони Римської імперії наблизилися до земель, де проживали слов'янські племена антів, яких ототожнюють з племенами черняхівської археологічної культури. На території їх розселення здавна відомі знахідки монет римського карбування, що є важливим джерелом для вивчення політичної та соціально-економічної історії прадавнього населення українських земель.

Знайдені на Україні римські денарії фігурують у середньовічних та новочасних актах під назвою "головки святого Яна". Немало таких монет входило до складу нумізматичних колекцій львівських міщан у XVI—XVII ст. Вивчення топографії знахідок римських монет дає підстави стверджувати, що більшість їх зосереджена на території Правобережної Украї-

ни в басейнах річок Тиса, Дністер, Сян, Західний Буг, Південний Буг та приток Дніпра. Північна межа масового поширення римських монет проходить між лісостеповою та лісовою природно-географічними зонами. Найбільше таких знахідок виявлено на території Хмельницької, Тернопільської, Івано-Франківської, Львівської, Волинської та Рівненської областей, а також на Буковині та Закарпатті. При цьому густота знахідок є більш-менш рівномірною, що свідчить про тривалість та масштабність їх поширення.

Рим. Імперія. Тиберій. Денарій. Срібло

Серед знахідок римських монет абсолютну більшість становлять срібні денарії, значно меншою є частка золотих ауреусів та солідів, а також латунних, мідних та бронзових монет.

У складі монетних скарбів та серед поодиноких знахідок денарії республіканської епохи трапляються вкрай рідко. В окремих комплексах їх кількість не перевищує кількох екземплярів. Так, у великому скарбі, знайденому на території древнього городища у с. Звенигород на Львівщині, серед значної кількості денаріїв кінця I—II ст. була лише одна монета цього номіналу, відкарбована за часів Республіки. За підрахунками відомого українського історика М. Брайчевського, станом на 1959 р. на території України та Молдавії серед 22 знахідок виявлено 25 монет республіканської епохи.

Подібна ситуація і зі срібними монетами перших римських імператорів. Лише декількома екземплярами представлені емісії Октавіана Августа (27 р. до н. е.—14 р. н. е.), Тиберія (14—37 рр.), Калігулли (37—41 рр.) та Клавдія (41—54 рр.). Дещо частіше нотуються денарії останнього представника династії Юліїв-Клавдіїв — Нерона (54—68 рр.). Однак і вони присутні у комплексах, виявлених у безпосередній близькості до кордонів Римської імперії, при цьому ареал їх поширення є незначним. Монети, відкарбовані імператорами часів громадянської війни 68—69 рр., є рідкісними і на території самої імперії, й поза її межами. Денарії Гальби (68—69 рр.), Отона (69 р.) та Вітелія (69 р.) зафіксовані лише у декількох українських скарбах.

У нумізматичних джерелах відображена також активна зовнішня політика римських володарів у Карпато-Дунайському регіоні другої половини I ст. Так, денарії імператора Веспасіана (69—79 рр.) виявлені у депозитах майже з усієї території Правобережної України (зокрема, у скарбі з с. Білогородка Ізяславського району Хмельницької області містилось 10 монет цього правителя). Різке збільшення римського монетного імпорту спостерігається від часів панування імператора Траяна (98—117 рр.). Це по-

яснюється тим, що йому вдалося підкорити собі даків та інші племена у Подунав'ї, у результаті чого римський кордон підійшов до земель, заселених давньоукраїнським етносом. Крім цього, окремі військові підрозділи римської армії здійснювали експедиції на північ від Карпатських гір, частими гостями тут також були купці. Саме у першій половині II ст. найбільше поширюється на території Україні римська монета. Денарії імператорів Адріана (117—138 рр.), Антоніна Пія (138—161 рр.), Марка Аврелія (161—180 рр.) та членів їхніх родин виявлені у всіх областях України, причому в окремих депозитах налічуються сотні і навіть тисячі цих монет.

Наростання кризових явищ у монетному господарстві Римської імперії не могло не позначитися на структурі її монетного експорту. Низькопробні денарії, що карбувалися від часів Коммода (180—192 рр.) та Септимія Севера (193—211 рр.), неохоче приймалися населенням українських земель. Про це свідчать дані топографії монетних знахідок. Римські монетні номінали кінця II—III ст. трапляються значно рідше, ареал їх поширення обмежений прикордонними територіями. Це ж стосується пізньоримських випусків другої половини III — першої половини V ст. Асортимент номіналів та кількісні показники знахідок дають підстави стверджувати, що на той час римські монети здебільшого використовувалися для потреб прикордонної торгівлі.

Поширення римських грошей на українських землях є свідченням тісних торговельних зв'язків між Римською імперією та антськими племенами. Крім того, вони завозилися як військові трофеї, здобуті в результаті вдалих нападів варварських племен на римські провінції. В епоху послаблення військової могутності Риму імператори, нездатні захистити свої кордони, відкуповувалися від племінних вождів даниною — товарами та грішми. Вартість монет була добре знана антській верхівці. Одним зі свідчень цього є знахідки золотих та срібних медальйонів, які римські імператори надсилали варварським керівникам, намагаючись перетворити їх на союзників імперії. Велика кількість виявлених на Україні денаріїв та інших номіналів монет свідчить про різноплановість їх використання. Це були перші монети, які брали активну участь у формуванні товарно-грошових відносин на українському ринку. Варто зауважити, що більшість виявлених монет є дуже потертими, що трактується окремими дослідниками (напр., М. Брайчевським) як доказ тривалості їх використання у повсякденному обігу. Однак відомо, що римські купці скуповували на території імперії неповновартісну монету і вивозили її за кордон. Варварське населення, особливо його родоплемінна верхівка, не обізнане з тонкощами монетної справи, не звертало уваги на метрологічні параметри, а задовольнялося кількісними показниками.

Значна частина римського монетного імпорту використовувалася антською верхівкою як засіб тезаврації шляхом нагромадження скарбів.

Свідченням цього є велика кількість монет в окремих депозитах. Нерідко срібні, і особливо золоті, монети перероблялися на прикраси. Відсутність покладів дорогоцінних металів приводила до широкого використання місцевими ювелірами римського монетного срібла як сировини для виготовлення різноманітних виробів.

Римські монети відігравали певну роль у торговому обміні між слов'янськими племенами та імперією. Основними об'єктами торгівлі з боку слов'ян були продукти тваринництва, рільництва та лісових промислів — збіжжя, худоба, шкіри, хутра, мед, віск, а також бурштин і раби. Зі свого боку, римські купці привозили гончарні та ювелірні вироби, вина, олію тощо. Для покриття торговельного дефіциту римляни широко використовували монету, яка була одним з основних засобів обміну. Римські історичні джерела вказують на величезні прибутки від цієї торгівлі. Так, Пліній Старший підкреслював, що ціни на товари, завезені на територію імперії, підвищувалися тут у сотні разів. Через низку військово-політичних факторів у першій половині III ст. римсько-слов'янські торговельні зв'язки були перервані. Однак, незважаючи на припинення надходження римської монети, срібні денарії ще впродовж тривалого часу використовувалися на українському грошовому ринку. На зміну їм у V ст. прийшли візантійські номінали, а згодом — у VIII ст. — сасанідські та арабські монети.

Література

Анохин В. А. История Боспора Киммерийского. — Киев, 1900.

Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса. — Киев, 1977.

Анохин В. А. Монетное дело Боспора. — Киев, 1986.

Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1989.

Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України. — Київ, 1959.

Брайчевський М. Ю. Час обігу римської монети в антському суспільстві // Археологія. — 1952. — Т. VI.

Булатов С. Антична нумізматика. Ч. І. Загальні проблеми античної нумізматики. — Одеса, 2005.

Виноградов Ю. Г., Карышковский П. О. Ольвийский декрет Каноба о деньгах и стоимость драгоценных металлов на Понте в IV в. до н. э. // Вестник древней истории. — 1976. — № 4.

Экономика, политика и культура в свете нумизматики. — Ленинград, 1982.

Землинский В. А., Дмитриенко М. Ф. и др. Специальные исторические дисциплины. — Киев, 1992.

Зограф А. Н. Денежное обращение и монетное дело Северного Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья. — Москва, 1955.

Зограф А. Н. Монеты Тиры. — Москва, 1957.

Казаманова Л. Н. Введение в античную нумизматику. — Москва, 1969.

Карышковский П. О. Монеты Ольвии: Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. — Киев, 1988.

Кропоткин В. В. Топография римских и ранневизантийских монет на территории СССР // Вестник древней истории. — 1954. — № 3.

Потин В. М. Монеты. Клады. Коллекции. Очерк нумизматики. — Санкт-Петербург, 1993.

Фролова Н. А. Боспор и Рим в конце I — начале II в н. э. по нумизматическим данным // Вестник древней истории. — 1968. — № 2.

Фролова Н. А. Монетное дело Боспора. — Ч. I—II. — Москва, 1997.

Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора VI—II вв. до н. э. — Москва, 1956.

Розділ 2

СТАНОВЛЕННЯ РЕГУЛЯРНОГО ГРОШОВОГО ОБІГУ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ПЕРІОД ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

§1. Виникнення і розбудова монетного ринку на українських землях в епоху становлення Київської Русі (V—IX ст.)

Після припинення масового надходження на український грошовий ринок римських денаріїв їхнє місце певною мірою посіли візантійські монети. У V—VI ст. Візантійська імперія переживала епоху політичного й економічного піднесення, що сприяло поширенню її грошових номіналів серед населення сусідніх країн. Переважно це були золоті соліди, рідше — срібні міліарісії та мідні нумії. Соліди, що використовувались як міжнародний засіб обігу, наявні у монетних комплексах усіх країн Східної Європи. Завдяки своїй високій якості, вони до XI ст. залишались основною золотою монетою у цьому регіоні. На українських землях візантійські соліди отримали назву "златники". Здебільшого вони входять до складу монетних скарбів, хоча відомі й поодинокі екземпляри. Значно рідше, ніж золоті соліди, трапляються в Україні мідні монети візантійського карбування, які використовувалися в основному для задоволення потреб грошового обігу в середині імперії. Найчастіше їх знаходять на південному узбережжі Криму, яке з перервами до XV ст. перебувало у складі Візантії, а також у Подунав'ї та інших причорноморських регіонах. Подібною була ситуація й з поширенням срібних візантійських номіналів.

Левова частка візантійського монетного імпорту, який потрапляв на українські землі, була наслідком тієї ролі, яку вони відігравали у системі міжнародних торгових зв'язків між Сходом та Заходом, Північчю та Півднем. Виняткова важливу роль тут відіграв торговий шлях "з варяг

у греки", який з'єднував країни Скандинавського півострова з Константинополем. Особливо тісними були торговельні зв'язки руських земель з Візантією у VI—VII та IX—XI ст. Певна частина візантійських монет потрапляла на Русь внаслідок походів східних слов'ян на Балканський півострів.

Розвиток торгівлі з країнами Сходу сприяв поширенню серед східних слов'ян монет сасанідського Ірану. Володарі цієї держави, яка існувала у III — середині VII ст., емітували велику кількість високопробних срібних драхм вагою близько 4 г. Крім них, на численних монетних дворах, розташованих у різних кінцях обширних володінь сасанідської держави, карбували значну кількість срібних (тетрадрахми, півдрахми, оболи (1/6 драхми), двооболи (1/3 драхми), золотих (1/6, 1/3, 1, 3/2, 2 денарії — динари) та мідних номіналів. У міжнародній торгівлі найбільш популярним номіналом були драхми. На землях Київської Русі вони нерідко трапляються як у складі монетних скарбів, так і у вигляді поодиноких знахідок. Більшість з них поширилась тут у VI—VII ст. Нерідко вони завозились разом з арабськими дірхемами. Один з найбільших скарбів, що складався з понад 2 тис. монет, серед яких переважали сасанідські драхми, виявлено неподалік білоруського міста Могилів. Основний ареал поширення монет цього типу — землі на північному сході Русі, що входили до басейну р. Ками. На українських землях нечисленні знахідки іранських драхм зареєстровані лише на Лівобережжі та Слобожанщині — у Харківській, Сумській, Чернігівській та Київській областях.

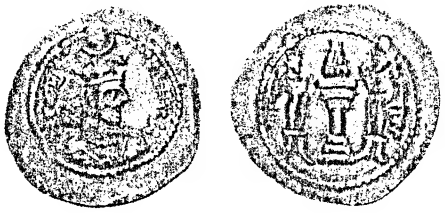

Іран. Сасаніди. Драхма. Срібло. 303—309 рр.

На аверсі сасанідських драхм, як правило, розташоване профільне зображення повернутої вправо і увінчаної короною голови правителя, оточене легендою з його титулами та круговим обрамленням. Пізніші емісії найчастіше містять лише ім'я царя та окремі вислови побажального характеру. Так, на драхмах Хосрова II Парвеза (591—628 рр.) читаємо лише його ім'я та вислів "Зростаюча слава". Зображення реверса тісно пов'язане з релігійними віруваннями населення тогочасного Ірану. Державною релігією тут було проголошено зороастризм — маздеїзм, центральним культом якого був вогонь. Саме тому на реверсі сасанідських драхм найчастіше зображено вівтар з полум'ям та напис "Вогонь Арташира". Даний сюжет тісно пов'язаний з церемонією запалення вічного вогню на вівтарі, присвяченому новому цареві. Після його смерті цей вогонь гасили. Часто по боках вівтаря вміщувались дві постаті жерців — стражників вогню. Характерна особливість сасанідських драхм — наявність поза круговим

обрамленням широкого незаповненого монетного поля. Більшість монет сасанідського Ірану не датована. Вперше дата вказана на монетах часів царя Пероза (457, 459—484 рр.), а систематичне датування драхм розпочав Хосров I (531—579 рр.). При цьому рік карбування вміщувався вздовж постаті лівого стражника вівтаря. Вздовж постаті правого стражника інколи подавались ініціали монетного двору, на якому виготовлялася монета. Всього на обширних територіях держави Сасанідів функціонувало понад 30 монетарень. В окремих випадках місцерозташування монетарні подавалось повністю, наприклад, м. Башапур чи м. Дарапкерт.

Тривалі війни між Іраном та Візантією ослабили обидві країни. Як наслідок — вони не змогли протистояти збройному натиску арабських завойовників. Останній сасанідський правитель Яздгард III (632—651 рр.) зазнав поразки і був убитий неподалік середньоазійського міста Мерв, а його держава перестала існувати.

Після завоювання Ірану арабські правителі ще впродовж тривалого часу карбували наслідування сасанідських драхм часів Хосрова II. Аж до монетної реформи халіфа Абдалмаліка (бл. 700 р.), всупереч канонам ісламу, на них вміщували портретні зображення і лише згодом почали виготовляти монети тільки з написами релігійного змісту (найчастіше — сури з Корану). При цьому, за зразком сасанідських драхм, на арабських дірхемах вміщувались імена правителів, дата та місце карбування.

У VIII ст. в Східній Європі, в тому числі на українських землях, з'явилася велика кількість арабських куфічних дірхемів (дирхемів, дірхамів). Назва цих монет походить від арабізованої назви попередньої грошової одиниці — драхми, а епітет "куфічний" — від типу арабського письма "куфі", яке виникло в іракському місті аль-Куфа наприкінці VII ст. і широко використовувалося при виконанні монетних легенд. Початково маса монети становила близько 3,9 г високопробного срібла, а вартість дорівнювала 1/10 золотого динара. Згідно з канонами ісламу, на них вміщувались лише написи. Монетні легенди містили вислови з Корану, датування (за мусульманським літочисленням), а також місце карбування. Дещо пізніше на дірхемах з'явилися імена правителів — халіфів та їхніх намісників. Цим повновартісним монетам були властиві всі функції грошей. Завдяки значним масштабам карбування та високій якості, дірхеми швидко поширились на всій території Арабського халіфату — від Індії та Бактрії на сході до Іспанії та півдня Франції на заході, а також далеко поза його кордонами. Великий ареал використання, тривалість періоду карбування зумовили велику кількість різновидів дірхемів, що різнилися формою,

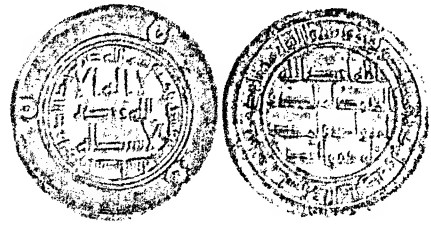

Арабський халіфат. Дірхем. Срібло. Аль-Валід (705—714 рр.)

зовнішнім оформленням, масою та пробою металу. Їх карбування розпочалось у 90-х роках VII ст. (бл. 696—697 рр.), і вже невдовзі вони з'явилися на східнослов'янському грошовому ринку.

Про тісні торговельні зв'язки східнослов'янських земель з країнами арабського Сходу свідчать хроніки ранньосередньовічних арабських мандрівників. Так, ібн Хордадбех у "Книзі шляхів та держав" (890-ті роки) згадував, що руські купці привозили до Візантії і столиці Хазарського каганату м. Ітиль велику кількість хутра бобра та чорнобурої лисиці, а також мечі. Нерідко вони прямували до берегів Каспійського моря і далі аж до Багдада. Інший автор, ібн Хаукаль (970-ті роки), описав торгові квартали слов'янських купців у м. Палермо на о. Сицилія, жителі яких мали особливі права. У 943 р. руські дружини на чолі з князем Ігорем здійснили похід на Каспій і взяли в облогу м. Бердаа (нині м. Барда в Азербайджані). Полонені жителі цього міста сплатили русичам 200 тис. дірхемів викупу.

Чимало відомостей про торговельну діяльність русів міститься у щоденнику секретаря посольства багдадського халіфа до Волзької Булгарії Ахмада ібн Фадлана: 922 року в м. Булгар він став свідком використання руськими купцями арабських золотих динарів та срібних дірхемів. Цей автор також розповів, що слов'янські жінки носили намиста з монет, які слугували своєрідним показником заможності їхніх чоловіків: якщо слов'янин був власником десяти тисяч дірхемів, він дарував своїй жінці намисто з одним рядом монет; якщо ж він мав 20 тис. дірхемів, то його жінка носила намисто з двома рядами монет. З подальшим зростанням заможності чоловіка кількість рядів монет у намисті його дружини зростала.

У "Книзі дорогоцінних намист" ібн Руста (близько 923 р.) йдеться про русів, які продавали у Булгарі велику кількість хутра соболя, білки та інших звірів, отримуючи за це чимало карбованих монет. Він описав також поховальну церемонію померлого руського купця, у могилу якого, крім одягу, їжі, вина та зброї клали золоті прикраси та срібні дірхеми.

Широко використовувані населенням Київської Русі куфічні дірхеми значною мірою вплинули на формування руської грошово-монетної та вагової системи. Дірхеми та їх фрагменти стали першими грошовими одиницями — ногатами, кунами, рєзанами, виверицями (векшами), які неодноразово згадувалися на сторінках давньоруських літописів.

Існує декілька схем періодизації обігу арабських монет на землях Київської Русі. Найбільш аргументовану з них, складену на основі вивчення топографії монетних знахідок та аналізу їх вмісту, опрацював В. Янін. Він виділив чотири періоди поширення та обігу куфічних дірхемів: 1) кінець VIII ст. — 833 р.; 2) 833 р. —початок X ст.; 3) початок X ст. — 938 р.; 4) 939 р.— кінець X ст. У перший період основна кількість арабських монет

надходила на Русь з території Хазарського каганату. Головним осередком торгівлі між обома державами було місто Ітіль — саме звідти купецькі каравани вздовж Сіверського Дінця прямували на Чернігово-Сіверщину, а згодом на Київщину та інші руські землі. Частина арабського монетного імпорту потрапляла на руські землі волзьким торговим шляхом через Волзьку Булгарію та басейн р. Оки. В цей період основну кількість монет становили дірхеми, відкарбовані переважно у північноафриканських та, меншою мірою — азіатських монетарнях за часів панування представників династій Омайядів (702—750 рр.) та Аббасидів (750—813 рр.). Характерною ознакою скарбів, які випали з обігу до 833 р., є наявність у них незначної кількості сасанідських драхм. Один з монетних комплексів цієї епохи, який складався з понад 200 дірхемів, було виявлено у 1848 р. неподалік с. Нижня Сироватка на Сумщині.

Упродовж другого періоду спостерігається зменшення кількості куфічних дірхемів на українських землях. Серед монет переважають емісії епохи Аббасидів, відкарбовані на території азіатських володінь халіфату. Характерною особливістю монетних комплексів, які сформувалися до кінця 860-х років, є відсутність у них фрагментів монет. Це засвідчують дані топографії монетних знахідок. Якщо попередній період представлений 16 скарбами та поодинокими знахідками, виявленими в різних регіонах України, то період 833—900 рр. — лише чотирма.

У третьому періоді кількість завезеного арабського монетного срібла знову зростає. Свідчення цього — 17 монетних знахідок, серед яких 8 скарбів. Більшість з них зосереджена в околицях найбільших політичних центрів Руської землі — Києва та Чернігова, а також у регіонах, котрі межували з Хазарським каганатом — посередником у торгівлі з Арабським халіфатом. Домінуючими у складі загальної монетної маси стають емісії представників династії Саманідів — середньоазіатських емірів, які були васалами аббасидських халіфів. У скарбах присутні також дірхеми, випущені представниками інших емірських родів — Тахіридів, Ідрісидів, Аглабідів та ін.

У четвертому періоді обіг дірхемів досягає апогею. Надалі переважають саманідські емісії та інші емірські випуски, а кількість омайядських та аббасидських монет зменшується. Суттєво розширюється ареал їх використання. Арабські монети з'являються на Поділлі, а також на галицьких та волинських землях. Окремі з виявлених тут скарбів налічували по декілька тисяч екземплярів — як цілих монет, так і їх фрагментів. Прикладом може слугувати скарб зі с. Йосипівка, що неподалік Олеська на Львівщині, до складу якого входили дірхеми, відкарбовані у різних частинах обширних арабських володінь — від Піренейського півострова на заході до Середньої Азії на сході. Вивчення топографії монетних знахідок дає підстави стверджувати про зміну напрямків основних торгових

шляхів, що з'єднували країни арабського Сходу з Київською Руссю та державами Центральної і Західної Європи. Одним з факторів, який став каталізатором цього процесу, був похід великого князя київського Святослава Ігоровича проти хазарів (близько 965 р.), внаслідок якого їхня столиця, м. Ітіль, була знищена, а сам каганат перестав існувати. Ця подія дестабілізувала розвиток торгівлі у даному регіоні. Купці надавали перевагу спокійнішим шляхам, що пролягали вздовж Дніпра, Південного Бугу та Дністра. З огляду на це, не випадково виявлено декілька скарбів арабських дірхемів в околицях древнього Галича. Разом з тим низка політичних та економічних факторів спричинила поступове скорочення арабського монетного імпорту на українські землі. Перші ознаки цього процесу спостерігаються вже у 60-х роках X ст. Причини зменшення, а згодом і припинення надходження на європейський грошовий ринок куфічних дірхемів досі остаточно не з'ясовані. Імовірно, визначальною стала так звана "криза срібла", що розпочалася в країнах арабського Сходу у X ст. і призвела до скорочення масштабів монетного карбування та погіршення якості дірхемів, котрі через це надалі не могли слугувати засобами міжнародного грошового обігу. Особливо посилились ці процеси на початку XI ст. Дестабілізацію монетного господарства поглиблювали також внутрішні конфлікти у різних частинах Арабського халіфату, наслідком яких став його розпад. У новостворених державах спостерігалось економічне піднесення. Високого рівня розвитку досягли ремесла та торгівля. Все це сприяло швидкому поширенню золотої монети, експорт якої на східнослов'янські землі, де звикли до повновартісної срібної монети, був економічно невигідним. Незначні ж потреби у золотій монеті , як і раніше, в повному обсязі задовольнялись імпортом традиційних візантійських номіналів. Саме тому у складі монетних знахідок, виявлених на українських землях, трапляються лише поодинокі арабські золоті динари. Наймолодший з них датується 1033—1034 рр.

§2. Монетне карбування на території Київської держави у X—XI ст.

У період становлення та розбудови давньоруської держави на її землях знову поширились візантійські монети. На півночі Русі вони поступалися куфічним дірхемам та західноєвропейським денаріям, але у середньому Подніпров'ї та на південно-західних землях, які підтримували тісні контакти з Візантією, вони відігравали значну роль у грошовому обігу. Саме візантійські золоті соліди (номізми) та срібні міліарісії стали взірцями для перших монет київських князів — золотих златників та срібних сріблянників.

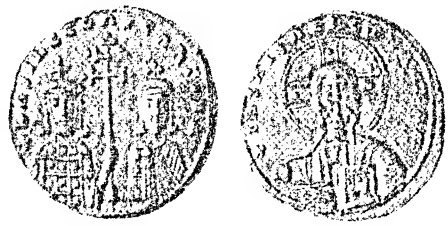

Візантія. Василій II. Константин VIII (976—1025). Солід. Золото

Перші знахідки золотих та срібних монет із відкарбованим на них ім'ям князя Володимира Святославича (980—1015) з'явилися наприкінці XVIII ст. В листопаді 1796 р. київський аптекар Г. Ф. Бунге випадково купив загадкову золоту монету, яка була знайдена до 1794 р. десь на Чернігівщині чи Полтавщині. Дещо пізніше, близько 1815 р., неподалік Борисполя знайшли срібну монету Володимира Великого. Обидві вони були вперше опубліковані у наступному році під назвою "златник" та "сріблянник". Першу назву запозичено з тексту угоди князя Ігора з візантійцями 945 р., а другу — з літописної оповіді з Іпатського списку (XV ст.) про перенесення у 1115 р. мощів св. Бориса та Гліба, під час якого у натовп розкидали "сріблянники". Упродовж першої половини XIX ст., через невелику кількість відомих монет київського карбування, зацікавлення ними було незначне, а їх давньоруське походження піддавалось сумніву. Так, відомий російський нумізмат Я. Рейхель приписував монети з іменами Володимира та Ярослава правителям балканських слов'ян. І лише знахідка у 1852 р. Ніжинського скарбу, який складався з понад 200 монет, остаточно встановила їх давньоруське походження. Ще більше посилило зацікавлення монетами київських князів виявлення другого великого скарбу сріблянників: у 1876 р. у Києві під час будівельних робіт на Вознесенському спуску знайшли зітлілий полотняний згорток, в якому зберігалось понад 120 монет. На відміну від Ніжинського скарбу, в якому представлені майже всі типи монетної продукції київських князів, до Київського скарбу входить лише один тип сріблянників Володимира Великого.

Нагромадження значної кількості нумізматичного матеріалу дало змогу здійснити попередню атрибуцію, класифікацію, систематизацію та укласти каталог монет Київської Русі. Вперше це вдалося виконати відомому дослідникові-нумізмату І. Толстому, який, вивчивши легенди сріблянників, здійснивши їх стилістичний аналіз і порівнявши окремі типи, у 1882 р. запропонував хронологію випусків монет київських князів. Він же встановив візантійські впливи на давньоруське монетне карбування. Згодом усі ці проблеми перебували в центрі уваги знаних нумізматів О. Орєшнікова, Н. Бауера, О. Ільїна, В. Яніна, І. Спаського та ін. Завдяки запровадженню до наукового обігу нових монетних знахідок, використанню новітніх методик роботи з нумізматичним матеріалом, їм вдалося укласти повну топографію давньоруських монет, провести їх систематизацію та каталогізацію. При цьому при виділенні окремих монетних типів дослідниками брались за основу відмінності у зображеннях аверса та реверса монети,

змісті її легенд та різновидності тризуба — княжого родового знака власності.

Одними з перших монет київського карбування були златники Володимира Святославича. Композиційно вони наближені до візантійських солідів імператорів Василія II та Константина VIII (976—1025). Відомі 11 златників цього правителя діляться на два основних типи, котрі розрізняються легендами аверсів монет. На першому вміщено напис "Владимир на столе", на другому — "Владимир, а се его злато". Середину монетного поля аверса займає поясне зображення князя, увінчаного вінцем, зі скіпетром, який завершує хрест, у правій руці. Над лівим плечем Володимира вміщено родовий знак власності роду Рюриковичів — тризуб. Упродовж останніх двох століть дослідники неодноразово робили спробу розшифрувати його значення, висуваючи при цьому десятки найрізноманітніших припущень, однак жодне з них не є цілком переконливим. Реверс монет обох типів однаковий — зображення Христа-Пантократора, навколо якого кругова легенда, що подає повне ім'я Ісуса Христа. Рідкісність златників, невелика кількість штемпелів, що використовувалися для їх карбування, свідчать про короткий період цієї емісії. Причинами для її здійснення міг бути шлюб князя Володимира з візантійською принцесою Анною і хрещення Русі у 988 р. Золоті монети київського карбування вагою близько 4,0—4,4 г виготовлялися з високопробного золота (916—958-ї проби) і метрологічно відповідали візантійським солідам. Це дало підстави припустити, що останні використовувались як сировина для виробництва златників. На ринку обидві групи монет функціонували паралельно, про що свідчить вміст монетних скарбів, в яких златники занотовані разом з солідами кінця X — початку XI ст.

Київська Русь. Златник Володимира (980—1015)

Одночасно з карбуванням златників на київському монетному дворі розпочалося виготовлення сріблянників. Більшість штемпелів для першої емісії сріблянників виконані майстрами, які виготовляли штемпелі златників. Застосувавши метод порівняльного аналізу штемпельних зображень та іконографії написання літер легенд, це переконливо довів І. Спаський. На відміну від золотих монет, при виготовленні сріблянників використову-

вався різний за вмістом срібла монетний сплав. При цьому високоякісних екземплярів (875—800-ї проби) було значно менше, ніж низькопробних (500—300-ї проби), а частина монет була відкарбована з міді і містила лише незначну частку срібла. Це пояснюється відсутністю власної сировинної бази та зменшенням надходження арабського монетного срібла. Купці, які безпомилково визначали якість монет, якісніші з них використовували при здійсненні міжнародних платежів, а низькопробні сріблянники залишалися на місцевому грошовому ринку. Саме тому серед монет, виявлених за межами Київської Русі, переважають монети високої якості. Порівнявши штемпельні різновиди сріблянників, І. Спаський довів, що після короткого періоду карбування златників емісія срібної монети продовжувалася, причому масштаби її були доволі значними. Про це свідчить участь у виготовленні штемпелів різчиків, які ще не мали належного досвіду. Залучені до роботи майстри були русичами, що доводить використання ними не візантійської скульптурної методики, а графічної, яка застосовувалася при виготовленні звичних для місцевого населення арабських дірхемів. Вона стала визначальною і при виконанні композиції руських монет.

Наступні типи сріблянників Володимира (всього дослідники виділяють чотири основних типи срібних монет цього володаря) характеризуються відмінностями зображень і легенд аверса та реверса. Для монет II—IV типів властива нова схема зображень. На їх реверсі погруддя Христа-Пантократора замінене зображенням княжого родового знаку власності — тризуба. Значних змін зазнала також легенда обох боків монети, яка стала єдиною: "Владимиръ на столе", "а се его сребро". Для київських монетних майстрів відмова від зображення Христа-Пантократора і уніфікація тексту легенди означали відхід від візантійських монетних зразків і формування власних стандартів оформлення монет. Надалі при створенні нових типів монет Володимира Великого та його наступників застосовувалася лише дана схема.

На сріблянниках Володимира Великого другого типу різчики монетних штемпелів запровадили низку нових елементів: збільшили зображення князя, навколо його голови вмістили німб, ввели кольчугу до одягу правителя, обов'язковим елементом аверса стало зображення престолу, на якому сидить володар. Основний елемент реверса — тризуб — в основному повторює княжий знак, вміщений на златниках та сріблянниках першого типу, однак його деталі є більш виразними. Характерним для цього типу є застосування подвійного крапкового обрамування по краях поля монети. Впорядковано також порядок укладення легенди, яка завжди читається від центру монети зліва направо

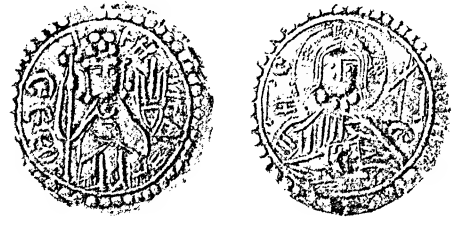

Київська Русь.
Сріблянник Володимира
(980—1015)

(на аверсі — від нижнього кінця скіпетра, на реверсі — від основи тризуба). Сріблянники Володимира Великого другого типу, як і їхні попередники, випускалися зі срібла різної якості. При цьому більшість з них має незначну частку цього дорогоцінного металу. Різними є і вагові показники монет: від 2,4 до 3,2 г. Встановити хронологічні рамки цієї емісії досить важко. І. Спаський припустив, що сріблянники цього типу відкарбовані у першому п'ятнадцятилітті XI ст. Ареал їх поширення охоплював територію Середнього Подніпров'я, що було зумовлене низькою якістю цих монет. Їхня присутність зареєстрована лише у двох іноземних скарбах — на території Польщі та Німеччини, але виявлені там екземпляри були високопробними і повновартісними.

Характерними ознаками третього типу сріблянників Володимира Великого, який суттєво відрізняється від попереднього, є детальне прокарбування на їх аверсі деталей княжого престолу, відсутність німба над головою правителя, похилене вправо зображення скіпетра, який князь тримає обома руками, а також правильне і повне написання легенди "Владимиръ на столе", "а се его сребро". Ускладнюється зображення тризуба: воно прокарбовується подвійним контуром, стає більш заокругленим. Як і монети двох попередніх типів, сріблянники третього типу були переважно низькопробними, а їхні вагові показники коливаються від 2,6 до 3,2 г. Незначна кількість знахідок скарбів зі сріблянниками третього типу не дає змоги навіть приблизно встановити дату їх карбування. Імовірно, це міг бути початок XI ст.

Сріблянники Володимира Святославича четвертого типу відрізняються від інших типів правильністю та досконалістю виконання рисунка та легенд. Замість верхньої частини постаті правителя, на них зображено князя, що сидить на престолі. Престол має вигляд широкого крісла з невисокою спинкою, на його сидінні довга подушка, а внизу — стілець для ніг. Детально прокарбовано риси обличчя володаря, елементи його одягу. Навколо голови князя знову з'являється німб. Значну увагу різчики штемпелів приділили і виконанню зображень та легенд реверса. Особливо детально опрацьовано вигляд княжого знака — тризуба, який характеризується пропорційністю та співрозмірністю окремих частин. Монети цього типу виготовлялися наприкінці панування Володимира, а їхня якість не відрізнялася від попередніх емісій. Немає суттєвих змін і у вагових параметрах, які коливаються в рамках від 2,4 до 3,4 г.

Аналіз монетного матеріалу дав підстави І. Спаському висунути припущення про існування у Києві трьох монетарень. У кожній з них працював досвідчений різчик штемпелів, якому допомагало по декілька помічників. Дотримуючись загальної схеми монетних зображень та легенд, кожен майстер проявляв свою індивідуальність, яка визначалася рівнем його майстерності та освіченості. Карбування сріблянників велося спорадично, залежно від потреб княжого двору чи грошового ринку.

Після смерті Володимира Святославича між його синами відразу ж розпочалася боротьба за київський престол. Її жертвами стали Борис, Гліб та Святослав Володимировичі, а основними претендентами на вінець великого князя виявилися Святополк Окаянний та Ярослав Мудрий. Кожен з них намагався довести свої права на батьківську спадщину, використовуючи усі можливі засоби пропаганди. Одним із них була емісія власної монети, яка вважалася прерогативою великого князя київського — суверенного володаря всієї Київської Русі. Першому вдалося посісти престол Святополку (1015—1016, 1018), який відразу ж налагодив карбування сріблянників. За сюжетами та технікою виконання монети цього правителя наближені до сріблянників Володимира Великого четвертого типу. На них майже без змін відтворено постать правителя, елементи його одягу, деталі престолу, а також легенду. Новим у зовнішньому оформленні було ім'я нового великого князя у легенді аверса, змінено також княжий знак власності з тризуба на двозуб, правий зуб якого увінчаний хрестом. Можна припустити, що зміна Святополком княжого родового знака власності спричинена його походженням. Адже, будучи сином Ярополка — старшого сина великого князя Святослава Ігоровича і старшим серед членів роду Рюриковичів, він уважав себе єдиним спадкоємцем великокнязівського престолу і заперечував це право за синами Володимира Святославича. Саме тому він виводив свій княжий знак від двозуба свого діда Святослава, яким, можливо, послуговувався його батько Ярополк.

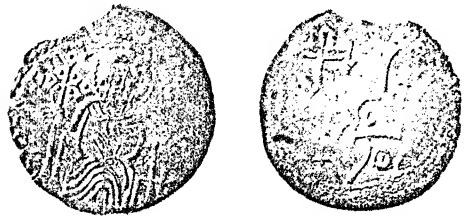

Київська Русь. Сріблянник Святополка (1015—1016, 1018)

Застосувавши метод порівняльного аналізу штемпелів, І. Спаський довів, що над виконанням сріблянників Святополка працювали три різчики штемпелів, один із яких був автором сріблянників Володимира Великого четвертого типу. Кожен із них мав свій стиль роботи. Кілька штемпелів, рівень виконання яких був значно нижчим, виготовили їхні помічники та учні. Якість монет Святополка не відрізнялася від монетної продукції його попередника. Лише декілька екземплярів було відкарбовано з високопробного срібла, більша ж частина емісії — це білонні або мідні монети. Метрологічні параметри сріблянників Святополка також наближені до однотипних монет Володимира — вони коливаються від 2,4 до 3,0 г.

До сріблянників Святополка подібні монети (відомими є чотири примірники) з іменем "ПЕТРОС" та зображенням апостола Петра на аверсі. Вміщення на реверсі цього типу сріблянників двозуба, який повністю повторював княжий знак Святополка, дає підстави датувати їх близько

1016 р. — кінцем першого панування цього князя у Києві або короткочасним відновленням його правління у Києві за допомогою польського короля Болеслава Хороброго у 1018 р. Це припущення підтверджується тим фактом, що Святополк при хрещенні отримав ім'я Петро. Крім того, дослідникам відомо 10 екземплярів сріблянників, на яких ім'я князя подане у формі "ПЕТОР". Порівнявши зображення та легенди, а також метрологічні параметри, вони теж віднесли їх до випусків Святополка. Ареал поширення сріблянників цього князя обмежений територією Київського, Чернігівського та Переяславського князівств, що окреслює частину Київської Русі, над якою йому вдалося встановити своє панування.

Найменше дискусій у нумізматичній науці викликали монети Ярослава Володимировича (Мудрого). Відразу ж після першої публікації на початку XIX ст. вони були безпомилково визначені як монети княжих часів. На даний час відомо шість примірників сріблянників великого розміру. На їх аверсі вміщено погрудне зображення християнського покровителя князя св. Георгія (Юрія), навколо якого — два кола крапкового обрамування. Основним елементом реверса є княжий знак — тризуб, навколо якого напис "ЯРОСЛАВЛЕ СРЕБРО". Всі дослідники відзначають високий мистецький рівень виконання монет і вважають, що створені вони одним майстром — людиною високоосвіченою, добре обізнаною з візантійською традицією карбування монет та виготовленням матриць печаток. Рівень виконання зображень аверса та реверса, а також літер легенди свідчать про його досвід у справі виготовлення монетних штемпелів. Будучи старшим сином Володимира Великого і вважаючи себе єдиним його спадкоємцем, Ярослав запозичив княжий знак власності свого батька — тризуб і розвинув його, додавши кружок на вершину середнього зуба. Топографія знахідок сріблянників цього типу, більшість з яких виявлено у прибалтійському регіоні, дала підстави дослідникам зробити висновок про карбування цих монет у період князювання Ярослава у Новгороді. Адже саме наприкінці 1014 р.—на початку 1015 р. він відмовився сплачувати батькові щорічну данину у розмірі 2 тис. гривен срібла. Характерною особливістю цих монет є їх висока якість — всі вони відкарбовані зі срібла 960-ї проби, а їх вага перевищує 3 г. Це стало можливим завдяки надходженню в останні десятиліття X ст. на територію Північно-Східної Русі значної кількості західноєвропейських денаріїв. За вартістю сріблянники Ярослава відповідали ногатам південноруської монетно-вагової системи X ст. Крім сріблянників великого розміру, знаними є й менші моне-

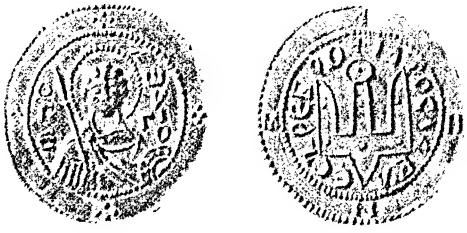

Київська Русь. Сріблянник Ярослава (1016—1017, 1018—1054)

ти Ярослава Мудрого, метрологічні параметри яких відповідали тогочасним західноєвропейським денаріям і були наближеними до вагової норми давньоруської рєзани X ст.

Окрему групу у нумізматичній спадщині Київської держави становлять монети, відкарбовані у другій половині XI ст. тмутараканським князем Олегом-Михаїлом, сином чернігівського князя Святослава Ярославича. Виготовлялися вони зі сплаву різної якості — відомі срібні, білонні та мідні екземпляри. На їх аверсі вміщено зображення його небесного покровителя — архангела Михаїла, а на реверсі — легенду "Господи, помози Михаилу". Ареал обігу монетної продукції Олега-Михаїла був обмежений територією його удільного князівства. Свідченням цього є топографія їх знахідок — вони виявлені лише на території Таманського півострова.

Нумізматична спадщина Київської Русі становить майже 340 монет, відкарбованих з використанням 220 штемпелів. Діяльність монетарень Києва та Новгорода розпочалася у 80-х роках X ст. і продовжувалася до кінця другого десятиліття XI ст. (не пізніше 1018 р.). Сировиною для виготовлення монет були іноземні монети — арабські дірхеми та західноєвропейські денарії. Погіршення якості цих монет та зменшення їх надходження на давньоруський грошовий ринок спричинили випуск низькопробних сріблянників у київській монетарні. Більша частина її продукції не обслуговувала міжнародну торгівлю, а скеровувалася на місцевий ринок. У процесі виготовлення руських монет первинними зразками були візантійські монети та печатки, однак уже на початках монетного карбування Володимира Великого київські монетні майстри виробили власний стиль монетних зображень та написів. Завдяки цьому златники та сріблянники володарів Київської держави, однією з причин випуску яких була пропаганда князівської влади, стали важливими пам'ятками її політичної та економічної історії, духовно-релігійного життя, культури, мови, письма та мистецтва.

§3. Виникнення та розвиток монетно-грошової системи Київської Русі

Вивчення історії виникнення та розвитку грошового обігу та монетної лічби було започатковане ще у XVIII ст., але й досі дослідникам не вдалося відповісти на всі питання щодо характеру грошового обігу та походження монетно-вагових систем. Причини їх дискусійності пояснюються різноманітністю та фрагментарністю як нумізматичних, так і письмових джерел. Матеріали скарбів засвідчують використання східнослов'янським населенням монет, що карбувались у різних країнах: римських денаріїв, візантійських солідів та міліарисіїв, арабських динарів та дірхемів, західноєвропейських денаріїв, а згодом і руських златників та сріблянників. Всі

вони мали різні метрологічні параметри і вписати їх в єдину монетну систему непросто. Письмові джерела містять низку термінів, що могли використовуватися для позначення грошових одиниць або хутрових товарогрошей: куна, векша (вивериця), скот та ін. Саме тому розгорілася дискусія між дослідниками — так званими хутровиками та металістами. Перші з них доводили, що грошові одиниці "куна", "ногата", "векша" були шкірками відповідних звірів, які використовувалися в обігу на грошовому ринку. Цієї точки зору дотримувалися відомі історики та економісти М. Карамзін, В. Трутовський, В. Свєтловський, С. Усов, Ф. Михайловський, археолог А. Монгайт та ін. Останній, зокрема, стверджував, що арабські срібні дірхеми, які у великій кількості завозились на руські землі, здебільшого слугували сировиною для ремісників-ювелірів. У повсякденному обігу перебувала лише незначна їх частка, а переважали на ринку товаро-гроші — хутра. Іншої точки зору дотримуються Д. Прозоровський, М. Лучинський, І. Спаський, В. Янін, М. Котляр. Грунтовно проаналізувавши історичні джерела, вони доводять, що давньоруська грошова термінологія своїм корінням сягає сивої давнини, коли хутрові товаро-гроші широко використовувались як один із еквівалентів вартості. Однак швидкий розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, поглиблення суспільного поділу праці, вдосконалення товарно-грошових відносин уже в VIII—IX ст. призвели до витіснення їх з ринку і заміни монетою. У XII—XIII ст., під час так званого "безмонетного періоду" грошового обігу, хутрові товаро-гроші знову почали відігравати певну роль на ринку, обслуговуючи дрібні торгові операції.

Писемні пам'ятки давньоруського права та літописні джерела неодноразово згадують грошові одиниці, якими користувалося населення Русі: гривна, ногата, куна, рєзана, векша або вивериця. Вже у Короткій редакції "Руської Правди" саме в них вівся підрахунок штрафів. Так, 28 стаття цього законодавчого збірника, регламентуючи відшкодування за втрату худоби, гласить: "А за княжого коня, якщо він з плямою, 3 гривни, а за смердового 2 гривни, за кобилу 60 рєзан, а за вола гривну, а за корову 40 рєзан, а за трирічного лошака 15 кун, а за річне лоша пів гривни, а за теля 5 рєзан, за ягня ногата, за барана ногата". Аналіз цього та інших історико-правових документів дає змогу відтворити давньоруську монетно-грошову систему X ст., при якій 1 гривна = 20 ногатам = 25 кунам = 50 рєзанам = 150 векшам (виверицям). При цьому досі ведуться дискусії щодо встановлення співвідношення між рєзаною та векшею. Окремі дослідники стверджують, що векша = 1/4 рєзани, ще інші прирівнюють її до 1/3 куни.

Термін "гривна" вживався для позначення вагової, грошово-вагової та грошово-лічильної одиниць Київської Русі та інших слов'янських країн. У Центральній та Північній Європі його відповідником була марка. Термін "гривна" походить від назви прикраси зі золота чи срібла у вигляді обру-

ча, яка носилася на шиї (загривку) і була ознакою соціального статусу її власника (т. зв. шийна гривна). За іншою версією, спочатку гривною називали голову худоби (гриву), що була еквівалентом вартості. Вперше давньоруська гривна згадується у договорі Русі з Візантією IX ст. Тоді цей термін вживався для позначення вираженої в сріблі вартості золотого візантійського соліда (номізми) або арабського динара. Саме вага цих монет — близько 4,3—4,5 г — була покладена в основу руської вагової одиниці — золотника. Це було зумовлено потребами міжнародної торгівлі як з Візантією, так і з країнами арабського Сходу, де золото було основним валютним металом. На Русі ж у грошовому обігу домінувало арабське монетне срібло — куфічні дірхеми. Співвідношення між динаром та дірхемом становило 1:20. Саме тому грошово-лічильна одиниця — гривна — вживалася для позначення вартості 20 повновартісних дірхемів, які у IX ст. важили близько 2,9—3 г. Ці поширені у всіх європейських країнах монети на руських землях отримали назву "скот" (від. нім. *Skatt*).

Упродовж X ст. у процесі обігу дірхеми постійно псувалися (стиралися, обрізувалися та ін.), в результаті чого їх почали приймати на вагу, виходячи з вмісту в них чистого срібла. Саме тоді з'явився запозичений від арабських купців термін "ногата" (добра, повновартісна монета), який вживався для позначення високопробних дірхемів попереднього карбування. З часом він, на короткий час, витіснив старий термін "скот", який дедалі частіше використовувався як узагальнююче поняття "гроші".

З міжнародною торгівлею пов'язують виникнення ще однієї давньоруської грошово-лічильної одиниці — куни. Спочатку цей термін вживався для позначення римського денарія, а згодом й інших монет — арабського дірхема, давньоруського сріблянника тощо. Витіснивши терміни "скот" та "сребро", він закріпився в загальному значенні "гроші". Його використовували і для позначення вартості шкірки куниці, що становила ≈ 8 г срібла. Ця величина вигідно співвідносилась із візантійською літрою (≈ 327 г) та західноєвропейським фунтом і арабським ратлем (≈ 408 г). У зв'язку з тим що вартість 40 шкірок куниць дорівнювала вартості однієї візантійської літри срібла, вже з IX ст. лічба хутра на "сороки" стала загальновживаною.

У IX ст. за посередництвом варягів на руських землях поширився західноєвропейський (каролінзький) фунт. Він дорівнював 50 кунам, а половина фунта (давньоруська монетно-вагова гривна срібла — ≈ 204 г) — 25 кунам. Саме за допомогою куни (1/25 гривні) здійснювався перерахунок зі західноєвропейської системи вагових одиниць, що вживалися для обліку срібла, у візантійську, яка базувалася на так званій срібній літрі (≈ 392 г). Зростання значення куни привело до виділення 1/25 частини і у гривні вагою ≈ 51 г, яка становила 1/8 каролінзького фунта. Саме тому й оформилась структура гривни, яку подає Коротка редакція "Руської Правди": 1 гривня = 20 ногатам = 25 кунам, яка поєднала дві одиниці — "срібну"

(ногату — арабський дірхем) та "хутряну" (куну — виражену у сріблі вартість шкірки куниці).

Найдрібнішою грошовою одиницею, про яку згадується в історичних джерелах давньоруського часу, була векша (вивериця). Куна часів "Руської Правди" (≈ 2 г срібла) дорівнювала трьом векшам (≈ 0,68 г срібла). З лічбою грошей на векші тісно пов'язане виникнення ще однієї грошово-лічильної одиниці — рєзани. Матеріали монетних скарбів часто засвідчують присутність обрізаних довкола дірхемів або їх фрагментів різного розміру — рєзан декількох різновидностей. Найбільш поширеніші з них мали вагу ≈ 1 г, 1,35 та 1,7 г. За часів "Руської Правди" назва "рєзана" закріпилася за першим варіантом, що відповідало метрологічним параметрам західноєвропейського денарія або половині куни.

§4. "Безмонетний період" в історії грошового обігу Київської Русі (кінець XI — початок XIV ст.)

В останній чверті X ст. значення арабських дірхемів в обслуговуванні грошового ринку українських земель зменшилося. Це сталося через вичерпання покладів срібла в країнах Сходу, а отже, зменшення їх надходження на Русь. Одночасно погіршилась якість куфічних дірхемів, що зробило їх непридатними для використання у міжнародній торгівлі. На північному сході та північному заході Русі цю прогалину певною мірою заповнили західноєвропейські денарії, однак грошовий ринок південно-руських земель їх не сприйняв. Наприкінці XI ст. ці монети також перестали завозити на Русь. З огляду на це, у перших десятиліттях XII ст. місце монет на грошовому ринку посіли гривни — масивні зливки срібла чи золота встановленої ваги та форми. Вони були зручнішими, ніж монети для сплати значних грошових сум, їх було легше перевозити та перетворювати у сировину для ремісників-ювелірів.

Київська монетна гривня. Срібло

У грошовому обігу східних слов'ян гривні у формі зливків срібла були відомі віддавна. Виявлений біля Старої Ладоги скарб з куфічними дірхемами та гривнами датується 808 р. Однак зливки IX ст. не були ще монетними гривнами: вони не мали стандартної ваги та проби. Ці платіжні зливки вживалися, поряд з дірхемами та денаріями, впродовж X та XI ст., причому їх кількість постійно зростала — в окремих монетно-речових комплексах вони становлять значну частку. Так, у одному з волинських скарбів, який датується X ст., налічується 41 паличкоподібний зливок. Тоді ж у басейні середньої течії Дніпра з'являються золоті зливки тієї ж

форми. З XII ст. у скарбах дедалі частіше реєструються монетні гривні — зливки стандартизованої ваги та проби. В цих комплексах відсутні монети, що дало підстави дослідникам зробити висновок про початок "безмонетного" періоду в історії грошового господарства Київської держави. Однак термін "безмонетний" не варто сприймати беззастережно. І. Спаський вживав його для означення перерви у монетному карбуванні на руських землях, яка продовжувалася до другої половини XIV ст. Адже протягом цього часу на грошовому ринку українських земель продовжували залишатися монети, хоча їх частка суттєво зменшилась. Поява і швидке поширення монетно-вагових гривнів були зумовлені піднесенням економіки, ремесел і торгівлі, розвитком феодальних відносин, формуванням великого землеволодіння, що вело до концентрації багатства в руках правлячої еліти — членів княжого роду, служилого та земського боярства, купецької верхівки. Саме гривнами сплачували борги та контрибуції, в них зберігались скарби у княжих, боярських та церковних скарбницях. У 1144 р. галицький князь Володимирко Володарович (1124—1153) змушений був сплатити київському князеві контрибуцію у розмірі 1400 гривен срібла, тобто від 230 до 280 кг цього дорогоцінного металу. Дещо пізніше, у 1146 р., князь Іван Берладник отримав як платню за службу від чернігівського князя Святослава 200 гривен срібла і 12 — золота. У повсякденному обігу, через свою значну вартість, монетні гривни та їх фракції не використовувалися.

Серед дослідників-нумізматів немає єдиної думки щодо датування появи перших монетних гривен. Більшість з них схиляється до думки, що початок їх виготовлення припадає на другу половину XI ст. Першими на грошовому ринку з'явилися гривні київського типу — ромбоподібні шестикутні зливки срібла, вагова норма яких коливалася в межах 161—164 г. Це майже збігалося з половиною візантійської літри срібла — 163,73 г. Виготовлялися вони у Києві — саме там виявлено більшість з них. Археологічні дослідження останніх років дають підстави стверджувати, що місцем їх виробництва були найбільші монастирі княжого стольного города. На даний час відомо понад 400 гривен цього типу, ареал поширення яких охоплював Київську, Чернігівську, Волинську, Смоленську та інші землі. Подібними до них за зовнішнім виглядом є так звані псевдокиївські важкі гривни, але вони значно товщі і мають згладжені краї. Основною ж відмінністю є їх значно більша вага — ≈ 204 г, яка наближається до вагового стандарту новгородських гривнів. Топографія знахідок псевдокиївських зливків обмежена переважно Рязанською та Тверською землями, значно менше їх на території Південної Русі. Це дало можливість М. Котляру припустити, що це гривни північноруського походження, які були проміжним типом монетних гривнів між південноруською та північноруською монетно-ваговими системами. На ринку гривни цього типу з'явилися в середині XII ст.

Новгородська монетна гривня. Срібло

Найбільш поширеними на всій території Русі були гривни новгородського типу, які мали вигляд дещо прогнутої палички срібла. Тому нерідко їх називають "ладь'єподібними". На даний час відомо понад 500 одиниць гривен новгородського типу, що походять з-понад 100 скарбів. Ваговий стандарт зливків цього типу становив 204,756 г, що дорівнювало половині фунта вагою 409,5 г. Їх виготовлення розпочалося наприкінці XI— в першій половині XII ст.

Найбільш загадковим типом давньоруських монетних гривен є чернігівський тип срібних зливків. На відміну від гривен інших типів, вони зазвичай мають неправильну форму і виконані доволі неохайно. Випускалися ці зливки періодично, залежно від потреби. Місцями їх виробництва могли бути не лише міста, а й сільські осади. Населення мало сумніви щодо їхньої якості, доказом чого є часте розплющування поверхні — таким чином її перевіряли. Це ж було причиною того, що гривни чернігівського типу найчастіше ставали сировиною для ремісників-ювелірів. Їх виготовлення було зосереджене у декількох регіонах, одним з яких була Чернігово-Сіверська земля. Середня вага цих зливків коливалася між 195,56 г і 196,74 г.

Цікавим є той факт, що крім цілих гривен чернігівського типу виготовлялись також півгривни. Інші типи гривен поділялися на фракції шляхом розрубування цілих зливків.

Давньоруські гривни всіх типів виготовлялися шляхом відливання у відкритих формах. Їх якість була тісно пов'язана з досконалим виготовленням самої форми. Від її виконання залежали довжина, ширина та висота зливка. Його поверхня переважно шорохувата, пориста, покрита раковинами (кавернами), що утворилися внаслідок випалювання домішків та шлаків. Якість срібла монетних гривен досить висока і коливається між 915 та 960-ю пробами. Форма перших чернігівських (північно-руських) гривнів спочатку відповідала зразкам київських зливків, але їхні товсті і короткі кінці були невигідні для розплющування. Тому для чернігівських гривен було запроваджено нову форму — ромбовидну, з довгими витягнутими кінцями, що легко піддавалися розплющуванню. Однак через якийсь проміжок часу виробники спростили цю форму, усунувши трикутні виступи на повздовжніх сторонах. Вигляд гривен чернігівського типу став еліпсоподібним.

Чернігівська монетна гривня

Паралельно з монетними гривнами на грошовому ринку українських земель перебували в обігу й монети. Письмові джерела XII—XIII ст. по-

ряд зі зливками срібла часто згадують про дрібні грошові одиниці — куни, ногати та векші. Як і в попередньому періоді, це були монети різної вартості. Так, у Київському літописі під 1115 р. міститься оповідь про те, що під час перенесення мощів св. Бориса та Гліба князь Володимир Мономах наказав "сребреники метати людем". Безсумнівно, це не були сріблянники Володимира Великого чи його синів, а найімовірніше — куфічні дірхеми. У церковному уставі новгородського князя Святослава Ольговича з 1137 р. згадується грошова сума "сто гривен нових кун". Тут також йдеться про суму сто гривен, виражену у монетах. Крім них, використовувалися також товаро-гроші: різноманітні бусини, скляні браслети, шиферні пряслиця, ракушки каурі та інші товари. Поширена редакція "Руської Правди", яка датується XIII ст., подає зміни, що відбулися у грошовій системі Київської Русі. З обігу випала рєзана, а вартість куни зазнала суттєвої зміни. Тепер 1 гривна = 20 ногатам = 50 кунам = 150 (або 100) векшам. Стабільне співвідношення гривни та ногати свідчить про незмінність метрологічних параметрів цих грошових одиниць — монетно-вагової гривні та повновартісного дірхема. Натомість, ринок відреагував на надходження дірхемів пізніх емісій, котрі містили значно більшу частку лігатури. Вартість цих монет — кун — зменшилась вдвічі.

На початку "безмонетного" періоду історії грошового обігу Київської Русі певну роль на ринку відігравали західноєвропейські денарії. Однак їх частка у структурі монетної маси українських земель була незначною. Певне поширення вони мали лише у Середньому Подніпров'ї, куди їх завозили купці, котрі пересувалися шляхом "з варяг у греки". Майже не брали участі в обігу і брактеати, які у великій кількості карбувалися в державах Західної та Центральної Європи. Єдиним свідченням їх присутності на грошовому ринку є виявлений у 1889 р. Хотинський скарб. Він складався з-понад 1000 монет цього типу, виготовлених на монетних дворах різних німецьких володінь у Тюрінгії, Верхній та Нижній Саксонії, Гессені, а також у Каринтії, Чехії та Угорщині. Даний монетний комплекс датується 1225—1230 рр. Незначна кількість польських та угорських монет використовувалася населенням прикордонних з Польщею та Угорщиною галицьких та волинських земель. Підтвердженням цьому слугує виявлений у м. Луцьк скарб, в якому були присутні т. зв. вендійські денарії, що випускалися польськими князями. На території інших південноруських земель ці монети не нотуються.

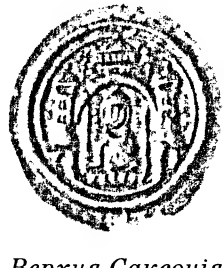

Верхня Саксонія. Альбрехт (1123—1170). Брактеат. Срібло

Внаслідок монголо-татарського нашестя українські землі зазнали значних руйнувань. Були знищені міста і села, втрачена політична незалежність

південноруських князівств, зменшилася кількість населення, перервались традиційні торговельні шляхи тощо. Особливо відчутною для розвитку економіки стала данина, яку постійно сплачували золотоординським ханам. Значну її частку становило срібло, що позбавляло ринок відчутної кількості обігових засобів, створювало дефіцит цього дорогоцінного металу. Після утворення Золотої Орди тут сформувалась власна грошова система, за якою золотоординські хани розпочали карбування власних монет — дірхемів, які отримали назву "тяньга" ("таньга", "теньга"). Згодом цей термін трансформувався у російську назву "деньга" ("денга") і в множинній формі почав використовуватися для позначення поняття "гроші". Монетна справа не була централізованою, і джучидські дірхеми карбувалися не лише у столиці — м. Сарай, а й в інших місцевостях. Лише в першій половині XIV ст. відбулася стандартизація золотоординського монетного карбування. Крім монет, на території Орди виготовлялись зливки срібла, які мали характерний човникоподібний вигляд з характерним жолобком зверху. Ці т. зв. суми ("соми") вироблялися зі срібла, зібраного на руських землях, і метрологічно відповідали гривнам новгородського типу. Золотоординські монети були поширені у Середньому Подніпров'ї та в степових районах України, а також у Криму.

На території Галицько-Волинської держави, володарям якої значною мірою вдалося відстояти свою незалежність, була збережена давньоруська монетно-грошова система. Високий рівень економічного розвитку реґіону, наявність тісних торговельних зв'язків з іншими землями Київської Русі, країнами Центрально-Східної Європи, Балканського півострова та Візантією сприяли вдосконаленню товарно-грошових відносин. Ще в попередньому столітті галицькі князі вважалися одними з наймогутніших та найбагатших на Русі. Вони володіли значними грошовими засобами. Так, за викраденого поляками перемишльського князя Володаря Ростиславича (1093—1124) було заплачено викуп у сумі 20 тис. гривен срібла. Значним було багатство його сина Володимирка (1124—1153) та внука Ярослава Осмомисла (1153—1187). Останній, зокрема, заплатив польським найманцям 3 тис. гривен срібла.

Виготовлення монетно-вагових гривен на галицько-волинських землях тривало і впродовж XIII та XIV ст. У 1288 р. волинський князь Володимир Василькович (1269—1289) наказав переплавити дорогоцінний посуд та ювелірні вироби, що зберігалися в його скарбниці, на золоті та срібні гривні. Письмові джерела згадують про використання населенням не лише монетних зливків — гривнів, а й монет. Так, укладаючи свій заповіт, Володимир Василькович згадував про купівлю села Березовичі за 50 "гривен кун". А його племінник Мстислав Данилович наклав на жителів Берестя данину — 4 гривні кун.

У першій половині XIV ст. на грошовому ринку західноукраїнських земель дедалі більше поширюються монети іноземного карбування. Переважно це були польські денарії, а також празькі гроші. У грамоті на війтівство у м. Санок останній галицько-волинський князь Юрій II (1323—1340) встановив оплату за розгляд судових справ — по два денарії до княжої скарбниці і один війтові.

Поширення у XIV ст. на грошовому ринку українських земель іноземних монет, насамперед, празьких грошів, та відновлення монетного карбування у Київському, Чернігово-Сіверському князівствах, Галицькій Русі та на Поділлі завершили "безмонетний" період історії грошового господарства.

Література

Белоусов В. Д. Происхождение и становление российского рубля // Деньги и кредит. — 1992. — № 3.

Белоусов В. Д. Русская гривна и становление российского рубля: Из истории финансов // Финансы. — 1992. — № 4.

Беляков А. С. Древнейшие русские монеты // Деньги и кредит. — 1988. — № 6.

Зварич В., Шуст Р. Нумізматика: Довідник. — Тернопіль, 1998.

Зубко А. Київська Русь і Схід: арабські дирхеми у монетному обігу у IX—XIII ст. // Історія грошей в Україні з давніх часів до сучасності. — Тернопіль, 2001.

Калинин В. А. Русская кладовая нумизматика XI—XX веков: Материалы и исследования. — Ленинград, 1979.

Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология. — Москва, 1965.

Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. — Москва; Ленинград, 1954.

Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — Київ, 1971.

Котляр Н. Ф. Еще раз о "безмонетном" периоде денежного обращения Древней Руси (XII—XIII вв.) // Вспомогательные исторические дисциплины. — Ленинград, 1973. — С. 152—169.

Котляр Н. Ф. Северорусские ("черниговские") монетные гривны // Древнейшие государства Восточной Европы. — Москва, 1994. С. 80—143.

Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР. — Москва, 1962.

Михалевский Ф. И. Очерки истории денег и денежного обращения. — Т. I. Деньги в феодальном хозяйстве. — Москва, 1948.

Молчанов А. Монеты древнерусской Тмутаракани // Наука и жизнь. — 1996.

Назаренко А. В. Происхождение древнерусского денежно-весового счета // Древнейшие государства Восточной Европы. — Москва, 1994.

Орешников А. Денежные знаки домонгольской Руси. — Москва, 1936.

Пивоваров С. В. Нумізматичні пам'ятки Буковини (античний і середньовічний час). — Чернівці, 2002.

Потин В. М. Древняя Русь и европейские государства в X—XII вв. — Москва, 1968.

Потин В. М. Особенности притока западноевропейских денариев в X—XI в. и их роспространение на территории Древней Руси // Записки Одесского археологического общества. — Т. 1. — Одесса, 1960.

Потин В. М. Топография находок западноевропейских монет X—XIII вв. на территории Древней Руси // Труды Государственного Эрмитажа. — Т. 9. Нумизматика. — Вып. 3. — Ленинград, 1967.

Сотникова М. П., Спасский И. Г. Тысячелетие древнейших монет России: сводный каталог русских монет X—XI вв. — Ленинград, 1983.

Спасский И. Г. Русская монетная система. — Ленинград, 1970.

Толочко П. П. Топографія скарбів монетних гривен в Києві // Археологія. — 1966. — Т. 20.

Фомин А. В. "Безмонетный период" в Древней Руси // Деньги и кредит. — 1988. — № 12.

Шуст Р. М. Грошове господарство земель Галицько-Волинської держави // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. — Львів, 1993.

Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. — Москва, 1956.

Янин В. Л. Нумизматика и проблемы товарно-денежного обращения в Древней Руси // Вопросы истории. — 1955. — № 8.

Розділ 3

ФОРМУВАННЯ МОНЕТНИХ СИСТЕМ ТА ОСОБЛИВОСТІ ГРОШОВОГО ОБІГУ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ (XIV—XVIII СТ.)

§1. Відновлення традиції карбування монет та їх обігу на українських землях в епоху пізнього середньовіччя (початок XIV — кінець XV ст.)

Початок XIV ст. характеризується низкою нових явищ у політичному та соціально-економічному житті українських земель. Передовсім, докорінні зміни відбулися на політичній карті України. Незважаючи на окремі періоди піднесення, могутня в середині попереднього століття Галицько-Волинська держава поступово втрачає залежні від її правителів землі: у перші десятиліття XIV ст. Литва поширює своє панування на Турово-Пінські та Берестейські землі, Польща відвойовує Люблінщину, Угорщина — частину Закарпаття, Шипинська земля (Буковина) потрапляє під вплив Молдавії. Після смерті останнього галицько-волинського князя Юрія II (Болеслава Тройденовича, 1323—1340) поміж Польщею, Угорщиною та Литвою розпочинається довголітня боротьба за володіння землями його держави. У кінцевому підсумку галицькі та деякі волинські волості переходять під владу польських королів, а у більшості волинських закріплюються литовські князі. Великий литовський князь Ольгерд Гедимінович (1345—1377), скориставшись послабленням, внаслідок феодальних міжусобиць, Золотої Орди, підпорядкував Великому князівству Литовському Київщину, Переяславщину, Чернігово-Сіверщину та Поділля. Окремі чернігово-сіверські уділи (Путивльщину, Стародубщину, Курщину) захопили великі князі московські. Золотоординські хани зберегли свій вплив над причорноморськими степами та степовою частиною Кримського

півострова. В середині XV ст. тут сформувалося Кримське ханство зі столицею в Бахчисараї, влада в якому перебувала в руках представників династії Гіреїв. До початку XV ст. на південному узбережжі Криму зберігались невеликі анклави візантійських володінь (Херсонес, Судак, Феодосія (Кафа) та ін.), які стали генуезькими колоніями, а згодом потрапили під татарсько-турецьке панування.

Незважаючи на політичну роздробленість та відокремленість, а також на негативний вплив іноземного панування, в соціально-економічному розвитку українських земель спостерігалися певні позитивні тенденції. Пожвавлювалося господарське життя, інтенсифікувався розвиток феодальних відносин, завершувався процес формування великої земельної власності і вотчинної системи. Посилювалися урбанізаційні процеси, розбудовувалися старі і виникали нові міста. Змінювалася на краще демографічна ситуація. Зростало сільськогосподарське та ремісниче виробництво, розвивалася внутрішня та зовнішня торгівля. Все це сприяло формуванню товарно-грошових відносин, які вимагали значної кількості готівкових засобів обігу різних номіналів.

Упродовж XIV—XV ст. найбільш поширеною монетою на грошовому ринку українських земель були празькі гроші. Їх поява стала можливою завдяки відкриттю у 1276 р. неподалік чеського міста Кутна Гора багатих покладів срібла. У 1290—1350 рр. тут щорічно видобували близько 20 тонн цього дорогоцінного металу. В той час чеські срібні родовища постачали на ринок понад третину всього європейського срібла. З метою його реалізації було вирішено розпочати широкомасштабне карбування монети грошового типу (лат. *Grossus* — великий, товстий). Емісія празьких грошів розпочалася у 1300 р. за короля Вацлава II (1278—1305) спочатку на празькому, а згодом — на кутногорському монетному дворі і продовжувалася (з перервами) до 1544 р. З празької вагової гривни срібла випускали 64 гроші, кожен з яких поділявся на 12 парвусів. Спочатку вага гроша становила 3,955 г срібла 937,5-ї проби. Однак з часом проба металу та вага монети поступово зменшувались. Перше погіршення якості празьких грошів відбулося вже у 1311 р., коли вміст чистого срібла в монеті зменшився до 3,41—3,34 г. У 1340—1346 рр. він коливався у межах 3,18—3,06 г, а у 1360—1378 рр. — 2,7—2,4 г. За панування короля Вацлава IV (1378—1419) якість грошів знову погіршилась — вони містили лише 1,83—1,66 г чистого срібла. На кінцевому етапі емісії празьких грошів вони містили лише ≈ 0,85 г цього дорогоцінного металу.

Чехія. Вацлав II (1278—1305). Празький гріш. Срібло

На аверсі празьких грошів містилось зображення корони, навколо якої — кругова легенда у два рядки "WENCESLAUS SECUNDUS (DEI GRATIA REX BOEMIE)" "Вацлав другий (з божої ласки король Чехії)". На звороті монети — герб Чеського королівства — лев з подвійним хвостом, навколо якого кругова легенда "GROSSI PRAGENSES" ("празький гріш"). Масштаби карбування чеських монет цього номіналу були доволі значними: за весь час емісії відкарбовано понад 1 млрд штук празьких грошів. Завдяки цьому вони швидко поширилися в країнах Центральної та Східної Європи і впродовж двох століть обслуговували потреби грошового обігу, залишаючись найбільш популярними на цій території монетами.

Невдовзі після початку карбування, близько 1302 р., празькі гроші з'явились у Польщі. На західноукраїнських землях їх присутність нотується приблизно з 1305 р. Відтоді значення цих монет тут постійно зростає, і незабаром вони стають основним засобом грошового обігу. У письмових джерелах празькі гроші, як правило, фігурують під назвою "широкі гроші" (лат. *Grossi lati*). Так, наприкінці XIV ст. по всій Перемишльській волості податок на користь короля збирали по "два гроші широкі" з двору, а в 1374 р. князь Юрій Коріятович надав м. Кам'янцю 200 ланів землі з умовою платити впродовж 20 років щорічно по 20 широких грошів з лану. Празькі гроші залишались основною монетою українського грошового обігу до кінця XV ст.: ними сплачували мита та податки, здійснювали розрахунки за продані маєтності, платили за оренду вотчин тощо. Інколи при цьому використовувалась велика кількість цих монет. Так, у 1438 р. у Кременецькому повіті на Волині було продано землеволодіння за 400 кіп широких грошів (24 тис. празьких грошів). Широке використання празьких грошів підтверджують і матеріали монетних скарбів. Інколи в них налічується по декілька тисяч цих монет. Так, у скарбі з с. Спасів Сокальського району на Львівщині налічувалось 1052 гроші короля Вацлава IV, а в депозиті з с. Нежиловичі Радомишльського району Житомирської області містилось 1584 гроші Карла IV та Вацлава IV. Якщо у XIV ст. ареал поширення празьких грошів Вацлава II, Яна Люксембурзького та Карла IV охоплював переважно галицькі, волинські та подільські землі, то в XV ст. монети Вацлава IV, рідше попередніх королів, трапляються на всій території Правобережної України, а також на Чернігово-Сіверщині.

Упродовж другої половини XIV — першої половини XV ст. друге місце в обіговій монетній масі на території західноукраїнських земель посідали срібні руські грошики та львівські півгроші, які карбувалися на львівському монетному дворі у 1353—1408 рр. Популярність цих монет пояснюється тим, що за вартістю вони дорівнювали половині празького гроша. У тогочасних письмових джерелах вони найчастіше фігурують як "загальновживані гроші" (лат. *Grossi usuali*). Так, у 1387 р. львівський коваль Миколай пропонував заплатити за майно вдови іншого коваля суму "три

гривні загальновживаною монетою та двадцять широких грошів". Ареал поширення монет львівського карбування, як правило, охоплював центральну та південно-східну частини галицьких земель. У скарбах вони часто представлені значною кількістю екземплярів. Наприклад, у депозиті з с. Бобулинці Бучацького району Тернопільської області було 4 руських грошики Казимира III, 30 — Людовіка Угорського, 6 — Владислава Опольського, а також певна кількість празьких грошів Яна Люксембурзького та Карла IV. Повновартісні львівські монети використовувались не лише для потреб місцевого обігу, а й у міжнародній торгівлі. Саме ними покривався дефіцит торгового обміну галицьких земель з балканськими країнами. Це підтверджують численні знахідки скарбів з руськими грошиками та львівськими півгрошами на Буковині, у Молдавії та Румунії. Так, у скарбі з с. Кугурешти Флорештського району в Молдавії зареєстровані руські грошики Владислава Опольського (6), Людовіка Угорського (17), Владислава II Ягайла (388), а також львівські півгроші (7) останнього. Цікавим явищем є наявність у монетних комплексах значної кількості обрізаних празьких грошів, які метрологічно дорівнюють руським грошикам. Мідні львівські денарії, які були найдрібнішою розмінною монетою, а отже, мали незначну вартість, здебільшого використовувались на території міста та його околиць для дрібних торгових розрахунків, ними давали милостиню тощо.

З кінця XIV ст. в процесі грошового обігу спочатку на галицьких, а згодом й інших українських землях дедалі частіше використовувалися монети польського карбування. Переважно це були півгроші, рідше денарії, які виготовлялися на краківському монетному дворі за часів панування представників династії Ягеллонів: Владислава II (1386—1434), Владислава III (1434—1444), Казимира IV (1445—1492) та Яна Ольбрахта (1492—1501). Як правило, у тогочасних актах ця категорія монет виділяється з-поміж інших. Так, 18 листопада 1384 р. у Львові було сплачено суму "чотири з половиною гривні польською монетою", а в 1424 р. у Снятинській волості повноправні селяни — кметі — сплачували щорічно податок у розмірі "по два гроші польських краківського карбування". Оскільки в той час монета номінальною вартістю один гріш не випускалася, розрахунок, як правило, здійснювався у півгрошах. У актах цей номінал трапляється під назвами "малі гроші" (лат. *Grossi parvi*), "середні гроші" (лат. *Grossi medii*), а також — "квартник" (лат. *Quartensis*). Остання назва виводиться від вартості півгроша, що дорівнювала 1/4 скойця (лат. *Scotus*) — лічильної одиниці у два гроші. У другій третині XV ст. краківські півгроші витіснили з обігу більш якісні руські грошики львівського карбування і посіли їхнє місце на грошовому ринку галицьких земель.

Новим явищем на галицьких землях стали золоті монети, які з середини XIV ст. у великій кількості завозились з Угорщини. Угорські дукати

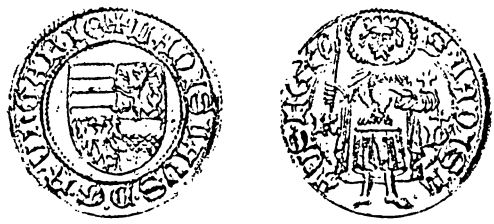

Угорщина. Владислав V. Гульден. Золото. 1455 р.

розпочали карбувати у 1325 р. за зразком флорентійських флоренів. Їх вага становила ≈ 3,49 г високопробного золота. Як і празькі гроші, "угорські золоті" (лат. *Floreni Ungaricales*), або "червоні золоті" (лат. *Floreni rubei*) — саме під цими назвами вони найчастіше згадуються у писемних джерелах — дуже швидко поширились у країнах Центральної та Східної Європи і до кінця XVI ст. залишались основною повновартісною монетою на їх грошовому ринку. Інколи джерела вказують на місце карбування угорських дукатів — кремніцький монетний двір. Так, у 1445 р. у м. Санок на Лемківщині було сплачено суму "275 флоринів угорських кращої кремніцької монети". На відміну від розмінних срібних та білонних номіналів, вага та проба дукатів упродовж багатьох століть не змінювалися. Найширше використання угорських золотих на західноукраїнських землях припадає на початок XV ст. У 1406 р. у Львові один угорський золотий дорівнював 24 срібним грошам польською монетою. З огляду на зміни монетної стопи розмінних номіналів, а також залежно від того, якими монетами (празькими грошами, польськими півгрошами чи денаріями) здійснювався розрахунок, письмові джерела подають різні курси угорських дукатів упродовж XV ст. Він значною мірою залежав також від зміни економічної та фінансової кон'юнктури, хоча протягом усього століття зберігалася тенденція до його зростання. Найвищою вартість угорських золотих монет була у середині століття. Тоді дукат оцінювався у 36 грошів польською монетою. У 1490-х роках його вартість стабілізувалася на рівні 30 грошів. Намагаючись контролювати ситуацію на грошовому ринку, польський уряд, на вимогу шляхти, за часів короля Александра Ягеллончика (1501—1506) здійснив спробу офіційно закріпити таку вартість золотих монет цього номіналу. Саме тоді термін "злотий" почав використовуватись як грошово-лічильна одиниця для позначення суми у 30 грошів польською обіговою монетою.

Крім золотих монет угорського карбування на ринку інколи траплялися монети італійського, насамперед, венеціанського карбування. Тамтешні дукати (цехіни) у значній кількості надходили на територію Кримського півострова, Придністров'я, Поділля та півдня України. Львівські міські акти за 1445 р. нотують в описі майна одного з міщан наявність 20 венеціанських золотих монет. А в скарбі з м. Феодосія в Криму було 10 цехінів, відкарбованих дожами Венеції Андреа Дандоло (1343—1354), Джованні Градсігно (1355—1356), Марко Корнаро (1365—1367) та Андреа Контаріні (1367—1382). Активна торговельна діяльність з країнами Сходу сприяла проникненню на український ринок турецьких та арабських золотих монет.

Їх частка, через незвичний для населення зовнішній вигляд та метрологічні відмінності, була незначною.

Грошовий обіг українських земель, які у другій половині XIV—XV ст. перебували у складі Великого князівства Литовського, суттєво відрізнявся від галицького. Частка монет київського, чернігово-сіверського та подільського карбування у складі загальної монетної маси була незначною. Натомість, широко використовувались золотоординські номінали. Свідченням цього є склад скарбів, виявлених на територіях, що раніше належали до Золотої Орди. Так, у депозиті з с. Воскресенка Приазовського району Запорізької області містилось 14 350 срібних джучидських монет. У XV ст. вміст скарбів став різноманітнішим. Окрім ханських монет у них дедалі частіше трапляються празькі гроші, руські грошики та польські півгроші.

На грошовому ринку Правобережжя та Чернігово-Сіверщини нерідко використовувалися литовські денарії — пенязі. Більшість з них була відкарбована за часів великого князя Вітовта Кейстутовича (1393—1430). Вага цих монет — 1,06—1,39 г, а проба — 937. Це могло відповідати метрологічним показникам польських півгрошів або половині празького гроша, карбованого наприкінці XIV ст. (вагою 2,68—2,9 г срібла 625-ї проби). Згодом вага литовських денаріїв—пенязів значно зменшилася, для окремих типів вона становила 0,3—0,4 г. У 1407—1444 рр. грошово-вагова система Великого князівства Литовського була такою: 1 рубль = 100 празьким грошам = 1000 денаріїв-пенязів. У середині XV ст. припинилося карбування власної монети у Литві. Тоді ж з обігу зник монетно-ваговий зливок — рубль, а термін "рубль" надалі використовувався як грошово-лічильна одиниця для позначення суми, рівної 100 грошам. Припускають, що один із типів денаріїв (колюмни — спис з хрестом) карбували у Луцьку — одному зі стольних городів Великого князівства Литовського. Підтверджують це монетні знахідки, виявлені на території цього волинського міста та його околиць. Так, у 1898 р. тут було виявлено скарб, що складався з денаріїв цього типу, котрі важили декілька фунтів. А депозит з с. Промінь Рожищенського району містив 400 празьких грошів та 800 литовських денаріїв цього ж типу.

Реліктовим явищем грошового обігу другої половини XIV—XV ст. були монетно-вагові гривни та їхні фракції — здебільшого паличкоподібні, з в'мятинами на спинці, зливки так званого "литовського" або "західноруського" типу. Їх вага становила 105—108 г, а довжина — 10—12 см. У 1325—1327 рр. гривна дорівнювала 30 празьким грошам (по 3,6 г) або 60 ногатам (по 1,8 г). Крім зливків цього типу, використовувались гривни новгородського типу. Сім таких зливків та три фрагменти містились

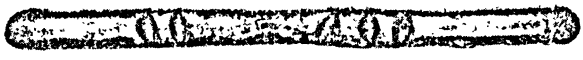

Гривня литовського (західноруського) типу. Срібло. Кінець XII—XV ст.

у скарбі з с. Гвоздів Васильківського району Київської області. Факт використання населенням вагових гривен підтверджують і тогочасні акти. Так, у 1366 р. неподалік Перемишля продали село з угіддями за 100 "вагових гривен", а 1368 р. у Львові сплачено 20 гривен срібла. Вартіснішою одиницею був рубль вагою 189 г, який оцінювався у 52,5 празького гроша, або у 105 ногат, або 315 заушень, або 525 долгей. Після реформи празького гроша 1356 р. і зменшення його ваги до 3,1 г на рубль йшло 60 цих монет, що відповідало грошово-лічильній одиниці — копі (лат. *Sexagena*).

Упродовж XIV—XV ст. відбувався процес формування нових систем грошової лічби. На західноукраїнських землях широко використовувалася лічильна гривня (лат. *Marca*), яка дорівнювала 48 польським грошам і яку часто називали краківською. Вона складалася з чотирьох фертонів (лат. *Ferto*, польськ. *Wiardunek*), кожний з яких дорівнював 12 грошам. У свою чергу, фертон поділявся на шість скойців (лат. *Scotus*) по два гроші в кожному. Найдрібнішою монетною та грошово-лічильною одиницею залишався денарій (лат. *Denarius*), який дорівнював 1/18 гроша. У другій половині XV ст. почалося використання як лічильної одиниці польського злотого (лат. *Florenus*), який дорівнював 30 грошам. З XVI ст. він став основною лічильно-грошовою одиницею на галицьких землях, а згодом і на інших українських землях, які після Люблінської унії 1569 р. увійшли до складу Польщі.

На грошовому ринку періодично з'являлись і фальшиві монети. Незважаючи на жорстокі покарання, зловмисники створювали підпільні монетарні, в яких підробляли півгроші та денарії. Одна з них існувала у Львові, неподалік від так званого Низького замку. Підтверджують це два монетних скарби, котрі складалися з фальшивих півгрошів та денаріїв короля Яна Ольбрахта. У 1438 р. у м. Санок міщанин Іван Чайка налагодив карбування підробок. Чимало неякісної монети завозили купці з Угорщини. Однак частка фальшивої монети у складі загальної монетної маси була незначною.

Упродовж XIV—XV ст. на грошовому ринку українських земель відбулася значна еволюція. Після закінчення так званого безмонетного періоду на ньому знову з'явилася монета, що пояснюється розвитком економічного життя, вдосконаленням товарно-грошових відносин. Поряд з іноземними номіналами, основними з яких були срібні празькі гроші та угорські золоті флорини, функціонувала і власна монета, яку карбували в різних регіонах України: руські грошики та львівські півгроші — у Львові, подільські півгрошики — у Смотричі, монети Володимира Ольгердовича — в Києві та ін. Припинення місцевого карбування і зменшення імпорту чеської монети у другій половині XV ст. призвело до поступового витіснення празького гроша польськими півгрошами та денаріями краківського карбування, які запанували у грошовому обігу.

§2. Функціонування Львівського монетного двору у другій половині XIV — на початку XV ст.

Після захоплення у 1349 р. більшої частини Галицько-Волинського князівства Польщею, король Казімір III та король Угорщини Людовік (Лайош) I у наступному році в Буді уклали угоду щодо подальшого статусу Галицької Русі. На підставі так званого історичного права обидва володарі визнали суверенітет Угорщини над цими землями. Разом з тим, згідно з попередніми домовленостями щодо успадкування трону в обох державах (Вишеградська угода 1339 р.), управління Королівством Русі передавалось польському королю. У випадку подальшої відсутності синів у Людовіка I та Казимира III після смерті одного з них укладалась польсько-угорська персональна унія, і в обох державах мав панувати монарх, який залишиться живим. Після нього трон мали спадкувати дочки Людовіка. Якщо б у Казимира III народився син, Угорщина могла б викупити у Польщі галицькі землі за 100 тис. золотих флоринів (близько 50 тис. кіп празьких грошів).

Упорядкувавши з угорським королем політико-правові аспекти щодо володіння галицькими землями, Казимир III упродовж тривалого часу змушений був відстоювати своє право на них у війнах з литовським князем Дмитром-Любартом Гедиміновичем. Останній, посилаючись на родинні зв'язки з представниками роду Романовичів (він був зятем князя Льва II Юрійовича), претендував, принаймні, на частину галицько-волинської спадщини. Внаслідок тривалих і виснажливих для обох сторін воєнних дій, у вересні 1352 р. на два роки було укладено перемир'я, за умовами якого галицькі волості (львівська, перемишльська, саноцька та галицька землі) перейшли під владу Казимира III, а волинські уділи (володимирська, луцька, белзька, холмська та берестейська землі) залишилися за Любартом. Намагаючись зміцнити своє становище в Галицькій Русі, польський король відразу ж вжив ряд заходів політичного та соціально-економічного характеру, спрямованих на утвердження свого панування. Зокрема, підтримувався процес урбанізації краю, до управління залучались іноземні колоністи, які мали стати опорою для польської адміністрації. Розвиток товарно-грошових відносин, розширення східної торгівлі, поступове включення західноукраїнських земель у систему спільного ринку країн центрально- та східноєвропейського регіону вимагали забезпечення достатньою кількістю готівкової монетної маси різних номіналів, поява якої була необхідною для повноцінного функціонування торгівлі. Адже окрім повновартісних празьких грошів, населення майже не користувалося іншою монетою. Немаловажним було й те, що монетна емісія приносила значні прибутки монетним сеньйорам. Не можна применшувати і політичні аспекти монетного карбування. Адже використання права

монетної регалії свідчило про суверенні права монарха над підвладною йому територією. Саме тому відкриття Казимиром III у 1353—1355 рр. львівського монетного двору було закономірним кроком.

Грошик Казимира III. Срібло. Львів. 1353—1370

Перша згадка про монети львівського карбування датується 1356 р. У грамоті Казимира III, якою він підтвердив надання Львову маґдебурзького права, сума податків з наданих місту земель була визначена у руських грошах — 24 гроші від кожного лану (≈ 25 га). На той час це вже були звичні монети щоденного вжитку, яким довіряло місцеве населення. На аверсі руських грошиків містилося зображення лева — герба Королівства Русі, навколо якого кругова легенда "MONETA DOI (DOMINI. — *Р. Ш.*) RUSCIE K (KAZIMIRI. — *Р. Ш.*)" — ("Монета господаря Русі Казимира"). На реверсі цих монет бачимо ініціал короля — увінчана короною літера "К", вміщена в обрамлення з чотирьох з'єднаних дуг. Навколо кругова легенда "REGIS POLONIE" ("Короля Польщі"). Метрологічні параметри грошиків Казимира III тісно пов'язані з метрологією тогочасних празьких грошів. Середня вага срібних монет львівського карбування становила близько 1,55 г, що відповідало половині гроша, карбованого у Чехії, або краківському півгрошу. Проба монетного сплаву руських грошиків упродовж усього періоду їх емісії залишалася високою і майже незмінною — близько 875-ї. Не змінювалися і їх розміри — 18—19 мм. Монетно-ваговою одиницею було прийнято вважати краківську гривну срібла вагою 197,68 г. З неї карбували 130 руських грошиків.

Крім срібних монет, на львівському монетному дворі карбували й мідні денарії. Для монетної справи середньовічної Європи це було незвичним явищем, але на українських землях певного поширення набули візантійські, а згодом татарські мідні монети. Тому місцеве населення без упередження сприйняло їх появу. Масштаби емісії цих кредитних грошових знаків були незначними, а ареал їх поширення в основному збігався з територією середньовічного Львова. В інших місцевостях мідні денарії, що мали невелику вартість, майже не використовувалися. З огляду на це, можна припустити, що то були лише міські монети, призначені для обслуговування найдрібніших торгових операцій. На їх аверсі вміщувались літери "К"-"R"-"Р" ("KAZIMIRUS REX POLONIAE", тобто "Казимир король Польщі"), вміщені в обрамлення з чотирьох з'єднаних дуг. На звороті — зображення королівської корони. Метрологічні параметри мідних денаріїв мають досить широкі рамки. Їх вага коливається від 0,395 до 1,475 г. Через брак джерел важко встановити співвідношення між мідним

денарієм та срібним грошиком. Імовірно, спочатку на грошик йшло 6, а згодом — 8 денаріїв. Загалом же масштаби монетної емісії на львівському монетному дворі за часів Казимира III були незначними, про що свідчить невелика кількість його грошиків та денаріїв у складі монетних скарбів.

Після смерті Казимира III у 1370 р., згідно з попередніми домовленостями, Людовік Угорський став королем Польщі. Відразу ж одним з головних завдань він поставив перед собою повернути до складу Угорщини Галицьку Русь, де вже міцно утвердилась польська адміністрація. Щоб приспати пильність краківських можновладців, він на перших порах особисто не втручався у галицькі справи і навіть припинив функціонування львівського монетного двору. Наступним кроком стало призначення намісником Королівства Русі у жовтні 1372 р. князя Владислава Опольського — вихідця з бічної гілки польської королівської династії П'ястів, що мало імпонувати краківським можновладцям. Крім того, новий намісник ще з дитинства був приятелем угорського короля і посідав важливі посади — палатина Угорщини та жупана Братислави. Намагаючись утвердити своє становище як самостійного правителя з усіма атрибутами спадкового монарха, він прийняв титул "князя, господаря і дідичного пана Русі на вічні часи", видавав привілеї на право володіння землями, населення краю склало йому присягу на вірність тощо. Користувався Владислав і правом монетної регалії. Він відновив діяльність львівської монетарні, яка не працювала у 1370—1372 рр. Як і за часів Казимира III, основними номіналами, які тут карбували, були срібні грошики та неповновартісні мідні денарії, що виконували роль розмінної монети. Ареал їх використання надалі був обмежений Львовом та його найближчими околицями. Руські грошики Владислава Опольського, на відміну від монет Казимира III та Людовіка Угорського, характеризуються великою кількістю типів.

Грошик Людовіка Угорського. Срібло. Львів. 1379—1382

У 1372 р. при виготовленні грошиків першого типу було використано штемпель реверса монет Казимира III зі зображенням герба Королівства Русі — лева і пропущеною літерою "N" у першому слові легенди — "MONETA". На аверсі всіх типів цього номіналу вміщено ініціал правителя — літера "W" та кругова легенда "WLADISLAUS DUX" ("Владислав князь"). При цьому над

Грошик Владислава Опольського. Срібло. Львів. 1372—1378

ініціалом відсутнє зображення корони або князівської шапки, що може свідчити про певне обмеження суверенних прав Владислава Опольського. Найчисленнішими з руських грошиків цього володаря є монети з круговою легендою "MONETA RUSSIE" ("Монета Русі") на реверсі, які випускалися у 1373—1376 рр. На підставі іконографічного аналізу обох типів грошиків можна стверджувати, що їхні штемпелі виготовлені одним майстром, який працював на монетному дворі ще за часів Казіміра III. У 1376—1378 рр., наприкінці першого періоду правління князя Владислава у Львові, змінився порядок розташування легенд аверса та реверса його грошиків. Навколо ініціала вміщується напис "MONETA RUSSIE", а навколо лева — "WLADISLAUS DUX". Метрологічний аналіз руських грошиків 1372—1378 рр. свідчить про доволі значну різницю ваги монет окремих типів. Так, для екземплярів першого типу вона становила близько 1,29 г, найбільш поширеного другого — майже 1,26 г, а останні емісії важили близько 1,16 г. При цьому проба монетного сплаву залишалася майже незмінною — близько 875-ї.

За Владислава Опольського мідні денарії львівського карбування іконографічно та метрологічно нагадували однотипні монети часів Казіміра III. На їх аверсі вміщено ініціал князя — літеру "W", на реверсі — корону. Як і на срібних грошиках, ініціал не увінчаний короною або князівською шапкою. Незначна кількість відомих екземплярів (бл. 30 шт.) свідчить про незначні масштаби їх карбування.

Наприкінці 1378 р. Людовік Угорський дійшов висновку, що Владислав Опольський виконав поставлене перед ним завдання, тобто настав час передати галицькі землі під безпосереднє угорське управління. У грудні того ж року він призначив намісником Галицької Русі свого вельможу Емерика, а Владислав Опольський в обмін отримав далеко не рівноцінну Добжинську землю в Польщі.

Після підпорядкування галицьких земель безпосередньо угорському королю на львівському монетному дворі почали карбувати руські срібні грошики та мідні денарії від імені Людовіка Угорського. Через поспішність при здійсненні емісії використовували збережений штемпель реверса грошиків Владислава Опольського останнього типу. На їх аверсі вміщувався ініціал короля — літера "L" ("LODOVICUS"), навколо якого кругова легенда "LODVICI : R : UNGARIE" ("Людовік : король : Угорщини"). Однак незабаром було зроблено поправку, і всі наступні випуски грошиків випускались з реверсом, на якому вміщено зображення галицького гербового лева, навколо якого кругова легенда "MONETA : RUSSIE". Середня вага цих монет значно нижча від випусків попередніх правителів Галицької Русі і становить близько 1,07 г. Мідні денарії Людовіка майже не відрізняються від монет цього номіналу, що випускалися за часів Казимира III та Владислава Опольського. Змінено лише ініціал володаря, і на аверсі з'явилася літера "L".

Після смерті Людовіка Угорського у 1382 р. польсько-угорські стосунки значно ускладнились. Краківські можновладці, які були противниками персональної унії з Угорщиною, відмовились визнати владу доньки Людовіка Марії і запросили на польський трон її молодшу сестру Ядвігу. Маючи політичні плани щодо Литви, поляки домоглися укладення у 1385 р. Кревської унії між Польщею та Великим князівством Литовським, а в наступному році відбувся шлюб королеви Ядвіги з великим князем Ягайлом. Водночас важливою постаттю політичного життя Центрально-Східної Європи знову став князь Владислав Опольський — на той час довірена особа угорської королеви Марії. Саме завдяки її сприянню йому вдалося вдруге встановити своє панування у Галицькій Русі. Впродовж 1386 р.—перших місяців 1387 р., скориставшись кризою політичної влади у Польщі та Угорщині, він утвердив своє незалежне становище на галицьких землях. Свідчення цього — випущена в той час на львівському монетному дворі серія руських грошиків. На них вміщено зображення сілезького орла — герба родового володіння князя Вєлюнського князівства та лева — герба Королівства Русі. Поєднання цих гербів мало підкреслити новий статус руських земель як спадкового володіння Владислава Опольського.

Такий розвиток справ навколо Галицької Русі не влаштовував польських правителів. Навесні 1387 р. збройні загони королеви Ядвіги, долаючи незначний опір вірних Угорщині та Владиславу Опольському військ, встановили польське панування над галицькими землями. Політичне врегулювання польсько-угорських суперечок навколо володіння галицькими землями продовжувалося ще декілька десятиліть. У 1398 р. угорський король Сігізмунд визнав право Владислава Ягайла на Галицьку Русь ще впродовж 16 років, а в 1412 р. його було продовжено на невизначений термін.

На час панування Владислава II Ягайла (1386—1434) припадає найбільш активний період функціонування львівського монетного двору епохи середньовіччя, який відновив свою діяльність близько 1389 р. За цього правителя відбулася поступова ліквідація автономного статусу Королівства Русі, що позначилося на оформленні карбованих у Львові монет. На їх аверсі замість ініціала короля — суверена галицьких земель — вміщено зображення орла — герба Польського Королівства, до складу якого вони були інкорпоровані у 1434 р., навколо якого кругова легенда "WLADISLAUS REX". Зображення реверса руських грошиків залишалося незмінним — галицький лев оточений круговою легендою "MONETA RUSSIE". Карбування цих монет, які широко використовувались у балканській та причорноморській торгівлі, мало значні масштаби і відбувалося впродовж тривалого часу. Метрологічні показники цих емісій поступово погіршувалися. Середня вага руських грошиків Владислава Ягайла становила близько 0,95 г. При цьому проба монетного сплаву залишалася високою — в межах 875-ї.

З метою наближення галицької монетної системи до польської 1399 р. розпочалося карбування так званих львівських півгрошів. Зовнішнє оформлення та метрологічні параметри цих монет суттєво відрізняли їх від руських грошиків. Зображення та легенда аверса залишилися незмінними, а на реверсі замість лева Галицької Русі (лев стоїть на задніх лапах) вміщено герб міста Львова (крокуючий лев), навколо якого кругова легенда "MONETA LEMBURG". Метрологічні показники львівських півгрошів відповідали тогочасним краківським емісіям цього ж номіналу. Їх середня вага становила 1,55 г, а проба — близько 500-ї. Монетна стопа становила 220 львівських півгрошів з краківської вагової гривни срібла (197,68 г). Водночас стопа руських грошиків Владислава Ягайла містила 206 монет з вагової гривни. Це свідчить, що основним мотивом при запровадженні емісії львівських півгрошів були не фіскальні розрахунки, а політичні міркування, спрямовані на уніфікацію галицької та краківської монетних систем.

Нечисленні джерела не дають змоги в повному обсязі відтворити всі процеси, пов'язані з функціонуванням львівської монетарні — страшна пожежа 1381 р. знищила документи, що зберігалися у міському та князівському архівосховищах. І лише найдавніша зі збережених міських книг, що містить відомості за 1382—1389 рр., та інші акти дають змогу з'ясувати певні моменти. З неї довідуємося, що за правління Владислава Опольського львівською монетарнею керував монетарій Іван, а за Людовіка Угорського — монетарій Богдан. Обидва вони були заможними ремісниками-ювелірами, членами львівської вірменської громади.

Для повноцінного функціонування монетарні важливе значення мало безперебійне постачання достатньої кількості сировини. Відсутність власних покладів срібла, недостатня кількість старих зношених монет, які можна було перекарбувати, економічна недоцільність перекарбування празьких грошів змушували керівництво львівського монетного двору шукати шляхів завезення срібла з-за кордону, насамперед, з Трансільванії. Підтверджує це привілей молдавського господаря Олександра І Доброго, наданий львівським купцям у 1407 р. Він давав змогу безперешкодно перевозити срібло у злитках через Молдову до Львова і на Поділля. Привезене на монетний двір срібло майстер молотком розковував у листи однакової товщини. Наступним технологічним кроком було вирубування монетного кружка за допомогою кільцевого штампу з гострими краями. Після цього відбувався процес карбування монети за допомогою двох залізних штемпелів циліндричної або конічної форми — нижнього, який нерухомо закріплювався, та верхнього, що знаходився в руках монетарія. На львівській монетарні штемпелі переважно виготовлялися за допомогою пуансонів — залізних стержнів із загартованими робочими кінцями, на яких містились окремі елементи зображень — голова, лапи, хвіст лева,

крапки, зірочки, літери тощо. З цих пуансонів майстер укладав зображення аверса та реверса монети. Через невелику площу її поверхні нерідко відбувалося зміщення окремих елементів зображення. І все ж дана технологія була більш прогресивною порівняно з технікою вирізування цілого штемпеля. Остання використовувалася лише для здійснення допоміжних операцій — виправлення дефектів та з'єднання зображень, відтиснутих пуансонами. Процес карбування монет завершувався їх загартуванням та зважуванням.

На даний час невідомими є документи, які б містили відомості про правовий статус львівського монетного двору. Аналіз записів у книгах прибутків міста не підтверджує надходження грошових податків від монетарні до міської каси. Це дає підстави стверджувати, що львівський монетний двір був власністю короля і прибутки від його функціонування були суттєвим додатком для завжди дефіцитного королівського бюджету. Відомо, що на завершальному етапі діяльності монетарні, у 1404—1408 рр., місто витрачало значні грошові суми на її відбудову після пожежі. У справах, пов'язаних з емісією монет у Львові, у 1408 р. до Кракова було відряджено львівського міського писаря Йоганна. Йому було доручено домогтися переведення монетарні під міську юрисдикцію, оскільки королівський двір не мав коштів для відновлення її роботи. Справа тягнулася декілька років. У 1411 р. міські власті вирішили взяти монетний двір в оренду, виділивши для її реставрації значну на той час грошову суму — 100 кіп празьких грошів (6000 грошів). Однак навіть у скрутній фінансовій ситуації король не погодився з даною пропозицією. Львівська монетарня не відновила своєї діяльності, і після 1414 р. згадки про неї у письмових джерелах уже не трапляються.

§3. Монетне карбування у Київському, Новгород-Сіверському та Подільському удільних князівствах у складі Великого князівства Литовського в XIV ст.

У середині XIV ст. більша частина українських земель потрапила під владу володарів Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського, яке формувалося як поліетнічна федеративна держава. Після перемоги великого князя Ольгерда Гедиміновича (1345—1377) у 1362 р. над татарами Київщина, Чернігівщина, Переяславщина, Поділля звільнилися від понадстолітньої залежності від золотоординських ханів. На цих землях був частково відновлений давній адміністративно-територіальний устрій, продовжувало функціонувати руське право та судівництво, фінансово-податкова система, збереглись засади військово-сторожової служби тощо. Завдяки збереженню місцевих звичаїв, традицій та правових норм

і підтримці місцевої феодальної верхівки стало можливим утвердження тут представників династії Гедиміновичів. Стабілізація політичного становища сприяла економічному розвитку та піднесенню культури цих земель. Основним державним утворенням, яке продовжило неперервну традицію української державності, було Київське удільне князівство. Впродовж 1362—1394 рр. ним правив Володимир Ольгердович. Вміло використовуючи протиріччя поміж Ордою, Москвою та Литвою, він зумів домогтися для свого володіння спеціального статусу серед інших удільних князівств, що входили до складу Великого князівства Литовського. При цьому він опирався на давні традиції стольного Києва, особливо його значення як духовної столиці всіх руських земель. Адже глава Руської Церкви, хоча віддавна не мав своєї резиденції на Україні, зберігав титул "митрополит Київський і всієї Русі". Володимир Ольгердович був наділений низкою прав, які у феодальних державах належали до виняткових повноважень сюзерена. Так, він підтримував дипломатичні зносини зі Золотою Ордою, а також володів правом монетної регалії. Саме монети, через незначну кількість письмових пам'яток, є одним із основних джерел, що проливають світло на історію Київського князівства та його правителя. Вперше їх ввів у науковий обіг відомий український історик В. Антонович, який досліджував виявлений у 1873 р. і переданий до Мюнцкабінету Київського університету св. Володимира скарб з с. Гвоздів на Київщині. На даний час відомо понад 1200 монет Володимира Ольгердовича, які походять з 17 скарбів та з поодиноких знахідок, абсолютна більшість яких знайдена на території Київського князівства. Найбільшим з них є виявлений у 1911 р. монетний комплекс з м. Сосниця на Чернігівщині, який складався з 1037 монет. Топографія монетних знахідок вказує на переважно регіональний характер використання емісій Володимира Ольгердовича.

Український дослідник Г. Козубовський виділив сім основних типів цих монет: 1) двосторонні наслідування золотоординських монет хана Джанібека (1351—1352); 2) аверс монети з княжим знаком і двострічковою напівкруглою легендою, реверс-наслідування монет хана Мухаммеда-Буляка (1371—1372); 3) аверс з княжим знаком, реверс-тамга у вигляді сплетіння та кругова легенда з іменем князя; 4) аверс з княжим знаком, реверс-символ "is", навколо якого кругова легенда з іменем князя; 5) аверс з княжим знаком, реверс-хрест, навколо якого кругова легенда з іменем князя; 6 та 7) брактеати аверса або реверса V типу. Присутність у монетних комплексах, разом з монетами київського карбування, золото-ординських, литовських, рязанських, польських, чеських номіналів, а також монетних гривен, дає підстави для приблизного датування емісії окремих типів монет Володимира Ольгердовича. Зважаючи на кількісний аналіз представництва монет окремих типів у скарбах, можна зробити певні

припущення щодо масштабів виробництва монет. Так, монети 1, 2, 3 та частково 4 типів у депозитах, які випали з обігу в середині — наприкінці 80-х років XIV ст., трапляються у незначній кількості. Натомість, монети 4 (полегшеної ваги), 5, 6 та 7 типів, датовані другою половиною 80-х— початком 90-х років, є значно численнішими. Це свідчить про поступове зростання масштабів карбування монет у Києві, завдяки чому до кінця XIV ст. вони стають домінуючими на грошовому ринку Середнього Подніпров'я. Характерною особливістю всіх основних типів київських монет є присутність на них княжого знаку, який трапляється на монетах різних модифікацій. Саме це виділяє їх серед тогочасних випусків інших удільних князівств Північно-Східної Русі та Литви.

У письмових джерелах відсутні відомості про функціонування київського монетного двору, місце його розташування, персонал тощо. Вивчення монет дає можливість зробити певні висновки щодо техніки їх виготовлення. Вона була близькою до тієї, яку використовували у Золотій Орді, удільних князівствах Північно-Східної Русі та Великому князівстві Литовському. Окремими технологічними етапами при цьому були виготовлення срібного дроту різного діаметру, його поділ на приблизно однакові частини циліндричної форми, їх розплющення та карбування. Виготовлені таким способом монетні кружки мали неправильну форму, різні розміри (8—15 мм) та вагу (від 0,1 до 1,1 г). При цьому останній показник залежав від конкретних типів монет і був пов'язаний з давньоруськими, візантійськими та золотоординськими метричними системами. Грошово-ваговою одиницею була гривна вагою 204,75 г, хоча вага відомих злитків становить 190—198 г. Монетна стопа складала 300 монет з однієї гривни срібла. Упродовж періоду емісії проба монетного сплаву суттєво погіршувалася. Для монет, виготовлених на початках карбування, вона була 900-ю, а для останніх випусків — лише 600-ю чи навіть 500-ю. Знахідки київських монет переважно на землях, що перебували під владою чи впливом Володимира Ольгердовича, дають підстави стверджувати про примусовий курс їх обігу. Їхня реальна вартість була значно нижчою за номінальну.

На стан монетної справи Київського князівства негативно впливали відсутність власної сировинної бази, низький рівень розвитку товарно-грошових відносин, несприятлива політична кон'юнктура. Характер зображень на монетах різних типів демонструє еволюцію політичних та економічних пріоритетів князівства на різних етапах його існування. Так, запозичення мотивів з ханських монет підкреслювали залежність Володимира Ольгердовича від Золотої Орди на початках його правління в Києві, а дедалі ширше використання християнських символів свідчить про обмеження цих впливів.

Прихід до влади у Литві великого князя Вітовта Кейстутовича (1393—1430), який дотримувався принципу централізації у політиці, призвів до

поступового обмеження автономних прав Київського князівства. У 1394 р. Володимир Ольгердович був позбавлений свого уділу, а його наступником став залежний від Вітовта Скиргайло Ольгердович (1394—1396). Він не продовжував традиції карбування монет у Києві. Після його смерті Київське князівство на тривалий час було ліквідоване.

Після встановлення влади Великого князівства Литовського над Чернігово-Сіверщиною тут також певний час зберігався удільний устрій. До початку 80-х років XIV ст. більша частина цих земель увійшла до складу Новгород-Сіверського князівства, яким володів Дмитро-Корибут Ольгердович (1380—1392). Після смерті батька він брав активну участь у міжусобній війні між Ягайлом Ольгердовичем, який успадкував великокнязівський престол, та їхнім дядьком Кейстутом Гедиміновичем. У період короткочасного правління останнього Дмитро-Корибут не визнав його влади, відмовився сплачувати йому данину та заарештував її збирачів. У відповідь Кейстут влітку 1382 р. здійснив похід проти непокірного племінника. Однак через зміну політичної ситуації у Литві він не зміг його завершити. Остаточна перемога Ольгердовичів зміцнила становище Дмитра-Корибута, який став одним з найближчих соратників Ягайла. Саме на цей час припадає його спроба налагодити карбування власної монети. Це було одним із проявів непокори щодо великого князя литовського, якому належало виняткове право монетної регалії на території держави. Крім того, новгород-сіверський князь сподівався отримати з цієї справи чималу економічну вигоду. Значний вплив на це рішення мав приклад київського князя Володимира Ольгердовича.

Упродовж тривалого часу питання про монетне карбування Дмитра-Корибута, через незначну кількість монетного матеріалу (дві монети), залишалося дискусійним. І лише на початку 1990-х років київському досліднику Г. Козубовському, який вивчав скарб з с. Борщів Баришівського району Київської області та монетні збірки найбільших музейних установ України і Росії, вдалося виділити 13 монет цього князя. Саме вони є єдиним доказом існування монетного двору, який певний час функціонував у Новгород-Сіверську. Метрологічно монети Дмитра-Корибута є наближеними до золотоординських джучидських дірхемів 60—70-х років XIV ст. Їхня вага, що коливається між 0,65—1,5 г, є дещо вищою від київських випусків і дорівнює монетам хана Мухаммеда-Буляка. Імовірно, саме вони стали зразком для наслідування новгород-сіверських монет. Технологія їх карбування та визначальні принципи зовнішнього оформлення основних типів монет не відрізнялися від тих, що застосовувалися на київській монетарні Володимира Ольгердовича. Основними елементами, які містилися на їх аверсі або реверсі, були меч та княжий знак, а інколи й ім'я Дмитра-Корибута у своєрідній скороченій формі — "ДКОРИБТВО". Використання зображення меча пов'язане з литовською символікою, у якій він

Гріш Дмитра-Корибута. Срібло. 1386 р.

був обов'язковим елементом великокнязівського герба. Золотоординські впливи проявилися в оформленні однієї з сторін ханських монет. Мала кількість відомих новгород-сіверських монет свідчить про незначні масштаби емісії, що спричинено відсутністю власної сировинної бази, низьким рівнем розвитку товарно-грошових відносин, а також коротким терміном їх карбування.

Прийшовши до влади в Литві, великий князь Вітовт Кейстутович вимагав від Дмитра-Корибута визнати його верховну владу, присягнути на вірність та відновити сплату данини. Однак ці умови прийняті не були, і розпочався військовий конфлікт, який закінчився поразкою новгород-сіверського князя. Взимку 1392—1393 рр. його було усунено від управління удільним князівством, замість якого Вітовт надав Дмитру-Корибуту кілька незначних подільських замків — Вінницю, Брацлав, Соколець, а також Кременець на Волині, де він і помер близько 1404 р.

Маловідомою сторінкою історії українського монетного карбування є випуск монет грошового типу на Поділлі. Тут з 40-х років XIV ст. (перша письмова згадка датується 1352 р.) існувало князівство, яке утворилося в період гострого політичного та військового протистояння між Польщею, Угорщиною, Литвою та Ордою за землі Галицько-Волинської держави. Воно охоплювало широкі простори між Карпатами та Дніпром. Після гострої боротьби тут утвердилися представники литовської великокнязівської династії Гедиміновичів — брати-співправителі Юрій та Олександр Коріятовичі (до 1374 р.), згодом Олександр та Борис (до початку 80-х років), Костянтин (одноосібно правив до 1388 р.) та останній представник роду — Федір.

Ще в XIX ст. дослідники мали писемні відомості про так звані подільські півгрошики. Так, у грамоті початку XV ст. великого князя Вітовта Кейстутовича (1393—1430), що стосується продажу двох сіл, зазначається: "... дати єму за тиї дві селищі шестьдесять копъ тую подольскими полугрошники по той личбі как оу Подольи идеть...". Однак упродовж багатьох десятиліть ученим не вдавалося ідентифікувати ці "подільські півгрошики". Частина нумізматів вважала, що це локальна назва руських грошиків, карбованих у Львові в другій половині XIV ст. Інші пов'язували цей термін з литовськими денаріями-пенязями князя Вітовта. І лише в останні роки українські нумізмати О. Погорілець та Р. Саввов розгадали загадку. Це стало можливим завдяки виявленню під час археологічних досліджень у містечку Дунаївці на Хмельниччині спочатку однієї, а згодом і другої надзвичайно рідкісних монет, відкарбованих князем Костянтином Коріа-

Півгріш Костянтина Коріатовича. Срібло. Смотрич. 80-ті роки XIV ст.

товичем. За стилем виконання вони близькі до тогочасних європейських, зокрема, угорських монет. На їх аверсі — родовий герб Коріятовичів: св. Юрій-змієборець у вигляді вершника, який списом пронизує пащу змія, що лежить під конем. Навколо герба — легенда "MONETA* CONSTA(N)TINI" ("Монета Костянтина"). На реверсі — трикутний гербовий щит готичного типу, на якому вміщено герб угорських королів з династії Анжу — Карла-Роберта і його сина Людовіка. Навколо — легенда "*DHDOMINI*DESMOTRIC" ("DUCIS HERES ET DOMINI DE SMOTRIC" — "князя, дідича і господаря Смотрича"). Зображення герба Угорського королівства на монетах Подільського князівства пояснюється тим, що у 1377 р. брати Костянтина Коріятовича — Олександр та Борис — склали присягу королю Людовіку як його васали. Підтвердженням автентичності знахідок є виявлення та атрибуція ще двох подібних монет Костянтина Коріятовича (одна з них зберігається у Національному музеї історії України в Києві, друга — в Угорському національному музеї в Будапешті). Комплексне вивчення нумізматичних та писемних джерел дає підстави стверджувати, що у 80-х роках XIV ст. володар Подільського князівства Костянтин Коріятович у своїй столиці — містечку Смотрич — карбував власну монету грошового типу, відому під назвою "подільські півгрошки". Метрологічне вивчення подільських монет підтверджує їх відповідність руським грошикам, карбованим у Львові за часів Казимира III та Людовіка Угорського.

Після припинення короткочасної і незначної за масштабами емісії князя Костянтина Коріятовича назва "подільські півгрошки" поширилась на всі випуски галицько-руських грошиків Казіміра III, Людовіка Угорського, Володислава Опольського та Владислава Ягайла, а також львівських півгрошів останнього. Саме ці монети домінували на подільському грошовому ринку у другій половині XIV—першій половині XV ст. Вони у значній кількості завозились на ці землі для обслуговування потреб східної торгівлі Львова, про що свідчить їх наявність у монетних скарбах та згадки у письмових джерелах. У князівських грамотах Вітовта Кейстутовича "подільські півгрошки" фігурують у великій кількості, а отже, їх не можна ідентифікувати лише з монетами князя Костянтина Коріятовича. Адже їх карбували впродовж короткого часу у 80-х роках XIV ст., а більшість згадок про "подільські півгрошки" датується першою половиною XV ст. Виробництво львівських монет, які емітувалися у великій кількості, припинилося аж у 1408 р.

Внаслідок міжусобної боротьби, яка розпочалася в Золотій Орді у 1359 р., величезні простори степової України ввійшли до складу нового політичного утворення — так званої Мамаєвої Орди. Влада Мамая, який реалізовував свою владу через підставних ханів Абдуллаха (1361—1370) та Мухаммеда Буляка (1370—1380), поширювалася на землі між Дніпром, Доном та Волгою, а також на значну частину Криму. Однією зі столиць цього державного утворення було поселення на місці нинішнього Кучугурського городища у Запорізькій області. Саме тут у 1365—1380 рр. велося регулярне монетне виробництво. Основними номіналами золотоординської монетної системи були срібні дірхеми та мідні пули. Їх оформлення, згідно з засадами ісламу, містило тамгу — символ держави, імена та титули ханів, а також вихідні дані карбування — його дату та місце емісії. Вага дірхемів становила 1,45—1,5 г, а пулів — 1,3—3 г. Топографія монетних знахідок свідчить, що срібні татарські монети обслуговували потреби грошового обігу не тільки Мамаєвої Орди, а й сусідніх держав, у тому числі українських земель у складі Великого князівства Литовського. Мідні пули, вартість яких була незначною, використовувались лише на внутрішньому ринку. Очолюване Мамаєм державне утворення припинило своє існування після поразки його військ у битві на Куликовому полі (1380) та у війні з ханом Тохтамишем (кінець 1380 — початок 1381 р.).

У період занепаду Золотої Орди розпочали власне монетне карбування князівства Північно-Східної Русі. У 1360—1370-х роках великий князь московський Дмитрій Донський (1359—1389) вперше випустив срібні денги. Їх поява була зумовлена потребами товарного виробництва, крім того, вони стали політичною декларацією Московської держави, яка дедалі голосніше заявляла про себе. Особливо масштабним московське монетне виробництво стало за наступників Дмитрія Донського — Василя Дмитровича (1389—1425) та Василя Васильовича (1425—1462). Крім Москви, власне монетне карбування розпочали Суздальсько-Нижегородське, Рязанське, Тверське князівства, а також Псков та Новгород. На аверсі перших денг вміщувалось ім'я монетного сеньйора та його титули, а на реверсі — напис татарською мовою. Згодом його було замінено різноманітними зображеннями та руськими написами. Монетно-ваговою та лічильною одиницею московської грошової системи став новгородський рубль — злиток срібла вагою 204,7 г, який отримав назву "гривенка срібла". З нього до середини XV ст. карбували 200 денг. Фракціями рубля були полтина — 1/2 рубля та четвертца — 1/4 рубля, а лічильною одиницею став алтин — шість денг. Набір монетних номі-

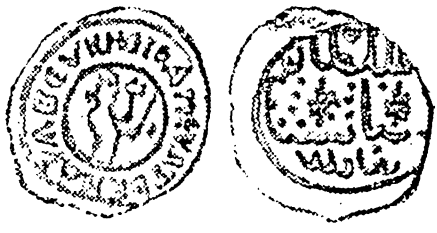

Велике князівство Московське. Дмитро Донськой. Денга. Срібло. 1363—1389

налів упродовж тривалого часу залишався доволі скромним. Крім денги, у більшості удільних князівств карбували лише південгу (полушку). У зв'язку з посиленням Москви її монета поступово витіснила з ринку монетну продукцію інших володінь і стала панівним засобом грошового обігу на землях Північно-Східної Русі. Певне місце монети так званого удільного періоду посідають і на грошовому ринку чернігово-сіверських земель, які часто ставали ареною військово-політичного протистояння між литовськими та московськими князями.

У XIV ст. землі Буковини потрапили в залежність від Молдавського князівства. Його творцеві — господарю Богдану I (1359—1365) — приписують початок молдавського монетного карбування. Однак найвірогідніше початок емісії молдавських грошів припадає на 1386—1387 рр., коли господар Петро Мушат (1365—1392) проводив самостійну зовнішню політику, а в середині країни спостерігалося економічне піднесення. Метрологічно молдавська монетна система була наближеною до тогочасної монетної системи Галицької Русі і виводилась з неї. Цьому сприяли тісні торговельні взаємини між обома регіонами, а також політична залежність Молдавського князівства від Польщі. Вага грошів Петра Мушата — 0,92—0,98 г, а діаметр — 18,5—20 мм. На їх аверсі вміщувався герб князівства — зображення голови бика (тура), між його рогами — п'ятипроменева зірка, а справа та зліва від морди тварини — півмісяць та розетка (квітка шипшини). Основним елементом реверса монети був двопільний гербовий щит старофранцузького (норманського) типу. Праву половину щита займали 3 або 4 горизонтальні балки (фасції), а на лівій зображались від 1 до 7 лілій. Варто зауважити, що реверс грошів Петра Мушата дуже подібний до реверса подільських монет Костянтина Коріятовича, які випускалися у Смотричі. Карбування молдавських монет відбувалося у столиці князівства — Сучаві, де був утворений стаціонарний монетний двір — херегія. Започаткований Петром Мушатом тип монет став зразком для подальших випусків молдавських господарів. Упродовж XIV—XV ст. карбовані в Сучаві гроші посідали певне місце в частці монетної маси сусідніх з Молдавією українських земель — Покуття, Прикарпаття та Поділля.

Література

Быков А. А. Монеты Турции XVI—XVII веков. — Ленинград, 1939.

Зварич В. В. З історії Львівського монетного двору в середині XVII ст. // Архіви України. — 1971. — № 2.

Зварич В. В., Шуст Р. М. Нумізматика: Довідник. — Тернопіль, 1998.

Котляр М. Ф. Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XVст. Історико-нумізматичне дослідження. — Київ, 1968.

Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України в епоху феодалізму. — Київ, 1971.

Котляр М. Ф. Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. — Київ, 1981.

Котляр Н. Ф. Проблемы и основные итоги исследований монет Червонной Руси // Нумизматика и сфрагистика. — 1965. — № 2.

Погорілець О., Саввов Р. Монета подільського князя Констянтина // Нумизматика и сфрагистика. — Киев, 2004. — № 3. — С. 24—29.

Рябцевич В. Н. К вопросу о денежном обращении западнорусских земель в XIV—XV вв. // Нумизматика и сфрагистика. — Киев, 1965. — № 2.

Сиверс А. Топография кладов с пражскими грошами. — Петроград, 1922.

Спасский И. Г. Русская монетная система. — Ленинград, 1961.

Федоров Д. Монеты Прибалтики XV—XVIII столетий. — Таллин, 1966.

Białkowski A., Szwejcer T. Monety ostatnich Jagiellonów. — Warszawa, 1975.

Hoszowski St. Ceny we Lwowie w XVI i XVII w. — Lwów, 1928.

Gumowski M. Mennica bydgoska. — Toruń, 1955.

Gumowski M. Mennica wileńska w XVI i XVII wieku. — Warszawa, 1921.

Gumowski M. Podręcznik numizmatyki polskiej. — Kraków, 1914.

Mikołajczyk A. Obieg pieniężny w Polsce środkowej w wiekach od XVI do XVIII. — Łódź, 1980.

Rybarski R. Skarb i pieniadz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III. —Warszawa, 1939.

Szwagrzyk A. J. Pieniadz na ziemiach polskich X—XX w. — Wrocław, 1970.

Terlecki Wł. Reformy monetarne Zygmunta I // Wiadomości numizmatyczne. — 1963. — № 2.

Terlecki Wł. System monetarny Stefana Batorego // Wiadomości numizmatyczne. — 1961. — № 2—3.

Trajdos T. M. Zagadka półgroszków podolskich // Wiadomości numizmatyczne. — R. 27. — 1983. — Z. 1—2.

Żabiński Z. Kryzys monetarny w czasach Zygmunta III // Wiadomości numizmatyczne. — 1976. — № 1.

Żabiński Z. Systemy pieniężne na ziemiach polskich. — Warszawa, 1981.

Розділ 4

РОЗВИТОК ГРОШОВОГО ГОСПОДАРСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

§1. Еволюція монетних систем Польсько-Литовської держави за часів останніх Ягеллонів

Наприкінці XV — на початку XVI ст. в економіці українських земель, що входили до складу Польсько-Литовської держави, зароджувалися нові явища, які вимагали докорінного реформування монетно-грошової системи. Зміни відбувалися передовсім в аграрній сфері: формувалося панщинно-фільваркове господарство, зростало товарне виробництво сільськогосподарської продукції, розвивався внутрішній ринок та зовнішня торгівля. Українські землі поступово входили в систему загальноєвропейського ринку. Наростали урбанізаційні процеси. Збільшувалася кількість поселень міського типу. Міста все більше перетворювались у центри ремесла та торгівлі. Все це стимулювало розвиток товарно-грошових відносин, які вже не міг задовольнити існуючий хаотичний стан грошового ринку. Гальмівним фактором розвитку торгівлі, особливо дрібної та середньої, стала архаїчна система монетних номіналів. За цих умов на порядку денному гостро постало питання впорядкування грошового обігу.

Одна з перших спроб стабілізації грошового ринку була здійснена за короля Яна Ольбрахта (1492—1501). У 1496 р. рішенням Пйотрковського сейму максимальна ціна дуката була встановлена на рівні 30 польських грошів. Це започаткувало нову лічильну одиницю — польський злотий, який надалі дорівнював 30 лічильним грошам. Важливим заходом в упорядкуванні грошового господарства мало стати поліпшення монетної стопи монет найбільш поширеного номіналу — польських півгрошів. З 1498 р. із краківської вагової гривни срібла (197,8 г) почали карбувати 192 монети цього номіналу, а не 220. При цьому використовувався монетний сплав VI-ї проби (357-ма проба).

Однак ці заходи виявилися недостатніми, і вже елекційний сейм 1501 р. прийняв рішення про проведення в країні грошової реформи. Тоді ж було здійснено перший крок на шляху уніфікації монетних систем Королівства Польщі та Великого князівства Литовського. Литовські посли погодились карбувати монети в обох державах за єдиною монетною стопою. При цьому розбіжності у зовнішньому оформленні монетних номіналів Польщі та Литви зберігалися. Йдучи на такі поступки, литовські магнати сподівалися отримати від польської сторони військову та грошову допомогу у зв'язку з невдачами у війні з Московською державою. Оскільки цей задум на той час не міг бути реалізований через тяжке матеріальне становище самої Польщі, уніфікація монетних систем обох держав, об'єднаних персональною унією династії Ягеллонів, була відкладена майже на 70 років.

У 1502 р. польський уряд зробив спробу розпочати емісію монет нового номіналу — широких грошів, які мали з часом замінити поширені серед населення празькі гроші, емісія та надходження яких на ринки держав Центрально-Східної Європи значно скоротились. У результаті реалізації прийнятих рішень на ринку мали з'явитися високоякісні монети великого номіналу. Однак і цього разу на перешкоді стали фінансові труднощі держави, скарбниця якої була порожньою. Єдиним свідком даного заходу залишився пробний литовський гріш короля Олександра Ягеллончика (1501—1506).

Тяжке фінансове становище Польщі та Литви змусило уряд відновити карбування коронних півгрошів за монетною стопою часів Яна Ольбрахта: зі сплаву з 15 лотів чистого срібла та 25 лотів міді виготовлялись монети на суму 8 злотих (240 шт. півгрошів). На прохання короля, рішення про це було прийняте сенатом 18 березня 1502 р. Для його реалізації було відкрито краківський монетний двір, управителем якого став Якуб Шидловецький. Основним карбованим тут номіналом були коронні півгроші, емісія яких приносила найбільші прибутки. Так, від перекарбування 12 тис. краківських гривен срібла скарбниця отримала дохід у сумі 840 тис. грошів (28 тис. злотих, або 23 333 золотих дукатів). Значна частина цих коштів скеровувалась для надання допомоги Литві та сплати данини кримському ханові. Крім цього, у 1503—1504 рр. було відкарбовано невелику кількість коронних дукатів.

Будучи одночасно великим князем литовським, Олександр Ягеллончик налагодив також карбування монет за литовською монетною системою у Вільнюсі. Це було важливою подією, оскільки від часів великого князя Вітовта власне литовська монета не емітувалась, а грошовий обіг Великого князівства обслуговували празькі гроші, монети польського, лівонського, ординського та московського карбування, а також срібні злитки — гривни литовського типу. Впорядкування грошового ринку вимагало за-

провадження повноцінної, високоякісної монети власного карбування. З цією метою у 1490 р. було відкрито вільнюський монетний двір, на якому у великих кількостях карбувалися литовські півгроші та денарії (пенязі). Монетна стопа цих номіналів була на 25 % вищою від однотипних польських (коронних). За підрахунками відомого польського нумізмата Мар'яна Гумовського, впродовж 1490—1506 рр. у Вільнюсі було перекарбовано 90 тис. гривень чистого срібла і виготовлено монет на суму 18 млн грошів. Населення не лише Великого князівства, а й Польщі та інших сусідніх держав охоче користувалося високоякісною литовською монетою.

Після смерті Олександра Ягеллончика його наступник на великокнязівському та королівському престолах Сигізмунд (Жигимонт) I (1506—1548) відразу ж зіткнувся з фінансовими труднощами. У цій ситуації суттєвими для держави стали доходи від монетного карбування. Саме тому вже 30 квітня 1507 р. було видано королівський мандат про відновлення емісії коронних півгрошів на основі монетної ординації Олександра Ягеллончика. Дане рішення затвердив покоронаційний сейм 1507 р., давши дозвіл на карбування цих монет терміном на чотири роки. Дуже швидко підготовчі роботи на краківській монетарні було завершено, і вже 25 травня того ж року з'явилася її перша продукція, обсяги якої постійно зростали. Значні масштаби емісії відразу ж погіршили ситуацію на грошовому ринку. Розпочалося зростання цін, а курс дуката становив 32—34 гроші. Це викликало невдоволення шляхти, і як наслідок — сеймове рішення 1511 р. про припинення карбування півгрошової монети і закриття краківської монетарні, яке було виконане вже 15 лютого того ж року.

Нагальною проблемою для уряду залишалася уніфікація монетних систем, які існували на території Польсько-Литовської держави: польської, литовської та прусської. Першим кроком Сигізмунда I у цьому напрямі став випуск у 1505 р. так званих глоговських грошів. На їх аверсі було вміщено герб Польщі, а на реверсі — Литви. Наступним заходом стало рішення сейму Великого князівства Литовського, який зібрався в Новогрудку 5 червня 1508 р., про дозвіл на використання в Литві польських півгрошів та встановлення для них офіційного курсу. Однак через спротив литовських можновладців подальші кроки в цьому напрямі успіху не мали. В цих умовах великий князь, з огляду на всезростаючу потребу у значних фінансових засобах, змушений був наприкінці 1508 — на початку 1509 рр. прийняти рішення про відкриття вільнюської монетарні і відновлення емісії півгрошів на основі монетної ординації Олександра Ягеллончика, яка продовжувалася до 1529 р. Масштаби карбування цих монет постійно зростали, і у 1514 р. річне виробництво сягнуло 10 млн шт. Протягом усього часу правління Сигізмунда I питання про уніфікацію польської та литовської монетних систем більше не порушувалося.

Значно успішнішим був процес уніфікації польської та прусської монетних систем. Вперше про її необхідність йшлося на сеймі прусських земель у 1509 р. Це було спричинено припиненням у 1511 р. емісії коронних півгрошів та їх девальвацією на території Пруссії. Однак у наступні роки несприятлива міжнародна ситуація та інші обставини дещо відтермінували реалізацію даної проблеми. І лише у 1519 р., на початку війни з Тевтонським Орденом, знову постало питання уніфікації монетних систем та проведення грошової реформи. У процесі її підготовки розглядалось декілька проектів. Автором одного з них був видатний польський учений Миколай Коперник, що представив сеймові прусських земель свій меморіал, який містив детальний аналіз стану грошових відносин у Пруссії, теоретичні міркування про монету та основні положення проекту грошової реформи.

Автором альтернативного проекту був відомий економіст того часу Йост Людовік Деций, палкий прихильник короля. Опрацювання свого меморіалу він завершив у 1525 р. Саме в цей час боротьба між королем та прусськими торговими містами і сеймом досягла апогею. Скориставшись своїми привілеями, Сигізмунд I позбавив права монетної регалії міста Гданськ, Торунь, Ельблонг, а також прусського герцога Альбрехта Бранденбурзького. Після тривалої дискусії сейм прусських земель у 1525 р. схвалив проект Й. Л. Деція як більш реалістичний і погодився на уніфікацію обох монетних систем.

26 січня 1526 р. Пйотрковський сейм прийняв рішення про проведення в Короні грошової реформи, реалізація якої була доручена королю. На виконання цього рішення 15 жовтня 1526 р. було видано нову монетну ординацію, яка передбачала запровадження в обіг трьох номіналів — денаріїв, півгрошів та грошів. Кожен з них мав карбуватися зі срібла різної проби. Для реалізації емісії в Кракові відкривався монетний двір.

У ході грошової реформи з обігу активно вилучалися свідніцькі півгроші та фальшиві монети. Свідніцькі півгроші з'явилися на землях Польсько-Литовської держави у 1517 р. і відразу ж викликали значне незадоволення польського уряду через зовнішню подібність свідніцьких та коронних півгрошів. Різними були лише легенди аверсу та реверсу, що при загальній малописьменності тогочасного суспільства мало несуттєве значення. Крім того, існувало переконання про менший вміст срібла у півгрошах свідніцького карбування, порівняно з коронними. Широкомасштабне завезення продукції свідніцької монетарні на територію Польщі та Литви призвело до перенасичення грошового ринку розмінною срібною моне-

Свідніцький півгріш Людовіка II. Срібло. 1517 р.

тою і викликало зростання цін та вартості золотих дукатів, які через існування так званих ножниць між співвідношенням золота і срібла у Сілезії та Короні масово вивозились з країни. У тому ж році Сигізмунд I звернувся до сілезьких князів з вимогою припинити карбування цих монет і не допускати їх поширення на польських землях. У наступному році коронний сейм заборонив їх обіг. Важливо також, що в цей час на ринку Чехії та Угорщини утворився надлишок срібла, і правителю обох цих держав Людовіку II, від імені якого випускалися свідніцькі півгроші, було вигідно перекарбовувати цей дорогоцінний метал у монету, оскільки це давало значний прибуток і збільшувало вартість золотих дукатів. Польській стороні все це наносило значні збитки і змушувало її вжити невідкладних заходів щодо нагального вилучення з обігу свідніцької монети. Для перекарбування вилучених на території Мазовецького князівства та Великопольщі півгрошів було відкрито монетний двір у м. Торунь.

Під час проведення грошової реформи важливе значення надавалося налагодженню масової емісії польських золотих монет-дукатів. Цей крок був зумовлений стрімким зростанням вартості цих монет, відсутністю достатньої їх кількості на ринку та перенасиченням його срібними розмінними номіналами. Згідно з монетною ординацією, з однієї краківської вагової гривни золота карбували 56 дукатів. Поява на грошовому ринку золотих монет польського карбування принесла певні позитивні наслідки, особливо на початковому етапі їх емісії. Курс дуката стабілізувався і впродовж 1528—1535 рр. перебував на рівні 45 грошів. Однак через брак сировини та збитковість карбування у 1535 р. емісія коронних дукатів була припинена, що призвело до зростання їх вартості. У 1548 р. дукат у Львові коштував вже 51 польський срібний гріш.

На наступному етапі грошової реформи завершувалась уніфікація польської та прусської монетних систем. 20 березня 1528 р. сейм прусських земель ухвалив нові правила карбування монет на території королівської та князівської Пруссії, а також у містах Гданську, Торуні та Ельблонгу. Надалі емісія монет мала базуватися на засадах монетної ординації, утвердженої для коронних земель. Виконуючи ухвалу сейму, Сигізмунд I 15 червня 1530 р. видав нову монетну ординацію для прусських земель, яку 10 травня 1530 р. ухвалив коронний краківський сейм. Вона передбачала запровадження в обіг п'яти номіналів: денаріїв, солідів (шелягів), грошів, трояків та шостаків, які за метрологічними показниками мали відповідати продукції краківської монетарні. Разом з тим дана ординація дещо відрізнялася від коронної: на коронних монетарнях замість солідів карбувались тернарії, крім того, коронні шостаки та трояки випускались зі срібла VI-ї проби, а подібні прусські номінали — з XIV-ї проби. Вартість монет обох емісій вирівнювалась їх різною вагою: прусські монети при однаковій вартості з коронними були значно легшими.

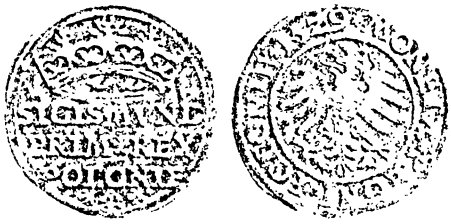

Польща. Сигізмунд I.
Гріш. Срібло. 1529 р.

Після відкриття у Торуні єдиного для всіх коронних земель монетного двору в 1529 р. припинила свою діяльність краківська монетарня. До 1535 р. у новій монетарні випустили значну кількість денаріїв, солідів, грошів, трояків та шостаків, які забезпечували потреби грошового ринку всіх коронних земель, а також перекарбували 2 425 518 краківських вагових гривен срібла. У Торуні виготовили й незначну кількість золотих монет — 1643 дукати. 17 липня 1535 р. торунський коронний монетний двір припинив своє функціонування. Одночасно планувалось закрити міські монетарні Гданська й Ельблонга, а також монетарню прусського герцога Альбрехта Бранденбурзького, яка діяла у м. Кенігсберг (нині м. Калінінград, Російська Федерація). Однак прусські міста карбували власну монету до 1540 р., а герцог продовжував це й надалі. Незважаючи на всі перешкоди, монетну реформу та уніфікацію грошових систем Польщі та Пруссії було завершено.

Припинивши карбування монет на коронних монетних дворах, Сигізмунд I у 1535 р. розпочав емісію литовських грошів на вільнюській монетарні. Вартість цих монет, які мали нагадувати популярні серед населення празькі гроші, було визначено відповідно до литовської монетної стопи — два півгроші. На аверсі литовських грошів вміщувався герб Литви — Погоня, а на реверсі — герб Польщі: одноголовий орел. Цікава особливість цієї емісії — позначення на частині монет перших букв місяців їх карбування (наприклад, "S" — "*September*" у 1535 р. або "A" — "*Augustus*" у 1536 р.). Через брак сировини та з ряду інших причин у 1536 р. виробництво литовських грошів було припинено.

Через брак на грошовому ринку коронних монетних номіналів, карбування яких припинилося у 1540 р., вже у 1545 р. відновила свою роботу краківська монетарня. Основну частину його продукції становили коронні гроші, а також денарії та тернарії, в 1548 р. було відкарбовано незначну кількість дукатів. Майже одночасно запрацювали монетні двори в Ельблонзі та Гданську. На першому з них король, на прохання вармінського єпископа Яна Дантишка, дозволив відкарбувати лише денарії на загальну суму 10 тис. злотих. У Гданську, який на той час став значним центром балтійської торгівлі, випускали майже повний набір номіналів: денарії, соліди, гроші, трояки та дукати. Після смерті Сигізмунда I у 1548 р. всі коронні монетні двори були закриті.

Польща. Сигізмунд I.
Трояк. Срібло. 1536 р.

За Сигізмунда I на грошовому ринку Польсько-Литовської держави з'явився новий монетний номінал — талер (таляр). Перші монети цього типу — гульдинери (або гульденгрошени) — були срібним еквівалентом німецького золотого гульдена. Карбування монет талерного типу розпочав у 1484 р. тирольський ерцгерцог Сигізмунд на монетному дворі у Галлє. Майже одночасно велику срібну монету почали емітувати в Італії (Мілан — друга половина XV ст.), Німеччині (Саксонія — 1500 р., Мекленбург — 1502 р., Вюртемберг — 1507 р., Кьольн — 1512 р.), Швейцарії (Шафгаузен — 1501 р., Цюріх — 1512 р.) та в інших країнах. Здебільшого це були невеликі за обсягами випуски, які мали символічний характер. Через це значної ролі у процесі обслуговування грошового ринку вони не відігравали. Між тим економічний розвиток європейських країн, потреби торгового обміну вимагали широкого запровадження в обіг повновартісної монети більшого розміру та вартості. Це було важливим також з огляду на розвиток гірничого виробництва і нагромадження значної кількості срібла у Чехії та німецьких державах. Вперше значну кількість великих срібних монет для потреб грошового ринку випустили у 1518 р. в чеському містечку Йоахімсталь, яке належало графам Шлік. Ці монети, названі йоахімсталерами, а згодом — талерами, важили 29,5 г (27,2 г чистого срібла). Розміри їх емісії постійно зростали, і до 1528 р. було відкарбовано 3250 тис. талерів. Швидке поширення цього монетного номіналу стало причиною запровадження у 1524 р. еслінгенського імперського монетного статуту, згідно з яким основною ваговою одиницею стала кьольнська марка срібла, з якої карбували 8 талерів, кожен з яких важив 29,23 г (27,41 г чистого срібла). У Польщі перші монети типу талера було відкарбовано на торунському монетному дворі у 1533 р. Однак незначні масштаби емісії, особливості зовнішнього вигляду, а також те, що часто вони карбувалися із золота (талерними штемпелями), свідчить, що використовувалися вони, радше, як медалі, аніж монети. Згодом, у 1540 р., було здійснено другий випуск польських монет-медалей талерного типу, які не мали помітного впливу на функціонування грошового господарства країни.

Найважливішими результатами монетарної політики Сигізмунда I стала грошова реформа 1526—1528 рр. та уніфікація польської та прусської монетних систем, наслідком яких було впорядкування грошового ринку. Видані в роки його правління монетні ординації сформували гнучку систему номіналів, здатну забезпечити потреби економічного розвитку країни. Згодом вони стали зразком при проведенні наступних грошових реформ та змін монетної системи Польсько-Литовської держави.

Монетарна діяльність сина і наступника Сигізмунда I на литовському великокнязівському престолі Сигізмунда II Августа розпочалася у 1545 р. — саме тоді батько віддав йому управління Великим князівством Литовським, залишивши за собою верховну владу та питання фінансів. При цьому для

покриття видатків молодого правителя щорічно з державної скарбниці виділялося 18 тис. кіп литовських грошів. Однак цієї суми було замало, і тому з метою отримання додаткових доходів було вирішено відновити діяльність вільнюського монетного двору. Впродовж 1545—1548 рр. тут випускали оболи (1/2 денарія), денарії (пенязі), півгроші, гроші (як за литовською, так і за польською монетною стопою), трояки, шостаки та дукати. Більшість цих номіналів були новими для грошового ринку Великого князівства Литовського. При цьому дрібні номінали карбували за литовською стопою, а частину грошів, трояки та шостаки — за польською. Це свідчить про намагання Сигізмунда II Августа продовжувати централізаторську політику свого батька у сфері грошової політики і завершити уніфікацію польської та литовської монетних систем.

Після смерті Сигізмунда I у 1548 р. польським королем став Сигізмунд II Август (1548—1572). Він відразу ж закрив краківський монетний двір і сконцентрував монетне виробництво на території Литви. У наступному році, з огляду на малоприбутковість і навіть збитковість виготовлення великих номіналів, було припинено карбування більшості номіналів, і надалі вільнюська монетарня продукувала лише денарії та півгроші. Лише у 1562 р. відновилась емісія трояків та шостаків, але з низькопробного срібла. В умовах виснажливої Лівонської війни уряд, шукаючи додаткових джерел прибутків, був змушений вдатися до безпрецедентних кроків і розпочати емісію неповновартісної монети. 1564 р. в обігу з'явилися перші литовські монети талерного типу — півкопки (30 грошів) та чверть-копки (15 грошів), які мали відповідати європейським талерам та півталерам. Однак вартість цих монет було занижено на 20 %. Ще більші надходження у великокнязівську скарбницю могли надійти від контрмаркування іспанських талерів та півталерів, отриманих у 1564 р. від Філіппа II як компенсацію за так звані "неаполітанські суми" (вивезені матір'ю Сигізмунда II Августа королевою Боною гроші — 430 тис. дукатів, які вона позичила іспанському королю під 10 % річних). Тоді для іспанських талерів було встановлено примусовий курс — 60 польських грошів, тоді як на ринку вони цінилися по 33 гроші. Після завершення війни контрмарковані монети були викуплені скарбницею, тому в складі монетних скарбів вони трапляються вкрай рідко.

За Сигізмунда II Августа на основі монетної ординації 1528 р. у Вільнюсі велася емісія золотої монети. Її масштаби, через відсутність власної сировини та значні кошти виробництва, були незначними. Право монетної регалії мали також окремі міста. Так, у Гданську в 1549—1567 рр. карбували денарії, соліди, гроші, трояки та дукати. Невелику кількість денаріїв виготовили в Ельблонзі (1552—1557) та Всхові (1550—1562), але до змін на грошовому ринку країни це не призвело. Незначним був вплив монетних номіналів (шилінгів, вярдунків (12 грошів), півмарок (24 гроші) та марок (48 грошів), емітованих у 1572—1573 рр. у замку Данхольм (Лівонія).

Прагнучи скористатись з несприятливих військово-політичних та фінансових обставин, в яких опинилося Велике князівство Литовське, польська сторона знову порушила питання про уніфікацію монетних систем Польщі та Литви. Сейм 1564 р. прийняв ухвалу про те, що в обох державах монета повинна мати однакову вагу та пробу металу і бути однаковою за зовнішнім виглядом. Спільною мала стати також система грошової лічби. Вже в наступному році розпочалася реалізація даного рішення. Насамперед, було припинено карбування традиційних литовських номіналів — денарія (пенязя) та півгроша. Одночасно емітувалися нові номінали — дводенарій, двогріш (2 гроші) та чворак (4 гроші), які мали стати проміжною ланкою між обома грошовими системами. Так, двогріш відповідав 4 литовським або 5 польським півгрошам, а чворак — 4 литовським або 5 польським грошам.

Процес уніфікації польської та литовської монетних систем остаточно завершився підписанням акту Люблінської унії 1569 р. Один з її пунктів стверджував, що надалі монета, як у Короні, так і в Литві, має бути однаковою за вагою, пробою та написами. Таким чином, прагнення королів з династії Ягеллонів до уніфікації всіх монетно-грошових систем, що існували на території Польсько-Литовської держави, завершилось успіхом. Монетні ординації, видані в цей період, створили єдину для всієї держави грошову систему, яка відповідала вимогам економічного розвитку країни та потребам грошового ринку. І все ж чимало питань залишилися невирішеними. Насамперед, продовжувалось підвищення курсів талера та дуката, вартість яких упродовж 1527—1570 рр. зросла відповідно з 30 і 42 грошів до 38 і 54 грошів. Крім того, через незначні розміри емісії, а згодом і припинення функціонування коронних, литовських та міських монетних дворів на ринку почав відчуватися брак засобів обігу, що призвело до поширення значної кількості іноземних монет. Відсутність інформації про їх якість спричиняла неподинокі зловживання, що змусило уряд у 1567 р. видати першу вальваційну (оціночну) таблицю, яка встановлювала обмінний курс іноземних талерів у польських грошах.

Сигізмунд II Август. Чворак. Срібло. 1569 р.

Однак відразу виконати рішення Люблінського сейму 1569 р. і розпочати карбування монет за єдиною монетною стопою не вдалося. Ще у 1570 р. на вільнюському монетному дворі були виготовлені останні литовські дводенарії, після чого його діяльність було припинено.

§2. Розбудова грошово-монетного господарства Речі Посполитої в останній чверті XVI — першій половині XVII ст.

Наступне десятиліття позначене гострим політичним протистоянням між шляхетськими угрупованнями Речі Посполитої, які після смерті у 1572 р. Сигізмунда II Августа намагалися посадити на трон свого кандидата. За короткого панування Генріха Валуа (1574) та в перші роки правління Стефана Баторія (1576—1586) монетні двори не функціонували, що спричинило брак розмінної монети. З огляду на це, вже Варшавський сейм 1573 р. змушений був прийняти рішення про допущення до обігу у країні чеської монети. У 1576 р. учасники Торунського сейму вимагали відновлення на території Речі Посполитої монетного карбування. Ухвалу подібного змісту схвалив також сейм, який зібрався у Варшаві 3 березня 1578 р. На виконання цих рішень 24 квітня того ж року уряд видав кілька розпоряджень, які започаткували проведення в Речі Посполитій грошової реформи. Першим кроком у цьому напрямі стало відкриття коронного монетного двору в м. Олькуш, на якому у 1579 р. було випущено невелику кількість солідів, грошів та трояків, однак це не поліпшило стану державної скарбниці і не вплинуло позитивно на грошовий ринок. Зважаючи на це, уряд 5 січня 1580 р. схвалив нову монетну ординацію. Король доручив коронному підскарбію Якубу Рокоссовському та краківському воєводі Петру Зборовському відкрити коронний монетний двір. Одночасно доручення подібного характеру щодо організації литовського монетного двору отримали земський підскарбій Великого князівства Литовського Лаврентій Война та князь Миколай Радзивіл. На обох монетних дворах передбачалось карбувати талери, півталери, шостаки, трояки, гроші, півгроші, соліди, тернарії та денарії. В результаті грошовий ринок мав отримати досконалу систему номіналів, здатну в повному обсязі забезпечити потреби економічного розвитку країни.

Зовнішнє оформлення монет мало відповідати рішенням Люблінського сейму 1569 р., тобто на кожному номіналі мали бути зображені герби Польщі та Литви. Відповідальність за організацію виробництва монет було покладено на коронного та литовського підскарбіїв. Вони отримували в управління монетні двори, за що вносили у скарбницю платню, залежно від кількості перекарбованого срібла, і були зобов'язані строго дотримуватися метрологічних показників, визначених монетною ординацією. Інших обмежень щодо управління монетарнями не існувало. Вже у 1580 р. на ринку з'явилися перші відкарбовані в Олькуші значним накладом коронні талери, які емітувалися до 1583 р. На виробництво цих монет затрачалось від 30 до 61 % використовуваної сировини. Монетна ординація передбачала також виготовлення півталерів, однак вони були випущені незнач-

ним накладом лише у 1583 р. Найбільш масово впродовж 1579—1586 рр. карбувалися трояки, а також гроші та соліди. Зростання потреби ринку у готівкових засобах змусило уряд у 1584 р. відкрити ще один коронний монетний двір — познанський. Тут карбували лише соліди та трояки, а також незначну кількість дукатів у 1586 р.

За правління Стефана Баторія функціонувала міська монетарня у Гданську, відкрита ще у 1577 р. під час облоги міста польськими військами. Її орендували брати Ян та Каспер Геблі — винахідники гвинтового преса для карбування монет. Основну кількість продукції цієї монетарні становили найдрібніші номінали — денарії та соліди. Рідше емітувались гроші та трояки. Торговий статус Гданська сприяв нагромадженню в місті значних запасів золота, яке перекарбовували у золоту монету різних номіналів — дукати, дводукати та чотиридукати. Загалом монети гданського карбування відзначаються високим мистецьким рівнем виконання.

Упродовж 1584—1585 рр. потреби королівської Пруссії забезпечував мальборзький монетний двір, на якому виготовляли переважно соліди, рідше — гроші та трояки, а в 1585 р. відкарбували незначну кількість дукатів.

За правління Стефана Баторія монетна справа у Великому князівстві Литовському розвивалася значно інтенсивніше, ніж у Польщі. Хоча тут функціонував лише вільнюський монетний двір, на ньому випускали майже всі номінали (крім півталерів), передбачені монетною ординацією 1580 р. Відповідно до рішень Люблінської унії 1569 р., метрологія литовських монет повністю відповідала польським. Продукція характерних для грошового ринку Литви денаріїв (пенязів) була дуже незначною. Їх місце посіли соліди, карбування яких розпочалося ще у 1579 р., але найбільшого обсягу досягло у 1581—1585 рр. Литовські гроші Стефана Баторія є рідкісними, що свідчить про незначні масштаби їх емісії. Значно більше у вільнюській монетарні карбувалося трояків, які надовго стали найпопулярнішою монетою не лише населення Речі Посполитої, а й жителів сусідніх держав, зокрема, Балканського півострова. Карбувалися вони впродовж 1580—1586 рр., а розмаїття окремих типів цієї монети є настільки великим, що дає змогу не лише визначити дату та місце карбування, а й встановити литовських підскарбіїв та інших урядовців монетного двору, причетних до їх карбування. На відміну від коронних монетних дворів, вільнюська монетарня у 1581 р. та 1585 р. випускала високопробні срібні монети — шостаки, які метрологічно дорівнювали двом троякам. З великих номіналів литовського карбування відомими є талери (1580 р. та 1585 р.) та дукати 1586 р. Всі вони дуже рідкісні, що свідчить про незначні масштаби їх карбування.

У 1581 р. під польським пануванням опинилася Рига. Місто мало свою монетарню, де відразу ж розпочалося карбування монет за польською монетною стопою. Орендарем ризької монетарні впродовж 1581—1586 рр.

Стефан Баторій. Гріш. Срібло. Рига. 1581 р.

був Генріх Вульф. Основну масу її продукції становили соліди, гроші та трояки, масштаби емісії яких були доволі значними. Були виготовлені також пробні денарії. Золоте карбування цього періоду представлене дукатами 1584—1585 рр. та португалом 1586 р., які через незначні масштаби емісії вкрай рідко трапляються на нумізматичному ринку.

Заслуговує на увагу й монетне карбування Курляндії. Після секуляризації у 1561 р. Лівонського Ордену його останній магістр Готард Кетлер визнав себе васалом польського короля і великого князя литовського. З його дозволу у 1575 р. він відкрив у Мітаві монетний двір, де карбував монету за коронною монетною стопою. Асортимент його продукції не був багатим: соліди 1575—1577 рр., невелика кількість талерів 1575—1576 рр. та дводенарії 1578—1579 рр.

Польська монетна стопа була обов'язковою і для монетних дворів Герцогства Пруссія, в якому правили представники династії Гогенцоллернів і які теж були васалами польських королів.

Після смерті короля Стефана Баторія в грудні 1586 р. монетне виробництво на території Речі Посполитої припинилося. Розпочалося безкоролів'я, для якого була характерною гостра політична боротьба між шляхетськими угрупованнями, що висували своїх претендентів на польський трон. Врешті, перемогу отримав шведський королевич Сигізмунд III Ваза (1588—1632), який став польським королем та великим князем литовським. Вже на початках його панування шляхта порушила питання про необхідність впорядкування в країні грошових відносин. Так, на Варшавському сеймі 1588 р. було прийнято ухвалу "Про дрібну монету", якою заборонявся обіг неповновартісної розмінної монети сілезького, бранденбурзького, саксонського та іншого іноземного карбування, крім угорських денаріїв та старих празьких грошів. Одночасно обов'язковою для населення коронних земель визнавалась литовська монета. Передбачалось і відкриття польських монетарень. Вже у 1588 р. монети (соліди, гроші та трояки) карбували олькуська та познанська монетарні. Оскільки масштаби монетного карбування не задовільняли потреб ринку, протягом короткого часу в Короні було відкрито ще кілька монетних дворів: у 1591 р. — мальборзький, у 1594 р. — всховський та бидгощський, у 1595 р. — люблінський, у 1598 р. — краківський. Крім того, відновили свою діяльність гданський (1587), ризький (1588), вільнюський (1589), а також мітавський та кенігсберзький монетні двори. Масштаби монетного карбування на території Речі Посполитої та її васалів досягли нечуваних розмірів. До кінця XVI ст. основними номіналами залишалися соліди та трояки, значно меншою була питома вага інших номіналів.

У перші роки правління Сигізмунда III метрологічні показники всіх монетних номіналів узгоджувалися з нормами монетної ординації 1580 р. Однак через значне зростання вартості срібла, а також збільшення інших видатків уже наприкінці 90-х років XVI ст. дотримуватися її стало неможливо. Саме тому у 1598 р. на вимогу орендарів монетних дворів коронний підскарбій, без згоди сейму, дозволив знизити монетну стопу трояків і карбувати з краківської вагової гривни срібла не 83, а 84 монети цього номіналу. Рішення підскарбія опротестувала шляхта — сеймові ухвали 1598 та 1601 рр. зобов'язували монетарні керуватися ординацією 1580 р.

Незважаючи на значні масштаби монетного виробництва Речі Посполитої у 90-х роках XVI ст., на грошовий ринок держави надходила у значній кількості дрібна неякісна іноземна монета. Вона витісняла з обігу повновартісну коронну та литовську монету, що призводило до зростання цін на товари та підвищення курсів міжнародних монет — талерів та дукатів. Через це сейм 1598 р. прийняв рішення про необхідність встановлення фіксованого курсу для розмінної іноземної монети, керуючись вмістом у ній чистого срібла. Виконуючи ухвалу сейму, генеральний пробірер коронних монетних дворів Каспер Риткер у 1600 р. уклав спеціальну вальваційну таблицю, яку було видано як королівський універсал. Однак це не дало очікуваних результатів, і у 1604 р., за рішенням варшавської сеймової комісії, було проведено девальвацію дрібних номіналів: соліда — на 55,4 %, гроша — на 16,6 %, трояка — на 9,2 % та шостака — на 9,2 %. Як бачимо, найбільше зменшилась вартість дрібних номіналів — солідів та грошів, які найчастіше завозились з-за кордону. Дане рішення польського уряду робило їх імпорт невигідним.

У 1608—1609 рр. на грошовому ринку Речі Посполитої з'явився новий номінал — орт, вартість якого дорівнювала 1/4 талера. Карбування цих монет вартістю 10 польських грошів розпочалося на міському монетному дворі у Гданську. З краківської вагової гривни срібла випускали 29 гданських ортів, кожний з яких важив 6,958 г (6,089 г чистого срібла). У 1615 р. вартість гданських ортів дещо погіршилась — вміст чистого срібла в них зменшився до 5,676 г.

У 1616 р. було прийнято рішення про емісію коронних ортів. З вагової гривни срібла мали виготовляти 31 монету цього номіналу, кожна з яких містила 5,222 г чистого металу. Вперше коронні орти відкарбовано у 1618 р., а масова емісія їх розпочалася лише у 1621 р. на бидгощському монетному дворі за новою монетною ординацією. Вміст чистого

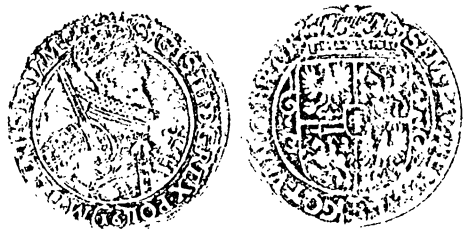

Сигізмунд III. Орт. Срібло. 1621 р.

срібла у цьому номіналі знову зменшився до 4,955 г. Його вартість тоді становила 21 коронний гріш.

З 1614 р. розпочалася масова емісія ще одного нового номіналу — півторака (3/2 гроша). Зразком для нього стали німецькі апфельгрошени, або драйпелькери, про що свідчить вміщена на їх аверсі цифра 1/24 (в Німеччині з 24 таких монет складався один лічильний талер). З краківської гривни срібла карбували 128 півтораків. В кожному з них містилось 0,739 г чистого срібла. За вартістю півторак прирівнювався до трьох сілезьких крейцерів. Упродовж декількох років монети цього номіналу карбували на краківському монетному дворі.

Наростання кризових явищ на грошовому ринку Речі Посполитої змусило уряд провести ще кілька девальвацій окремих монетних номіналів: у 1616 р. — ортів, шостаків та трояків; у 1619 р. — півтораків; у 1621 р. — ортів. Все це свідчило про глибокої кризу, в якій опинилося грошове господарство Речі Посполитої у першій чверті XVII ст. З 1600 р. по 1623 р. вміст чистого срібла в основному номіналі — гроші —зменшився з 0,684 г до 0,294 г і становив близько 43% початкового показника. Це було свідченням складних економічних процесів загальноєвропейського характеру.

У другій половині XVI ст. у Центральній та Східній Європі дедалі відчутнішими ставали наслідки так званої "революції цін". Через зміни співвідношення цін на товари торговий баланс Речі Посполитої ставав дедалі більше від'ємним. Для ліквідації його дефіциту використовувалось чимраз більше дорогоцінних металів, в тому числі у вигляді монети. Це призвело до зростання вивозу за кордон великої кількості срібної повновартісної польської монети. Погіршувало ситуацію швидке зростання ціни на срібло і зниження якості розмінної монети в сусідніх країнах (насамперед, у Німеччині), які випереджали спроби корекції монетної стопи, що їх періодично здійснювали польські власті. Якісна коронна та литовська монета за кордоном масово перекарбовувалась на низькопробні дрібні іноземні номінали, які відразу ж надходили на грошовий ринок Речі Посполитої, створюючи на ньому загальний хаос. І лише у 1623 р., після проведення грошової реформи імператором Священної Римської імперії Фердинандом II Габсбургом (1619—1637) у його спадкових володіннях, в Речі Посполитій було видано нову монетну ординацію. Вона стосувалася всіх основних номіналів — солідів, грошів, півтораків, трояків, шостаків та ортів. Монетні двори Польсько-Литовської держави почали випускати більшість цих монет у значних кількостях, що призвело до перенасичення грошового ринку розмінними номіналами. З огляду на це, Варшавський сейм 1627 р. прийняв рішення про припинення їх карбування. Надалі дозволялось продукувати лише повновартісну золоту та срібну монету — дукати та талери. Більшість монетарень було закрито. Продовжували

діяти лише коронний монетний двір у м. Бидгощ і міські монетарні у містах Торунь та Гданськ, де карбували дозволені сеймом номінали. До 1630 р. функціонував також приватний монетний двір у м. Лобженіца, де випускали найдрібніші номінали — денарії та тернарії.

На особливу увагу заслуговує емісія золотих монет Сигізмунда III, яка досягла небачених досі масштабів. Золоті дукати, їх фракції та кратні карбували у коронних та литовській монетарнях, а також у прусських торгових містах (Гданськ, Торунь), Ризі, а також у васальних володіннях польських королів (Пруссії, Курляндії). Нумізматичні матеріали та писемні пам'ятки свідчать про присутність на грошовому ринку однодукатових монет, дводукатів (дублонів), тридукатів, чотиридукатів, а також екземплярів номіналом 5 дукатів (півпортугал), 10 дукатів (португал), 20, 30, ... і навіть 100 дукатів. Вага останнього номіналу сягала 348 г високопробного золота. Незважаючи на високу грошову вартість цих монет, вони були доволі поширеними в шляхетському та купецькому середовищі. Так, руський воєвода Ян Миколай Данилович був власником чотирьох стодукатівок, дев'яти монет вартістю двадцять дукатів, однієї — вартістю п'ятнадцять дукатів, п'яти португалів та дев'яти півпортугалів. Великою кількістю португалів часто володіли заможні львівські міщани.

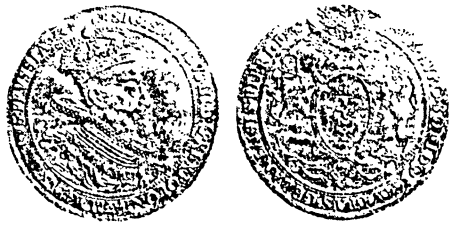

Сигізмунд III. 5 дукатів. Золото. 1614 р.

Король, зацікавлений у відновленні монетного виробництва, неодноразово домагався відміни сеймової ухвали 1627 р. Однак шляхта, вбачаючи у надмірному карбуванні монети причину зростання цін на товари та підвищення курсів талерів і дукатів, не погоджувалась з цим.

За Владислава IV Вази (1632—1648) на території Речі Посполитої емітувалися лише повновартісні номінали. Діяли два коронних монетних двори: бидгощський та краківський. На першому з них у 1635 р. було відкарбовано пробну серію коронних монет — трояк, шостак та орт. На обох монетарнях періодично емітували півталери, талери та дукати. Бездіяльним залишався литовський монетний двір у Вільнюсі. Лише у 1639 р. тут виготовили великий золотий номінал — португал (10 дукатів). Широкомасштабною, як і в попередній період, залишалася діяльність міських монетарень. У Гданську карбували півталери (1639—1641, 1646), талери (1636—1648 рр.), дукати (1633—1636, 1638—1648) та дводукати (1642); у Торуні — півталери (1640, 1642), талери (1633—1648), дукати (1633—1648); в Ельблонзі — меморіальні талери (1636).

У 1633—1634 рр. сеймова комісія підготувала проект монетної реформи. Згідно з цим проектом, король повинен був відмовитись від прибутків, що надходили від карбування монет; витрати на перекарбування гривні

чистого срібла не мали перевищувати 16 грошів; усі монетні номінали повинні бути високопробними. Пропонувалось також запровадити десяткову систему грошової лічби й емітувати монету номіналом 5, 10, 15 грошів та 1 злотий. Однак сейм у 1634 р. з запропонованими комісією нововведеннями не погодився.

Загалом другу чверть XVII ст. можна вважати одним із найбільш стабільних періодів в історії грошового обігу на українських землях. Масова емісія розмінної монети у монетарнях Речі Посполитої та її васалів призвела до насичення нею грошового ринку і зупинила поширення на території держави неякісних дрібних номіналів іноземної продукції. Динаміка зростання цін на основні товари залишалася незначною, а курс талера та дуката — незмінним на рівні 90 та 180 польських грошів.

§3. Структура грошового ринку на українських землях у XVI — першій половині XVII ст.

У перших десятиліттях XVI ст. панівними на грошовому ринку українських земель залишалися монети, відкарбовані на монетних дворах Польщі та Литви. Найбільш ранніми серед них були коронні півгроші та денарії Владислава II Ягелло (1386—1434), хоча трапляються руські та львівські півгроші цього правителя. Рідкісними у грошовому обігу були дрібні монети Владислава III Варненчика (1434—1444) — денарії. У монетних скарбах наявні лише поодинокі їх екземпляри. Про інтенсивність емісійної діяльності Казимира IV Ягеллончика (1440—1492 — великий князь литовський, 1447—1492 — польський король) свідчить той факт, що карбовані ним на краківському монетному дворі коронні півгроші та денарії часто використовувались населенням західно-українських земель, натомість, його гданські, торунські та ельблонзькі соліди, через неінтегрованість цього номіналу до польської монетної системи, присутні тут вкрай рідко. Значно більшою в обігу була частка монетної продукції Яна I Ольбрахта (коронні півгроші та денарії) та Олександра Ягеллончика (коронні півгроші, литовські півгроші та денарії). Серед польських номіналів переважали коронні півгроші початків правління Сигізмунда I.

Владислав II Ягелло (1386—1434). Півгріш. Срібло

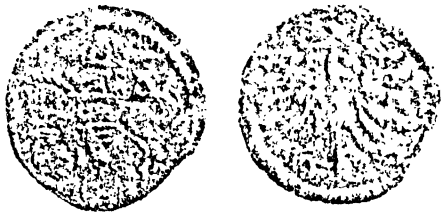

Олександр Ягеллончик (1501—1506). Денарій. Срібло

Після грошової реформи 1526—1528 рр. значно збільшився перелік монетних номіналів, що обслуговували грошовий ринок. Вперше з часів Казимира III на коронних монетних дворах розпочалася емісія грошів. Ці монети, особливо торунського, гданського та краківського і, рідше, ельблонзького карбування, швидко поширились серед населення заходу України і надовго стали тут одним із найбільш популярних номіналів. Тоді ж у повсякденному обігу з'явилися нові розмінні монети — соліди (шеляги). Більш вартісні номінали — трояки та шостаки, виготовлені в результаті грошової реформи, становили незначну частку в обсязі загальної монетної маси.

На українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського, в обігу перебували переважно півгроші та денарії (пенязі), відкарбовані на віленському монетному дворі за часів Олександра Ягеллончика та Сигізмунда I. Згодом певного поширення набули гроші (1535—1536). Завдяки високій якості та значним масштабам карбування монети литовського виробництва швидко стали популярними серед населення. Однак різний вміст срібла в однотипних польських та литовських номіналах створював певні труднощі при проведенні фінансових та торговельних операцій. Писемні джерела, як правило, розрізняють ці види монет. Так, в актових записах львівського магістрату за 1522 р. занотовано суму "83 злотих у монеті литовській і 170 злотих — у польській".

Монетна продукція віленської монетарні епохи Сигізмунда II Авґуста, яка метрологічно не відрізнялася від попередніх емісій, посіла значне місце на грошовому ринку українських земель. Крім звичних пенязів та півгрошів, з'явилися і почали широко використовуватися вартісніші номінали — дводенарії, гроші (карбовані за литовською та польською монетною стопою), трояки та чвораки. Тим часом оболи (1/2 пенязя), двогроші, шостаки значного поширення не набули. Не занотовано й використання контрмаркованих неаполітанських талерів та півталерів Карла V та Філіппа II, а також півкопків (талерів) та чвертькопків (півталерів) Сигізмунда II Августа. Із золотих монет цього правителя поширення набули лише дукати — про це свідчить їх наявність у скарбі з с. Богданівка Тернопільської області. Інші номінали — португали (10 дукатів), тридукати, дводукати та чвертьдукати — карбувалися мізерними тиражами і в повсякденному вжитку не використовувалися.

Продукція монетних дворів Речі Посполитої останньої чверті XVI ст. в українських письмових матеріалах та нумізматичних джерелах відображена не усіма емітованими номіналами. Найчастіше трапляються коронні, литовські та ризькі шеляги, гроші та трояки Стефана Баторія і Сигізмунда III.

Упродовж XVI — першої половини XVII ст. дедалі помітніше місце на грошовому ринку українських земель посідає іноземна монета. На початку цього періоду найбільш звичними для населення були празькі гроші,

які домінували на ринку в попередньому столітті. У актових джерелах вони найчастіше згадуються як чеські, або "плаські", гроші. На той час масове завезення цих монет припинилося, і вони почали відігравати дедалі скромнішу роль у грошовому обігу.

Розвиток торговельних зв'язків українських земель з Сілезією спричинив поширення карбованої там монети. Першими тут з'явилися глоговські гроші Сигізмунда Ягеллончика та свідніцькі півгроші Людовіка II. У 40-х роках XVI ст. поширюються лєгніцько-бжезькі гроші герцога Фрідріха II (1495—1547) та кюстрінські гроші герцога Йоганна (1535—1571). Монетна продукція Герцогства Пруссія представлена лише грошами та незначною кількістю шелягів, карбованих за правління Альбрехта Бранденбурзького (1525—1568). Інші номінали цього правителя — денарії, трояки та шостаки — в українських скарбах не виявлені. Загалом у XVI ст. надходження німецьких монет на українські землі залишилося незначним. Вагомою, натомість, була частка угорської монети. Денарії, що становили 1/100 угорського флорина, карбувалися зі срібла приблизно 500-ї проби вагою 0,59 г (0,29 г чистого срібла). Упродовж тривалого часу девальвація цього номіналу була незначною, що зробило її популярною не лише в Угорщині, а й у сусідніх країнах. Саме завдяки цьому денарії масово поширились на Закарпатті, галицьких землях, Буковині та Поділлі, рідше — на решті українських земель. В актових матеріалах угорські денарії найчастіше згадуються як "бани". Після 1574 р. курс цих монет на грошовому ринку українських земель було зафіксовано на рівні коронного соліда.

Новим явищем для грошового обігу українських земель стало значне поширення монет Московської держави. Це стало можливим після проведення у 1534 р. Оленою Глинською (матір'ю малолітнього Великого князя Івана IV) грошової реформи, яка уніфікувала російську монетну систему. До того ареалом поширення продукції московського та інших удільних монетних дворів була переважно Чернігово-Сіверщина. Впорядкування грошової системи, основними номіналами якої стали копійка і її фракції денга (1/2 копійки) та полушка (1/4 копійки), сприяло поширенню зі середини XVI ст. російської монети на решті українських земель. Недолік московських номіналів — їх невеликі метрологічні параметри: вага копійки становила 0,68 г високопробного срібла. У складі монетних скарбів наявні переважно копійки, меншою мірою — денги та полушки. У писемних джерелах російські номінали, як правило, фігурують під назвою "денги". Виходячи з вмісту чистого срібла, копійка наприкінці XVI ст. дорівнювала половині польського гроша.

У грошовому обігу південних та південно-західних земель України функціонувала й незначна кількість монет турецького карбування. Основний номінал турецької монетної системи — срібний акче (від грецького "аспрон" — білий) вагою близько 1,2 г — вперше було відкарбовано у 1328 р.

Османська імперія.
Сулейман I (1520—1566).
Акче. Срібло

за часів султана Урхана. Згодом вміст чистого срібла в акче постійно зменшувався. За свідченням джерел, ці монети обслуговували здебільшого східну торгівлю і найчастіше використовувалися купцями. Так, 1543 р. у Львові відбувся судовий процес між турецьким купцем Мехметом Чадісі та львівським вірменином Миколаєм Муратовичем, які оспорювали суму 68 300 аспр. Наприкінці XVI ст. курс турецького акче (у документах фігурує також як "аспр" або "аспр турецький") дорівнював половині польського гроша.

Найвартіснішими монетними номіналами на грошовому ринку українських земель були талери та дукати. Хоча масова емісія монет талерного типу розпочалася у першій чверті XVI ст., на західні терени України в значних обсягах вони почали надходити лише в середині століття. В актових книгах Львівського магістрату ці монети вперше згадуються у 1549 р. Тоді їх вартість становила 33 польських гроші. У наступні роки талери, які у великих кількостях завозили з Чехії та Німеччини, стали одними з найбільш популярних на Україні монет. Значною мірою вони стали засобом нагромадження скарбів не лише представниками шляхти чи заможного купецтва, а й селянами та міщанством. За свідченням архівних документів, у 1584 р. львів'янка Каспрова залишила своїм спадкоємцям "700 старих талерів", а багатий купець Ґануш Генле у 1595 р. був власником близько 1000 таких монет. Серед них найбільший відсоток становили монети угорського, саксонського карбування, а також монетарень, розташованих в обширних володіннях іспанських Габсбургів. Особливо значною була частка талерів, виготовлених у Бургундії та Нідерландах.

Після прийняття імператором Фердинандом I у 1559 р. аугсбурзької монетної ординації у німецьких державах розпочалося виготовлення срібних гульденів, або рейхсгульдинерів (1 гульден дорівнював 60 крейцерам). При вазі 24,62 г в ньому містилося 22,91 г чистого срібла. На Україні ці монети називали "злотовими талерами", що було пов'язано з їх вартістю: 1 гульден дорівнював 30 польським грошам. Злотові талери широко використовувалися при проведенні торговельних операцій з країнами Сходу.

Ще одним видом монети, які використовувалися переважно у східній торгівлі, були голландські левендаальдери (так звані левки, або левкові талери). Їх назва походить від вміщеного на них зображення лева. Емісія левендаальдерів розпочалась у 1575 р. Карбувалися вони зі срібла 750-ї проби вагою 27,68 г (20,76 г чистого срібла). На українські землі левки потрапляли переважно через Гданськ — один з найбільших центрів балтійської

торгівлі. Часто львівські купці, переважно вірменського походження, спеціально їздили туди за цими монетами, які згодом відправляли у Туреччину, отримуючи за це значні прибутки. Так, у 1592 р. купець Павло Глушкович, їдучи до Константинополя, взяв з собою 5560 левкових талерів вартістю по 30 польських грошів. В процесі грошового обігу, крім цілих талерів, широко використовувались їх фракції — півталери та чвертьталери. Останні у письмових джерелах нерідко згадуються як орти.

Крім повновартісних срібних монет, на українському грошовому ринку впродовж XVI ст. часто використовувалися золоті номінали, зокрема, як засіб нагромадження скарбів. Як і в попередньому столітті, дукати в актових матеріалах фігурують як "червоні злоті", "золоті флорини", "злоті в золоті", "угорські золоті". Золоті монети угорського карбування, як і раніше, становили значну частку монетного імпорту і були популярними серед населення. Так, у скарбі з с. Богданівка Зборівського району Тернопільської області серед 150 різноманітних дукатів було 39 угорських флоринів, відкарбованих за часів Владислава I, Матьяша Корвіна, Людовіка II та Фердинанда I. Крім них, у цьому скарбі містилося 66 дукатів сілезького карбування, а також дукати, виготовлені на монетних дворах Чехії, Нижньої Австрії, Каринтії та інших володінь австрійських Габсбургів. Був тут і рідкісний литовський дукат 1547 р. Сигізмунда II Августа, а також вісім гданських дукатів цього ж правителя.

Розвиток торговельних зв'язків з Османською імперією сприяв поширенню на Україні турецьких золотих монет — алтунів. Їх емісія розпочалася у 1453 р. — після захоплення Константинополя військами султана Мухамеда II. Алтуни, які метрологічно відповідали венеціанським дукатам — цехінам, охоче приймалися населенням сусідніх країн. Інший, ніж у західноєвропейських дукатів, зовнішній вигляд став причиною виокремлення їх з-поміж монет цього типу. В актових матеріалах турецькі алтуни найчастіше згадуються як "червоні злоті арабські" або "червоні злоті турецькі".

Крім дукатів стандартної ваги, в письмових джерелах є згадки про більші номінали — португали вартістю 10 дукатів, подвійні дукати — дублони тощо.

Протягом XVI ст. курс дукатів постійно зростав. Якщо у 1501 р. він становив 32 польських гроші, то в документах 1540 р. — вже 52 гроші, у 1574 р. — 54 гроші, а в 1599 р. — 58 грошів. Не було стабільним й співвідношення між талером і дукатом: якщо у 1560-х рр. воно становило 3:2, то вже згодом, через зростання вартості талера, ця пропорція порушилась.

Змінювалась також система грошової лічби. Дедалі більшого поширення набуває лічба монет на польські злоті (латиною *florenus polonicalis*), кожний з яких дорівнював 30 грошам. Після проведення грошової рефор-

ми 1526—1528 рр. саме польський злотий став основною одиницею польської грошово-лічильної системи. У письмових джерелах найчастіше трапляється формулювання "... злотих монети і лічби польської", що свідчить про виплати певних грошових сум монетами польського карбування. Водночас населення все ще користувалося старою грошово-лічильною одиницею — гривньою (лат. *Marca*), яка складалася з 48 польських грошів. Паралельне існування двох грошово-лічильних одиниць пояснюється тим, що номінали польської монетної системи добре вписувались в кожну з них: на злотий йшло 30 грошів, 10 трояків, 5 шостаків і т.д., на гривню — 96 півгрошів, 16 трояків, 8 шостаків. Варто зауважити, що обчислення монети на злоті було більше поширеним у містах, натомість, стара лічильна одиниця ширше використовувалась у містечках та селах, де населення оперувало незначними грошовими сумами. Інколи в актах згадуються фракції гривні — вярдунок, або фертон (лат. *Ferto*), що дорівнював 12 грошам, та скоєць (лат. *Scotus*) — 2 гроші.

Упродовж XVI ст. населення українських земель, що перебували у складі Великого князівства Литовського, при обчисленнях найчастіше послуговувалося традиційною грошовою одиницею — копою, що складалася з 60 грошів. Значно рідше лічбу монет вели на рублі, кожен з яких дорівнював 100 литовським грошам.

У першій половині XVII ст. в грошовому господарстві українських земель відбулися значні зміни. Подальший розвиток економіки, особливо внутрішньої та зовнішньої торгівлі, призвів до зростання обсягів монетної маси, зміни співвідношення між окремими номіналами польсько-литовського та іноземного карбування. Панівною на ринку стала продукція монетних дворів Речі Посполитої — в результаті величезних масштабів монетної емісії за часів панування Сигізмунда III. Склад монетних скарбів та письмові джерела свідчать про дедалі меншу участь в обігу монет попереднього карбування. Реліктами на монетному ринку стали коронні півгроші Владислава II Ягелла, Казимира IV Ягеллончика, Яна I Ольбрахта, Олександра Ягеллончика та Сигізмунда I. Залежно від вмісту чистого срібла, перші з них прирівнювалися до грошів, карбованих за монетною ординацією 1580 р., або до півтораків за ординаціями 1619 та 1623 рр. Значно більшою на грошовому ринку була частка продукції польсько-литовських монетних дворів, яка з'явилася після грошової реформи 1526—1528 рр. — коронних, прусських, гданських, торунських, ельблонзьких та литовських грошів та шелягів, а також литовських номіналів періоду правління Сигізмунда II Августа — денаріїв, дводенаріїв, півгрошів, грошів, трояків та чвораків. Інші номінали, як і в попередній період, залишалися рідкісними. Всі монети попередніх емісій оцінювалися не за номінальною вартістю, а з урахуванням вмісту в них чистого срібла. Так, у 1632 р. литовський чворак у Львові оцінювався у сім грошів.

У першій половині XVII ст. на грошовому ринку домінує розмінна монета, випущена за Сигізмунда III. Найдрібнішим номіналом, як і раніше, залишаються денарії (1/18 гроша), або пенязі, які разом з дводенаріями були дуже популярними серед населення, особливо на Волині, Київщині та Брацлавщині. У перші десятиліття XVII ст. їхнє місце на грошовому ринку посіли соліди (шеляги), масове карбування яких вели коронні, литовський та ризький монетні двори. Більшість монет цього номіналу, наявних у монетних скарбах, відкарбована у 1620—1627 рр. Значно меншу частку у загальній монетній масі, через незначні масштаби карбування, посідали тернарії та півгроші. Основний номінал грошової системи Речі Посполитої — гріш — широко представлений як у складі скарбів, так і в письмових джерелах. Серед них переважають монети коронного, рідше — литовського та гданського карбування, виготовлені у 1620—1627 рр. В окремих випадках купцям вдавалося нагромадити значну кількість цих монет. Так, у 1649 р. львів'янин Ян Зембицький був власником 3000 грошових монет. Однак, як справедливо зауважив М. Котляр, з другого десятиліття XVII ст. найбільшого поширення на українському грошовому ринку набули півтораки. Їх емісія розпочалася у 1614 р., проте найчастіше трапляються монети, відкарбовані у 1620—1627 рр. В деяких монетних скарбах налічується по декілька тисяч півтораків. Так, у скарбі з с. Бродки їх було понад 8000, а львівський купець Гладиш у 1638 р. мав їх аж 34 640, більшість з яких карбовані на коронних монетарнях. Рідкіснішими в скарбах є литовські 1619—1620 рр. та ризькі 1616—1621 рр. півтораки. У письмових джерелах півтораки часто фігурують як "чехи", що пояснюється зовнішньою подібністю цих монет до німецьких апфельгрошенів (драйпелькерів), які здебільшого завозились на українські землі з Чехії.

Надзвичайно популярними у країнах Центральної та Східної Європи були потрійні гроші — трояки. Вони присутні у майже половині скарбових комплексів. У них домінує продукція краківського монетного двору 1618—1624 рр. Значно рідше нотуються ранні емісії Сигізмунда III. Це пояснюється тим, що ці високоякісні монети масово вивозилися за кордон, а також вилучалися з обігу для подальшого перекарбування на монетарнях Речі Посполитої та переплавки в тиглях ювелірів. Про масштаби вилучення повновартісної монети свідчить те, що лише у Львові в 1621 р. цим займалися 60 осіб. У повсякденному обігу трояки оцінювалися залежно від вмісту в них чистого срібла. Так, у 1621 р. трояк, відкарбований до прийняття монетної ординації 1616 р., коштував 3,5 гроша.

На відміну від трояків, скромне місце на грошовому ринку посідали монети номінальною вартістю 6 грошів (шостаки). Переважно це екземпляри, відкарбовані на краківській монетарні у 1623—1627 рр., рідше нотуються монети мальборзького виробництва 1596, 1599—1601 рр. Шостаки іншого карбування майже не трапляються.

З другого десятиліття XVII ст. розпочалося широке використання ортів, емісія яких розпочалася в Гданську в 1608 р. Початково вартість цих монет становила 10 грошів, або 1/4 талера. Однак незабаром це співвідношення змінилося, і у 1620 р. орт коштував 20 грошів, а вже у квітні 1622 р. — 22,5 гроша. Крім гданських ортів, упродовж 1621—1624 рр. на засадах монетної ординації 1621 р. емітувалася значна кількість коронних ортів. У письмових джерелах вони згадуються як "мечикові" (на аверсі монети вміщувалось погруддя короля з мечем у руці), або "бидгощські" (від місця карбування), і оцінюються у 18 грошів.

У роки правління Сигізмунда III та Владислава IV монетні двори Речі Посполитої карбували певну кількість талерів та їх фракцій. Однак в загальній масі монет талерного типу їх частка була незначною. У монетних скарбах ці талери представлені поодинокими екземплярами, нечастими є й згадки про них в актових матеріалах. Так, у 1622 р. гетьман українського козацтва Петро Конашевич-Сагайдачний заповів Львівському Ставропігійському братству "250 талерів мечикових". Очевидно, в даному випадку йдеться про коронні талери, зовнішнє оформлення яких було подібним до коронних ортів, які в актах згадуються як "мечикові".

Владислав IV. Талер. Срібло. 1633 р.

У грошовому господарстві українських земель XVII ст. М. Котляр виділив три групи розмінних монет, що домінували на ринку: 1) польсько-литовські номінали; 2) монети Швеції та її прибалтійських володінь; 3) монетна продукція Бранденбурга та Пруссії.

У першій половині XVII ст. найбільш поширеним номіналом бранденбурзько-прусського виробництва були драйпелькери, метрологічно та за зовнішнім виглядом близькі до польсько-литовських півтораків. Більшість з них була відкарбована за герцога Георга Вільгельма (1618—1640). Значно рідше трапляються драйпелькери Георга Фрідріха (1578—1603) та Йоганна Сигізмунда (1603—1618). Прусські драйпелькери та соліди у великих кількостях завозились на Україну після припинення карбування розмінної монети на території Речі Посполитої у 1627 р. Найбільш поширеним вартісним номіналом були орти, які в актах згадуються як "крулевецькі" (від польської назви м. Кенігсберг — Królewiec, в якому функціонував монетний двір прусського герцога) або "булавкові" (на аверсі монети вміщено зображення герцога зі скіпетром у руці, який сприймали за булаву). Подібними до бранденбурзько-прусських випусків були померанські емісії герцога Філіппа Юлія (1595—1625) та єпископа Ульріха (1618—1622).

Монетне виробництво Швеції та її прибалтійських володінь на українському грошовому ринку представлене ельблонзькими, ризькими та власне шведськими випусками. Найбільшу групу тут становлять розмінні номінали, відкарбовані в м. Ельблонг під час окупації міста шведами. Вже в середині 1628 р. тут випустили першу партію грошів, які ззовні нагадували однотипні польські монети. Одночасно в місті було налагоджено випуск значної кількості солідів, драйпелькерів (півтораків) та трояків. Незначною була емісія повновартісних монет — ортів, півталерів та талерів. Оскільки ельблонзькі монети містили значно менше срібла, ніж відповідні польські номінали (соліди — на 50%, гроші та півтораки — на 25 %, трояки — на 33 %), уряд Речі Посполитої у 1633 р. заборонив їх обіг. Однак через брак розмінної монети населення продовжувало користуватися ними.

Значно скромнішими за кількістю та асортиментом були номінали ризького карбування. Після захоплення Риги шведами у 1621 р. тут продовжувалося виробництво півтораків та солідів, що відповідали польським зразкам. Однак з 1624 р. якість цих монет значно погіршується. До 1632 р. вміст срібла в солідах та півтораках зменшився на 50%, що змусило польський уряд у 1633 р. прирівняти їх до фальшивих і заборонити населенню приймати ці монети. Щоправда, через величезні масштаби емісії та недостатню кількість коронної розмінної монети дана постанова не виконувалася.

Власне шведські випуски на грошовому ринку українських земель представлені драйпелькерами, що карбувалися за часів короля Густава II Адольфа (1611—1632) та його дочки королеви Христини (1632—1654) у 1632—1635 рр.

У першій половині XVII ст. значно зросла частка іноземних монет. Насамперед, це були різноманітні сілезькі емісії — тешинські гроші та трояки, а також драйпелькери (апфельгрошени) численних німецьких світських та церковних володінь — спадкових володінь австрійських Габсбургів, герцогства Юліх-Клеве-Берг, абатства Корвей, єпископства Магдебург, архієпископств Кьольн та Зальцбург, вільних міст Любек та Геттінген та багатьох інших. Крім драйпелькерів, певне місце на грошовому ринку посідали інші номінали — марієнгроші, батцени, альбуси, геллери, грошени (трикрейцеровики) та ін. Розмінна монета німецького карбування відігравала помітну роль в українському грошовому обігу лише в першій чверті XVII ст., згодом її надходження на Україну скорочується. Це ж стосується угорських денаріїв та трансильванських монет.

На початку XVII ст. на українському грошовому ринку значно зростає частка російської монети. Це було зумовлено посиленням торговельних зв'язків з Московською державою, а також участю шляхти та козаків у польській інтервенції в Росію. Саме тому використання російських копійок

та денг найчастіше фіксується у першому двадцятилітті XVII ст. В той час курс копійки відповідав польському грошу. В складі монетних скарбів переважають номінали, відкарбовані за правління царів Івана IV Грозного (1533—1584) та його сина Федора Івановича (1584—1598). Значно меншою є частка копійок Василя Шуйського (1606—1610) та Михайла Федоровича (1613—1645), а монети претендента на російський престол польського королевича Владислава Сигізмундовича представлені лише поодинокими екземплярами. Як свідчать актові матеріали, окремі шляхтичі володіли значними сумами російської монети. Так, шляхтич Маньковський позичив львівському купцеві 1 000 злотих московськими копійками (30 тис. копійок). Крім копійок, на грошовий ринок українських земель завозились денги (1/2 копійки). Однак їх обсяг був значно меншим, про що свідчить мала кількість згадок про них у актах і скромна присутність у скарбах.

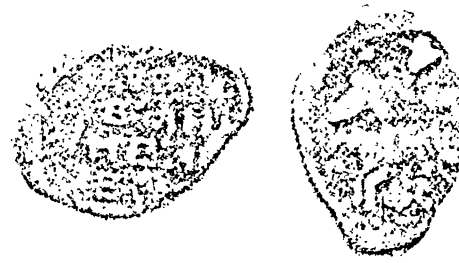

Московська держава. Іван IV (1533—1584). Копійка. Срібло

Джерела фіксують наявність в обігу і золотих монет московського виробництва. У XVI—XVII ст. вони переважно використовувались як царські нагороди за ратні подвиги. Цікава історія випусків Василя Шуйського та польської окупації Москви у 1610—1613 рр. Через відсутність срібла було вирішено перекарбувати у копійки та денги золото, яке зберігалося в царській казні. При цьому використовувались штемпелі для виготовлення срібних номіналів. Метрологічні показники золотої копійки були такими ж, як і срібної, а її вартість визначалася співвідношенням між цими дорогоцінними металами (на той час воно встановилося в Росії на рівні 1:10). Значно рідкіснішими були російські золоті монети більших номіналів. Так, львів'янин Я. Платнер, сплачуючи борг, віддав 10 червоних золотих, серед яких був один "московський".

Як і в попередньому столітті, в окремих регіонах України продовжували використовувати акче — монету турецького карбування, курс якої зменшився до 1/2 польського гроша.

Порівняно з XVI ст., у XVII ст. збільшилася частка монет талерного типу. Як і раніше, найбільш популярними серед населення були талери численних володінь Священної Римської імперії, які у писемних джерелах згадуються як "імперіальні", "цісарські", "тверді", "биті" та ін. Крім цілих талерів, на ринку використовувались півталери та чвертьталери. Останні нерідко іменувались ортами. Рідкісними були подвійні, потрійні та інші талери. Значно розширився й ареал країн, монетна продукція яких поширювалась на Україні. Насамперед, це були емісії володінь австрійських

Габсбургів часів правління Рудольфа II (1576—1612), Матвія (1612—1619) та Фердинанда II (1619—1637). Дещо рідше траплялися випуски інших світських та духовних феодалів і вільних міст. Це талери герцогів Саксонії, Брауншвайг-Люнебурга та Бранденбурга, архієпископів Зальцбурга та Кьольна, єпископів Маґдебурга, міст Гамбурга, Любека, Аугсбурга, Нюрнберга та ін. Крім емісій німецьких держав, поширення набули талери Швейцарії (кантони Сен-Галлен, Шафгаузен та ін.), окремих володінь Франції, Італії, Швеції, Данії та ін.

Дедалі більша участь українських купців у загальноєвропейській торгівлі, особливо у балтійському регіоні, спричинила поширення талерів, що карбувались у Голландії (Об'єднаних Провінціях) та іспанських Нідерландах, які були важливими торговими партнерами Речі Посполитої. Монета, яка надходила від них в обмін на продукцію сільського господарства, складалася з трьох основних груп талерів: 1) голландські рійксдаальдери та нідерландські патагони; 2) голландські левендаальдери; 3) флорини (гульдени). Перші з них метрологічно майже не відрізнялися від імперіальних талерів, тому їх ринковий курс був однаковим. В українських скарбах найчастіше трапляються рійксдаальдери, відкарбовані на монетарнях у провінціях Утрехт, Гельдерн, Західна Фризія, Голландія, Зеландія. Рідкіснішими є монети вартістю S рійксдаальдера. В актових матеріалах цей вид талерів не виділяється.

Голландські левендаальдери (левкові талери) поширились на українському грошовому ринку в останній чверті XVII ст. У наступному столітті їх значення значно зросло. Як і раніше, левендаальдери широко використовувались у торгівлі з країнами Сходу, де відігравали роль одного з основних засобів платежу. Велика кількість цих монет вивозилась у турецькі володіння. Так, у 1640 р. купці з м. Броди (тепер Львівська область), їдучи в Молдову, везли 1100 левкових талерів. Курс цих монет постійно зазнавав змін. У 1601 р. він становив 29—30 польських грошів, у 1615 р. — 38, у 1620 р. — 48, у 1622 р. — 90, у 1629 р. — 82, а з 1630 р. стабілізувався на рівні 80 грошів.

Широкомасштабне монетне виробництво в іспанських Нідерландах розпочалося у 1612 р. В той час намісниками цих провінцій були Альберт та Єлизавета (1598—1621). Головним номіналом тут були патагони (альбертусталери), які містили 24,58 г чистого срібла, тобто на 1,2 г менше, ніж голландські рійксдаальдери. В актах нідерландські патагони найчастіше згадуються як "крижові" або "реалові" талери. За тодішнім курсом, один патагон дорівнював 66 грошам. В Іспанських Нідерландах (провінції Брабант, Фландрія, Турне та Бургундія) виготовлялися альбертусталери, які переважають у монетних скарбах. Трапляються також їхні фракції — 1/2 та 1/4 патагона.

У грошовому обігу на українських землях перебували й так звані "злотові талери". У XVI ст. це були німецькі рейхсгульдинери, а на початку XVII ст. їхнє місце посіли метрологічно подібні монети голландського карбування, виготовлені в імперських містах Ембден, Кампен, Цволле та Давентер. Спочатку це були монети номіналом 30 стюверів, згодом їх замінили флорини (гульдени) вартістю 28 стюверів. Ці монети широко представлені у скарбах, виявлених на території України. Зважаючи на популярність цих монет та їх роль у торгівлі з країнами Сходу, польський уряд прийняв рішення про початок карбування на коронних монетних дворах так званих легких талерів, метрологічно наближених до флоринів. З приводу цього рішення в нумізматичному середовищі впродовж тривалого часу велася дискусія щодо діяльності монетного двору у м. Жовква на Львівщині. Підставою для припущення про його існування був дозвіл короля Сигізмунда III, виданий вдові великого коронного гетьмана Станіслава Жулкевського на перекарбування родинного срібла у легкі талери. Отримані кошти мали бути відіслані у Стамбул як викуп за голову гетьмана, яка потрапила туди після його загибелі на полі битви під Цецорою у 1620 р. У полон потрапив також син гетьмана. За сина і голову батька турки зажадали викуп у розмірі 300 тис. легких талерів готівкою. Можливо, для виготовлення цієї суми монет і був відкритий жовківський монетний двір, який припинив своє функціонування відразу ж після виконання замовлення. Однак це припущення не підтвердили ні нумізматичні, ні писемні джерела. Досі не виявлені легкі талери, начебто відкарбовані у Жовкві, чи відповідні документи. Не на користь версії свідчить той факт, що для облаштування нової монетарні потрібні були значні кошти, що зробило б емісію обмеженої кількості повновартісних монет збитковою. Найбільш імовірно, родинне срібло Жулкевських було відвезене на один з діючих коронних монетних дворів, де, згідно з королівським універсалом, його перекарбували на легкі талери. В результаті тривалих переговорів польській стороні вдалося домогтися зменшення викупної суми до 30 тис. легких талерів. Саме ці кошти були відвезені до Стамбула у 1623 р.

Нідерланди. Цволле. Флорин. Срібло. Б. д.

Упродовж першої чверті XVII ст. ринковий курс злотових (легких) талерів зріс незначною мірою — з 30 грошів у 1600 р. до 33 грошів у 1620 р. Після цього вартість цих монет почала стрімко зростати: у 1621 р. злотовий талер коштував уже 42 гроші, а в 1629 р. — 60 грошів. На початку 30-х років відбувся спад його вартості, і до середини століття вона стабілізувалася на рівні 50 грошів.

Значне зростання курсів всіх видів талерів викликало невдоволення різних груп населення Речі Посполитої, насамперед, шляхти, яка зазнавала від цього значних збитків. Щоб стабілізувати курси монет, уряд не лише заборонив вивіз за кордон повновартісних срібних грошей, а й встановив для них максимальний обіговий курс. Так, у 1632 р. було оголошено королівський універсал, згідно з яким вартість імперіального талера не повинна перевищувати 90 грошів, левкового — 72 гроші, а злотового — 42 гроші. Однак з часом вартість змінювалася, і уряд був змушений видавати нові вальваційні таблиці.

У першій половині XVII ст. значно зросла роль золотої монети. Як і в попередньому столітті, популярними серед населення залишались угорські флорини. Однак через зменшення масштабів їх емісії частка цього виду монет у загальній монетній масі скоротилася, поступившись нідерландським випускам республіканського та імперського карбування. Серед них переважали перші, виготовлені в провінціях Утрехт, Фризія, Голландія та Гельдерн. З емісій іспанських Нідерландів в українських нумізматичних джерелах відзначені подвійні дукати часів Фердинанда V та Ізабелли (1479—1504), а також брабантські монети часів регентства Альберта та Єлизавети.

Монетна продукція держав Священної Римської імперії представлена на українському ринку дукатами вільних імперських міст Франкфурта, Нюрнберга, Аугсбурга та ін., володінь австрійських Габсбургів, бранденбурзько-прусських Гогенцоллернів, інших світських та духовних володінь. Збільшилася в обігу частка турецьких алтунів та венеціанських цехінів, а також продукції коронних монетних дворів. Остання представлена, головним чином, гданськими та коронними дукатами, їх фракціями та кратними — від півдуката до 100 дукатів. Так, в інвентарі майна львівського вірменина Кости Кіркоровича, укладеному в 1605 р., занотовано португал (10 дукатів) короля Сигізмунда III.

У першій половині XVII ст. ринковий курс дукатів зазнавав значних змін, що було спричинене, насамперед, зниженням вартості розмінної монети — якщо у 1601 р. його вартість становила 60 грошів, то в 1648 р. — 180.

У грошовому обігу нерідко траплялися фальшиві монети. Особливо багато підробок з'явилось у 1620-х роках. Цьому сприяло погіршення якості дрібних розмінних номіналів, що випускалися на державних монетних дворах. Їх стало важко відрізняти від підробок. Незважаючи на жорстокі покарання, що загрожували фальшивомонетникам, бажаючих швидко збагатитися було немало. Підробляли різноманітні номінали монет — від дрібних денаріїв та солідів до золотих дукатів. Так, у 1579 р. за підробку монет у Львові були спалені на вогнищі Леонард Матьяшек та Яць Русин, у 1612 р. — ювелір Криштоф Домаславський. У 1650 р. було

заарештовано грека Крісту, в якого під час обшуку було виявлено штемпель для карбування фальшивих голландських дукатів.

Упродовж першої половини XVII ст. грошове господарство українських земель продовжувало розвиватися. Значно зріс обсяг монетної маси, що обслуговувала потреби ринку. Продовжувалось формування структури номіналів польсько-литовської монетної системи. Більш суттєву роль почала відігравати іноземна монета, як розмінна, так і повновартісна. Через падіння вартості розмінних номіналів відбувалося значне коливання курсів талерів та дукатів.

Література

Быков А. А. Монеты Турции XVI—XVII веков. — Ленинград, 1939.

Зварич В. В. З історії Львівського монетного двору в середині XVII ст. // Архіви України. — 1971. — № 2.

Зварич В. В., Шуст Р. М. Нумізматика: Довідник. — Тернопіль, 1998.

Котляр М. Ф. Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XV ст. Історико-нумізматичне дослідження. — Київ, 1968.

Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України в епоху феодалізму. — Київ, 1971.

Котляр М. Ф. Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. — Київ, 1981.

Котляр Н. Ф. Проблемы и основные итоги исследований монет Червонной Руси // Нумизматика и сфрагистика. — 1965. — № 2.

Погорілець О., Саввов Р. Монета подільського князя Констянтина // Нумизматика и сфрагистика. — 2004. — № 3.

Рябцевич В. Н. К вопросу о денежном обращении западнорусских земель в XIV—XV вв. // Нумизматика и сфрагистика. — 1965. — № 2.

Сиверс А. Топография кладов с пражскими грошами. — Петроград, 1922.

Спасский И. Г. Русская монетная система. — Ленинград, 1961.

Федоров Д. Монеты Прибалтики XV—XVIII столетий. — Таллин, 1966.

Białkowski A., Szwejcer T. Monety ostatnich Jagiellonów. — Warszawa, 1975.

Hoszowski St. Ceny we Lwowie w XVI i XVII w. — Lwów, 1928.

Gumowski M. Mennica bydgoska. — Toruń, 1955.

Gumowski M. Mennica wileńska w XVI i XVII wieku. — Warszawa, 1921.

Gumowski M. Podręcznik numizmatyki polskiej. — Kraków, 1914.

Mikołajczyk A. Obieg pieniężny w Polsce środkowej w wiekach od XVI do XVIII. — Łódź, 1980.

Rybarski R. Skarb i pieniadz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III. —Warszawa, 1939.

Szwagrzyk A. J. Pieniadz na ziemiach polskich X—XX w. — Wrocław, 1970.

Terlecki Wł. Reformy monetarne Zygmunta I // Wiadomości numizmatyczne. — 1963. — № 2.

Terlecki Wł. System monetarny Stefana Batorego // Wiadomości numizmatyczne. — 1961. — № 2—3.

Trajdos T. M. Zagadka półgroszków podolskich // Wiadomości numizmatyczne. — R. 27. — 1983. — Z. 1—2.

Żabiński Z. Kryzys monetarny w czasach Zygmunta III // Wiadomości numizmatyczne. — 1976. — № 1.

Żabiński Z. Systemy pieniężne na ziemiach polskich. — Warszawa, 1981.

Розділ 5

НАРОСТАННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ У ГРОШОВОМУ ГОСПОДАРСТВІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII—XVIII ст.

§1. Монетні реформи другої половини XVII ст.

У середині XVII ст. відбувся перелом в історії Речі Посполитої, яка вступила в смугу політичних та військових конфліктів, що призвело до економічної та фінансової кризи, занепаду міст, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, до виникнення інших негативних явищ у різних сферах життя країни. Одним із визначальних чинників, які підірвали військово-політичну та економічну стабільність Польсько-Литовської держави, була національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького (1648—1657). Згодом ситуацію погіршили війни з Швецією, Кримським ханством, Трансильванією та Московською державою. Вони спричинили не тільки політичну кризу та економічний занепад, а й значні територіальні втрати Речі Посполитої. 1648 р. з її складу вийшла Україна, що відразу ж негативно вплинуло на фінансову стабільність Польщі. Після тривалих воєнних дій, внаслідок сепаратних домовленостей з Росію, під польський контроль було повернено Правобережну Україну, яка перебувала у складі Речі Посполитої аж до трьох її поділів (1772, 1793, 1795). Лівобережна Україна (Гетьманщина), а згодом і Запорізька Січ (1686) опинилися під владою Росії.

Початок національно-визвольної війни на Україні та перші поразки польських військ під Жовтими Водами і Корсунем навесні 1648 р. поклали край фінансовій стабільності Речі Посполитої. Змушені збільшувати видатки на утримання війська, уряд та сейм розглянули питання про оздоровлення грошового господарства країни і відновлення карбування розмінної монети на коронних монетних дворах. Вже на елекційному сеймі 1648 р. постало питання про необхідність збільшення прибутків від карбування монети. Однак через розбіжності у поглядах на оздоровлення державних фінансів сейм не прийняв жодного рішення. Восени 1649 р. на

Варшавському сеймі було створено скарбову комісію, до складу якої увійшли коронний та литовський підскарбії, чотири члени Сенату та представники Посольської Ізби. Комісію зобов'язали до 16 травня 1650 р. опрацювати проект нової монетної ординації, визначити засади карбування монети. Комісія запропонувала відкрити монетні двори у Кракові, Познані, Бидгощі та Вільнюсі. Отримані при цьому прибутки мали використовуватися для фінансування війни з козаками. Крім того, Комісія вважала за доцільне знизити ринковий курс талера (з трьох до 1,5 злотого) та дуката (з шести до трьох злотих), запровадити єдину пробу монетного сплаву для всіх номіналів срібних монет, заборонити керівникам монетних дворів під страхом смертної кари перекарбовувати повновартісну срібну монету на низькопробні розмінні номінали, збільшити видобуток срібла на території Речі Посполитої, посилити покарання за фальшування монети (конфіскація майна — для шляхти, смертна кара — для міщан, селян та іноземців) та ін. Однак більшість цих пропозицій не було втілено в життя.

Опрацьована комісією і оголошена 16 травня 1650 р. нова монетна ординація запроваджувала карбування повновартісної монети на території держави. Це рішення було прийняте з огляду на засилля на грошовому ринку держави неповноцінних дрібних розмінних номіналів іноземного карбування. При цьому за основу взято монетну стопу німецьких імперіальних талерів, що призвело до зміни польської монетно-вагової системи. Надалі краківська вагова гривна срібла мала важити не 197,68 г, а 201,86 565 г, що дорівнювало 600 ваговим голландським асам. Надалі з однієї вагової гривни срібла передбачалось карбувати вісім талерів на суму 24 польських злотих. При тодішній ціні на срібло вартість талера відповідала вартості металу, з якого він був відкарбований. Тобто, емісія цього номіналу була для державної скарбниці збитковою, оскільки не бралися до уваги кошти затрат на карбування. Монетна стопа, призначена для виробництва розмінних номіналів, була дещо вищою і передбачала карбування з однієї гривни срібла монети на суму 24,686 злотих, що також не покривало коштів емісії. Передбачалось виготовлення з гривни срібла 36 ортів вартістю 18 грошів, 108 шостаків, 216 трояків. Двогроші та гроші доцільно було виготовляти зі срібла не 14-лотової, як попередні номінали, а 7-лотової проби. При цьому з вагової гривни срібла цієї проби карбували 162 двогроші та 324 гроші. Новими для польської грошової системи були засади карбування солідів (шелягів). Якщо до цього вони були білонними, то надалі монети цього номіналу мали виготовлятися з міді. Один польський гріш мав складатися з чотирьох, а не трьох, як раніше, шелягів. Вартість цього номіналу мала залежати від ринкової ціни на мідь. Одночасно сейм зобов'язав коронного та литовського підскарбіїв у найкоротші терміни укласти вальваційні таблиці для повновартісної іноземної монети (талерів, півталерів, ортів та дукатів), що використовувалась у грошовому обігу.

Упорядкувавши емісії срібних та мідних монет, ординація 1650 р. запровадила також нову стопу для карбування дукатів. З нової краківської вагової гривни чистого золота виготовляли 58,660 шт. дукатів, що майже відповідало засадам монетної ординації 1528 р.

Намагаючись отримати сировину для монетних дворів, коронний підскарбій Богуслав Лєщинський 3 червня 1650 р. видав універсал, яким знизив обігові курси іноземних та раніше відкарбованих коронних монет і дозволив їх використання до дня св. Михайла (29 вересня) 1650 р. Дане рішення викликало хвилю обурення шляхти, яка на своїх сеймиках вимагала його відміни. Зокрема, шляхта Галицької землі Руського воєводства в інструкції послам на сейм вимагала або відмінити універсал коронного підскарбія, або домогтися зниження цін на товари. Подібні рішення прийняли й інші повітові та воєводські сеймики. Зважаючи на це, король Ян II Казимир (1648—1668) 16 січня 1650 р. видав універсал, яким встановлювалися обігові курси повновартісних іноземних та коронних монет. Надалі імперіальний талер мав коштувати 3,5 польських злотих, старий орт — 21 гріш, левковий талер — 2,5 польських злотих, злотовий талер — 1,5 злотого, шостак — 7 грошів, трояк — 3,5 гроша, двогріш — 7 шелягів. Термін обігу цих монет було обмежено чотирма місяцями, а після його завершення всі вони мали відсилатися на монетний двір для контрмаркування. Однак через неможливість виконання даного розпорядження воно було відмінене королівським універсалом 24 лютого 1651 р.

На виконання ухвали сеймової комісії від 16 травня 1650 р., розпочалося карбування розмінних монетних номіналів згідно з новою монетною ординацією. На всховському монетному дворі виготовлялись мідні шеляги (1650), а також срібні гроші (1650), двогроші (1650—1652, 1654), трояки (1650), шостаки (1650), орти (1650—1655), півталери (1651), талери (1651—1652) і золоті номінали: півдукати (1653—1654), дукати (1651—1655) та дводукати (1650—1652, 1654). Відкарбовані тоді мідні шеляги важили близько 2,6 г і були повновартісними монетами. На один польський гріш йшло чотири таких монети. Дещо пізніше розпочалось карбування монет на познанській монетарні. Тут випускали рідкісні нині денарії (1652—1653), шеляги (1652), півтораки (1654, 1658—1659), трояки 1654), шостаки (1651), орти (1651—1659), талери (1652) та золоті дукати (1651—1654) і дводукати (1652, 1654—1655, 1658).

Ще 31 травня 1650 р. коронний підскарбій уклав угоду з Христофором Гуттманом щодо організації

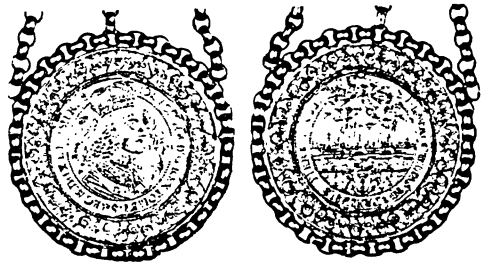

Річ Посполита. Ян II Казимир. 10 дукатів (донатива). Золото. 1650

карбування монет на бидгощському монетному дворі. Ця монетарня швидко запрацювала, і в тому ж році тут, як і у Всхові, карбували майже повний набір коронних номіналів: мідні шеляги (1650), срібні гроші (1650), двогроші (1650—1651), трояки (1650), шостаки (1650), орти (1650—1652), талери (1650), золоті дукати (1651) та португали (1652).

У 1650 р. було закрито краківську монетарню, якою з 1647 р. управляв Герард Пірамі. Тут карбували лише невелику кількість шостаків (1650), півталерів (1649), талерів (1649—1650) та дукатів (1649). У 1655 р. вона відновила свою діяльність. Новим адміністратором монетарні став Станіслав Хшонстовський, який виконував ці функції до 1658 р. (з перервою у 1656 р., коли його замінив Якуб Чамер). Тут було налагоджено випуск шостаків (1656—58), ортів (1655—1658), півдукатів (1657), дукатів (1655—1658) та дводукатів (1655—1658).

Після тривалої перерви розпочала роботу монетарня Великого князівства Литовського, розташована у Вільнюсі. У 1650 р. тут карбували півтораки, а в 1652 р. — соліди, гроші, півтораки, трояки та шостаки. Особливістю цих випусків є інформація на всіх номіналах про їх відношення до вартості талера.

Безперервні війни Речі Посполитої з сусідніми країнами, посилення хаосу в середині країни, всезростаюча потреба держави у грошових засобах змушували уряд шукати нових джерел поповнення скарбниці. На сеймі 1654 р. було прийнято ухвалу, згідно з якою надалі держава мала отримувати з кожної перекарбованої гривни срібла 4 злотих прибутку. При цьому з однієї гривни срібла мали карбувати монет на суму 25 злотих 20 грошів. Дане рішення спричинило падіння вартості розмінної монети, дало поштовх до посилення інфляційних процесів. Крім того, надалі передбачалось віддавати монетні двори в оренду мінцмайстрам (монетним майстрам) з умовою щодо дотримання ними метрологічних параметрів монетної стопи. Реалізувати це рішення і розпочати карбування монет на таких засадах не вдалося. Лише міста Гданськ та Торунь у 1654 р. випускали орти, але при цьому вони погіршили монетну стопу — з гривни срібла емітували монет на суму 26,182 злотого.

Наступним кроком стало незначне погіршення у 1656 р. монетної стопи шостаків та ортів, а в 1657 р. ще раз — ортів. Сталося це в умовах окупації Польщі шведським королем Карлом X Густавом (1654—1660). Лише незначна частина південно-східних земель залишалася під владою Яна II Казимира. Саме у Львові — єдиному великому місті, не захопленому ворогом — було вирішено відкрити монетний двір. Ян II Казимир зважився на цей крок з огляду на гостру потребу у грошових засобах, необхідних для ведення воєнних дій за звільнення країни від чужоземного поневолення. Виданий 1 березня 1656 р. королівський універсал передбачав карбування на львівському монетному дворі шостаків та ортів з доб-

Річ Посполита.
Ян II Казимир. Шостак.
Срібло. Львів, 1656 р.

ровільно переданого католицькою церквою срібла. Адміністратором монетарні став коронний канцлер Станіслав Корицінський, а його помічниками — спочатку королівський секретар італієць Ієронім Піноччі, а згодом писар монетарні львів'янин італійського походження Лоренцо Бандінеллі. Монетарню розташували у будинку в центральній частині міста (нині площа Ринок, 39). Саме тут 15 травня розпочалося карбування ортів, а згодом і шостаків, яке продовжувалося до 25 січня 1657 р. За цей час у Львові було випущено 207 075 ортів та 11 988 шостаків на суму 126 593 злотих. В умовах постійних воєнних конфліктів орендарі монетних дворів не дотримувалися єдиних метрологічних параметрів: так, у Львові орти карбували зі срібла 11-ї, у Кракові — з 12-ї, а в Бидгощі — з 10½ проби.

Питання реформування монетного господарства країни знову розглядав Варшавський сейм 1658 р. На ньому було створено спеціальну комісію, яка до 18 січня 1658 р. мала внести пропозиції щодо змін монетної стопи з тим, щоб державна скарбниця щорічно отримувала від діяльності монетарень не менше 150 тис. злотих прибутку. При цьому неодмінною умовою було не допускати погіршення якості монети. Оскільки поєднати ці дві вимоги було неможливо, з огляду на нагальну потребу уряду у готівкових засобах було вирішено якнайшвидше домогтися якомога більших прибутків від монетних дворів. Уже невдовзі було схвалено нову монетну ординацію, згідно з якою надалі передбачалось карбувати з гривни срібла 51,2 ортів на суму 30,72 зл., або 154⅔ шостаків на суму 30,93 зл., або 320 трояків на суму 32 зл., або 660 півтораків на суму 33 зл., або 990 шелягів на суму 33 зл. При цьому закладалось, що вартість гривни срібла становитиме 24 зл., а виробничі видатки на її перекарбування в монету не перевищуватимуть для ортів — 1,5 зл., шостаків — 2,5 зл., трояків — 3,5 зл., півтораків та грошів — 4,5 зл. Планувалось, що державна скарбниця отримуватиме 4,5 зл. прибутку від кожної перекарбованої гривни срібла. Тобто, в основному повторювались засади ординації 1654 р. Разом з тим запроваджувалась нова повна система карбування розмінної монети, яка без суттєвих змін проіснувала до середини XVIII ст.

Після ухвалення монетної ординації 1658 р. відновили роботу численні коронні та литовські монетарні. Незважаючи на це, в умовах гострої економічної кризи, яка проявилася у падінні обсягів товарного виробництва, занепаді торговельної діяльності та інших негативних явищах, відбулося скорочення податкової бази та зменшення надходжень до державної скарбниці — у 1658 р. вони не перевищували 12 млн зл., що було значно менше

Монетно-грошова система Речі Посполитої другої половини XVII ст.

Злоті	Орти	Шостаки	Трояки	Півтораки	Гроші	Шеляги
1	1⅔	5	10	20	30	90
	1	3	6	12	18	54
		1	2	4	6	18
			1	2	3	9
				1	1½	4½
					1	3
						1

за суму заборгованості перед військом. Армії Корони та Великого князівства Литовського утворили конфедерацію і вимагали виплатити належні їм гроші, погрожуючи навіть застосуванням сили. В цих умовах уряд гарячково шукав джерел додаткових надходжень до бюджету. Саме тоді декілька нововведень у справі фінансового реформування запропонував Тіт Лівій Боратіні — італієць, який перебував на польській службі. У 1658 р. він разом із ще одним італійцем, дель Боно, взяв в оренду краківський монетний двір (розмір орендної плати становив 35 тис. злотих). При цьому було погоджено, що вони будуть випускати неповновартісну монету — номінальна вартість срібних монет буде перевищувати реальну на 25 %, а білонних — на 37,5 %.

У серпні 1658 р. Боратіні виніс на розгляд сейму проект запровадження кредитних "монет" номінальною вартістю 10 та 20 талерів — обов'язкові для приймання приватними особами, вони мали перебувати на грошовому ринку до повної фінансової стабілізації в країні. Після цього скарбниця зобов'язувалася викупити ці грошові знаки за номіналом. Однак сейм не погодився з цією пропозицією і доручив скарбовій комісії до 28 січня 1659 р. підготувати програму повернення до засад монетного карбування, визначених сеймовою конституцію 1654 р. Оскільки скарбова комісія не змогла прийняти жодного рішення, вже в березні 1659 р. черговий сейм прийняв запропоновані Т. Л. Боратіні пропозиції щодо реформування грошової системи. 22 березня було прийнято ухвалу "Про монетний двір", яка, попри вимогу про впорядкування емісії срібної монети, пе-

Коронний та литовський соліди (боратинки). Мідь

редбачала дозвіл на одноразову емісію по одному мільйону злотих мідними шелягами (всього 180 млн шт. шелягів) для Польщі та Литви. З отриманих від цього нововведення коштів мала бути ліквідована заборгованість перед військом. Сформованій сеймом спеціальній комісії, що складалася з 30 сенаторів та сеймових послів, було доручено до 9 червня того ж року опрацювати конкретну програму грошової реформи. 10 червня комісія підтвердила рішення сеймової ухвали від 22 березня щодо розмірів емісії мідних шелягів і доручила Т. Л. Боратіні організувати виготовлення коронної частини емісії цих монет. З цією метою коронний підскарбій Ян Казимир Красінський 2 липня 1659 р. уклав з Т. Л. Боратіні контракт терміном на один рік (з 1 серпня 1659 р.). Він передбачав карбування не лише мідної, а й золотої та срібної монет. З доходів, отриманих від карбування 1 млн злотих мідними шелягами, Боратіні зобов'язувався сплатити в державну скарбницю 360 тис. зл. цими монетами. Крім того, він мав отримати ще 50 тис. зл. від емісії золотих та срібних номіналів. При цьому італійцеві було надане монопольне право на закупівлю коштовних металів.

7 липня 1659 р. було обнародувано сеймову ординацію, яка схвалила пропозиції скарбової комісії від 10 червня і встановила, що "шеляги з чистої міді повинні йти по 3 на гріш, а на гривну (краківську. — *Р.Ш.*) — 150 штук". Згідно з новою монетною стопою, вага шеляга мала становити 1,346 г, тобто удвічі менше, ніж у шелягах, що випускались у 1650 р., хоча тоді вони дорівнювали і гроша. Оскільки за фунт міді на той час давали 15 грошів, то реальна вартість шеляга становила лише 15 %. З перекарбованого фунта міді отримували 300 шелягів, з них 171 надходив у державну скарбницю, 45 — йшов на закупівлю сировини, 84 — покривали видатки виробництва, оплату праці монетаріїв та давали прибуток орендарям монетних дворів.

Для карбування коронних шелягів на суму 1 млн злотих Т. Л. Боратіні відкрив монетний двір у м. Уяздув, неподалік Варшави. 19 листопада 1659 р. він розпочав свою роботу, а 1 грудня коронний підскарбій Я. К. Красінський видав універсал про запровадження цих монет в обіг.

Згідно з рішенням сейму, карбування литовських солідів на суму 1 млн злотих було доручено адміністратору земського скарбу Великого князівства Литовського А. М. Саковичу. Для цього, через окупацію м. Вільно іноземними військами, передбачалось відкрити монетний двір у Бресті. Однак з ряду військово-політичних причин випуск литовських шелягів розпочався на початку 1660 р. на уяздовському монетному дворі.

2 червня 1661 р. Т. Л. Боратіні подав на розгляд сейму звіт про емісію мідної монети, який доводив, що рішення сейму 1659 р. було повністю виконане. Уяздовська монетарня випустила весь погоджений обсяг литовських шелягів (1 млн зл.) та коронних монет на суму 817 708 злотих та

20 грошів. Решту — 182 291 злотих і 10 грошів — було відкарбовано на краківському монетному дворі.

Усупереч очікуванням, випуск 180 млн мідних шелягів фінансового становища держави не поліпшив — він лише прискорив наростання інфляційних явищ. Розпочалося підвищення ринкових курсів дукатів та талерів. Водночас почастішали претензії зі сторони конфедерації коронних та литовських військ на адресу Боратіні, якого звинувачували у службових зловживаннях. Стверджувалось, що в Уяздові було відкарбовано шелягів не на 2, а на 4 млн злотих. 20 лютого 1662 р. сейм створив генеральну скарбову комісію, яка на своєму засіданні у Львові 7 серпня цього ж року мала повторно заслухати звіт Боратіні та вирішити питання про ліквідацію заборгованості перед військом. 29 грудня 1662 р. львівська генеральна комісія оголосила своє рішення про необхідність випуску мідної монети з метою отримання 3 млн зл. прибутку — суми, необхідної для ліквідації боргів перед військом. Одночасно було знято всі звинувачення Боратіні у зловживаннях. 28 січня 1663 р. з ним було укладено контракт про виготовлення мідних шелягів на суму 5 250 тис. злотих на засадах монетної ординації 1659 р. З них 3 000 тис. мали становити прибуток держави, а 2 250 тис. — покрити видатки на придбання сировини, кошти карбування та скласти прибуток орендаря монетарні. Крім того, Боратіні мав сплатити до скарбниці додатково 75 777 злотих, з огляду на що йому дозволялось випустити ще 150 тис. злотих для сплати процентів по боргах перед купцями. 23 лютого Львівська генеральна комісія спільно з Радою сенату прийняли рішення про випуск мідних шелягів на суму по 5 250 тис. злотих для Польщі та Литви.

3 березня 1663 р. усі коронні монетні двори були передані в оренду Т. Л. Боратіні, а вже 8 березня уряд уклав з ним новий контракт про випуск мідних шелягів на суму лише 2 566 383 злотих. Решту суми планувалось випустити срібними злотівками, емісію яких запропонував здійснити Андрій Тимф. У 1664—1665 рр. коронні шеляги карбувались у величезних кількостях на уяздовському монетному дворі. Боратіні укладав все нові контракти на виготовлення цієї монети — 1 червня 1663 р., 1 червня 1664 р. тощо. За приблизними підрахунками, у 1659—1666 рр. цих монет було випущено на суму понад 16 млн злотих.

Карбування мідних монет для Великого князівства Литовського відбувалося у складніших умовах. 28 травня 1663 р. адміністратор земського скарбу уклав контракт з Андрієм Георгом Горном, який зобов'язався відкрити у приміщенні Олівського монастиря, неподалік Гданська, монетний двір для виготовлення шелягів на суму 5 818 764 злотих 21 гріш. Ця монетарня, яка функціонувала лише впродовж чотирьох місяців — з 19 липня до 10 листопада 1663 р., виготовила шелягів на суму 460 389 злотих 6 грошів. Її було закрито через звинувачення Горна в численних зло-

вживаннях. Скориставшись ситуацією, Т. Л. Боратіні уклав з урядом контракт на виготовлення литовських шелягів на віленському монетному дворі, який відновив свою діяльність 4 червня 1664 р. і функціонував до 30 грудня 1666 р. З огляду на велику потребу литовського скарбу у грошових засобах, 6 липня 1665 р. литовський підскарбій Ієронім Кіршенштейн уклав контракти, які передбачали відкриття монетних дворів у Бресті та Ковно (нині м. Каунас, Литва). Крім того, планувалось налагодити емісію литовських мідних шелягів на коронному монетному дворі у м. Мальборк. Брестський монетний двір, орендований Т. Л. Боратіні, функціонував з 4 грудня 1665 р. до 16 грудня 1666 р. За цей час тут було відкарбовано шелягів на суму 2 674 268 злотих 10 грошів. На монетному дворі у Ковно, який орендував виправданий від звинувачень А. Г. Горн, з 17 жовтня 1665 р. до 15 січня 1667 р. виготовили шелягів на суму 448 648 злотих 6 грошів. Цей же орендар отримав мальборзький монетний двір, який діяв з 5 березня до 8 жовтня 1666 р. За цей час тут відкарбували мідної монети на суму 677 700 злотих 14 грошів. Наведені офіційні цифри кількості мідних шелягів, випущених коронними та литовськими монетними дворами, є значно заниженими: адже карбування велося за принципом "*al marco*", при якому до уваги бралися не метрологічні параметри кожної монети, а лише кількість одиниць, відкарбованих з однієї вагової гривни міді. Це відкривало шлях для численних зловживань. Працівники монетарень, зменшуючи товщину монетного кружка, збільшували кількість виготовлених з гривни металу екземплярів, частину з яких привласнювали. Крім того, користаючи з доступності міді на ринку, вони перекарбовували на монетних дворах власний метал, отримуючи при цьому значні прибутки.

Другим видом неповновартісної монети, яка з'явилася на грошовому ринку Речі Посполитої в період глибокої фінансової кризи, були срібні злотівки. Ініціатором їх випуску був орендар коронних монетних дворів Андрій Тимф. Виходець з родини німецьких монетаріїв, близько 1650 р. він переїхав до Польщі, де отримав в оренду познанський та всховський монетні двори. З червня 1660 р. він — генеральний вардайн (пробірер), а згодом — суперінтендант коронних монетних дворів. У 1661—1662 рр. Тимф орендував краківську монетарню, а в 1663 р. — львівську. Крім того, разом з братом Томасом орендував коронний монетний двір у м. Бидгощ. Скориставшись невдоволенням населення випуском мідних шелягів і звинуваченнями у зловживаннях ініціатора їх емісії Т. Л. Боратіні, А. Тимф на початку 1663 р. прибув до Львова. Маючи готовий план випуску білонних злотівок і навіть демонструючи пробні зразки цих монет, він зумів переконати членів Львівської генеральної комісії у перспективності своїх намірів. Комісія розділила сплату заборгованості перед військом між Т. Л. Боратіні та А. Тимфом. З останнім 4 березня 1664 р. було укладено контракт

Річ Посполита. Ян II Казимир. Злотівка (тимф). Білон. 1663 р.

про відкриття монетарень у Бидгощі та Кракові терміном на два роки і перекарбування на злотівки 200 тис. гривен срібла 8-лотової (500-ї) проби. З кожної перекарбованої гривни чистого срібла 27 злотівок передавались у державну скарбницю, 27 — йшло на закупівлю срібла, 6 — покривали виробничі видатки і давали прибуток орендарю монетарні. Крім передбачених контрактом 6 млн злотівок, Тимфу доручалось випустити ще певну кількість цих монет для покриття різних видатків. Одна монета номінальною вартістю 30 грошів важила 6,729 г, у тому числі 3,364 г чистого срібла, що з огляду на вартість цього дорогоцінного металу на ринку становило лише 40 % номінальної вартості. Реальна вартість злотівки не перевищувала 12 грошів. Легенда аверсу цієї монети вказувала на її кредитний характер: на ньому містилась монограма короля Яна II Казимира — "ICR" (Ioannes Casimirus Rex), навколо якої — кругова легенда у двох рядках — "DAT. PRETIUM. SERVATA. SALUS / POTIORQ3. METALLO. EST." (Вартість цій монеті надає порятунок держави, що є дорожчим, ніж вартість металу). На реверсі — герби Польщі, Литви та роду Ваза, по боках від яких інколи фіксуються ініціали "A—T" — Андрій Тимф. Тут же вміщено позначення номіналу монети — "XXX — GRO. POL." та кругова легенда "MONET. NOV. ARGE. REG. POL.". Частина монет, відкарбованих у Львові, відрізняється великою літерою "R" у монограмі короля. Емісія злотівок здійснювалась у Львові (з 3 березня по 9 вересня 1663 р.), Бидгощі (з 1 жовтня 1663 по 1 липня 1666 рр.) та Кракові (з 3 жовтня 1663 по 20 вересня 1666 рр.). На львівському монетному дворі було виготовлено 1 357 170 злотівок, на бидгощському — 6 388 561 злотівок, на краківському — 3 499 306 злотівок. Від прізвища автора проекту випуску білонних злотівок Андрія Тимфа ця монета отримала народну назву "*тимф*".

Крім двох видів неповновартісних монет — мідних шелягів та білонних злотівок, коронні та литовський монетні двори випускали значну кількість повноцінної срібної та золотої монети. Краківську монетарню у 1658—1661 рр. орендував Т. Л. Боратіні, який, крім невеликої кількості мідних шелягів, продовжував карбування шостаків (1658—1661), ортів (1658—1659), півдукатів (1660—1661), дукатів (1658—1660) та дводукатів (1658—1661). За цю оренду він у 1659—1661 рр. вніс до державної скарбниці 87 050 злотих. У 1661 р. його замінив Андрій Тимф, який орендував цей монетний двір до 1667 р. Новий орендар не припиняв карбування шостаків (1661—1667), ортів (1663—1664), півдукатів (1662), дукатів (1662) та дводукатів (1661—1664, 1666), а в 1661—1662 та 1665 рр. випускав коронні трояки.

Томас Тимф отримав в оренду терміном на два роки (з 2 липня 1660 р.) один із найбільших коронних монетних дворів — бидгощський. Щорічний розмір орендної плати було встановлено у сумі 12 000 злотих. Після нього орендарем цієї монетарні став його брат Андрій. Тут випускалися шостаки (1660—1667), злотівки (1663—1666), дукати (1660) та дводукати (1660).

Наприкінці 1660 р. відновив свою діяльність львівський монетний двір. Його було передано в оренду терміном на один рік (з 1 жовтня 1660 р.) львівському купцеві-італійцю Джованні Баптіста Аморетті. Згодом термін оренди було продовжено. Розмір орендної плати становив 12 000 зл. Новому орендареві було передано приміщення та інструментарій старої монетарні. В цей період у Львові карбували півтораки (1661), шостаки (1660—1662), орти (1660), талери (1661), дукати (1661) та дводукати (1661—1662). Діяльність Аморетті на львівській монетарні припинилась наприкінці червня 1662 р. Імовірно, саме тоді її було передано новому орендареві — Андрію Тимфу. Він доручив управління монетним двором пробіреру Христіану Фалеру. Під його керівництвом у Львові з 1 липня 1662 р. по 3 квітня 1663 р. виготовлялися шостаки. Після цього основну монетну продукцію становили злотівки-тимфи.

Річ Посполита. Ян II Казимир. Дводукат. Золото. 1661 р.

Познанський монетний двір у 1660 р. взяв в оренду за 10 тис. злотих терміном на три роки каліський підкоморій Криштоф Жегоцький. Тут велася емісія шостаків (1661—1662), дукатів (1660) та дводукатів (1661—1662). Існує припущення, що саме тут карбували коронні півтораки з датами 1654, 1658—1659, 1661—1662, 1666 рр.

Монетна справа Великого князівства Литовського — емісія срібних та золотих монет — була зосереджена у Вільні. Після короткочасного функціонування у 1652—1654 рр. діяльність віленської монетарні було відновлено на початку 1660-х років, коли її орендарем став Тіт Лівій Боратіні. Крім мідних шелягів, тут карбували трояки (1664—1665), шостаки (1664—1666), орти (1664), півдукати (1664—1665) та дукати (1666). Відомий також пробний екземпляр литовської злотівки — тимфа.

За правління Яна II Казимира, користуючись своїми привілеями, активну емісійну діяльність вели міста Торунь, Гданськ та Ельблонг. Торунською монетарнею у 1649—1668 рр. управляв Ганс Давид Лауер. Під його керівництвом тут виготовлялись білонні соліди (1665—1666, 1668) та двогроші (1651), срібні орти (1650—1651, 1653—1655, 1659—1668) і талери (1649—1650, 1653, 1659), а також золоті дукати та дводукати. Значно

масштабнішим було монетне виробництво м. Гданська. Його монетний двір, яким управляли Герхард Рогге (1639—1657) та Даніель Лєссе (1657—1685), випускав соліди (1657—1658), двогроші (1651—1653), орти (1650—1667, крім 1653 та 1665), півталери (1649—1650), талери (1649—1652), двоталери (1650), золоті дукати, півторадукати, дводукати, а також велику кількість донатив різної вартості. Скромнішою була монетна продукція ельблонзької монетарні. Тут карбували невелику кількість шелягів (1666), двогрошів (1651), ортів (1650—1651, 1660,1662, 1665—1667), талерів (1651) та дукатів (1658, 1661).

Внаслідок тривалого функціонування коронних та литовських монетних дворів, які випускали монету двох видів (повновартісну — білонні, срібні та золоті номінали; неповновартісну — мідні шеляги та білонні злотівки), грошове господарство країни опинилося в стані глибокої кризи. Наростали інфляційні явища, зростали ціни на товари та послуги тощо. Все це викликало справедливі нарікання різних соціальних груп населення, насамперед, шляхти. Наприкінці грудня 1666 р. сейм прийняв рішення про припинення монетного карбування на території Речі Посполитої і притягнення до відповідальності винуватців фінансової кризи — Андрія Тимфа та Тіта Лівія Боратіні. Перший з них втік до Німеччини, а другий, відкинувши всі звинувачення, зажадав відшкодування особистих збитків на суму 1,5 млн злотих, які він поніс на користь державної скарбниці. Черговий сейм, який відбувся у Варшаві 7 березня 1667 р., прийняв рішення про закриття всіх монетарень на території Речі Посполитої. Щоб ліквідувати державний борг перед Боратіні, йому було дозволено орендувати терміном на один рік краківську та бидгощську монетарні, де він карбував шостаки та орти, а також невелику кількість золотих монет. 16 вересня 1668 р. Ян II Казимир зрікся престолу, після чого, рішенням Варшавської генеральної конфедерації, монетне виробництво тут було припинене. При цьому заявлено, що решта боргу Боратіні буде повернено в майбутньому, після відновлення монетного карбування.

Коротке правління Михайла Корибута Вишневецького (1669—1673) не принесло змін у грошове господарство Польсько-Литовської держави. Монетні двори, на основі сеймового рішення 1668 р., залишалися бездіяльними. Ринок був наповнений монетними емісіями часів Сигізмунда III та Яна II Казимира, а також іноземною монетою. Дещо стабілізувалося фінансове становище держави. В цих умовах уряд вважав за недоцільне розпочинати емісію монети. Лише у 1671 р. на коронному монетному дворі у м. Бидгощ було випущено невелику кількість злотівок та дукатів. Дещо ширше використали свої привілеї на право карбування монети торгові міста Гданськ, Торунь та Ельблонг. Монетне виробництво гданської монетарні представлене шелягом (1670), дукатом (1670, 1672—1673) та дводукатом; торунської — шелягом (1671) та дводукатом (1671); ельблонзької —

шелягом (1671—1673), талером (1671), дукатом (1671—1672) та дводукатом (1672). Розміри всіх емісій були дуже незначними і на становище грошового ринку країни суттєво не впливали.

Після раптової смерті Михайла Корибута Вишневецького новим королем у 1674 р. став Ян III Собєський (1674—1696). Отримана ним спадщина була дуже тяжкою. Країна перебувала в стані глибокої політичної та економічної кризи. Особливо гостро постало питання впорядкування державних фінансів. Коронні та литовський монетні двори, відповідно до сеймової ухвали 1668 р., не функціонували. При цьому грошове господарство Речі Посполитої постійно поповнювалося неповновартісною монетою іноземного карбування, що приносило значні збитки державній скарбниці та викликало невдоволення шляхти. Саме тому посли, які прибули у лютому 1676 р. до Варшави для участі у коронаційному сеймі, вимагали відкриття монетних дворів і випуску повноцінної монети. Тоді ж було обрано Монетну комісію для визначення метрологічних параметрів коронної та литовської монет. 10 червня комісія ухвалила засади нової монетної ординації. Передбачалось відкрити монетні двори терміном на один рік і випускати лише талери та дукати. Орендарі коронних монетарень мали сплатити до державного скарбу 70 тис. злотих, а литовських — 60 тис. злотих. Однак дане рішення виконане не було, і вже сейм 1677 р. доручив коронному підскарбію Яну Андрію Морштину розпочати карбування срібних та золотих монет на основі ординації 1658 р. Орендарем монетних дворів було призначено Тіта Лівія Боратіні, який з отриманих прибутків мав повернути собі кошти, заборговані йому державою. У 1677 р. почала функціонувати бидгощська монетарня, а в наступному році — краківська. Основними номіналами, що випускалися за Яна III Собєського, були коронні шостаки та орти 1677—1687 рр. Крім того, було випущено незначну кількість трояків, талерів, а також дукатів та дводукатів. Литовський монетний двір у цей час не працював. Єдиним свідченням його існування є відкарбований з міді пробний шостак 1679 р. У повному обсязі своїми монетними правами не скористалися і прусські торгові міста. Лише Гданськ у 1685 р. випустив 200 талерів, у 1688 р. — невелику кількість шелягів, а також періодично емітував золоту монету різних номіналів та донативи.

Річ Посполита. Ян III (1674—1696). Дводукат. Золото

Річ Посполита. Ян III. Орт. Срібло. 1684 р.

Наприкінці XVII ст. активізував свою діяльність мітавський монетний двір, що належав курляндському герцогу Фрідріху Казимиру Кеттлеру (1682—1698), який перебував у ленній залежності від Речі Посполитої. Тут, згідно з метрологічними показниками коронної монетної стопи, карбували шеляги, півтораки, шостаки, орти та дукати.

У перші роки правління Августа II (1697—1733), який був одночасно герцогом Саксонії, монетно-грошові стосунки на землях Польсько-Литовської держави перебували у стані глибокої кризи. Більшість монетарень не функціонувала, грошовий ринок країни надалі був наповнений неповновартісною вітчизняною (мідними шелягами-боратинками та білонними злотівками-тимфами) та іноземною розмінною монетою. Ситуація ще більше погіршилась після вступу Речі Посполитої до антишведської коаліції і початку Північної війни (1700—1721). Через дестабілізацію політичного життя, окупацію країни військами Карла XII та ряд інших причин уряд не міг розпочати монетну емісію на власній території. Виробництво монет, згідно з польською монетною стопою, велося на саксонських монетних дворах. У Ляйпцігу випускалися шостаки (1698, 1702—1706), тимфи (1698, 1704), талери (1702), півдукати (1703) та дукати (1702, 1703). У 1720 р. там же було виготовлено пробний шеляг. Робилися спроби налагодити монетне карбування у прусських торгових містах. Так, в Ельблонзі у 1713 р. з'явився пробний шеляг. Торунь випустив у 1720 р. невелику кількість дукатів. Гданська монетарня виготовляла дводукати (1698, 1699), дукати (1698) та шеляги (1715). У 1706—1707 рр. було відкарбовано невелику кількість шостаків, а також пробний трояк для Великого князівства Литовського. Місце цієї емісії досі не встановлене. Донедавна вважалося, що їх виготовлено на монетному дворі у м. Гродно. Дослідження останніх років дають підстави стверджувати, що карбування литовських шостаків здійснювалося на кенігсберзькому монетному дворі у Пруссії.

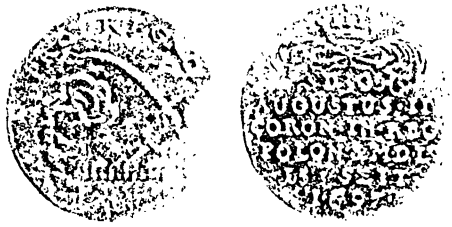

Річ Посполита. Август II. Дукат. Золото. 1697 р.

Важливим кроком на шляху впорядкування грошових відносин було видання у 1717 р. королівського універсалу, який встановлював співвідношення вартості монетних номіналів відповідно до їх ринкового курсу. Встановлені цим документом курси монет не змінювалися до грошової реформи Станіслава Августа Понятовського (1764—1795). Ціни монет визначалися відношенням до лічильного мідного гроша, що складався з трьох мідних шелягів. Так, 1 дукат коштував $2^1/_4$ талера, або 14 тимфів і 8 мідних грошів, або 18 лічильних злотих, або 42 шостаки і 12 мідних грошів, або 108 трояків, або 540 мідних грошів, або 1620 шелягів. Тимф, який

часто називали ортом, дорівнював 18 срібним грошам, що становили 1 злотий і 8 мідних грошів.

Універсал 1717 р. узгодив польську та саксонську монетні системи. Згідно з ним, 1 імперіальний талер (*Speziestaler*) = 1 польському талеру = 8 польським злотим; 1 лічильний талер (*Rechnungstaler*) = 6 польським злотим; 2/3 імперіального талера (*gulden*) = 1/2 польського талера = 4 польським злотим; 1/6 імперіального талера = 1 польському злотому = 30 мідним грошам = 90 шелягам; 2 срібних гроші = 1/2 польського злотого = 15 мідним грошам = 45 шелягам; 1 срібний гріш = 1/4 польського злотого = 7½ мідного гроша. Видання даного універсалу не лише спростило лічбу монет при проведенні платіжних операцій, а й сприяло обігу на землях Речі Посполитої саксонських монет, які випускалися до 1763 р., коли Саксонія запровадила конвенційну монетну стопу.

Наступну спробу реформування польської монетної системи було здійснено наприкінці 40-х років XVIII ст. за правління Августа III (1734—1763). Вона розпочалася з запровадження в обіг, за зразком французьких луїдорів та прусських фрідріхсдорів, золотих августдорів вартістю 30 польських злотих або 5 лічильних талерів. Вміст чистого дорогоцінного металу в них становив 6,007 г. Новими для польського грошового ринку були срібні двозлотівки, що дорівнювали 1/4 саксонського талера або 8 польським срібним грошам. За Августа III карбування монет за польською монетною стопою було сконцентроване на декількох саксонських монетних дворах. З 1752 р. у Ляйпцігу емітували півтораки (1753, 1755—1756), трояки (1753—1754, 1756), шостаки (1752—1756), орти 1752—1756), двозлотівки (1753, 1756, 1761—1762), півталери (1753—1755), талери (1753—1756, 1762), півдукати (без дати карбування), дукати (1752—1754, 1756), дводукати (1753—1754), півавгустдори (1753), августдори (1753—1756, 1758) та подвійні августдори (1753—1754, 1756). Карбовані у Саксонії коронні номінали мали традиційний з XVII ст. для польських монет вигляд: на аверсі — увінчаний короною бюст короля, навколо якого — кругова легенда з його іменем та титулами. На реверсі — чотирипільний гербовий щит з розміщеними навхрест гербами Польщі та Литви; в центрі — накладний щиток з родовим гербом короля (династії Ваза — Сніпок, роду Вишневецьких — Корибут, роду Собєських — Яніна та саксонської династії Віттенів — два перехрещених мечі). Тут же містилось позначення номінальної вартості монети та дата її карбування. Брак дрібної розмінної монети, гостро відчутний з другої третини XVIII ст., змусив уряд у 1749 р. розпочати карбування мідних шелягів

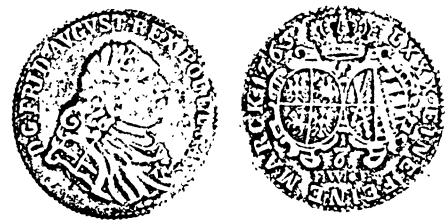

Річ Посполита. Август Ш. 1/6 талера. Срібло. 1763 р.

та грошів. Для цього були відкриті монетні двори у Дрездені, Грюнталі та Губені. До 1753 р. вага шеляга становила 1,3 г, гроша — 3,9 г. Масштаби емісії мідних монет були значними. Так, лише за дев'ять місяців 1753 р. дрезденська та ляйпцігська монетарні перекарбували 640 центнерів міді.

За правління королів з саксонської династії, використовуючи свої привілеї, карбували монету міста Гданськ, Торунь та Ельблонг. Як і в попередні періоди, найбільшу кількість емісій було реалізовано у Гданську. Тут, відповідно до метрологічних параметрів ординації 1658 р., випускали шеляги, трояки, шостаки, орти, злотівки, двозлотівки та дукати. Лише в 1759 р. змінено монетну стопу ортів, а в наступному році — інших номіналів. Значно меншою за обсягом була монетна продукція торунської монетарні. Тут після 1760 р. виготовляли лише шеляги, трояки та шостаки. Дещо більшу кількість номіналів емітували в Ельблонгу. Крім шелягів, трояків та шостаків, тут карбували орти та дводукати. Масштаби емісії міських монетних дворів були незначними, а їх вплив на ситуацію на грошовому ринку Речі Посполитої — несуттєвим. Мінімальним залишалося монетне карбування у Курляндському герцогстві. 1762 р. тут було виготовлено невелику серію розмінних номіналів — шелягів, грошів та ортів.

У середині XVIII ст. польський грошовий ринок став ареною монетної інтервенції прусського короля Фрідріха II (1740—1786). Намагаючись здобути грошові засоби для ведення воєн із сусідніми державами, він доручив банкірській спілці Ефраїм—Ітціг розпочати карбування неповновартісних монет польсько-саксонського зразка — шостаків, ортів-тимфів, двозлотівок, августдорів та ін. Виробництво цих монет відбувалося на Кенігсберзькому, Штеттінському та Вроцлавському монетних дворах. На монетах найчастіше вміщувалась дата "1753", хоча карбувалися вони і в наступні роки. Після початку Семилітньої війни (1756—1762) і захоплення Ляйпціга прусськими військами до рук Фрідріха II потрапило обладнання тамтешньої монетарні. Оригінальними штемпелями Августа III Ефраїм та Ітціг карбували тут низку неповноцінних номіналів, які поширювалися купцями та спеціальними агентами на землях Речі Посполитої в обмін на повновартісну монету. На відміну від оригінальних августдорів, які випускалися із золота 23½ каратної проби, прусські підробки виготовлялися із золотого сплаву семикаратної проби, тобто були майже втричі дешевшими. Поява неповновартісних монет прусського карбування посилила наростання кризових явищ на грошовому ринку. З обігу зникли повноцінні монети, а залишилися лише так звані ефраїміти, а також мідні шеляги та гроші. Значно зросли ціни на товари та послуги. Вартість окремих з них, виражена у мідній чи неповноцінній монеті, впродовж 1753—1763 рр. виросла в 10 і більше разів, а в срібній монеті — вдвічі.

Наростання кризових явищ і дедалі більший хаос на грошовому ринку викликали справедливі нарікання шляхти та міщан Польщі та Литви. На повітових та воєводських сеймиках висувалися вимоги щодо негайного відкриття коронних та литовських монетарень, широкомасштабної емісії повновартісної вітчизняної монети і заборони на ввіз прусських підробок та фальшивої монети. Ці питання розглядав конвокаційний сейм, який зібрався у Варшаві після смерті Августа III (5 жовтня 1763 р.). Згідно з його ухвалою від 7 травня 1764 р., було створено Економічну Раду Коронного Скарбу, яка, спільно з Монетною Комісією та Комісією Коронного Скарбу, мала розробити проект оздоровлення державних фінансів та проведення в країні грошової реформи. Новий король Станіслав Август Понятовський (1764—1795) вже у 1765 р. відкрив два монетних двори: у Кракові — для виготовлення мідної монети та у Варшаві — для карбування срібних та золотих номіналів. Ухвала Комісії Коронного Скарбу, видана як універсал 9 січня 1766 р., передбачала встановлення остаточного терміну вилучення з обігу іноземної та неповноцінної монети і подавала основні засади її обміну на нову польську монету. Наступний універсал, виданий 10 лютого того ж року, повідомляв про початок карбування нової польської повновартісної монети. При цьому за основу було взято конвенційну монетну стопу, яка використовувалась у володіннях австрійських Габсбургів та у південнонімецьких державах з 1753 р. Новою монетно-ваговою одиницею, замість краківської гривни, стала кьольнська марка (гривна), що містила 233,924 г чистого срібла. Передбачалось карбувати талери (8 польських злотих = 32 срібним грошам), півталери (4 польських злотих = 16 срібним грошам), двозлотівки (1/4 талера = 2 польським злотим = 8 срібним грошам), злотівки-злотки (4 срібних гроші = 30 мідним грошам), півзлотки (2 срібних гроші = 15 мідним грошам), срібні гроші (7½ мідного гроша), а також мідні гроші (3 мідних шеляги) та шеляги. Одночасно встановлювалося співвідношення між голландським дукатом та новою польською монетою. Один дукат прирівнювався до двох польських талерів та трьох срібних грошів і оцінювався у 67 польських срібних грошів. Коронні орти (тимфи) і шостаки, відкарбовані за Августа III на саксонських монетних дворах, а також монети цих номіналів, виготовлені за Фрідріха II (ефраїміти), мали прийматися за номінальною вартістю до 1 вересня 1766 р., після чого їх мали вилучити з обігу шляхом викупу з подальшим перекарбуванням на нову польську монету. Ринкова вартість цих монет була визначена універсалом Комісії Коронного Скарбу від 4 червня 1766 р. Наприклад, тимфи Августа III з літерою "Т" оцінювалися по 28 нових

Річ Посполита. Станіслав Август. Гріш. Мідь. 1766 р.

мідних грошів, "тимфи вроцлавські" (ефраїміти) — 10 нових мідних грошів тощо.

За Станіслава Августа уряду вдалося впорядкувати грошове господарство країни. Карбована у великій кількості, згідно з реформою 1766 р., високоякісна польська монета швидко посіла панівне становище на ринку. З міді у Кракові (у 1765—1768 рр.) та Варшаві (у 1765—1795 рр.) випускалися шеляги, півгроші, гроші та трояки. Срібні номінали, які карбувалися у варшавській монетарні, представлені монетами вартістю 6 та 10 мідних грошів, 1 та 2 срібних гроші, 1 та 2 злотих, 1/2 талера та 1 талер. Там же виготовлялися золоті дукати, а наприкінці панування Станіслава Августа, у 1794—1795 рр. — станіславдори (3 дукати) та півстаніславдори (1½ дуката).

Однак позитивні наслідки грошової реформи 1766 р. не вдалось утримати надовго. Перший поділ Речі Посполитої (1772) між Пруссією, Росією та Австрією не лише призвів до значних територіальних втрат, а й суттєво погіршив економічне становище держави. Зменшились надходження до державної скарбниці, а отже, збільшився бюджетний дефіцит. Зростання цін на імпортовані з Голландії срібло та золото зробили неминучими зміни монетної стопи. Король не погоджувався на девальвацію польської монети і певний час дофінансовував збитки монетних дворів за рахунок власних коштів. Однак зростання вивозу польських монет за кордон і поширення неповноцінної та фальшивої іноземної монети змусило сейм ухвалити у 1786 р. низку змін до монетного законодавства. Найперше було підвищено вартість дуката з 16 злотих 22 грошів 1½ шеляга до 18 злотих. Наступним кроком стало запровадження з 15 березня 1787 р. нової монетної стопи: надалі з кьольнської марки срібла карбували монет на суму не 80 злотих, а на 83½ злотого. Одночасно сеймова комісія зобов'язала фінансове відомство періодично видавати вальваційні таблиці, в яких містились курси іноземних монет, обіг яких був дозволений на території Польщі. Так, в універсалі, виданому 26 липня 1791 р., перелічено 31 гатунок різноманітних іноземних номіналів, у тому числі 7 — російських та 4 — прусських.

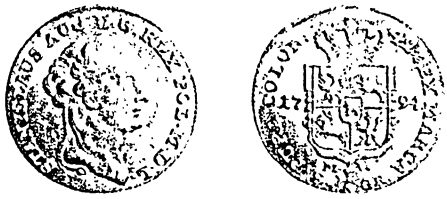

Річ Посполита. Станіслав Август. 2 злотих. Срібло. 1794 р.

Другий поділ Польщі (1793) спричинив кризу державних фінансів. У пошуках нових джерел поповнення скарбниці під час польського національного повстання під проводом Тадеуша Косцюшко у 1794 р. уряд випустив перші паперові грошові знаки номінальною вартістю 5 та 10 грошів, 1, 4, 5, 10, 25, 50, 100, 500 та 1000 злотих. Тоді ж було випущено талери вартістю 6 польських злотих, які метрологічно відповідали тогочасним прусським монетам.

За останнього польського короля масштаби монетного карбування у надбалтійських торгових містах були незначними. Ельблонзька монетарня не функціонувала. У Торуні в 1764—1765 рр. було виготовлено невелику кількість шелягів, трояків та шостаків. Дещо більший набір номіналів випустили у Гданську: шеляги (1765—1766, 1793), трояки (1765—1766), шостаки (1764—1765), а також пробні двозлотівки та дукати. Активізувала свою діяльність монетарня курляндських герцогів у Мітаві. Останні правителі цього ленного володіння Речі Посполитої Ернст Йоганн (1762—1769) та Петро (1769—1795) Бірони емітували доволі повний набір номіналів: шеляги, гроші, трояки, шостаки, орти, талери та дукати.

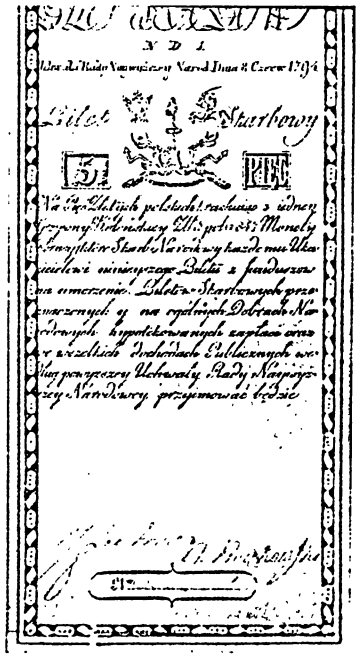

Річ Посполита. 5 злотих. 1794 р.

Наслідком глибокої кризи всіх ланок політичного та соціально-економічного життя Речі Посполитої став її третій поділ (1795) та зникнення цієї держави з політичної мапи Європи. Як наслідок — більша частина українських земель — Київщина, Брацлавщина, Поділля, Волинь — були включені до складу Російської імперії, а Галичина, Закарпаття та Буковина перейшли під владу австрійських Габсбургів. На цих землях відразу ж розпочалося запровадження російської та австрійської валюти. Для населення цей процес, який розтягнувся на декілька десятиліть, не був важким, адже воно віддавна користувалося високоякісними російськими рублями та копійками, а польська та австрійська монетні системи з 1766 р. були метрологічно однаковими.

§2. Особливості розвитку грошового ринку Правобережної України у другій половині XVII—XVIII ст.

Політичні події, що розгорталися на українських землях в середині XVII ст., наслідком яких стала ліквідація незалежності України та її поділ між Річчю Посполитою і Московською державою, мали значний вплив на розвиток грошового господарства краю. Вміст монетних скарбів та аналіз письмових джерел дають змогу відтворити структуру монетного ринку та особливості системи лічби монет в окремих регіонах України. Серед монетних номіналів, які обслуговували грошовий обіг, домінуючими залишались емісії монетних дворів Речі Посполитої. На відміну від першої половини XVII ст., у складі монетних скарбів практично відсутні реліктові

екземпляри, відкарбовані на коронних та литовських монетарнях у XIV—XVI ст. До грошових реформ Яна II Казимира кінця 50-х — початку 60-х років з розмінних монет найбільш популярними серед населення були емісії Сигізмунда III, здійснені в останній період його панування: це коронні півтораки, трояки та орти, відкарбовані у 1620—1627 рр. Так, у 1662 р. львів'янка Агнета Вісліцька мала "ортами старими 8 зл., шостаками 110 зл., півтораками 14 зл.". Дещо менше використовувалися коронні тернарії, шеляги, гроші та шостаки. У монетних депозитах реєструється також незначна кількість або поодинокі екземпляри литовських шелягів та грошів, гданських грошів та ортів, лобженіцьких тернаріїв. Усі ці монети у повсякденному вжитку оцінювалися за вмістом у них чистого срібла, а не за номіналом. Так, "старий" півторак у 1687 р. в Овручі на Київщині прирівнювався до трояка Яна II Казимира. В даному випадку брався до уваги півторак, відкарбований у 1614—1619 рр. Срібні повновартісні монети, виготовлені у першому десятилітті правління Яна II Казимира, у скарбах трапляються доволі рідко. Це пояснюється незначними масштабами емісії, вилученням їх для подальшого перекарбування та масовим експортом якісної польської монети за кордон. Крім того, постійні воєнні дії на українських землях у 50—70-х роках XVII ст. не сприяли поширенню тут коронної монети. Саме тому у сотнях монетних депозитів цього періоду зареєстровано лише невелику кількість литовських та коронних білонних шелягів 1652—1653 рр., а також шостаків та ортів. Серед останніх значну частку становлять гданські та торунські емісії.

З 1659 р. на українському грошовому ринку поширились масово карбовані мідні шеляги — боратинки. Вони присутні у більшості скарбів, які випали з обігу у другій половині XVII—першій половині XVIII ст. В окремих з них наявна значна кількість цих маловартісних монет. Так, у скарбі, виявленому в 1894 р. у м. Кам'янка-Бузька, що на Львівщині, містилось 2756 коронних та литовських боратинок. Характерною особливістю монетних скарбів, до яких входили мідні шеляги, є їх монометалічність — змішані срібно-мідні комплекси трапляються значно рідше. Крім того, спостерігається географічний фактор у кількісних параметрах використання цих монет. Їх знахідки частіше виявляються на західних та північно-західних землях України, рідше — на Наддніпрянщині та Лівобережжі. Аналіз скарбового матеріалу свідчить про незначну різницю між монетами коронного та литовського карбування в окремих депозитах, що є доказом уніфікації монетної структури на грошовому ринку Речі Посполитої. Незважаючи на припинення у 1666 р. емісії боратинок, вони обслуговували потреби ринку ще впродовж століття і були вилучені з обігу лише під час грошової реформи на початку правління Станіслава Августа Понятовського. При здійсненні розрахунків на значні грошові суми часто використовувались заздалегідь приготовані мішечки, в яких містились боратинки на суму 10, 20 і т. ін., аж до 100 злотих.

Другою поширеною на Україні монетою, емітованою за часів Яна II Казимира, були злотівки — тимфи. Ці також неповновартісні монети, що карбувалися у 1663—1666 рр., разом з боратинками впродовж багатьох десятиліть були основними складовими обігової монетної маси. Свідчення цього — часта поява згадок про цей вид монет на сторінках актових джерел. Так, у 1665 р. в касі Львівського Ставропігійського братства було тимфів на суму 1000 польських злотих, а львівський міщанин Себастьян Горський у 1668 р. був власником "709 тимфів злотових". Часто вони реєструються у монетних скарбах. У депозиті з с. Велицьк Волинської області було 13 злотівок-тимфів Яна II Казимира. Поява на ринку великої кількості неповноцінних шелягів-боратинок та тимфів-злотівок спричинила виникнення двох паралельних систем обігу монет: 1) "добра монета" (лат. *Moneta bona*), до якої відносили повновартісні срібні номінали — півтораки, трояки, шостаки, орти, талери; 2) "обігова монета" (лат. *Moneta currens*) — неповновартісні боратинки та тимфи. При проведенні розрахункових операцій використовувався так званий "наддаток". Так, якщо купець взяв позику доброю срібною монетою, а повертав її шелягами-боратинками, то він, окрім належного процентного приросту, змушений був додати ще певну грошову суму. Сума "наддатку" постійно змінювалася. У 1662 р. вона становила 12 %, у 1664 р. — 20 %, у 1666 р. — досягла 70 %. Намагаючись зупинити її зростання, сейм 1676 р. встановив максимальний розмір "наддатку" на цьому рівні. Однак на практиці це рішення часто не виконувалося — ринок диктував свої умови. Ринковий курс тимфа, виражений у боратинках, перевищував його номінальну вартість. У Львові він був такий: 1667 р. — 32 гроші, 1686 р. — 33 гроші, 1697 р. — 35 грошів, 1701 р. — 38 грошів. На цьому рівні він утримувався впродовж першої половини XVIII ст. Вартість цієї ж монети у срібних грошах була більш стабільною: до 1677 р. тимф коштував 15 срібних грошів, а згодом його ціна усталилася на рівні 18 грошів. На Правобережній Україні курс цієї монети у 1758 р. становив 15 російських копійок. На грошовому ринку тимфи залишались аж до падіння Речі Посполитої. В повсякденному житті курси дуката та талера встановлювались у двох паралельних валютах. В останні роки правління Яна II Казимира за дукат платили 6,5 злотого, а за талер — 3,5 злотих срібною розмінною монетою, мідними шелягами-боратинками за ці монети треба було заплатити вже відповідно 9 та 5 злотих.

На грошовому ринку українських земель помітне місце посідали повновартісні срібні номінали, відкарбовані на метрологічних засадах ординації 1658 р. Нумізматичні джерела фіксують присутність, головним чином, шостаків та ортів. Більшість з них емітована на коронних монетних дворах, у тому числі львівському. Продукція віленської, гданської та торунської монетарень трапляється значно рідше, а номінали ельблонзького виробництва не зареєстровані в жодному зі скарбів. Інші номінали — білонні

шеляги, гроші, півтораки та трояки — через невеликі масштаби емісії не відігравали суттєвої ролі в процесі грошового обігу. Це ж стосується талерів та дукатів коронного виробництва. Адже у скарбах надзвичайно рідко присутні лише поодинокі або нечисленні екземпляри цих монет.

Малі обсяги монетного карбування часів Михайла Корибута Вишневецького не позначилися на грошовому обігу українських земель. У роки панування його наступника, Яна III Собєського, монетна політика Речі Посполитої була більш активною. Карбування монет велося на засадах ординації 1658 р. На ринку з'явилася значна кількість шостаків та ортів, виготовлених на краківському та бидгощському монетних дворах, про що свідчить вміст скарбів. Так, у депозиті з с. Залужжя, що неподалік Володимира-Волинського, виявлено 33 шостаки 1677, 1679—1682, 1684 рр., а в скарбі з с. Ясенів на Львівщині зафіксовано два орти 1685 та 1686 рр. Інші номінали — трояки, талери, а також золоті монети цього правителя — на Україні майже не трапляються. Це ж стосується емісії монетарень надбалтійських торгових міст та Курляндії. Останні представлені лише шостаками, рідше — ортами 1694 р. У письмових джерелах коронні монети, випущені в останній чверті XVII ст., не виділяються, що пояснюється їх метрологічною відповідністю випускам Яна II Казимира, здійсненим на основі ординації 1658 р.

Політична нестабільність кінця XVII—початку XVIII ст., участь Речі Посполитої у Північній війні привели країну до межі економічного краху. Все це не могло не позначитися на стані грошового господарства держави. Оскільки коронні та литовські монетні двори ще з 1586 р. залишалися бездіяльними, ринок використовував стару польську та іноземну монету, значну частину якої становили неповновартісні екземпляри. Незначні коронні й так звані польсько-саксонські монетні емісії Августа II, здійснені на саксонських монетарнях, не мали жодного впливу на стан грошового обігу українських земель. Їх присутність не простежується ні у монетних скарбах, ні в актових джерелах. Єдиною монетою цього правителя, яку нотують польські та білоруські джерела, є коронні шостаки 1702 р. Очевидно, певна кількість цих монет все ж перебувала на грошовому ринку України.

Річ Посполита. Август II. 2/3 талера. Срібло. 1707 р.

Подібна ситуація спостерігалася і з емісіями Августа III. Нумізматичні джерела фіксують використання населенням значної кількості ортів (тимфів) 1754—1756 рр. та шостаків 1753—1757 рр., а також мідних шелягів та грошів. Однак кількісно вони поступалися давнім емісіям часів Яна II Казимира та Яна III Собєського. Різниця вартості ортів та тимфів

Августа III, які емітувались у Саксонії, була незначною. Однак письмові джерела засвідчують, що на львівському грошовому ринку ці номінали чітко розрізнялися за характерними ознаками зовнішнього вигляду. Так, тимфи, карбовані у Ляйпцігу, оцінювалися у 35 мідних грошів. Хоча на реверсі цих монет містилась літера "Т" — позначення номіналу, населення звертало увагу на іншу їх особливість — голова короля на аверсі тимфів була меншого розміру, ніж на тогочасних ортах. Тому в актах одні з них фігурують як "тимфи мала голівка", а другі — як "орти вісімнадцяткові".

Активне реформування польсько-литовської монетної системи в перші роки панування Станіслава Августа Понятовського не призвело до радикальних змін на грошовому ринку українських земель. Це пояснюється, насамперед, переділом території Речі Посполитої, в результаті якого вже у 1772 р. західноукраїнські землі перейшли під владу австрійських Габсбургів, і тут розпочалося поетапне вилучення польської монети і заміна її австрійською. Правобережна Україна дедалі більше потрапляла в залежність від Російської імперії, в тому числі економічну, коронна монета тут поступово витіснялася повноцінними російськими номіналами. Активне використання населенням України польської монети завершилося наприкінці XVIII ст., а окремі її екземпляри як релікти грошового обігу зберігалися до 30-х років XIX ст.

Упродовж другої половини XVII—XVIII ст., як і в попередній період, на грошовому ринку українських земель широко використовувалась іноземна монета. Основними, як і раніше, залишалися номінали, відкарбовані на монетних дворах Московської держави (з 1721 р. — Російської імперії), Бранденбурга—Пруссії (з 1701 р. — Прусського королівства), Швеції та її прибалтійських володінь, різноманітних державних утворень, котрі входили до складу Священної Римської імперії, а також Голландії, іспанських Нідерландів та низки інших держав.

Процес поширення російської монети на грошовому ринку українських земель набув значного розвитку в середині XVII ст. Цьому сприяло зближення України та Московської держави в роки національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького і зростання політичних та економічних стосунків між обома державами, криза грошового господарства Речі Посполитої і неможливість повноцінного забезпечення ринку якісною коронною монетою тощо. Сприяла цьому і стабільність та висока якість російської копійки. Як справедливо зауважив відомий український дослідник нумізматики В. Шугаєвський, російська монета розпочала систематично вливатись у грошовий обіг України з 1654 р. Аналіз скарбового матеріалу засвідчує присутність значної кількості копійок, відкарбованих у попередні століття. Так, у скарбі з с. Курилівка Канівського району Черкаської області виявлено понад 2 тис. монет, виготовлених московськими володарями від Івана III (1462—1505) до Михайла Федоровича (1613—1645).

Щоправда, у більшості тогочасних депозитів нотуються копійки та інші номінали царя Олексія Михайловича (1645—1676). Аналіз топографії монетних знахідок дає підстави стверджувати, що основним ареалом поширення російської монети були Київщина та Чернігівщина, де вона присутня відповідно у 27 та 14 скарбах. В інших регіонах її частка обігу була скромнішою. Крім срібної копійки та її фракцій — денги та полушки, певне місце на ринку посідали так звані "єфимки з признаком" — західноєвропейські талери з російською контрмаркою, які з'явилися у 1655 р. На території Московської держави їх офіційна вартість дорівнювала рублю — 100 копійкам. На Україні населення приймало ці монети за реальним ринковим курсом, який становив 64 копійки. Спроба ввести в український грошовий обіг мідні російські номінали виявилася безуспішною. Так, прислані у 1658 р. київському воєводі Бутурліну для виплати стрільцям мідні полтинники, через відмову киян приймати ці монети при здійсненні розрахунків, довелось повернути до царської скарбниці. Нумізматичні матеріали засвідчують використання невеликої кількості мідних копійок, та й то лише у м. Києві.

Грошова реформа Петра I, яка наблизила російську монетну систему до західноєвропейських стандартів, сприяла поширенню повновартісної продукції царських монетарень на грошовому ринку не лише Гетьманщини, а й інших українських земель. Сприяло цьому і перебування російських військ на Україні під час Північної війни (1700—1721) та інших воєнних конфліктів XVIII ст. З початку XVIII ст. російська срібна та золота монета починає поступово витісняти з обігу польські, а також інші іноземні номінали. Численні вальваційні таблиці, які публікувалися в той час, дають обігові курси копійки та рубля. Так, у 1713—1717 рр. у Львові вартість копійки становила 2 польських гроші. Ціна рубля залежала від вмісту в ньому чистого срібла. Так, у 1735 р. він коштував 10 польських злотих, а в 1769 р. — 7 злотих. Після включення Правобережної України, внаслідок поділів Польщі, до складу Російської імперії відбувалося поетапне вилучення з обігу польських та іноземних номіналів і заміна їх російськими.

В середині XVII ст. монетне виробництво Бранденбурзько-Прусської держави на українському грошовому ринку було представлене, головним чином, розмінними номіналами — шелягами, півтораками, рідше — грошами та ортами герцогів Георга Вільгельма (1618—1640) та Фрідріха Вільгельма (1640—1688). Ці монети, що відповідали метрологічним параметрам коронної ординації 1623 р., у письмових джерелах не виділяються. Однак вміст монетних скарбів, виявлених на всій території України, свідчить про широке використання їх населенням. В останній чверті століття прусський монетний експорт на землі Речі Посполитої значно зріс. Основними номіналами, які у великих кількостях завозилися купцями, були шостаки та орти Фрідріха Вільгельма. Метрологічно вони не відрізня-

лися від однотипних коронних номіналів Яна II Казимира та Яна III Собєського, що сприяло їх використанню у процесі грошового обігу. З початку і до середини XVIII ст. через незначні масштаби монетного карбування на території Речі Посполитої прусські монети — шостаки та орти Фрідріха III (1688—1713, з 1701 р. — прусський король Фрідріх I) та Фрідріха Вільгельма I (1713—1740) були одними з найбільш поширених обігових монет на українському грошовому ринку. Використання прусської монети ще більше зросло за часів панування Фрідріха II (1740—1786), який, намагаючись покрити свої воєнні видатки, здійснював широкомасштабне фальшування польської монети, вдаючись навіть до оригінальних штемпелів Августа III.

Низькопробні прусські номінали у великих кількостях завозились на землі Речі Посполитої, де обмінювалися на якісно кращі польські, а також іноземні монети, які вивозились для подальшого перекарбування на монетних дворах Берліна, Кенігсберга, Вроцлава та інших міст Пруссії. Низька ефективність боротьби із завезенням на територію країни прусських підробок за допомогою митної служби змусила уряд періодично проводити редукцію іноземної монети шляхом публікації універсалів з офіційними її курсами. У виданому в серпні 1761 р. універсалі вартість прусських шостаків, випущених у 1753—1756 рр., було встановлено на рівні 11 польських мідних грошів, тимфів 1755—1756 рр. — 35 грошів, тимфів вроцлавських нових 1754—1755 рр. — 16 грошів, тимфів вроцлавських — 10 грошів, тимфів берлінських — 7,5 гроша. Труднощі з відрізненням оригінальних монет від підробок змушували населення вимагати заборони обігу прусської монети. Під час проведення грошової реформи 1766 р. були видані універсали, які забороняли її обіг на території країни. Попри це, процес вилучення прусських номіналів завершився аж наприкінці століття.

На відміну від першої половини XVII ст., у другій його половині монети Швеції та її прибалтійських володінь посідали скромніше місце на грошовому ринку українських земель. В обігу ще перебувала частина неповновартісних розмінних монет ельблонзького карбування часів Густава II Адольфа та початків панування королеви Христини. Найчастіше це були шеляги та півтораки, рідше — гроші та трояки. Новою групою маловартісної монети шведського карбування стали так звані лівонські та ризькі шеляги, які у величезних кількостях з'явилися в обігу на початку 1650-х років. Вміст чистого срібла у цих монетах був втричі меншим, ніж у коронних та литовських емісіях, що приносило орендарям двох ризьких монетарень (міської та королівської) значні прибутки: лише впродовж 1644—1664 рр. вони виготовили понад 1200 млн шт. шелягів. Більшість з них розповсюджувалася на території Речі Посполитої, у тому числі на українських землях. Свідчення цього — їх присутність у козацьких гаманцях, знайдених на полі битви під Берестечком, яка відбулася 18 червня 1651 р. З 1659 р.

карбовані у значних обсягах коронні та литовські мідні шеляги-боратинки почали витісняти з обігу шведські, ризькі та лівонські шеляги. Повновартісні монети власне шведського карбування, випущені у другій половині XVII—XVIII ст., на українському грошовому ринку трапляються рідко. Виняток становлять монети вартістю дві та чотири марки, поодинокі екземпляри яких інколи фіксуються у тогочасних скарбах.

Зазнав змін і асортимент монет німецького карбування, які перебували в обігу на Україні. Так, значно зросла частка розмінних номіналів, відкарбованих у численних володіннях австрійських Габсбургів, здебільшого монет вартістю 3, 6 та 15 крейцерів імператора Леопольда I (1657—1705). Виготовлені вони на монетних дворах Австрії, Каринтії, Штирії, Тиролю, Сілезії, Моравії, Чехії та Угорщини. До них примикають метрологічно ідентичні емісії церковних володінь — Зальцбурзького та Оломоуцького архієпископств. З сілезьких монет у скарбах наявна незначна кількість низькопробних тешинських оболів Єлизавети Лукреції (1625—1653) 1651—1653 рр., які приймалися на ринку за курсом шеляга. Поширення інших німецьких розмінних монет на українському грошовому ринку було незначним.

Священна Римська імперія. Леопольд I. 10 дукатів. Золото. 1670 р.

Ще одним неповновартісним учасником грошового обігу в середині XVII ст. були мідні шотландські монети номінальною вартістю 2 пенси, які у 1632—1633 рр. карбував король Карл I (1625—1649). Вони присутні у значній кількості тогочасних монетних депозитів, а також згадуються у письмових джерелах. Поява та поширення мідних двопенсових монет, які приймалися за курсом коронних шелягів, була тісно пов'язана з діяльністю купців шотландського походження — частих гостей на Україні.

Участь українських земель у балтійській торгівлі сприяла поширенню тут повновартісних монет, які карбувалися на численних монетарнях Голландії (Об'єднаних Провінцій) та іспанських Нідерландів. Як і в попередній період, їхній монетний експорт складався, головним чином, з різноманітних номіналів талерного типу та золотих дукатів. У скарбах найчастіше присутні талери-патагони та їхні фракції, відкарбовані іспанськими королями Філіппом IV (1621—1665) та Карлом II (1665—1700) у нідерландських провінціях Брабант, Фландрія, Турне. Метрологічно наближеними до них були зільбердукати та рійксдаальдери північнонідерландських (голландських) провінцій Гельдерн, Західна Фризія, Утрехт, Оверейсл, Голландія, Зеландія, а також міст Кампен, Давентер та Цволле. Незначна різниця між цими групами талерів, емітованих за зразками

Голландія. Зеландія. Подвійний дукатон. Срібло. 1659 р.

талерів "імперіальної ліги" (талерів Священної Римської імперії), була добре відома купцям та службовцям фінансових служб. Однак офіційний та ринковий курс цих монет на території Речі Посполитої був однаковим. Рішенням коронаційного сейму 1676 р. він встановлювався на рівні 6 злотих мідними шелягами. До початку XVIII ст. вартість повновартісних талерів, які у писемних пам'ятках фігурують як "тверді", "биті", "старі" та ін., зросла до 8 злотих шеляжною монетою. У старій білонній розмінній монеті вони оцінювалися по 3 польських злотих. Національне походження метрологічно подібних монет талерного типу в актах, як правило, не вказувалося. Аналіз скарбового матеріалу свідчить про використання населенням, крім нідерландських талерів, монет цього типу, відкарбованих у німецьких володіннях (в Австрії, Тиролі, Моравії, Саксонії, Нюрнбергу, Гамбургу, Брауншвейг-Люнебургу та ін.), рідше — на монетарнях Речі Посполитої та інших європейських країн.

З-поміж монет талерного типу населення продовжувало використовувати голландські левендаальдери та флорини. Через занепад східної торгівлі та метрологічну відмінність від повновартісних талерів попит на левендаальдери дещо зменшився. Адже вони містили майже на 5 г чистого срібла менше (бл. 20 %). Саме тому у 1676 р. сеймова комісія визначила їх вартість у 5 злотих шелягами-боратинками. Однак ринковий курс цих монет був значно вищим. Так, у Львові в 1689 р. левендаальдер коштував 6 злотих 6 грошів шеляжною або 80 грошів старою срібною розмінною монетою. Наприкінці XVII ст. надходження монет цього типу на українські землі припиняється.

Ще одним видом голландського монетного імпорту на Україну були гульдени (флорини) номіналом 28 стюверів, більшість з яких виготовлена на монетних дворах у містах Ембден, Кампен, Давентер, Цволле, а також Східної Фризії та Ольденбурга у другій половині XVII ст. Вміст чистого срібла у них становив 13,12 г. В актах вони фігурують під назвою "таляри злотові". Курс цих монет у 1680-х роках дорівнював 50 білонним грошам розмінними номіналами.

Повновартісні талери не лише обслуговували повсякденні потреби грошового обігу, а й були засобом нагромадження скарбів представниками заможних верств населення. Так, серед майна гетьмана Івана Самойловича у 1687 р. налічувалося 22 855 "талярів битих". У скарбниці фастівського полковника Семена Палія у 1704 р. зберігалося понад 5300 цих монет. Мали їх і багаті купці. У 1689 р. Станіслав Майдашевич зі Львова залишив своїм спадкоємцям значну грошову суму різноманітною монетою,

в тому числі 2434 "талярів битих по 7 зл. кожний" та 61½ "левкових талерів".

Упродовж другої половини XVII—XVIII ст. найбільш вартісними монетами на українському грошовому ринку залишалися золоті дукати. Переважна більшість цих монет походила з країн Західної та Центральної Європи, насамперед, з Голландії та володінь Священної Римської імперії. Як засоби міжнародного обігу, дукати впродовж століть зберігали свою високу якість і приймалися населенням без урахування їх національного походження. Вони, як правило, не розрізняються у письмових джерелах, а згадуються як "червоні злоті". Щоправда, інколи автори документів вказують на їх походження. Так, козацький літописець Самійло Величко, описуючи скарбницю Семена Палія, вказав на наявність у ній 51 угорського та 137 венеціанських дукатів. Серед грошових сум львів'янки Катерини Бочкович у 1669 р. відзначено наявність португала польського короля Яна II Казимира вартістю 20 червоних злотих, а серед грошей Агнети Гурки у 1699 р. — 281 червоний злотий, серед яких декілька арабських (турецьких). У 1694 р. вартість червоних злотих на львівському грошовому ринку у повноцінній розмінній білонній монеті становила 6 злотих, а в шеляжній — 14 злотих 15 грошів. У XVIII ст. курс дуката зріс до 8 злотих білонною монетою і 18 злотих шелягами-боратинками. У зв'язку з поширенням російської монети дедалі частіше курс талерів та дукатів визначався саме в ній. Так, у 1772 р. на Поділлі дукат коштував від 2 рублів 10 копійок до 2 рублів 20 копійок. Крім монет вартістю один дукат, в обігу перебували екземпляри більшої вартості. Наприклад, у 1655 р. заможний львівський купець Матвій Гайдер, крім 2211 поодиноких дукатів, мав вісім португалів по 10 червоних злотих, один португал вартістю 70 червоних злотих, один португал вартістю 50 червоних злотих. Львівський староста Ходоровський у 1694 р. залишив своїм спадкоємцям 1717 червоних злотих португалами, дублонами (подвійними дукатами) та поодинокими дукатами.

Політична нестабільність, економічний хаос, відсутність ефективної правоохоронної системи, прозорість державних кордонів, корумпованість митної служби та низка інших причин зумовили поширення на українському грошовому ринку значної кількості фальшивої монети. Особливо сприятливим для фальшивомонетників став початок масової емісії мідних шелягів-боратинок. Нескладна технологія їх карбування, доступність сировини, значний прибуток від реалізації підробок сприяли надзвичайному поширенню цього злочинного промислу. Не стали на перешкоді навіть жорстокі покарання, що застосовувались до осіб, які підробляли монету. Цим ремеслом почали займатися не лише шляхтичі та купці, а й дрібні ремісники та селяни. Скарбові матеріали та сторінки тогочасних актів рясніють згадками про діяльність "клепачів" — фальшивомонетників, які

часто були навіть неписьменними особами. Про це свідчать помилки при повторенні монетної легенди, інколи — заміна літер незрозумілими знаками. Ще загрозливішим для грошового ринку стало масове карбування підробок у м. Сучава (нині у Румунії), де під покровительством молдавського господаря Дабії Істрате (1661—1665) було організовано монетарню, яка належала боярину Георгіу Гхіца. Впродовж 1661—1664 рр. вона продукувала величезну кількість підробок різноманітних видів шелягів, які згодом поширювалися на землях Речі Посполитої. Значну їх частку становили наслідування ризьких та лівонських шелягів з монограмами шведських королів Густава II Адольфа, Христини, Карла X Густава та Карла XI. На них часто поєднано аверси з реверсами інших типів монет різних володарів, нерідко трапляються помилки і навіть нісенітниці у датах правлінь. Попри це, техніка виконання цих так званих сучавських, або волоських, підробок свідчить про те, що над їх виконанням працювали кваліфіковані фахівці з монетної справи, у розпорядженні яких були механічні знаряддя — вальцювальні кільця (метод "вальцверк"). Крім монет шведського зразка, у Сучаві підроблялись прусські шеляги герцога Фрідріха Вільгельма, а також польсько-литовські емісії цього ж номіналу. За посередництвом корумпованих польських урядовців купці контрабандою завозили на українські землі сучавські підробки, де їх обмінювали на повновартісну срібну монету або розраховувалися за товари та послуги. Одним із організаторів поширення підробок був орендар митниць, розташованих на території Руського, Белзького та Сандомирського воєводств, орендар львівського монетного двору, торговий агент королеви, королівський секретар, львівський купець італійського походження Джованні Баттіста Аморетті. Його агенти поширювали волоські підроблені шеляги на території всієї Правобережної України і навіть на Лівобережжі. Обсяги його зловживань щодо завезення фальшивих шелягів були настільки значними, що за вироком суду його було засуджено до страти і конфіскації майна. Однак Аморетті вдалося відкупитися величезною сумою — 224 369 злотих 14½ гр. готівкою та товарами, яку він вніс до державної скарбниці. Масове поширення фальшивої монети, яке спричинило підвищення цін та наростання інфляційних явищ, викликало справедливі нарікання населення. На повітових та воєводських сеймиках, а також на вальному сеймі у Варшаві шляхта вимагала від короля і уряду вжиття невідкладних заходів у боротьбі з іноземною та вітчизняною підробленою монетою. Одним із них стало призначення чернігівського підчашія майора Малиновського генеральним стражником у прикордонних з Молдавією Руському та Подільському воєводствах. У його завдання входило недопущення завезення фальшивої монети з-за кордону і виявлення осіб, які цим займалися. Крім цього, коронний підскарбій у 1663—1664 рр. видав низку універсалів, які забороняли ввезення сучавських шелягів і передбачали

вилучення їх з обігу за курсом два, а згодом три за один коронний шелягборатинку. Фактично обмін здійснювався за значно вищим курсом. Так, у грудні 1663 р. у Львові 70 злотих волоськими шелягами було обміняно на 14 злотівок-тимфів, тобто у співвідношенні 5:1. Поширення сучавських підробок завдало значної шкоди фінансовій системі Речі Посполитої. Лише 1664 р. їх було вилучено з обігу на суму понад 12 млн злотих, тобто близько 1 млрд шт.

Письмові джерела засвідчують наявність на грошовому ринку неповноцінних та фальшивих монет інших номіналів. До перших належали раніше відкарбовані монети, які внаслідок тривалого використання стерлися і втратили певну частину своєї вартості. Матеріали судових справ дають підстави стверджувати, що у другій половині XVII—XVIII ст. фальшування різноманітних білонних, срібних та золотих номіналів набуло значного поширення. Фальшивомонетники насамперед підробляли популярні, але часто ще малознані серед населення монети. Так, у 1664 р. у м. Лохвиця на Лівобережжі були затримані зловмисники Фесько та Костянтин, які підробляли злотівки-тимфи, що лише недавно з'явилися на ринку. Під час обшуку у першого з них знайдено 33 підробки, виготовлені шляхом відливання у формах, зроблених за допомогою відбитків із справжніх монет. У львівських актових книгах містяться також згадки про інші підроблені монети. Так, у 1699 р. серед грошей міщанина Каспера Стадніцького виявлено "півталярок і шостачок злий".

У зв'язку з дедалі більшим поширенням на українському грошовому ринку російських монет, саме вони з перших десятиліть XVIII ст. найчастіше ставали об'єктом фальшування. У 1714 р. полтавський полковий та міський суди розглядали справу про виготовлення у містах Кобеляки та Келеберда російських копійок. У ході слідства встановлено, що їх відливали з олова у глиняних формах жителі вказаних міст Ілько Дячок, Петро Бубенко та його зять Петро Сироїжка. У 1723 р. на миргородському ярмарку був спійманий якийсь Петро Самійленко, який купував пиво за фальшиві копійки. Частими є згадки про підробку більш вартісних номіналів — рублів, полтин, півполтинників, гривенників. Останні два номінали виготовляв у 1753 р. ювелір Ілько Перебийносенко на території Прилуцького полку. У тому ж році до Генеральної Військової канцелярії з Ніжинського полку було прислано три фальшиві рублі, виготовлені з міді, олова та бронзи. Фальшивомонетників не стримував навіть страх перед покаранням — на Гетьманщині за підробку монет карали відрубуванням руки. Саме так було покарано жителя м. Хорол Федора, який виготовляв копійки.

У другій половині XVII—XVIII ст. на українських землях відбувався подальший розвиток системи грошової лічби. Панівною грошово-лічильною одиницею став польський злотий (30 грошів), який інколи згадується

як флорин (від лат. *florenus polonicalis* — польський злотий). Майже повністю зникли з ужитку реліктові грошові одиниці — гривна та копа. Натомість, поширилося, особливо на Наддніпрянщині, використання російської грошово-лічильної одиниці — рубля. При цьому населення нерідко одночасно користувалося польською та російською лічильними одиницями. Наприклад, на Поділлі у 1770-х роках пару биків продали за 10 рублів і 2 польських злотих. Новим явищем стало використання як лічильних одиниць назв окремих видів монет — талерів, тимфів та ін. Так, на Лівобережній Україні у другій половині XVII ст. з'явився термін "талер український", який використовувався для позначення суми 90 польських грошів. У джерелах трапляються також адекватні йому терміни "талер польської лічби", "талер малоросійської лічби", "талер литовської лічби", які вживалися для позначення традиційної на Україні грошової лічби на польські злоті та гроші, на відміну від російської — на рублі та копійки.

Упродовж другої половини XVII—XVIII ст. грошове господарство Правобережної та Західної України перебувало в стані глибокої кризи. Вона була спричинена військово-політичними потрясіннями, яких зазнавала Річ Посполита, передовсім, національно-визвольною війною українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Вони призвели до наростання кризових явищ у всіх сферах життя держави і в результаті — до ліквідації Речі Посполитої внаслідок трьох її поділів (1772, 1793, 1795). Необхідність покриття величезного дефіциту державного бюджету змусила уряд наприкінці 50-х—на початку 60-х років XVII ст. вперше здійснити широкомасштабну емісію кредитних неповновартісних монет — мідних шелягів-боратинок та білонних злотівок-тимфів. Відтоді на грошовому ринку українських земель паралельно в обігу перебували два види монет: 1) "*moneta bona*" (добра монета) — повновартісні білонні та срібні номінали, 2) "*moneta currens*" (обігова монета) — неповновартісні боратинки та тимфи. Співвідношення між ними не було стабільним — воно залежало від реальної ринкової вартості кожного виду монети. Панівними на ринках стали розмінні номінали польсько-литовського карбування. Надходження повновартісних дрібних монет іноземного карбування суттєво скоротилося. Серед них переважали емісії сусідніх держав — Росії, Бранденбурга—Пруссії та володінь австрійських Габсбургів. Натомість неповновартісні та підроблені дрібні монети виготовлялися на території шведської Прибалтики та Молдови, а в середині XVIII ст. — Королівства Пруссія. Ринок повновартісної монети поповнювався західноєвропейськими талерами та дукатами, які були міжнародними засобами обігу. З початку XVIII ст. дедалі більшу роль в обслуговуванні ринку почали відігравати російські рублі та їх фракції. В умовах дезорганізації грошового обігу посилився процес фальшування монети. Незважаючи на суворі покарання, кількість зловмисників не зменшувалася, а частка їхньої продукції

в загальній монетній масі, хоч і була незначною, але зростала. Впродовж даного періоду відбувалася еволюція системи грошової лічби. Панівною грошово-лічильною одиницею став польський злотий. Реліктові одиниці — гривна та копа — поступово вийшли з вжитку і майже не вживалися. Особливістю було використання як лічильних понять назв монет — талера, тимфа та ін.

Зі зникненням в останній чверті XVIII ст. з політичної карти Європи Речі Посполитої і включенням українських земель до складу Росії та Австрії відразу ж розпочався процес запровадження в Галичині та на Буковині австрійської, а на Правобережній Україні — російської валюти, який в основному завершився до кінця століття.

Література

Быков А. А. Монеты Турции XVI—XVII веков. — Ленинград, 1939.

Зварич В. В. З історії Львівського монетного двору в середині XVII ст. // Архіви України. — 1971. — № 2.

Зварич В. В., Шуст Р. М. Нумізматика: Довідник. — Тернопіль, 1998.

Котляр М. Ф. Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XV ст. Історико-нумізматичне дослідження. — Київ, 1968.

Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України в епоху феодалізму. — Київ, 1971.

Котляр М. Ф. Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. — Київ, 1981.

Котляр Н. Ф. Проблемы и основные итоги исследований монет Червонной Руси // Нумизматика и сфрагистика. — Киев, 1965. — № 2.

Погорілець О., Саввов Р. Монета подільського князя Констянтина // Нумизматика и сфрагистика. — 2004. — № 3.

Рябцевич В. Н. К вопросу о денежном обращении западнорусских земель в XIV—XV вв. // Нумизматика и сфрагистика. — 1965. — № 2.

Сиверс А. Топография кладов с пражскими грошами. — Петроград, 1922.

Спасский И. Г. Русская монетная система. — Ленинград, 1961.

Федоров Д. Монеты Прибалтики XV—XVIII столетий. — Таллин, 1966.

Białkowski A., Szwejcer T. Monety ostatnich Jagiełłonów. — Warszawa, 1975.

Hoszowski St. Ceny we Lwowie w XVI i XVII w. — Lwów, 1928.

Gumowski M. Mennica bydgoska. — Toruń, 1955.

Gumowski M. Mennica wileńska w XVI i XVII wieku. — Warszawa, 1921.

Gumowski M. Podręcznik numizmatyki polskiej. — Kraków, 1914.

Mikołajczyk A. Obieg pieniężny w Polsce środkowej w wiekach od XVI do XVIII. — Łódź, 1980.

Rybarski R. Skarb i pieniadz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III. — Warszawa, 1939.

Szwagrzyk A. J. Pieniadz na ziemiach polskich X—XX w. — Wrocław, 1970.

Terlecki Wł. Reformy monetarne Zygmunta I // Wiadomości numizmatyczne. — 1963. — № 2.

Terlecki Wł. System monetarny Stefana Batorego // Wiadomości numizmatyczne. — 1961. — № 2—3.

Trajdos T. M. Zagadka półgroszków podolskich // Wiadomości numizmatyczne. — R. 27. — 1983. — Z. 1—2.

Żabiński Z. Kryzys monetarny w czasach Zygmunta III // Wiadomości numizmatyczne. — 1976. — № 1.

Żabiński Z. Systemy pieniężne na ziemiach polskich. — Warszawa, 1981.

Розділ 6

ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ГРОШОВОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII — ПОЧАТОК XX ст.)

§1. Питання карбування монети в Українській гетьманській державі та формування грошового ринку Лівобережної України в другій половині XVII ст.

У процесі утворення Московської централізованої держави до її складу вже у XIV—XV ст. потрапила частина північно-східних українських земель. Внаслідок московсько-литовського протистояння впродовж XVI — першої половини XVII ст. Чернігово-Сіверщина періодично перебувала то в складі Московського царства, то в складі Польсько-Литовської держави. У роки національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького утворилася українська держава — Військо Запорізьке, яка у 1654 р. уклала військово-політичний союз з Росією. Подальші події, в ході яких Москва нехтувала інтересами України, призвели до укладення Андрусівського перемир'я (1667 р.) між Річчю Посполитою та Московською державою. Згідно з ним, Лівобережна Україна відійшла до Росії, а Правобережжя аж до другої половини XVIII ст. залишилося у складі Польщі.

Уже в перші роки існування української козацької держави було закладено підвалини її фінансової системи, створено Військовий скарб, вироблено засади його наповнення та використання коштів. Усе це дає підстави припускати, що не могло не ставитись питання про карбування власної монети. В українській історіографії XX ст. неодноразово порушувалося це питання. Так, відомий вчений-економіст Михайло Слабченко першим стверджував, що у 1649 р. гетьман Богдан Хмельницький розпочав карбування власної монети. Він посилався на доповідну записку російського

дипломата — дяка Григорія Кунакова, який у перші роки національно-визвольної війни неодноразово бував на Україні та в Польщі. В одному зі звітів про місію до українського гетьмана він зазначав, що "в Чигирине, де учинил Богдан Хмельницкий мынзу (монетний двір. — *Р. Ш.*) и денги делают, а на тех новых денгах на одной стороне мечь, а на другой стороне ево, Богданово, имя". Підтримували М. Слабченка Іван Крип'якевич та Ілько Борщак. При цьому вони опиралися ще й на лист подільського воєводи Станіслава Потоцького до польського короля Яна II Казимира, в якому йшлося про порушення Хмельницьким права монетної регалії короля та емісію ним власних грошей, а також на повідомлення про це у паризькій газеті "*Gasette de France*" (21 грудня 1652 р.).

Думка про емісію власної монети на Україні за часів Хмельниччини мала не тільки прихильників, а й опонентів. Так, відомий нумізмат Валентин Шугаєвський у статті "Чи була на Україні в XVII столітті власна монета?" вказував на хибність припущення М. Слабченка. При цьому він зазначав, що в жодному з монетних скарбів, датованих серединою — другою половиною XVII ст., монет Богдана Хмельницького не виявлено. Не містилося в них і невизначених монет, які гіпотетично могли б належати гетьману. Не було їх і в найбільших тогочасних нумізматичних колекціях. Крім того, нема жодних документів, які би підтверджували намір гетьмана відокремитися від Польщі у 1649 р. — на той час в його плани не входило загострення стосунків з королем через порушення його суверенних прав. Крім того, Г. Кунаков, на якого посилається М. Слабченко, особисто не бачив українських монет, а лише чув про них від Адасія Бреїмова — слуги литовського підканцлера Сапєги. Дивно також, що про таку важливу, з точки зору тогочасного суспільства, політичну подію немає відомостей у повідомленнях численних російських, польських, кримсько-татарських, західноєвропейських дипломатичних місій, які відвідували гетьманську столицю. З В. Шугаєвським погодився український історик М. Петровський. Проаналізувавши повідомлення російських дипломатів Неронова та Богданова, які невдовзі після Кунакова відвідали Чигирин, він зазначив, що вони не могли не відзначити такого важливого кроку гетьмана. А чутки про карбування українських грошей він вважав перебільшенням польської політичної еліти, занепокоєної можливістю утворення незалежної та сильної української козацької держави на кордонах з Річчю Посполитою.

Питання про карбування монет Богданом Хмельницьким порушували й відомі дослідники-нумізмати Іван Спаський та Микола Котляр. У монетній збірці Державного Ермітажу у Санкт-Петербурзі їхню увагу привернули пізньосередньовічні молдавські монети з зображенням меча та жетони одного з найбільших литовських магнатів середини XVII ст. князя Богуслава Радзивілла. Останні з них дещо нагадували монети, згадані Кунаковим. На них було вміщено зображення меча, а також ім'я князя

"Boguslaus", що малограмотному слузі могло нагадати ім'я українського гетьмана — Богдан. Крім того, проаналізувавши політичне та соціально-економічне становище Української держави в середині XVII ст., вчені зробили висновок про відсутність достатніх підстав для твердження про карбування монет Богданом Хмельницьким. І все ж дане питання не можна вважати остаточно вирішеним. Можливо, пошуки в архівосховищах України та сусідніх країн, а також вміст нововиявлених монетних скарбів дадуть підстави позитивно відповісти на це цікаве і важливе для української історії питання.

В останні роки гетьманування Богдана Хмельницького загострились стосунки Української держави та Московського царства. Не останнє місце в цьому протистоянні відігравала фінансова політика останнього. Березневі статті 1654 р., згідно з якими царський уряд брав на себе зобов'язання щодо грошового забезпечення Війська Запорізького, не були виконані в повному обсязі. Росія, яка опинилася в стані глибокої фінансової кризи, сама потребувала грошових коштів для покриття величезних воєнних, дипломатичних та інших видатків. Незадовго до смерті гетьмана московський посол боярин Ф. Бутурлін, який перебував у Чигирині в червні—липні 1657 р., вирішуючи питання зовнішньополітичного характеру, поставив перед українським урядом вимогу про залучення коштів Гетьманщини до царської скарбниці. Ці необґрунтовані претензії були відкинуті гетьманом, який посилався на угоду 1654 р. Відразу ж після смерті Богдана Хмельницького, вже в серпні 1657 р., на переговорах з полковником Павлом Тетерею московські посли знову поставили питання про перехід української фінансової системи до загальноросійської.

Новообраний гетьман Іван Виговський (1657—1659 рр.) вже в перші місяці свого правління змушений був вирішувати питання грошового забезпечення Війська Запорізького та фінансових взаємин з сусідніми державами. Про це йшлося на загальнокозацькій військовій раді в Корсуні у жовтні 1657 р. Тоді ж на Лівобережжі поширились чутки про те, що царський уряд має намір самостійно збирати податки, які сплачуються до українського військового скарбу, і з цих коштів покривати не тільки видатки гетьманського уряду, а й загальноросійські фінансові потреби. Крім того, цар надалі вимагав запровадження воєводського управління в усіх містах України, що було суттєвим порушенням її державного суверенітету. За цих складних економічних та воєнно-політичних обставин Іван Виговський відважився на радикальну зміну політичної орієнтації держави. Так, у березні 1658 р. було укладено Гадяцький трактат між Україною та Річчю Посполитою, що передбачав створення Великого Князівства Руського (територія Чернігівського, Київського та Брацлавського воєводств), яке мало стати третьою складовою частиною Речі Посполитої з широкими автономними правами. Окрема стаття угоди стосувалася налагоджен-

ня монетного карбування у Києві або в одному з інших міст України. Саме свої гроші мали покривати видатки козацького війська. Метрологічно українська монета повинна була відповідати коронній та литовській, а на її аверсі мало вміщуватись зображення польського короля та його титул. Прагнучи налагодити карбування власної монети в умовах гострої нестачі срібла, Іван Виговський вдався до геологічних розвідок на Україні з метою пошуку цього дорогоцінного металу, однак вони закінчилися безрезультатно. Невдовзі складні внутрішньополітичні обставини та несприятлива зовнішньополітична ситуація змусили Виговського зректися гетьманства, а отже, плани створення Великого Князівства Руського і випуску у ньому власної монети реалізовані не були.

Плани монетного карбування на українських землях у другій половині XVII ст. пов'язані також з діяльністю гетьмана Петра Дорошенка (1665—1676), який став гетьманом Правобережної України після зречення Павла Тетері у 1665 р. В складних умовах внутрішніх усобиць та сепаратних домовленостей Московської держави з Річчю Посполитою цей видатний політичний діяч намагався зберегти єдність молодої держави. При цьому, виходячи з конкретних, часто безвихідних умов, він змушений був орієнтуватися на Кримське ханство та Туреччину, що, з огляду на релігійний фактор, було вкрай непопулярним серед українського православного населення. Гостра потреба у грошових засобах змусила Дорошенка розглянути можливість карбування власної монети. З цим проханням він звернувся до свого покровителя — кримського хана, і після отримання відповідного дозволу у містечку Торговиця розпочалося виготовлення срібної монети, зовнішнє оформлення якої відповідало кримським зразкам. Виготовлені грошові засоби мали використовуватися для фінансування видатків, пов'язаних з утриманням турецько-татарських військ, які стаціонували на території, підконтрольній адміністрації Петра Дорошенка. Відсутність монет, карбованих у Торговиці, у складі скарбів, а також лише принагідні згадки про цю акцію в актових джерелах дають підстави стверджувати про незначні її масштаби та короткі терміни. Населення краю, яке звикло до польсько-литовських та західноєвропейських монет, віддавало їм перевагу перед татарськими та турецькими номіналами, що відрізнялися як зовнішнім оформленням, так і метрологічно. Тому невдовзі діяльність монетного двору у Торговиці довелося припинити. Однак потреба гетьмана у грошах була настільки великою, що він вдався до незнаного досі відчайдушного кроку — у містечку Лисянка на Черкащині було створено монетарню, на якій упродовж тривалого часу велася підробка коронних солідів (шелягів), півтораків (чехів) та шостаків королів Сигізмунда III та Яна II Казимира. Ці монети, на той час, були найпоширенішими на грошовому ринку тогочасної України. Вони впродовж тривалого часу емітувалися на різних монетних дворах, що стало причиною

існування багатьох типів та відмін цих номіналів, особливо шелягів та шостаків. При організації монетного двору у Лисянці Дорошенко використав досвід Яна Гранковського — колишнього монетарія Львівського монетного двору, який з перервами функціонував у 1656—1663 р. Варто зауважити, що джерельна база до історії цієї монетарні, доволі добре збережена, не дає можливості підтвердити правдивість цього твердження. Навесні 1674 р. московські стрільці та козаки лівобережного гетьмана Івана Самойловича, захопивши Лисянку, виявили тут обладнання монетного двору та його інструментарій, у тому числі штемпелі для карбування шелягів та шостаків. Незабаром було затримано Гранковського та його співробітників, які після втечі з Лисянки переховувалися у Каневі та Переяславі. Згодом царський уряд використав набутий ними досвід під час організації карбування чехів у Путивлі та Севську.

В українській історіографії відсутня єдина думка щодо оцінки законності грошової емісії Петра Дорошенка. В. Шугаєвський вважав емітовані у Лисянці монети підробками. Натомість, М. Слабченко кваліфікував їх як "особливі крайові" випуски. Очевидно, переконливішим є твердження першого з дослідників — ініціативу гетьмана варто оцінювати як фальшування і порушення права монетної регалії польського короля.

Після ліквідації гетьманського управління на Правобережжі і посилення російських впливів на Лівобережній Україні карбування власної монети на цих землях не відбувалося. У середині XVII ст. на грошовому ринку українських земель перебували монети, відкарбовані як на монетних дворах Речі Посполитої, так і в монетарнях іноземних держав. Вагому частку монетної маси, яка дедалі збільшувалася, становили номінали російської монетної системи. Високопробні московські копійки, денги та полушки ще з другої половини XVI ст. охоче використовувалися не тільки у прикордонних з Росією землях, а й у віддалених українських регіонах. Цьому сприяла їх стабільність та висока якість. З часів грошової реформи Олени Глинської (1534 р.) і аж до 1613 р. вага копійки залишалася незмінною — 0,68 г високопробного срібла. Військово-політичні потрясіння, які відбулися у Московській державі на початку XVII ст., стали причиною глибокої фінансової кризи і призвели до девальвації російської монети. Вміст чистого срібла у копійці у 1613 р. було зменшено до 0,48 г. На далі відбувалося лише незначне падіння її вартості: у 1626 р. — до 0,47 г і у 1632 р. — до 0,45 г. Відтоді з малої вагової гривенки срібла карбували 450 копійок, 900 денг або 1800 полушок. Одночасно дещо погіршилась і якість монети — її почали випускати з неочищеного срібла, що знизило його пробу.

Перші роки правління царя Олексія Михайловича (1645—1676) не внесли суттєвих змін у карбування монет. Однак активна зовнішньополітична діяльність, особливо вступ у війну з Річчю Посполитою (1654 р.) та

експансія в Сибір, спричинила зростання дефіциту державних фінансів. Для його ліквідації уряд вдавався до різних заходів: підвищував податки, запроваджував нові митні платежі та данини на утримання війська тощо. Зміни відбулися і в монетарній політиці держави — вже у 1654 р., вперше в практиці російської монетної справи, розпочалося карбування монет номінальною вартістю рубль та полуполтина (1/4 рубля), які до того були лише грошово-лічильними одиницями. Виготовлялися вони шляхом перекарбування закуплених у іноземних купців західноєвропейських талерів. Поява цих монет була зумовлена необхідністю покриття значних воєнних видатків у мілітарному протистоянні з Польщею та потребами зовнішньоторговельної діяльності, яка вимагала великої грошової одиниці замість дрібних копійок. Крім того, ці монети повинні були сприяти інтеграції грошового господарства приєднаних до Росії у 1654 р. українських земель, де широко використовувалася талерна монета, з грошовим ринком Московської держави. Незначну кількість срібних рублів (6—7 тис. шт.) було випущено лише у 1654 р. На аверсі цих монет вміщено зображення царя у вигляді вершника, навколо якого — легенда з його титулами, серед яких вперше й титул володаря України — "Малої Русі". Московські рублі цієї емісії були неповновартісною монетою. Їх номінальна вартість становила 100 московських копійок, але вміст чистого срібла дорівнював лише 64 копійкам. Реальна вартість полуполтин — 16 копійок. Завдяки цьому царська скарбниця мала б отримати надзвичайно високий прибуток — понад 30 %. Однак штучне утримання необґрунтовано високого курсу нової монети призвело до зникнення з обігу повновартісних копійок, які стали об'єктом тезаврації, вони випадали у скарби та вивозилися за кордон. Крім того, технічні параметри Московського монетного двору не давали змоги налагодити широкомасштабну емісію великої срібної монети, оскільки збудовані спеціально для цього "молотові снаряди" швидко ламалися і виходили з ладу. З огляду на це, дані монети незабаром були вилучені з обігу, і рубль надалі залишився грошово-лічильною одиницею.

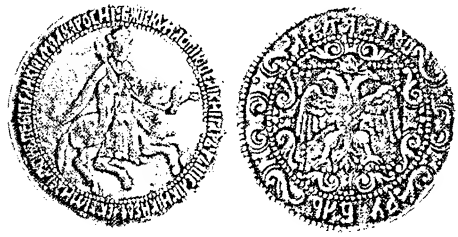

Московська держава. Олексій Михайлович. Рубль. Срібло. 1654 р.

У 1655 р. на грошовому ринку Московської держави з'явилися контрасигновані західноєвропейські талери, вартість яких було встановлено на рівні 64 копійок, що відповідало їх реальній вартості. Ці монети отримали назву "єфимок з признаком". Термін "єфимок" походить від першої частини назви чеського міста Йоахімсталь (нім. Йоахім відповідає рос. Єфім), де на початку XVI ст. розпочалося карбування великих срібних

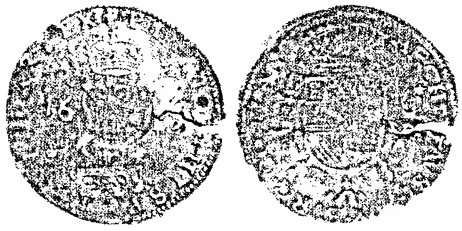

"Єфимок з признаком"

монет вагою бл. 28 г, які в Європі почали називати талерами. "Єфимки з признаком" виготовлялися шляхом надкарбування західноєвропейських телерів двома штемпелями — круглим з аверсом звичайної копійки та квадратним з позначенням дати — "1655". Ці монети вперше у Московській державі датувалися за григоріанським календарем та з використанням арабських цифр. Населення українських земель, яке користувалося датованою таким чином польською та західноєвропейською монетою, було призвичаєне до цього. Саме тому можна припустити, що "єфимки з признаком" призначалися, головним чином, для використання на Україні. Протягом 1655— на початку 1656 рр. було випущено близько 1 млн "єфимок з признаком". Не вилучені з обігу рублі 1654 р. за ціною були прирівняні до "єфимків з признаком". Лише полуполтини 1654 р. надалі залишалися неповновартісними, і населення аж до 1659 р. змушене було приймати їх за ціною 25 копійок. Зрідка надкарбовувалися й монети вартістю півталера, які оцінювалися у 32 копійки. Монети цього типу перебували на грошовому ринку Московської держави до 1659 р., коли на заміну їм прийшла мідна монета. Водночас було обміняно й рублі та полуполтини 1654 р. Незважаючи на вилучення цих монет з грошового ринку Московської держави, на українських землях вони продовжували використовуватися. Свідчення цього — наявність їх у складі монетних скарбів, виявлених на території України. Тут вони йшли за курсом західноєвропейських талерів та їх фракцій.

Новим явищем у монетній справі Росії став випуск мідної монети. Її поява була спричинена незначними запасами монетного срібла в державі, а також потребою грошового ринку у готівкових засобах обігу. В 1654 р. у Москві розпочали карбування "мідних єфимок" — великих круглих монет номінальною вартістю 50 копійок. Вміщені на них зображення повторювали зовнішнє оформлення срібних рублів. Вартість цих монет становила 50 срібних копійок, що значно перевищувало їх реальну ціну. Однак автори цього нововведення були переконані в тому, що беззаперечний авторитет царя та його всемогутність "перетворять" мідь на срібло. Крім того, планувалося, що обіг мідних монет буде нетривалим, і їх вилучать з обігу шляхом обміну на срібні копійки відразу ж після закінчення війни.

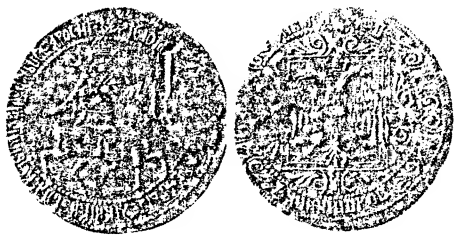

Московська держава. Олексій Михайлович. 50 копійок. Мідь. 1654 р.

І дійсно, карбування мідних полтин тривало недовго, а розмір їх емісії не перевищив 1 тис. екземплярів. Одночасно з міді були випущені інші, раніше незнані номінали: півполтини (25 копійок), гривни (10 копійок), алтини (3 копійки) та гроші (2 копійки). З монет цієї емісії до наших днів дійшли лише полтини. Економічні фактори та технічні труднощі невдовзі змусили уряд припинити карбування мідних полтин, а алтини та гроші продовжували випускати за старою технологією Московського монетного двору — з кусочків розплющеного дроту. Вводячи на ринок мідну монету, уряд водночас обмежував її надходження до державної скарбниці. Так, податкові борги за попередні роки мали оплачуватися лише старою срібною монетою. Крім того, ареал обігу мідних номіналів обмежувався європейською частиною Росії.

Незважаючи на невдачу при запровадженні першої емісії мідних монет, уряд вже наприкінці 1655 р. знову розпочав випуск монет з міді, але лише копійок. За зовнішнім виглядом вони не відрізнялися від однотипних срібних копійок, однаковою була й їхня ціна. З пуда міді випускали мідних копійок на 400 рублів (40 000 шт.).

Карбування цих неповновартісних монет відразу ж набрало величезних масштабів, а їх використання дозволялося на всій території держави, з Сибіром та Україною включно. Крім Москви, їх емітували у Новгороді, Пскові, а також у відвойованій у шведів фортеці Кукенойс (Кокенгаузен). Спочатку населення беззастережно приймало мідні копійки, однак вже з 1656 р. ситуація різко змінилася: з'явилися тривожні симптоми наростання кризових явищ у фінансовому господарстві держави. Надмірна кількість мідних копійок (усього на державних монетних дворах їх було випущено на суму 20 млн рублів), серед яких було чимало фальшивих, стала причиною падіння їх вартості та появи різниці курсів срібної та мідної монети, що відразу ж породило спекуляції на грошовому ринку. Царський указ про сплату податків лише срібною монетою, тоді як державні каси виплачували лише мідні копійки, ще більше загострив ситуацію. Як результат — срібна монета повністю зникла з ринку.

Не сприйняв мідних монет московського карбування й український грошовий ринок. Населення, яке звикло послуговуватися повноцінною монетою, відмовлялося приймати низьковартісні мідні копійки. А спроба розрахуватися ними із козацьким військом викликала незадоволення старшини. На нараді полковників, яка відбувалася у Корсуні в 1658 р., гетьман Іван Виговський, насміхаючись над мідними грішми, з обуренням заявив про незгоду з цим рішенням царського уряду. Спроба фінансування ними видатків, пов'язаних з утриманням російських військових гарнізонів, також закінчилася невдачею. Київський воєвода Бутурлін повідомляв Малоросійський Приказ, що надісланих у 1658 р. як жалування місцевому гарнізонові 154 мідних полтини "... полковник и начальные люди

и солдаты не взяли, потому что в Киеве казаки и мещане, и торговые люди не токмо полтинников — и мелких медных денег ни за что не емлют". У відповідь з Москви надійшло розпорядження повернути в казну вказані полтини в обмін на срібні копійки. У 1661 р. обміну на срібну монету надісланої козакам мідними копійками платні у сумі 1439 рублів домігся наказний гетьман Війська Запорізького Яким Сомко. Лише незначна кількість мідної російської монети використовувалась населенням Гетьманщини. Про це свідчать як монетні скарби, у складі яких наявні нечисленні мідні копійки, так і актові джерела.

У цих умовах уряд, який потребував дедалі більших грошових засобів, змушений був шукати інших шляхів для наповнення скарбниці. Зокрема, у 1662 р. було запроваджено державну монополію на закупівлю та продаж основних товарів російського експорту: хутра, смоли, шкір, поташу. Всі розрахунки з іноземними купцями проводилися лише срібною монетою. Однак і ці заходи не дали очікуваних результатів. Стрімка інфляція призвела до цілковитої дезорганізації грошового господарства: якщо у 1662 р. за 1 срібну копійку на ринку платили 10 мідних, а в 1663 р. — вона коштувала вже 15 мідних копійок. Одночасно з падінням вартості мідної монети зростали ціни на товари, насамперед, на продукти харчування. Найбільш незахищеними в цих умовах виявилися міські жителі, частина купців, які займалися внутрішньою торгівлею, а також стрільці, які отримували платню мідними копійками, за котрі нічого не можна було купити. Невдоволення населення наростало, апогеєм його став так званий "мідний бунт". 25 липня 1662 р. натовп московського міського люду та стрільців, звинувачуючи у фінансових зловживаннях близьких до царя бояр (Іллю Милославського, Федора Ртіщева, Богдана Хітрово та Семена Стрешньова) і вимагаючи їх покарання, вирушив до підмосковної резиденції царя Олексія Михайловича у село Коломенське. Там бунтівників зустріли царські стрілецькі загони, за допомогою яких бунт було жорстоко придушено: сотні його учасників загинули, а тисячі було заслано до Сибіру. Цей відкритий виступ населення змусив уряд переглянути засади грошово-фінансової політики держави. 15 червня 1663 р. карбування мідних копійок було припинено. Одночасно проводився обмін мідних монет на срібні. При цьому за 1 рубль міддю платили 5 срібних копійок (в окремих регіонах — 1 копійку). Країна повернулася до старої монетної системи, основним номіналом якої була срібна копійка. Тоді ж повернулися до монетної стопи 1632 р. — 9 рублів з малої гривенки срібла.

У наступні десятиріччя XVII ст. грошове господарство Росії було доволі стабільним. Лише в роки повстання під проводом Степана Разіна (1667—1671 рр.) на ринку відчувався брак срібної монети. Поліпшення фінансового становища держави відбулося у 1679—1680 рр. Саме тоді, вперше за багато десятиліть, державний бюджет мав додатнє платіжне сальдо. Не-

зважаючи на це, за часів регентства царівни Софії було здійснено зміну монетної стопи: вага срібної копійки зменшилась з 0,45 г до 0,38 г. Одночасно зросла вартість єфимка, який на ринку коштував 64—72 копійки. За правління малолітніх царів Івана Олексійовича (1682—1696) та Петра Олексійовича (1682—1725) срібні монети — денги та копійки — випускалися окремо від імені кожного з них.

Протягом XVI—XVII ст. у Московській державі не було регулярного карбування золотих монет. Вперше монету з цього дорогоцінного металу було відкарбовано за великого князя московського Івана III (1462—1505). Це був "угорський" золотий (дукат), випущений бл. 1480 р. Тоді ж було відкарбовано наслідування "корабельника" (англійського нобля). Нині ці унікальні монети зберігаються у колекції Державного Ермітажу у Санкт-Петербурзі (Росія). На думку відомого дослідника нумізматики І. Г. Спаського, використовувалися вони переважно як нагороди за ратні подвиги. Інколи карбувались "угорські" золоті різних номіналів спеціально для царських вінчань. Ними обсипали царську пару при виході з Успенського собору московського Кремля. Поступово у Московській державі склалася система нагородження т. зв. "золотими". Двома нижчими "ступенями" нагород були позолочені монети номінальною вартістю в 1 денгу та 1 копійку, якими відзначали рядових стрільців, пушкарів, козаків тощо. Вищими нагородами були фракції та кратні "угорських" золотих — дукатів (1/4, 1/3, 1/2, 2/3, 1, 3, 5, 8, 10 угорських золотих). Часто ці нагороди приколювалися або пришивалися до одягу, нагадуючи сучасні ордени та медалі. Українські літописи Самійла Величка та Григорія Грабянки повідомляють про те, що у 1654 р. козакам, які під керівництвом полковника Івана Золотаренка перебували під Смоленськом, було передано для нагородження 30 тис. золотих вартістю по 1/4 угорського золотого, а також 165 золотих вартістю від 3 до 1 угорського золотого. 14 липня 1654 р. у таборі під Фастовом царські нагороди отримали гетьман Богдан Хмельницький, представники козацької старшини та рядові козаки. При цьому гетьмана було нагороджено золотим вартістю 10 угорських, його сина Юрія — золотим вартістю 4 угорських, а генерального писаря Івана Виговського — золотим вартістю 6 угорських золотих. Крім того, гетьман отримав нагороди для 42 тис. козаків, які через значно більшу кількість козацтва, що перебувало у таборі, неможливо було розділити відразу. Варто зауважити, що царські нагороди відповідали певним метрологічним параметрам монетних номіналів і безперешкодно використовувалися їх власниками в процесі грошового обігу.

Спробу запровадити в обіг золоту монету здійснив у 1610 р. цар Василій Шуйський. У цей час країна перебувала на межі фінансового банкрутства. Оскільки всі запаси монетного срібла вичерпалися, було прийнято рішення про карбування золотих монет вартістю 10 та 20 денг. Метрологічно та за

зовнішнім виглядом вони не відрізнялися від срібних денги та копійки, але, відповідно до ринкової ціни золота, оцінювалися вдесятеро вище. Карбування золотих монет цього типу продовжувалося і під час польської окупації Москви, яка тривала до 1613 р. Значна кількість золотих денг та копійок потрапила до рук української шляхти, яка брала активну участь у поході на Москву Лжедмитрія І. Повернувшись на батьківщину, вони привезли чимало російських монет, у тому числі золотих, які за курсом дорогоцінного металу використовувалися на місцевому грошовому ринку. Це засвідчують акти Львівського магістрату з першої чверті XVII ст.

Цікавою сторінкою російського золотомонетного карбування є випуск "золотих" за часів правління царівни Софії, яка була регенткою малолітніх царів Івана та Петра. За її ініціативою, у 1687 та 1689 рр. відбулися походи московських військ проти Кримського ханства. Обидва вони закінчилися невдачею. У зриві першого кримського походу було звинувачено українського гетьмана Івана Самойловича, якого разом з родиною заслали до Сибіру. Наступним гетьманом став Іван Мазепа (1687—1709). Другий похід, хоча й був дещо успішнішим, також не приніс очікуваних результатів. Однак царівна Софія, яка мала намір одружитися з князем Василієм Голіциним — командувачем цією військовою операцією, вирішила перетворити повернення війська до Москви на яскравий тріумф російської зброї. Для нагородження його учасників були відкарбовані "золоті". Виготовляли їх на Московському монетному дворі та в Оружейній палаті. Масштаби емісії були доволі значними. Нагороди отримали всі учасники походу, а також родичі тих, хто загинув на цій війні. На аверсі "золотих" цієї емісії було вміщено зображення царівни Софії у коронаційних шатах та з царськими інсигніями. На реверсі ж бачимо погруддя царів Івана та Петра. Дана емісія засвідчила амбіційні плани Софії, спрямовані на усунення молодих царів та встановлення свого панування в державі. Тому не дивно, що Петро Олексійович не тільки не схвалив ініціативи сестри щодо випуску цих нагород, а й віднісся до них вороже. Так, після вручення "золотого" Василію Голіцину його не було допущено на аудієнцію до Петра.

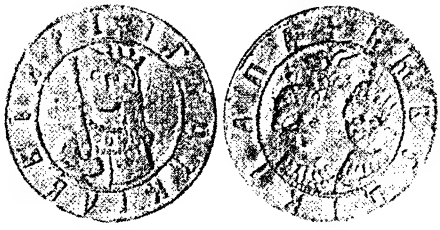

Московська держава. "Золотий" царівни Софії

У XVII ст. монетні двори Московської держави перебували у віданні Приказу великої казни. За його посередництвом монетарні отримували сировину та інструментарій, керівництво Приказу приймало рішення про розподіл нововідкарбованої готівки, визначало орендарів та керівників окремих монетних дворів. Воно ж займалося комплектуванням їх технічного та управлінського персоналу. Особливо відчутним був вплив Прика-

зу на Московські монетні двори. Вони отримували сировину безпосередньо з Приказу, а керівники Новгородського та Псковського монетних дворів змушені були займатися цим питанням самостійно.

Після входження Лівобережної України до складу Московської держави її грошовий ринок аж до грошової реформи Петра I не був інтегрованим з російським. Незважаючи на дедалі більше поширення російської монети, її частка у загальній монетній масі на Україні не була визначальною. В обігу, як і раніше, домінували розмінні номінали польсько-литовського, бранденбурзько-прусського та прибалтійсько-шведського карбування, а також повновартісна монета західноєвропейського виробництва. Впродовж другої половини XVII ст. курс іноземних монет щодо російської копійки залишався стабільним: польський півторак відповідав копійці, а талер коштував 60 копійок.

Після укладення Андрусівського перемир'я між Московською державою та Річчю Посполитою (1667 р.) і поділу України між цими державами надходження на Лівобережжя цих звичних для населення засобів обігу було значно утруднене. Незважаючи на це, ще впродовж багатьох десятиліть основну частку монетної маси у цьому регіоні становили номінали, випущені до Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького (1648—1657). Однак поступово старі запаси готівки вичерпувалися. Повновартісні монети скуповувалися та вивозилися до Росії, ставали сировиною для українських ювелірів. Зокрема, у другій половині XVII ст. у зв'язку з піднесенням православної церкви величезна кількість срібла зосередилась у церквах та монастирях, оскільки саме з цього металу виготовлялися дорогоцінні оклади для ікон та літургійна утвар. Немало золотих та срібних монет осіло у скарбницях заможної козацької старшини та великих монастирів. Прикладом тут може слугувати прихований від зазіхань Петра I у перших роках XVIII ст. скарб Києво-Печерської Лаври, який складався з багатьох тисяч золотих дукатів та срібних талерів, серед яких було немало унікальних монет, у тому числі медаль князя Костянтина Острозького. Розмінні ж номінали, які функціонували на ринку, через часте використання стиралися і ставали непридатними для проведення платежів.

У цих умовах уряд гетьмана Івана Самойловича (1672—1687 рр.) звернувся до царя з проханням дозволити випуск на Україні спеціальної регіональної монети — чехів. Цей крок гетьмана обґрунтовувався необхідністю виплати грошей царським військам, які перебували на Україні. 22 березня 1674 р. царська канцелярія отримала лист Самойловича з пропозицією емісії монет на зразок польських чехів (півтораків). Нова монета мала випускатися зі срібла V⅓ проби, що робило її дещо гіршою від однотипних монет Сигізмунда III (1588—1632 рр.), але кращою від півтораків Яна II Казимира (1648—1668 рр.). Зовнішнє оформлення мало нагадувати польські зразки,

але з царськими символами та легендами. Передбачалось, що нововідкарбовані чехи будуть перебувати в обігу не тільки на українських землях в складі Росії, а й на території Речі Посполитої. Для карбування чехів планувалось використати обладнання та персонал монетного двору гетьмана Петра Дорошенка, який функціонував у містечку Лисянка на Черкащині.

Після тривалих переговорів гетьманського уряду з Москвою було вирішено розпочати емісію чехів у Путивлі під керівництвом царського воєводи Г. Г. Ромодановського. Виготовити штемпелі для емісії чехів було доручено Яну Гранковському, який очолював монетарню Петра Дорошенка. У легендах аверсу та реверсу, виконаних латинськими літерами, передбачалось помістити ім'я царя Олексія Михайловича та його титул, місце карбування — Путивль і дату випуску — 1676. Було визначено метрологічні параметри нової монети. Її вага мала становити 1,06—1,07 г, а вартість — відповідати польському півтораку або російській копійці. Випускати нові чехи передбачалося з дуже низькопробного срібла — 1 частина срібла на 9 частин міді. Подальшу роботу над цим монетним проектом було припинено у зв'язку зі смертю 29 січня 1676 р. царя Олексія Михайловича. 14 лютого того ж року воєвода Ромодановський отримав указ нового царя Федора Олексійовича про відкладення "чехової справи" на невизначений час.

Незважаючи на це, гетьман Іван Самойлович все ж сподівався довести справу емісії чехів до позитивного завершення. 22 березня 1677 р. він через своїх послів — генерального суддю Івана Домонтова та писаря Савку Прокопіва — подав до Малоросійського Приказу лист з проханням про поновлення справи виготовлення чехів у Путивлі. Гетьман пропонував навіть покрити з власних коштів всі необхідні затрати, включаючи закупівлю сировини (срібла та міді), обладнання та оплату праці персоналу. При цьому Самойлович пропонував змінити монетну стопу чехів і карбувати їх з металу, в якому було б дві частини срібла і одна — міді. Цар погодився з пропозицією гетьмана, і 5 квітня було видано відповідний указ. Згідно з новими обставинами, вносилися корективи у зовнішнє оформлення монет, що було зумовлено зміною царя та датуванням емісії. На аверсі передбачалося помістити зображення двоголового орла, а на реверсі — держави. Було встановлено розмір емісії — 100 пудів монетного сплаву, що при монетній стопі 384 чехи з фунта сплаву становило 1 536 000 чехів (15 360 рублів). У Путивль з Москви було відправлено обладнання для монетного двору. Справа наближалася до позитивного завершення. Однак 15 листопада 1677 р. всі роботи по відкриттю Путивльського монетного двору були припинені. З Приказу великої казни надійшло розпорядження про термінове повернення до Москви його обладнання, що було безвідкладно виконано. Намагання гетьмана Самойловича поновити "чехову справу" закінчилися безрезультатно. Причини цього невідомі. Можна лише

припустити, що в умовах ускладнення польсько-московських стосунків царський уряд не хотів скандального розголосу навколо виробництва чехів, які разюче нагадували польські півтораки. Підтвердженням цього припущення може бути строга секретність, в умовах якої готувалася вся ця справа. Усі грамоти, які стосувалися карбування чехів у Путивлі, що їх отримували царські воєводи, передбачалось ретельно зберігати, не допускати розголошення їхнього змісту, а після завершення терміну служби повертати до Малоросійського Приказу у Москві.

Після смерті молодого царя Федора Олексійовича (27 квітня 1682 р.) на царський престол були возведені його брати Петро та Іван Олексійовичі, регентом яких на час їх малолітства стала царівна Софія. Великий вплив на державні справи в цей час мав фаворит царівни князь Василій Голіцин, який обіймав низку важливих державних постів, у тому числі очолював Малоросійський Приказ.

На цей час російський уряд уже змирився з тим, що на грошовому ринку його західних провінцій та Гетьманщини панівне становище посідали польсько-литовські розмінні номінали, серед яких не останнє місце належало півторакам — чехам. Їх дозволялося приймати при податкових розрахунках, митних та інших платежах. Чехами уряд виплачував платню ратним людям, які відбували службу у цих регіонах. Регулююча функція уряду в питаннях грошового обігу зводилася лише до утримання паритету між чехом та копійкою. За його порушення передбачалася смертна кара. Сприятливим фактором для відновлення проекту карбування чехів було укладення 21 квітня 1686 р. Вічного миру між Московською державою та Річчю Посполитою. Згідно з його положеннями, за Росією залишилась Лівобережна Україна з Києвом, Запоріжжя, Сіверська земля та Смоленщина. Російська сторона зобов'язувалась у 1687 р. здійснити військовий похід у Крим. Базою для його проведення стала Гетьманщина. Суттєвою перешкодою на шляху до реалізації цього зобов'язання була відсутність грошових засобів. У цих екстремальних умовах царський уряд діяв швидко. Вже 11 червня 1686 р. севський воєвода Л. Р. Неплюєв отримав царську грамоту, датовану 3 червня, згідно з якою йому доручалось розпочати карбування чехів. При цьому їх якість, порівняно з пропозиціями 1677 р., суттєво погіршувалася: монетний сплав для їх виробництва мав складатися з трьох частин міді та однієї частини срібла. Одночасно вагу чехів було зменшено до 0,82 г. На перших порах забезпечення монетного двору сировиною було покладено на севського воєводу, а згодом цим мав займатися Приказ великої казни. Ще 4 червня 1686 р. було видано "Роспись чеховому и плавильному делу",

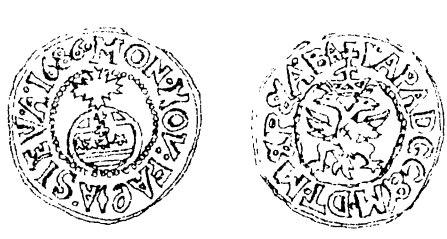

"Севський чех". Мідь. 1686 р.

яка засвідчує, що карбування чехів мало стати широкомасштабною акцією. Передбачалось виготовити 19 658 333 монети. При цьому чистий прибуток від цієї операції мав становити 96 583 рублі і 11 алтин. У цьому ж документі містився опис зовнішнього вигляду севських чехів, який в основному повторював опис путивльських чехів. На їх аверсі передбачалось помістити увінчаного трьома коронами двоголового орла, навколо якого легенда, укладена початковими латинськими літерами "Іоанн Алексеевич, Петр Алексеевич Божиею Милостию цари и Великие Князи всея Великия и Малыя и Белыя России самодержци". На реверсі вміщувалось зображення держави, навколо — легенда "Монета новая делана в Севску 1686 г.".

13 червня 1686 р. воєвода Неплюєв отримав наказ Приказу великої казни, який зобов'язував його повідомити гетьмана Самойловича про карбування чехів у Севську (нині — районний центр Брянської обл., Російська Федерація). Гетьману доручалось подбати, щоб нову монету безперешкодно приймали на території Гетьманщини та Речі Посполитої. Самойлович доповів, що це стане можливим лише у випадку карбування севських чехів з монетного сплаву, визначеного для путивльських чехів. 8 липня Неплюєву була надіслана царська грамота, пункти якої регламентували порядок карбування і поширення севських чехів. Підтверджувалось, що вони мають нагадувати півтораки Сигізмунда III, а не Яна II Казимира. Проба мала відповідати пропозиції гетьмана Самойловича. Перш ніж перейти до широкомасштабного карбування нових монет, необхідно було випустити невелику пробну партію севських чехів. І лише після того, як вони безперешкодно розійдуться на ринку Гетьманщини та Речі Посполитої, можна було налагодити їх масове виробництво. При цьому рекомендувалось до певного часу не розголошувати жодної інформації про севське монетне карбування.

При організації монетного двору планувалось використати обладнання П. Дорошенка з Лисянки, яким хотіли устаткувати Путивльський монетний двір. Але його було недостатньо, що змусило організаторів монетарні подбати про виготовлення нового інвентаря. Постало також питання про укомплектування її кваліфікованим персоналом. Крім Яна Гранковського, якого було переведено з Білгорода, де він служив підполковником, з Москви було виписано трьох різчиків штемпелів та інших знавців монетної справи. Пошук фахівців вівся також в Україні. Проблема була настільки гострою, що при налагодженні монетного виробництва використовувався навіть досвід фальшивомонетників. Усього станом на 10 листопада на Севському монетному дворі працювало понад 50 осіб, у тому числі керівник монетарні, 30 майстрів срібних справ, 1 плавильник, 1 волочильник. Вперше в російській монетній практиці карбування у Севську велося способом вальцверк (нім. *Walzwerk*).

Після важкої і тривалої підготовки на початку осені 1686 р. у Севську було відкарбовано перші чехи. До 19 вересня Гранковському вдалося ви-

готовити 531 монету на суму 5 рублів 10 алтинів 2 денги. Подальше виготовлення чехів довелося зупинити через несправність обладнання. Лише наприкінці жовтня карбування монет у Севську набуло очікуваних розмірів. 28 жовтня за 9 годин Гранковський відкарбував 5500 чехів, а Семен Ялинський —7000 чехів. Наступного дня на севській міській площі піддячий Іван Маков оголосив царський указ про випуск чехів, які мали однаковий курс з російськими срібними копійками та польськими півтораками. Населення мало без обмеження приймати нову монету, а ратні люди — отримувати нею платню і безперешкодно купувати за неї хліб та інші товари. Відразу ж у різні міста України було розіслано купців зі значними сумами севських чехів для обміну їх на талери та іншу повновартісну монету, а також для закупівлі інших необхідних товарів. Так, у Ромнах побували севські городяни Яків Марамошкін та Семен Шереметцов, яким було дано 30 000 нових (севських) та старих (польських) чехів для обміну на єфимки-талери. Подібні доручення отримали й інші купці. Однак після повернення багато з них стверджували, що місцеве населення все-таки віддає перевагу старим польським півторакам.

Наприкінці 1686 р.—на початку 1687 р. виробництво чехів у Севську набуло найбільшого розмаху. 19 січня 1687 р. сюди прибуло з Москви 19 працівників Оружейної Палати. Ці досвідчені ремісники, серед яких були золотарі, майстри срібних справ, різчики тощо, значно посилили персонал монетарні.

Незважаючи на суворі адміністративні заходи, спрямовані на запровадження в обіг низькопробних севських чехів, населення українських та білоруських земель все частіше відмовлялося їх приймати. Це призвело до того, що немало служилих людей, яким платню видавали цією монетою, не могли купити життєво необхідних товарів. Це спричинило спалахи голоду і соціальні виступи. У прикордонних з Річчю Посполитою містах ратні люди відмовлялися отримувати плату за службу новими чехами. Нагромаджені в Приказі великої казни монети згодом було переплавлено і перекарбовано на російську монету. Щоб зняти соціальну напругу в регіоні, уряд, згідно з царським указом від 16 вересня 1687 р., наказав припинити видачу цієї монети з казни. Однак значна кількість чехів севського карбування вже потрапила до рук простого люду і козацької верхівки. Так, після арешту гетьмана Івана Самойловича та його родини у них було конфісковано велику суму готівки. Лише чехів (як польських, так і севських) у гетьманській скарбниці налічувалося 3 080 827 шт. А у дружини гетьманича Григорія вилучили 16 000 севських чехів. Ще впродовж багатьох років населення використовувало цю монету у повсякденному вжитку. При цьому для неї було встановлено реальний ринковий курс, що базувався на вмісті у цій монеті чистого срібла.

§2. Грошова реформа Петра I та її вплив на грошове господарство українських земель

Наприкінці 80-х років XVII ст. в політичному житті Московської держави відбулися суттєві зміни. Прагнення царівни Софії шляхом стрілецьких заворушень домогтися скинення з трону молодого царя Петра Олексійовича і встановити своє правління не мали успіху. Завдяки підтримці духовенства та дворян, а також значної частини стрільців, які перейшли на сторону молодого царя, йому вдалося у 1689 р. усунути з політичної арени Софію, яку було закрито в монастирі. Відтоді Петро I (1682—1725 рр.) зосередив у своїх руках всю повноту влади, хоча ще певний час його співправителем був Іван Олексійович (помер у 1696 р.).

За правління Петра I Росія перетворилася з відсталої країни у могутню імперію з сучасною політичною, військовою та економічною системою. Активна зовнішня політика вимагала утримання численної, добре навченої та сучасно оснащеної армії. Саме на її утримання витрачалася левова частка коштів держави. Так, якщо у 1701 р. воєнний бюджет Росії становив 1964 тис. рублів (75 % всіх видатків), то у 1711 р. він зріс до 2707 тис. рублів (80 %). Щоб задовольнити зростаючі фінансові потреби держави, необхідно було провести радикальні реформи економічного життя. Цар всіляко сприяв розвитку промисловості та торгівлі. За час його правління в Росії було засновано понад 200 мануфактур, у тому числі близько 100 державних. Обсяги зовнішньої торгівлі за 25 років подвоїлися.

Переозброєння армії, створення військово-морського флоту, проведення адміністративних реформ, фінансування промисловості і величезні масштаби будівельних робіт, запрошення іноземних спеціалістів та інші видатки важким тягарем лягали на державну казну. Шукаючи нові джерела прибутків, уряд запровадив державну монополію на сіль, горілку, тютюн, смолу тощо, збільшив розміри існуючих і запровадив нові податки (наприклад, податок від кількості дверей та вікон, за право носіння вусів та бороди та ін.). У результаті здійснених заходів доходи до державної казни зросли з 1,5 млн рублів у 1680 р. до 8,5 млн рублів — у 1724 р.

Важлива роль у реформаційних починаннях Петра I відводилася грошовій реформі, оскільки Росія на той час мала одну з найвідсталіших монетних систем в Європі. Основним її номіналом залишалася срібна копійка вагою 0,38 г. Ще дрібнішими були її фракції — денга (1/2 копійки) та полушка (1/4 копійки), але вони випускалися рідко і в невеликій кількості. Карбування монет здійснювалося на Московському монетному дворі, який часто орендували приватні особи. Застосування малопродуктивної, примітивної техніки, яка не змінювалася від початків московського карбування, не давало змоги забезпечити обіг достатньою кількістю монет. Одним із основних недоліків російської монетної системи була не-

можливість використання хоча й високопробної, але маловартісної російської копійки для проведення зовнішньоторговельних платежів, обсяг яких нерідко перевищував тисячі рублів. Не задовільняла копійка та її фракції і потреби внутрішньої торгівлі. Для проведення дрібних розрахунків вона, попри невеликі розміри, була надто цінною. В цій ситуації населення змушене було розрізати і так мізерну копійку на дві чи три частини. Через відсутність дрібної розмінної монети в окремих регіонах держави з'являлися грошові сурогати — так звані "жереб'ї" — шматочки виправленої шкіри з відтиснутим на ній штемпельним зображенням.

Цар особисто здійснював нагляд за проведенням монетної реформи. Першим кроком на шляху її проведення стало запровадження у 1696 р. датування срібних копійок, яке до того здійснювалося лише спорадично. Наступний крок — зменшення у 1698 р. ваги російської копійки до 0,28 г, що було відповідником 1/100 західноєвропейського талера, з яким мав зрівнятися російський рубль. Згідно з новою монетною ординацією, з фунта срібла карбували монети на 14,5 рублів. Після цього, у 1699 р., випустили два типи пробних полтин. Штемпелі цих рідкісних нині монет були виконані в Оружейній Палаті. Перша з них іконографічно пов'язана з російськими монетними традиціями. Її творець, Василь Андрєєв, зобразив царя у коронаційних шатах з усіма інсигніями царської влади. Стиль виконання даної полтини нагадує "золоті" царівни Софії 1687—1689 рр. Автор другої полтини, Георг Фробус, помістив на аверсі полтини профільне зображення погруддя Петра I з лавровим вінком на голові. Саме цей тип, з певними змінами, згодом було використано при оформленні великих срібних монет. На реверсі полтин та рублів спочатку зображався російський державний герб — двоголовий орел, який у 1722 р. був замінений монограмою імператора — хрест, укладений з чотирьох літер "П". Іконографія дрібних номіналів петровського карбування була набагато скромнішою: на аверсі — двоголовий орел, на реверсі — легенда з позначенням номіналу та дати карбування.

Під час закордонних мандрівок Петро I ознайомлювався з функціонуванням грошових систем західноєвропейських країн, з сучасною технікою монетного карбування. Особливо цікавим у цьому плані виявився досвід Англії та Саксонії. Повернувшись у Росію, Петро I у 1700 р. здійснив подальші радикальні заходи, які полягали у запровадженні мідної монети — денги (1/2 копійки), полушки (1/4 копійки) та півполушки (1/8 копійки). З огляду на негативний досвід запровадження

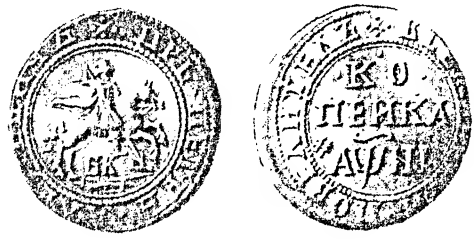

Московська держава.
Петро I. Копійка.
Мідь. 1718 р.

мідних грошей під час грошових реформ Олексія Михайловича, в обігу залишалися срібні номінали старого карбування. Появі на ринку мідної монети передувало оголошення царського указу про паралельний обіг срібної та мідної монети. Завдяки емісії мідних номіналів уряду вдалося вилучити певну частину високоякісної копійчаної монети і створити певний запас срібла, використаний згодом для карбування рублів та інших номіналів монет нового типу.

У 1701 р. на ринку з'явилися нові срібні монети: полтина (50 копійок), півполтинник (25 копійок), гривенник (гривна) (10 копійок), півгривна (10 денг) (5 копійок). Тоді ж розпочалася емісія золотих монет номіналом 1 та 2 червінці. Крім того, до 1718 р. продовжувалося карбування срібних копійок старого зразка.

Переломним при проведенні грошової реформи став 1704 р. — саме тоді в обігу з'явилися два основних номінали нової монетної системи — срібний рубль та мідна копійка. Завершальним у її формуванні був випуск алтина (3 копійки), який досі був грошово-лічильною одиницею. Зовнішнє оформлення копійки нагадувало вигляд її срібного відповідника з датуванням слов'янськими літерами. При карбуванні рублів використовувалися західноєвропейські талери, перекарбування яких спрощувало і здешевлювало їх виготовлення. Цей крок був особливо виправданим з огляду на технічну непідготовленість російських монетарень до виробництва срібних монет великого розміру.

Розбудова російської монетної системи не була остаточно завершена у 1704 р. — вона продовжувалася і в наступні роки правління Петра I. Важливе значення при цьому мала зміна монетної стопи, метою якої було встановлення найбільш прибуткової для казни ваги мідних номіналів. Якщо у 1700 р. з пуда міді карбували монет на 12,8 рубля, у 1702 р. — на 15,4 рубля, то в 1704 р. ця цифра сягнула вже 20 рублів, а з 1718 р. — навіть 40 рублів з пуда. При цьому ринкова ціна пуда міді не перевищувала 5 рублів. Таке співвідношення цін приносило казні значні прибутки. Разом з тим у країні з'явилася величезна кількість фальшивих монет, значна частина яких була виготовлена за кордоном.

Наприкінці панування Петра I у монетному карбуванні відбулися певні зміни. З 1718 р. припинився випуск срібних та мідних копійок, найдрібнішою срібною монетою стали п'ять копійок. У 1723 р. розпочато карбування мідних п'ятикопійкових монет, а в наступному році на ринку з'явився гріш — 2 копійки. Спроба запровадити в обіг великі срібні монети номіналом 2 рублі була невдалою, випустили лише невелику пробну партію. Важливим досягненням грошової реформи Петра I стало запровадження десяткової системи грошової лічби. Рахувати гроші на рублі та копійки було набагато простіше, ніж на денги та алтини.

Для забезпечення країни великою кількістю монет різних номіналів необхідно було вдосконалювати роботу існуючих монетних дворів та створювати нові монетарні. При цьому запроваджувалася державна монополія на карбування монети, оренда монетних дворів не допускалася. Основна частка монетної продукції за царювання Петра I виготовлялася на московських монетних дворах: Красному, Мідному, Кадашевському, Старому, Новому, Набережному та ін. Розбудовуючи нову столицю імперії — Санкт-Петербург, Петро I створив у ній монетний двір, який випустив перші монети у 1724 р. Велась підготовка до відкриття монетарні на Уралі — у Катеринбурзі, неподалік місць розробки мідних родовищ. На одному з його заводів виготовляли кружки для п'ятикопійкових монет, які у бочках відправляли до Москви. Всього впродовж 1700—1725 рр. в Росії було відкарбовано монет на суму 39 950 357 рублів 45 копійок, у тому числі мідної — на 4 352 538 рублів, срібної — на 29 849 277 рублів 45 копійок, золотої — на 748 692 рублі. Найбільший прибуток державі принесло виготовлення мідної монети — близько 3 млн рублів. Від карбування срібної монети казна отримала 2,5 млн рублів, а виробництво золотої монети дало лише близько 100 тис. рублів прибутку. До 1711 р. монетні двори Росії перебували у віданні Приказу Великої Казни, яким керував князь Петро Прозоровський. Згодом цар підпорядкував справи монетної емісії Камер-колегії, а з 1720 р. — Берг-колегії.

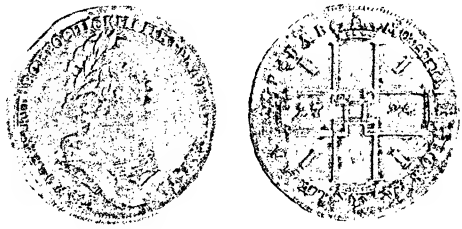

Російська імперія. Петро I. Рубль. Срібло. 1724 р.

За правління Петра I залишалося нереалізованим завдання об'єднання грошових ринків України та Росії — всі спроби домогтися цього, здійснені у другій половині XVII ст., закінчилися невдачею. Запровадження нової повновартісної срібної монети — рубля, який зовнішнім виглядом нагадував звичний для місцевого населення західноєвропейський талер і метрологічно був таким самим, дало можливість розпочати витіснення з ринку Гетьманщини іноземної монети.

У літописі Самійла Величка міститься згадка про те, що Петро I "после баталії Полтавськой зо Шведом монету старовічную Польскую зо всій Малої Россії... вивєл і вигубіл..., а на то місто своєю мідной і срібной, дробною и твердою красним кунштом ізданною, наполніл Малую Россію монетою". Мабуть, літописець точно передав суть явища, яке відбувалося на Лівобережній Україні на зламі першого десятиліття XVIII ст. Саме тоді населення почало надавати перевагу новій російській якісній монеті, яка поволі витісняла з обігу звичну, але вже зношену польсько-литовську та західноєвропейську. Особливо це стосувалося розмінних номіналів, масове

карбування яких і надходження на грошовий ринок припинилося ще у 80-х роках попереднього століття. Однак даний процес був доволі тривалим: ще впродовж декількох десятиріч населення паралельно використовувало старі — польські і нові — російські монету. Про це свідчать численні дані актових матеріалів першої половини XVIII ст. Так, у 1717 р. в сорочинській сотні було куплено земельний наділ за "монети доброй лічби литовськой за сорок талярей". У книзі цієї ж сотенної канцелярії за 1719 р. згадується сума "доброй руской копієчной монети золотих сімдесят". Цікаво, що грошові суми у російській монеті часто рахували на лічильні таляри. Наприклад, у 1714 р. в с. Сенюківка на Чернігівщині було продано ниву за "талюрей за п'ятнадцять лічби руской монети доброй". Лише в середині 30-х років XVIII ст. російська монета остаточно утвердилася на Лівобережжі, поступово витіснивши іноземну.

§3. Грошове господарство українських земель у складі Російської імперії (XVIII — початок XX ст.)

Після смерті Петра I за підтримки найближчих соратників покійного імператора на чолі з О. Меншиковим та вірних їм гвардійських полків престол перейшов до Катерини I (1725—1727 рр.). Нова імператриця не надто переймалася державними справами, які перебували у віданні осіб, яким вона завдячувала своїм не цілком законним, на думку багатьох представників російської аристократії, царюванням. Саме тому державні реформи, започатковані Петром I, продовжувалися, хоча темп їх значно сповільнився. Монетно-грошове господарство імперії надалі залишалося одним із пріоритетів у діяльності уряду, бо потреба грошей для покриття величезних державних видатків постійно зростала. Оскільки у країні відчувався брак срібла та золота, для казни монетні двори випускали дедалі більше мідної монети — найприбутковішої: з пуда міді карбували монет на 40 рублів. Збільшився і набір мідних номіналів, яких стало п'ять: полушка, копійка, 2 копійки, 5 копійок та 10 копійок. У 1725 р., з урахуванням досвіду скандинавських країн, було вирішено розпочати емісію грошей у вигляді квадратних мідних плит. При цьому збільшувалася монетна стопа: з пуда міді випускали монети на 10 рублів. На монетному дворі у Катеринбурзі карбували 1, 5 та 10 копійок, полуполтину, полтину та рубль. Однак експеримент виявився невдалим — важкі квадратні монети були непрактичними і після смерті Катерини I їх емісію припинено, а самі мідні кліпи викуплено.

Зі срібних номіналів для широкого обігу випускалися гривенники, полуполтини, полтини та рублі. Крім цього, було відкарбовано невелику кількість грошів (2 копійки) та дворублевиків. Гостра нестача монетного срібла, а також жадоба до наживи з боку О. Меншикова стали причиною

емісії неякісних гривенників. За три місяці 1726 р. їх проба понижувалася тричі — у травні, червні та липні. При цьому як лігатуру почали використовувати миш'як, що призвело до швидкого їх псування. Нова монета була настільки неякісною, що у 1730-х роках цю так звану меншиковську монету, нарівні з фальшивою, державні каси не приймали.

За царювання Катерини I засади карбування золотої монети не змінилися: обов'язковою залишалася монетна стопа, запроваджена у 1718 р., при якій з фунта золота виготовляли 100 дукатів. Однак у 1725—1727 рр. монет цього номіналу не емітували. Єдиним номіналом, який випускався з золота, були 2 рублі, при цьому через невеликі запаси цього дорогоцінного металу в казні розміри емісії були незначними. Так, у 1726 р. їх було відкарбовано лише 9 156 шт. Срібне та золоте монетне виробництво в цей період велося на Московському та Петербурзькому монетних дворах. При цьому останній, через розташування у столиці, набував дедалі більшої вагомості.

Суттєво не змінився й зовнішній вигляд золотих та великих срібних номіналів. На їх аверсі вміщувався портрет імператриці, а на реверсі — державний герб Російської імперії — двоголовий орел. На аверсі срібних гривенників (10 копійок) бачимо цей же герб, а на реверсі позначення номіналу — десять крапок, дату та місце емісії. Значно зміненим було оформлення мідних монет. Попередній вигляд зберегли лише 5 копійок, натомість, на 1 копійці зобразили герб Москви — св. Георгія у вигляді вершника, який поборює змія.

Після смерті Катерини I новим правителем став малолітній внук Петра I Петро II (1727—1730). Дванадцятирічний імператор проводив час на полюваннях та бенкетах, а реальні важелі управління державними справами перебували в руках Верховної Таємної Ради, яка виконувала регентські функції. На перших порах найбільш впливовою особою залишався всесильний фаворит покійної імператриці князь О. Меншиков. Однак через декілька місяців влада перейшла до аристократичної верхівки, яка прагнула відмовитись від петровських нововведень і повернутись до старих порядків. Саме цим пояснюється перенесення столиці з Санкт-Петербурга до Москви, а також ліквідація низки установ, створених Петром I. Певні зміни відбулися також у справі випуску монет. Вже 1727 р. було закрито Катеринбурзький монетний двір, а наступного року така ж доля спіткала петербурзьку монетарню. Через послаблення уваги уряду до розвитку гірничої справи в країні відчувався брак дорогоцінних металів. Саме тому масштаби емісії срібних рублів та полтин були незначними, хоча якість їх не змінилася. Небагато було виготовлено золотих червінців та дворублевих монет. Натомість, мідні монети, які приносили державній скарбниці найбільші доходи, виготовлялися у великій кількості. Головним номіналом тут продовжували бути п'ятаки, для продукції яких у Москві

було відкрито новий монетний двір, переобладнаний з порохового млина на р. Яузі. Крім того, карбувались полушки та копійки. При цьому з пуда міді виготовляли монет на суму 40 рублів.

Після смерті Петра II імператрицею стала донька царя Івана Олексійовича — брата і співправителя Петра I — курляндська герцогиня Анна Іванівна (1730—1740). За її правління відбулося часткове повернення до здобутків петровських реформ, одним із проявів якого стало зміцнення основ самодержавства. Росія знову почала вести активну зовнішню політику. Столицею знову став Санкт-Петербург. Незважаючи на це, суттєво погіршилося фінансове становище держави. Надмірні воєнні видатки, кількарічний неврожай, широкомасштабна корупція, засилля німецьких та курляндських фаворитів імператриці (так звана Біронівщина), відсутність цілеспрямованої політики в розвитку промисловості та торгівлі призвели до надмірного зростання бюджетного дефіциту, який у 1732 р. сягнув величезної на той час суми — 15 млн рублів. За цих умов уряд шукав усе нових джерел прибутків. Вагоме місце серед них посідали доходи від карбування монет. Як і в попередній період, найбільш масштабною залишалася емісія мідних монет. Одним із перших кроків нового уряду стала зміна монетної стопи. З пуда міді почали карбувати монети на суму 10 рублів. Основними номіналами, що випускалися з цього металу, були полушка та денга. Крім цього, монетні двори у Москві та Петербурзі (відновлений у 1738 р.) випустили незначну кількість копійок, грошів (2 копійки) та п'ятаків. Поліпшилась якість срібних та золотих монет. З фунта монетного сплаву, як і раніше, карбували монети на суму 15 рублів 84 копійки, але, згідно з імператорським указом від 22 січня 1731 р., було підвищено його пробу. Петербурзький та Московський монетні двори випускали срібні рублі, полтини, полуполтини та гривенники, а також невелику кількість монет вартістю 1 (1730 р.) та 5 (1740 р.) копійок. Указ від 23 грудня 1730 р. передбачав також поліпшення проби золотих монет. Червінці надалі емітувалися з золота 93-ї золотникової проби. Суттєво не змінилося й оформлення монет.

Наступником Анни Іванівни став її тримісячний племінник Іван Антонович (1740—1741). Після усунення Бірона влада в державі фактично перейшла до рук сановників німецького походження — Остермана, Мініха та батька молодого царя герцога Антона Ульріха. Зайняті двірцевими інтригами, нові правителі не приділяли належної уваги питанням грошової емісії. Монети Івана Антоновича вважаються одними з найрідкісніших. Невелика кількість срібних рублів, полтин, полуполтин та гривенників відразу ж після його усунення була вилучена з обігу. Частіше трапляються мідні полушки, денги та гроші цього періоду. Золотих монет за Івана Антоновича не випускали.

У результаті двірцевого перевороту 25 листопада 1741 р. на російський трон вступила донька Петра I Єлизавета (1741—1762). Її воцаріння знаменувало закінчення правління т. зв. "временщиків" і повернення до політики часів Петра I. На перший план державної політики повернулися питання участі Росії в європейській політиці та зміцнення її військової могутності. Переможна війна з Швецією, а згодом участь у Семилітній війні (1756—1762), втручання у внутрішні справи Речі Посполитої призвели до того, що на позицію Російської імперії змушені були зважати всі політичні сили тогочасної Європи. У внутрішній політиці Єлизавета Петрівна продовжувала починання свого батька. Вона відновила петровську систему органів державної влади, знову почали функціонувати Сенат та колегії. Відбувався інтенсивний розвиток товарно-грошових відносин, чому сприяла відміна у 1753 р. внутрішніх митних кордонів та різноманітних місцевих оплат. У країні впродовж 1725—1760 рр. понад вдвічі — з 200 до майже 500 — збільшилась кількість мануфактур. З 6,3 млн рублів у 1726 р. до 19,3 млн рублів у 1760 р. зросли обсяги зовнішньоторговельної діяльності імперії. Все це не могло не позначитися на монетно-грошових стосунках. За час правління імператриці Єлизавети основними емісійними центрами залишалися Москва та Петербург. З огляду на необхідність збільшення випуску мідної монети було відкрито монетарні у Катеринбурзі та Сестрорецьку, створювалися монетні двори у Нижньому Новгороді, Воронежі, Оренбургу, Бєлгороді та інших містах, але через смерть імператриці ці починання завершені не були. Під час Семилітньої війни функціонувала також монетарня у Кенігсбергу, яка емітувала монету для прибалтійських провінцій.

Ефективна економічна діяльність уряду дала змогу у 50-х роках стабілізувати ситуацію на грошовому ринку країни, забезпечити достатню кількість готівки, необхідну для повноцінного обігу. Впродовж 1741—1754 рр. основними мідними номіналами залишалися полушка та денга, яких карбували на суму 10 рублів з пуда міді. Завдяки поліпшенню економічної ситуації у 1755 р. було змінено монетну стопу: з пуда міді випускали монет на суму 8 рублів. Цей крок зменшив надходження до скарбниці, але ринок отримав вартіснішу монету, номінальна вартість якої дедалі більше наближалася до реальної ринкової ціни міді. Основним номіналом, який карбували згідно з новими засадами, була копійка. Зростання воєнних видатків в перші роки Семилітньої війни змусило уряд переглянути засади монетарної політики. Вже у 1757 р. було вдвічі зменшено вартість мідної монети. Її почали карбувати на суму 16 рублів з пуда міді. Одночасно було розширено систему номіналів. Окрім полушки, денги та копійки, почали випускати 2 та 5 копійок. У пошуках дешевої монетної сировини уряд звернув свою увагу на старі мідні гармати, які зберігалися в арсеналах. Ця ідея сподобалась імператриці, яка 28 вересня 1756 р.

підписала відповідний указ. Всього з цієї сировини було відкарбовано монет на суму 1 912 000 рублів.

Невдовзі уряд змушений був знову знизити монетну стопу мідних монет: з 1760 р. їх карбували на суму 32 рублі з пуда. Надалі виготовляли денгу, 1, 2 та 4 копійки, а також гривенники (10 копійок). При цьому часто старі номінали перекарбовувалися на нову монету.

Майже незмінною залишилась якість срібної монети. Лише в 1746 р. дещо поліпшилася проба монет, але одночасно змінилась монетна стопа. Надалі з фунта срібла випускали монет на суму 16 рублів 94 копійки. Як і раніше, срібну монету карбували у Москві та Петербурзі. Розширився набір монетних номіналів: якщо до 1755 р. емітували срібні рублі, полтини, полуполтини та гривенники, то після видання царських указів від 25 травня та 4 липня 1755 р. на ринку з'явилися ще й срібні 5, 15 та 20 копійок.

За правління Єлизавети Петрівни найбільш суттєвих змін зазнали золоті монети. Це проявилось у зростанні масштабів монетної емісії, запровадженні до обігу нових номіналів та зміні метрологічних параметрів золотих монет. До 1749 р. основним номіналом залишався червінець, який випускали з металу 93-ї золотникової проби. Згідно з царським указом від 9 липня цього ж року, розпочалась емісія монет вартістю 2 червінці з золота дещо вищої проби — 93⅓ золотника. З 1757 р. для цього використовували сплав 94-ї золотникової проби. Однак найбільш вагома подія відбулась у 1755 р. — на московському та петербурзькому монетних дворах розпочалась емісія монет вартістю 5 та 10 рублів, які отримали назву "півімперіал" та "імперіал". Для них було встановлено 88-му золотникову пробу монетного сплаву. Крім перелічених номіналів, випускали золоті полтини та рублі. Використовувалися вони переважно для двірцевих потреб, зокрема, для гри у карти.

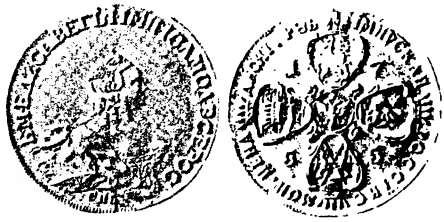

Російська імперія. Єлизавета І. 10 рублів. Золото. 1755 р.

Цікава сторінка історії грошового господарства Російської імперії часів панування Єлизавети Петрівни — розгляд проекту запровадження в обіг, за зразком інших європейських країн, паперових грошей. Його представив у Сенаті в 1744 р. генерал-фельдмаршал Мініх. Однак після розгляду його було відхилено як збитковий для держави.

Основи монетної системи Російської імперії, формування якої загалом було завершене за часів правління Єлизавети Петрівни, з незначними змінами та доповненнями були збережені її наступниками на імператорському троні.

Упродовж першої половини XVIII ст. грошове господарство Лівобережної та Слобідської України дедалі більше інтегрувалося в загальноросій-

ський грошовий ринок. Російські срібні копійки та інші монетні номінали, участь яких в обігу в перші десятиріччя була спорадичною, а їх частка в загальній монетній масі незначною, поступово зміцнюють своє становище. Вони витісняють з ринку звичні для населення польсько-литовські та західноєвропейські монети, а лічба грошових сум на рублі та копійки з 30—40-х років стає домінуючою. Разом з тим, за свідченням актових джерел, населення аж до останніх десятиліть XVII ст. використовувало іноземну монету. Особливо це стосувалося земель на прикордонні з Річчю Посполитою. У повсякденному вжитку тут найчастіше використовувалися "чехи" (півтораки), відкарбовані ще за часів Сигізмунда III. Ці монети остаточно вийшли з обігу лише у 1760-х роках. Дещо рідше послуговувалися трояками — шагами, вартість яких відповідала двом російським копійкам, а також шостаками, що коштували по 4 копійки. З великих номіналів писемні джерела згадують про тимфи, курс яких стабілізувався на рівні 16 копійок. На території Гетьманщини кількість цих монет продовжувала залишатися доволі значною. Так, серед документів Генеральної військової канцелярії, що датуються 1763 р., згадується сума 2500 тимфів, які за вартістю дорівнювали 400 рублям. Найдовше на грошовому ринку Гетьманщини функціонували повновартісні західноєвропейські талери, котрі у писемних джерелах згадуються під назвою "єфимки". Курс талера у російських срібних копійках визначався вмістом у них срібла. Так, у 1724 р. він коштував 60 старих допетровських копійок, або 100 монет цього ж номіналу, випущених у 1698—1718 рр. Через зменшення вмісту срібла у російському рублі до 18 г вартість талера з 1760-х встановилася на рівні 1 рубль 25 копійок. Серед різновидів монет цього типу найчастіше виділялися "крижові" — патагони іспанських Нідерландів та "леви" — голландські левендаальдери. На грошовому ринку Лівобережжя талерна монета перебувала аж до кінця XVIII ст.

Тривалий час населення Лівобережної України використовувало також золоті монети іноземного карбування. Стандартні дукати (вагою бл. 3,48 г), як правило, фігурують під назвою "червоні золоті". Натомість, "дукатами" називали кількакратні "червоні золоті" — 2, 5, 10 тощо. Ціна червоного золотого у 1720—1730 рр. становила 2 російських рублі. Згодом через зменшення вартості рубля вона почала зростати і у 60-х роках стабілізувалася на рівні 2 рублі 50 копійок.

Серед російських номіналів найчастіше траплялися високопробні срібні копійки та їх фракції — денга та полушка. Так, у 1732 р. в скрині глухівського цеху калачників містилось "двадцять рублєй срібних дєнєг і сім коп полушок". З 1720-х років дедалі частішими є записи, що стосуються використання срібних рублів. У перших роках XVIII ст. населення, звичне до повноцінної монети, неохоче приймало мідні номінали, але до середини століття вони стали повноправними учасниками грошового обігу.

Засвідчують це як письмові джерела, так і монетні скарби. У складі останніх вони найчастіше представлені емісіями Петра I, Анни Іоанівни та Єлизавети Петрівни.

В другій половині XVIII ст. розвиток грошової системи Російської імперії продовжувався. Відразу ж після смерті імператриці Єлизавети Петрівни (січень 1762 р.) новий цар Петро III (січень—червень 1762 р.), уклавши союз з королем Пруссії Фрідріхом II, змінив політичну орієнтацію країни. Низка нововведень відбулася і в організації монетного карбування. Основна кількість монет почала виготовлятися на Петербурзькому монетному дворі. Карбування мідних номіналів на Московській монетарні було припинене, натомість, його було зосереджено у Сєстрорецьку. Для них було збережено стопу 32 рублі з пуда міді, одночасно велося перекарбування монет попередніх випусків, що емітувалися за стопою 16 рублів з пуда. До обігу було запроваджено денги, копійки, гроші, чотири копійки та гривенники, які перекарбовувалися з полушок, денг, копійок, грошів та п'ятаків Єлизавети Петрівни. Відбулася зміна метрологічних параметрів срібних номіналів. Нова стопа передбачала карбування з фунта срібла монет на суму 17 рублів 6⅔ копійки. Дещо зменшено було й пробу монетного сплаву, яка стала 72-золотниковою. Монетарні у Санкт-Петербурзі та Москві емітували рублі, полтини, півполтини, 20, 15, 10 та 5 копійок. Засади карбування золотих монет — імперіалів, півімперіалів та червінців — залишалися незмінними.

Цікавою сторінкою короткотривалого панування Петра III була спроба запровадження паперових асигнацій з метою ліквідації надмірного дефіциту державного бюджету імперії (1 млн 152 тис. рублів), спричиненого зростанням воєнних видатків та коштів на утримання царського двору. 29 травня 1762 р. Сенат ухвалив рішення про випуск паперових грошових знаків, які мали прийматися без будь-яких обмежень. Передбачалось випустити купюри номіналом 10, 50, 100, 500 та 1000 рублів. Загальний обсяг емісії мав становити 5 млн рублів. Обмін асигнацій на мідну монету мали здійснювати спеціально створені для цього банки у Петербурзі та Москві. На перешкоді успішного завершення цього нововведення стали раптові зміни, котрі відбулися на політичній арені Російської імперії.

28 червня 1762 р. у Санкт-Петербурзі стався двірцевий переворот, в результаті якого з трону було усунено Петра III, а імператрицею проголошено його дружину, яка правила під іменем Катерини II (1762—1796). На час її царювання припадають події, пов'язані з активною зовнішньою політикою, результатами якої було значне збільшення території імперії, участь у війнах з Туреччиною та Францією, поділи та ліквідація Речі Посполитої тощо. У внутрішній політиці імператриця прагнула до встановлення абсолютизму. В цьому вона опиралася на дворянство, яке отримало численні привілеї. За Катерини II було змінено систему органів

державного управління, реформовано адміністративно-територіальний устрій, досягнуто економічного піднесення країни, яке проявилося у зростанні кількості мануфактур, розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. При цьому уряд чітко дотримувався засад меркантилізму. Впродовж 1762—1796 рр. обсяг зовнішньоторговельних операцій зріс з 21 млн рублів до 71,2 млн рублів. При цьому у 1795 р. вивіз товарів перевищував ввіз на 9,5 млн рублів. І все ж фінансове становище імперії продовжувало залишатися важким. Дефіцит державного бюджету став хронічним явищем. Його розміри за 1762—1796 рр. сягнули астрономічної суми — 200 млн рублів. Все це змушувало уряд шукати додаткові джерела поповнення державної скарбниці: підвищувати податки, брати іноземні позики. Важливим джерелом поповнення бюджету були доходи від карбування монет. Спочатку принципи їх емісії не змінювалися — випуск золотих, срібних та мідних номіналів вівся на старих метрологічних засадах. Однак уже 27 січня 1763 р. було видано імператорський указ, згідно з яким запроваджувалась нова монетна стопа для мідних монет — 16 рублів з пуда міді. Всезростаюча потреба у новій монеті, яка, за задумом цариці, мала стати основним платіжним засобом щоденного вжитку для тогочасного російського суспільства, вимагала впорядкування організації її емісії. Сенатові було доручено організувати випуск мідних номіналів — полушок, денг, копійок, 2-х копійок та 5-ти копійок на суму 5,5 млн рублів. Для цього було задіяно петербурзький та московський монетні двори, а також відкрито монетарні у Катеринбурзі та Сєсторецьку. У зв'язку зі зростанням обсягів видобування міді на Уралі катеринбурзький монетний двір дедалі більше розбудовувався, і згодом саме тут було зосереджено виготовлення основної маси мідної монети. Передбачені обсяги монетної продукції вдалося виконати до 1767 р., після чого карбування міді на короткий час припинилося.

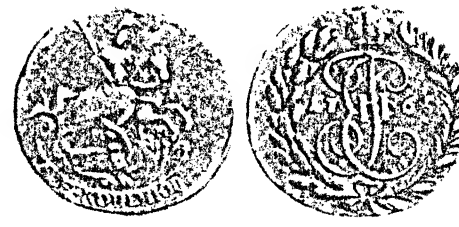

Російська імперія. Катерина II. 2 копійки. Мідь. 1765 р.

Розв'язання російсько-турецької війни 1768—1774 рр. і пов'язане з цим зростання видатків та державного боргу, який сягнув 1 880 100 рублів, реактивували давні плани запровадження асигнацій, які цього разу завершилися успішно. Для здійснення цієї операції необхідною була значна кількість мідної монети, яка мала становити покриття паперових грошей. Згідно з проектом генерал-прокурора князя Олександра Вяземського, передбачалось створення Асигнаційного Банку зі статутним капіталом 2 млн рублів міддю, які мали забезпечувати асигнації, яких до кінця 1768 р. передбачалось випустити на суму 2,5 млн рублів. У випадку нагальної потреби ця сума могла зрости до 3 млн рублів. Царський указ про запровадження

в обіг асигнацій було видано 29 грудня 1768 р., і вже у січні наступного року розпочали свою діяльність Московський та Петербурзький Асигнаційні Банки (у 1786 р. вони були об'єднані в один — Державний Асигнаційний Банк), яким було доручено випуск асигнацій, скуп мідної монети та її обмін на паперові гроші. У 1769 р. на ринку мали з'явитися асигнації на суму 1 млн рублів номіналом 25, 50, 75 та 100 рублів. Перші емісії асигнацій, розділені поміж кількома колегіями, швидко розійшлися поміж населенням. Вільний обмін на мідну монету сприяв зростанню довіри населення до нових грошей. Дуже швидко вони поширились на всій території імперії, і до кінця 1770 р. на ринку функціонувало асигнацій на суму 6 млн рублів, що на 5 млн перевищувало передбачений указом розмір емісії. Одночасно на ринку з'явилися підроблені асигнації вартістю 75 рублів, для виготовлення яких використовувалися 25-рублеві купюри. У зв'язку з цим з 20 липня 1771 р. було припинено випуск 75-рублевих асигнацій і вилучено їх з обігу. В наступні роки зростання державних видатків змусило уряд збільшувати обсяги випуску паперових грошей.

Наступні емісії асигнацій (у 1772 та 1773 рр.) здійснювались у московській та санкт-петербурзькій друкарнях. Імператорським указом від 31 січня 1774 р. було дещо змінено зовнішній вигляд паперових грошових знаків, на них з'явився номер купюр. У 1785 р. на ринку налічувалось асигнацій на суму 45 млн рублів, хоча імператорський указ 1774 р. встановлював максимальну кількість паперових грошових знаків у розмірі 20 млн рублів. В цій ситуації на ринку став відчутним брак мідної монети, яка нагромаджувалася в Асигнаційних банках. З'явилися симптоми інфляційних явищ, розпочався спад вартості асигнацій. Попри це, зростання видатків державного бюджету змусили уряд нарощувати їх емісію. 16 березня 1786 р. в обіг було введено купюри нового зразка, які суттєво відрізнялися від знаків першої емісії. Їх друкували на папері різних кольорів. Змінився і зовнішній вигляд купюр. Всього було випущено асигнацій на суму 50 млн рублів. Випуск паперових

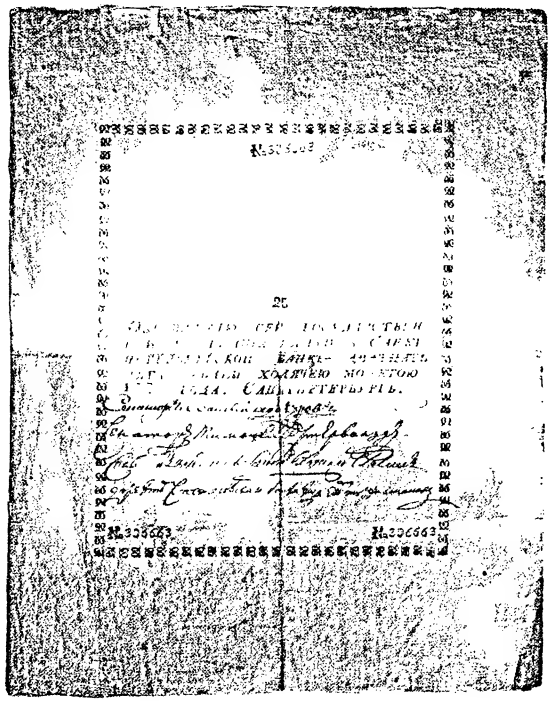

Російська імперія. Катерина II. Асигнація 25 рублів. 1777 р.

грошових знаків цього типу без значних змін відбувався аж до 1818 р. У червні 1786 р. утворено Державний асигнаційний банк, який акумулював активи Петербурзького та Московського асигнаційних банків. Тоді ж було збільшено обсяг емісії асигнацій до 100 млн рублів, а також розширено асортимент номіналів — в обігу з'явилися знаки вартістю 5 та 10 рублів. Окрім того, уряд спочатку обмежив можливість обміну асигнацій на мідну монету, зменшивши сітку провінційних пунктів обміну, а наприкінці 1787 р. припинив його зовсім. Це спричинило різке падіння вартості асигнацій. Якщо у 1784 р. курс паперового рубля становив 99 срібних копійок, то у 1789 р. — 92,75 копійок, а в 1794 р. — 68,5 копійки. Не виправило ситуації і збільшення емісії мідних монет, для чого було відкрито кілька нових монетних дворів. Адже зростання масштабів їхньої продукції відставало від збільшення емісії асигнацій, кількість яких у 1796 р. сягнула астрономічної суми — 158 млн рублів. Ці кошти були необхідні для покриття великих військових видатків імперії.

Головну роль на російському грошовому ринку продовжувала відігравати срібна монета. У Москві та Петербурзі випускали рублі, полтини, півполтини, а також 20, 15 та 5 копійок. На початку правління Катерини II їх метрологічні показники залишалися незмінними. Зі срібла 74-ї золотникової проби карбували монети на суму 17 рублів 6⅔ копійки. Вміст чистого срібла у рублі становив 4 золотники 21 долі (близько 18 г). У 1764 р. він дещо зменшився — до 4 золотників 16,599 долі. Тоді ж припинилась емісія срібних п'ятикопійкових монет, замість яких на ринку з'явилися гривеники (10 копійок). Після цього і до кінця правління Катерини II засади карбування срібних номіналів не змінювалися. Це ж стосується їх іконографії. Великі масштаби карбування повновартісних російських срібних монет (всього у 1762—1796 рр. їх було випущено на суму 70 942 613,95 млн рублів) сприяли поширенню їх за кордоном. Писемні джерела з українських земель, що перебували у складі Речі Посполитої, засвідчують присутність на її грошовому ринку великої кількості рублів, курс яких дорівнював 6 польських срібних злотих.

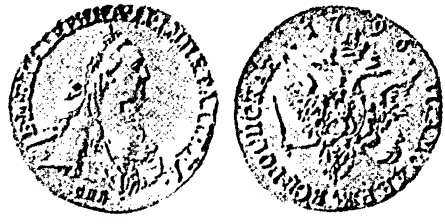

Російська імперія. Катерина II. Дукат. Золото. 1796 р.

Важливою складовою монетної маси, що перебувала на грошовому ринку імперії, були золоті монети. Як і раніше, обидві столичні монетарні емітували імперіали (10 рублів), півімперіали (5 рублів) та червінці, які коштували дещо більше 2-х рублів. Не змінилися й їхні метрологічні показники. Як і раніше, з фунта золота 94-золотникової проби карбували 118 червінців, а з фунта 88-золотникової — 31 імперіал або 62 півімперіали. У 1764 р. вага золотих монет дещо зменшилася — імперіала з 12,8 г

до 11,95 г тощо. Крім вищезгаданих номіналів, за часів Катерини II було випущено золоті полтини, рублі та дворублеві монети. Однак їх емісія не приносила значних прибутків, тому була незначною. Ці номінали використовувалися переважно для двірцевого вжитку. Всього ж у 1762—1796 рр., переважно на Петербурзькому монетному дворі, було випущено золотих монет на суму 15 711 788 рублів.

Цікавою сторінкою історії російського золотомонетного карбування був випуск дукатів голландського зразка. Ці монети — так звані "лобанчики", "арапчики" чи "пучкові" — використовувалися переважно для потреб міжнародної торгівлі, де на них був значний попит, а також для фінансування закордонних видатків російської армії та дипломатичної служби. Особливо багато цих монет випускалося в часи російсько-турецьких воєн 1768—1774 та 1787—1791 рр. Незважаючи на протести голландського уряду, емісія цих монет постійно зростала. Так, у 1770 р. петербурзька монетарня виготовила 90 100 дукатів, кожний з яких тоді коштував 2 рублі 65 копійок. Всього ж протягом 1762—1796 рр. було відкарбовано 343 737 дукатів. Зовнішній вигляд російських наслідувань повністю відповідав оригінальним голландським зразкам, через що розпізнати їх було майже неможливо.

Наприкінці панування Катерини II було здійснено спробу проведення грошової реформи, ініціатором якої виступив князь Платон Зубов. Передбачалось максимально збільшити емісію мідної монети при одночасній зміні її монетної стопи з 16 до 32 рублів з пуда. При цьому пропонувалось здійснити перекарбування раніше випущеної монети на суму близько 50 млн рублів. Цей крок мав забезпечити зменшення державного боргу імперії та створення її фінансових резервів. Одночасно передбачалось упорядкувати структуру грошової маси, що обслуговувала ринок. Загальна сума готівкових засобів мала становити 600 млн рублів, у тому числі 150 млн рублів асигнаціями, 150 млн — мідною монетою та 300 млн — золотою та срібною монетою. У травні 1796 р. Катерина II затвердила проект реформи, і відразу ж розпочалася її реалізація. На Петербурзькому, Московському, Нижньоновгородському та Коливанському монетних дворах перекарбовувалася випущена раніше мідна монета (всього на суму понад 1 млн рублів). На Катеринбурзькому та Аннинському монетних дворах було налагоджено емісію нових полушок. Одночасно карбувались нові монети номіналом полушка, денга, копійка, 2, 4, 5 та 10 копійок. Велась також підготовка до відкриття нових монетарень у Полоцьку, Архангельську та Херсоні. Смерть імператриці 6 листопада 1796 р. зупинила подальшу реалізацію реформи, а вже 10 грудня новий цар Павло I (1796—1801) видав указ про припинення перекарбування мідної монети і повернення 16-рублевої монетної стопи.

У другій половині XVIII ст. в різних частинах Росії випускалися монети, призначені для регіональних потреб. Найбільш відомими з них були сибірські, кримські та молдавські емісії. Зовнішнє оформлення цих випусків відзначалося розташуванням на них місцевих гербів та відповідних легенд. Сибірські монети — срібні 10, 15 та 20 копійок, а також мідні — полушка, денга, 1, 2, 5 та 10 копійок — випускалися на Коливанському монетному дворі у 1763—1781 рр., але на грошовому ринку українських земель їх не зафіксовано.

Після включення у 1783 р. Кримського ханства до складу Російської імперії відразу ж постало питання про уніфікацію монетних систем обох держав та запровадження в Криму російської монети. Перші кроки в цьому напрямі здійснив ще останній кримський хан Шагін-Гірей, який заснував у Кафі в 1780 р. стаціонарний монетний двір, де з сировини, яка надходила з Росії, карбували монети, що нагадували окремі російські номінали (так, татарський кирмиз відповідав п'яти копійкам тощо). Відразу ж після встановлення російського панування розпочалася підготовка до карбування монети у Феодосії (давня Кафа). Для цього, за розпорядженням князя Григорія Потьомкіна, сюди були скеровані фахівці з Петербурга, яким лише на початку 1787 р. вдалося налагодити діяльність місцевої монетарні. Сировину для неї закуповували у Туреччині в обмін на сіль, нею слугувала також викуплена у місцевого населення мідна російська монета старого зразка. Основну продукцію феодосійського монетного двору становили п'ятаки, позначені літерами "Т. М.", яких до початку квітня 1788 р. було відкарбовано на суму 55 950 рублів. Значно менше — на суму 1201 рубль — було випущено двокопійкових монет. Дрібні номінали — полушка, денга та копійка — не емітувалися, хоча пробні зразки для їх карбування були виготовлені.

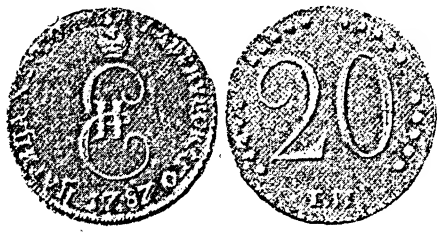

Російська імперія. Катерина II. 20 копійок. Срібло. 1787 р.

До приїзду цариці Катерини II на південь імперії та в Крим у 1787 р. було підготовано серію срібних монет — 2, 5, 10 та 20 копійок. Їх іконографія повністю відрізняється від загальноросійських зразків. На аверсі вміщено увінчаний короною вензель імператриці, навколо якого легенда "ЦАРИЦА ХЕРСОНИСА ТАВРИЧЕСКАГО". На реверсі — позначення номіналу, довкола якого кількість крапок, яка йому відповідала, а також початкові літери виразу "таврическая монета" — "Т. М.". Після закриття феодосійської монетарні її обладнання було законсервоване і згодом, у 1796 р., використане на монетному дворі у Херсоні.

Під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. російська армія окупувала територію двох васальних володінь Туреччини — господарств Молдови

та Волощини. Оплата видатків, пов'язаних з утриманням армії та адміністрації на окупованих територіях, потребувала значних коштів. З метою їх отримання було вирішено розпочати емісію монет. Для цього уряд уклав контракт з Петром Гартенбергом, який зобов'язувався організувати монетарню у Ясах, де мав випускати три номінали мідних монет: 5, півтори та 1/2 копійки. Загальний розмір емісії — 500 тис. рублів. Незабаром ця сума збільшилася ще на 1 млн рублів. Остаточно монетарня зафункціонувала неподалік Хотина на Буковині — у містечку Садогура, яке було власністю Гартенберга. Довелось змінити й номінали, які передбачалось випускати. Адже місцеве населення було незнайоме з російськими п'ятаками та денгами. Впродовж 1771—1774 рр. на цьому монетному дворі карбувались два основних номінали — пара (3 денги) та 2 пари (3 копійки). При цьому було запроваджено монетну стопу, при якій з пуда міді випускали монет на суму 21 рубль 66 копійок (у Росії з пуда міді карбували монети на 16 рублів). Саме тому ці так звані російсько-молдавські монети не були запроваджені до загальноросійського грошового обігу. Цілком відмінною була і їх іконографія: на аверсі — герби Молдови та Волощини, на реверсі — позначення номіналу. Всього на Садогурському монетному дворі було випущено монет на суму 681 630 рублів 63 копійки. Після завершення війни і відновлення турецького панування їх відразу ж було вилучено з обігу.

За Павла I (1796—1801) відбулися значні зміни у монетному господарстві Росії. Крім повернення до стопи 16 рублів з пуда міді, було здійснено перекарбування мідних 10-копійкових монет 1796 р. на п'ятаки старими катерининськими штемпелями. При цьому імператорі з міді карбували полушку, деньгу, 1 та 2 копійки. Зовнішній вигляд павлівської мідної монети повністю відрізнявся від випусків його матері. На аверсі вміщено лише увінчаний вензель царя, на реверсі — позначення номіналу, дату емісії та ініціали монетного двору. Асортимент та метрологічні параметри срібних монет при Павлі I не змінювалися. На Петербурзькому монетному дворі випускали 5 та 10 копійок, полуполтинник, полтину та рубль. Їх іконографія також відрізнялася від аналогічних номіналів емісій попереднього панування. На аверсі банківського срібла, замість портретного зображення імператора, було вміщено хрест, укладений з чотирьох увінчаних імператорською короною літер "П", навколо якого кругова легенда з позначенням номіналу та дати випуску. На реверсі державний герб Росії — двоголовий орел — замінено біблійним висловом "Не намъ, не намъ, а имяни твоему", який був давнім гаслом Ордену тамплієрів. З 1798 р. на гурті, замість косої насічки, почали вказувати пробу монетного сплаву. Оформлення розмінних срібних і мідних монет було однаковим. Не зазнало метрологічних змін і виробництво золотих монет. На Петербурзькому монетному дворі карбували переважно червінці та півімперіали, зображення на яких нагадувало іконографію рублів.

За Павла I уряд продовжував використовувати асигнації для покриття видатків державної скарбниці. Царським указом від 18 грудня 1797 р. було оголошено, що паперові грошові знаки є загальнодержавним боргом. Одночасно передбачалось здійснювати обмін асигнацій на мідну та срібну монету за курсом 100 копійок сріблом на 130 асигнаційних копійок. Однак брак мідної та срібної монети не дав змоги реалізувати цей указ. Невдовзі обмін було припинено. Кількість асигнацій на ринку продовжувала зростати: до кінця 1800 р. їх було випущено на суму 212 689 335 рублів, а курс паперового рубля опустився до 66,3 срібних копійок.

У перші роки панування Олександра I (1801—1825) грошове господарство Росії зазнало суттєвих змін. Прагнучи у всьому повернутися до часів Катерини II, новий імператор вже у 1802 р. відновив карбування мідних п'ятаків за стопою 16 рублів з пуда. Крім того, на Катеринбурзькому та Коливанському монетних дворах випускали полушку, деньгу, 1 та 2 копійки. Замість вензеля імператора на аверс мідних монет знову повернувся державний герб. Надмірне зростання державних видатків, спричинене участю Росії у війнах з наполеонівською Францією, Туреччиною, Персією та Швецією, змусило уряд у 1810 р. змінити монетну стопу мідних монет. Надалі з пуда цього металу карбували монети на 24 рублі. Одночасно було переглянуто систему номіналів. Іжорський, коливанський, петербурзький та коливанський монетний двори випускали лише деньгу, 1 та 2 копійки.

Певні зміни відбулися й у виробництві срібних монет. Згідно з указом від 20 червня 1810 р., срібний рубль оголошувався головною монетною одиницею на території імперії. Всі інші монети перебували в обігу за курсом, встановленим щодо срібного рубля. Заборонялось ввезення та обіг іноземної розмінної монети. Тоді ж було запроваджено систему відкритого карбування золотих та срібних монет, при якій кожний бажаючий міг принести на монетний двір злиток благородного металу і безкоштовно перекарбувати його на монети. Зазнав змін і зовнішній вигляд монет. На аверсі було вміщено російський державний герб. На реверсі у 1802—1810 рр. містився напис "ГОСУДАРСТВЕННАЯ РОССІЙСКАЯ МОНЕТА", який згодом було замінено позначенням кількості дорогоцінного металу в монеті. Наприклад, на реверсі рубля вказувалось, що в ньому міститься "ЧИСТАГО СЕРЕБРА 4 ЗОЛОТНИКА 21 ДОЛЯ". Емісія срібних монет була зосереджена на Петербурзькому монетному дворі. Набір номіналів залишився майже незмінним: 5, 10 та 20 копійок, полуполтинник, полтина та рубль. З 1810 р. карбування полуполтинників припинилося. Золоті монети Олександра I становили незначну частку у загальній монетній масі. У 1802—1806 рр. емітувались імперіали та півімперіали, а з 1817 р. — лише півімперіали. При цьому декілька разів змінювався стиль оформлення монет, зокрема, зображення державного герба. Масштаби карбування

срібних та золотих монет часів Олександра I були доволі значними. Так, у 1818 р. випущено 16 275 тис. рублевих монет, загалом же середньорічний розмір емісії цього номіналу становив 2—4 млн шт.

Крім монет, на російському грошовому ринку продовжували використовуватись асигнації, кількість яких постійно зростала. До кінця 1810 р. в обігу було 579 373 880 рублів. Невпинно падав і їх курс щодо монети. Тоді за 1 рубль асигнаціями давали лише 25,4 коп. сріблом. Інфляційні процеси продовжували наростати, що вело до знецінення грошових заощаджень. Розміри дефіциту державного бюджету були величезними — у 1809 р. він становив 55,8 млн рублів. У цих важких умовах імператор Олександр I доручив М. Сперанському (1772—1839) підготувати проект реформування державних фінансів. 2 лютого 1810 р. цар підписав маніфест, який передбачав здійснення наступних кроків: скорочення державних видатків; припинення випуску нових асигнацій та повернення їм номінальної вартості. Для цього передбачалось розпочати їх викуп за кошти, отримані від збільшення податків, мит, цін на монопольні товари, а також від продажу частини державного майна. Для успішного результату реформи необхідно було вилучити з обігу асигнацій на суму 286 млн рублів. Однак через військові приготування Росії до війни з Наполеоном та відставку М. Сперанського на початку 1812 р. намічені заходи не були здійснені. Новий міністр фінансів Д. Гур'єв припинив реалізацію грошової реформи і відмовився від повного вилучення з обігу асигнацій. Імператорський маніфест від 9 квітня 1812 р. визнав їх законним та обов'язковим засобом платежу на всій території імперії, у тому числі на українських землях, котрі увійшли до складу Росії у 1793 та 1795 рр. Досі платіжні операції здійснювалися тут переважно у срібній монеті.

М. Сперанський

Упродовж 1812—1815 рр. для фінансування війни з Наполеоном та закордонних походів російської армії уряд здійснив нову емісію асигнацій. У 1818 р. їх кількість в обігу перевищила 836 млн рублів. Тоді ж ринок отримав купюри нового зразка. Спочатку це були 25 та 50 рублів, а у 1819 р. — 5, 10, 25, 50, 100 та 200 рублів.

Крім офіційних випусків, на ринку було також немало підроблених купюр, у тому числі й завезених військами Наполеона під час війни з Росією 1812 р. Ще на початку 1810 р. гравер головного військового керівництва французької армії Лалу отримав доручення виготовити мідні кліше для друкування російських асигнацій. З цією метою в Парижі було ство-

рено спеціальну друкарню, якою керував брат особистого секретаря Наполеона Фен. Підроблені асигнації були дуже подібними до справжніх. Різнилися вони лише тим, що при виготовленні кліше на них були допущені граматичні помилки, а підписи, замість власноручних, було видруковано. Французи підробляли переважно асигнації номіналом 25, 50 та 100 рублів. Про масштабність цієї операції свідчить те, що у 1815 р. у Варшаві було вилучено фальшивих асигнацій на суму 214 900 рублів. Всього ж упродовж 1813—1817 рр. Державний асигнаційний банк виявив підробок на суму 5 614 380 рублів. Щоб припинити поширення підроблених грошових знаків, ввезення асигнацій у Росію було заборонено.

Імператорськими указами від 1 травня та 20 жовтня 1819 р. в обіг запроваджувалися асигнації нового зразка номінальною вартістю 5, 10, 25, 50, 100 та 200 рублів з датою емісії "1819", а також 25 та 50 рублів — з датою емісії "1818". Купюри нової емісії мали нове графічне оформлення. На них вміщувались підписи керуючого банком та касира. При цьому перший з них — був віддрукований, а другий — виконувався від руки.

Курс асигнаційного рубля у 1814—1815 рр. опустився до рекордно низького рівня і становив 20 копійок сріблом. Зміцнення рубля розпочалося у 1817 р., після прийняття розробленого Міністерством фінансів "Плану фінансів", який передбачав поетапне зменшення в обігу кількості асигнацій і зрівняння їх курсу зі срібною монетою. Було створено спеціальну комісію, яка займалася ліквідацією державного боргу. Щорічно їй передавалося 30 млн рублів монетою і 30 млн рублів облігаціями державної позики. Завдяки цьому впродовж 1818—1822 рр. вдалося викупити асигнацій на суму 229 283 130 рублів, що становило 28,7 % загальної грошової маси паперових грошових знаків. Однак наслідки цієї операції очікуваних результатів не дали: курс асигнаційного рубля зріс лише на 1,4 копійки. У зв'язку з цим вилучення паперових грошових купюр було припинено, і їх кількість залишалася незмінною аж до грошової реформи 1839—1843 рр.

Російська імперія. Олександр I. Рубль. Срібло. 1822 р.

У 1823 р. міністром фінансів став Є. Канкрін, який відзначався дуже обережним ставленням до реформування державних фінансів імперії. Він відразу ж припинив вилучення асигнацій, вважаючи за недоцільне витрачати на це значні грошові засоби, отримані часто від дорогих закордонних позичок. Припинення емісії нових паперових грошей привело до певного зростання їхнього курсу. Одночасно на ринку дедалі частіше використовували золоті та срібні монети. Цьому сприяло зростання масштабів їх емісії. За Миколи I (1825—1855) емісія срібної монети була зосереджена

Міністр фінансів Є. Канкрін

на петербурзькому монетному дворі. Крім того, монету загальноросійського зразка у 1842—1857 рр. карбували у Варшаві. Набір монетних номіналів суттєво не змінився. Майже щорічно накладом у декілька мільйонів штук (наприклад, у 1830 р. — 6010 тис. шт., а у 1851 р. — 2400 тис. шт.) виготовлялись рублі та полтини. У 1827 р. замість колишніх полуполтинників розпочалось карбування монет номіналом 25 копійок. Розмінними монетами надалі залишалися 5, 10 та 20 копійок. У 1832 р. було внесено зміни до іконографії великих срібних номіналів. На їх реверсі почали позначати номінал — "МОНЕТА РУБЛЬ" тощо. Аверс, як і раніше, містив зображення державного герба та дані про вміст чистого срібла.

Карбування золотих монет регулювалося царським указом від 14 лютого 1817 р. Основною золотою монетою залишався півімперіал, який випускався з золота 917 проби вагою 6,54 г. Тоді ж було відновлено карбування наслідувань голландських дукатів. Суттєвих змін за часів Миколи I зазнало виробництво мідних монет. У 1830 р. було змінено монетну стопу. З пуда міді почали випускати монети на 36 рублів. За цими метрологічними показниками катеринбурзький та сузунський (коливанський) монетні двори карбували 1, 2, 5 та 10 копійок.

Цікава сторінка російського монетного карбування першої половини XIX ст. — емісія платинових монет. Поклади цього дорогоцінного металу розроблялися в Сибіру на рудниках, що належали родині Демидових, однак платина на той час не мала широкого застосування. Це було зумовлено, насамперед, її тугоплавкістю. З 1828 р. на Петербурзькому монетному дворі карбували монету номіналом 3, 6 та 12 рублів. Реальна вартість платинових монет, що встановлювалась залежно від ринкової вартості платини, була значно нижчою, ніж номінальна. Так, платинових 3 рублі коштували 1 рубль 63 копійки сріблом. Поширення цих монет приносило уряду значні прибутки. Однак через неприйняття платинових номіналів за кордоном їх почали масово здавати до державних кас, і 22 червня 1845 р. карбування цієї монети припинилося.

Після утворення у 1815 р. Царства Польського, наділеного широкими правами автономії, у ньому склалась своя монетно-грошова система. Вона була біметалічною, базувалася на раціо між золотом та сріблом як 1 до 15, яке відповідало загальноросійському співвідношенню між дорогоцінними металами. Грошова одиниця — польський злотий, що поділявся на 30 грошів і містив 0,1799 г золота та 2,697 г срібла. На Варшавському монетному дворі емітували з міді 1 та 3 гроші, з білону — 5 та 10 грошів, зі срібла —

1, 2, 5 та 10 злотих, із золота — 25 та 50 злотих. У 1828 р. в обіг ввійшли паперові грошові знаки — касові білети номіналом 5, 10, 50 та 100 злотих. Після придушення польського повстання 1830—1831 рр. російськими властями проводилася політика уніфікації польської та російської монетних систем. З цією метою у 1832—1841 рр. випускалися так звані польсько-російські монети з одночасним позначенням номіналу у польських грошах чи злотих та російських копійках чи рублях. Виробництво дрібних розмінних монет — 1, 3, 5 та 10 грошів — продовжувалося на старих засадах з позначенням номіналу лише у грошах. Але іконографія їх була змінена: замість польського герба, на них вміщено герб Російської імперії. Крім того, карбувалися монети вартістю 1 злотий — 15 копійок, 40 грошів — 20 копійок, 50 грошів — 25 копійок, 2 злотих — 30 копійок, 5 злотих — 3/4 рубля, 10 злотих — 1½ рубля та 20 злотих — 3 рублі. Оскільки російський уряд почав поступово обмежувати монетно-грошову автономію Царства Польського, карбування польсько-російських номіналів поетапно припинялося, замість них виготовлялися монети загальноросійського зразка. Незмінним залишалося лише виробництво білонних розмінних монет. Остаточно функціонування Варшавського монетного двору припинилося у 1867 р., а випущені ним монети вилучалися з обігу до 1 січня 1891 р.

У першій половині XIX ст. російські монетні двори емітували переважно обігову монету. Карбування пам'ятних монет велося незначними тиражами вкрай рідко. Так, у 1834 р. було випущено рубль з нагоди спорудження пам'ятника Олександру I в Петербурзі (так званий олександрійський стовп), у 1839 р. — рубль на честь побудови пам'ятного меморіалу на полі Бородінської битви та у 1859 р. — монету цього ж номіналу з приводу відкриття пам'ятника Миколі I в Петербурзі.

Стабілізація фінансового господарства Російської імперії дала змогу міністру фінансів графу Є. Канкріну розпочати проведення грошової реформи. Їй передував тривалий підготовчий період, під час якого обговорювалися проекти, підготовані членами Державної ради Грейгом, Мордвиновим, Друцьким-Любецьким, Сперанським та Канкріним. За основу (з певними поправками) було прийнято план, запропонований міністром фінансів. Першим кроком на шляху проведення реформи стало видання 1 липня 1839 р. Миколою I маніфесту "Про облаштування грошової системи". Він проголосив головною платіжною монетою срібну монету російського карбування, а незмінною монетною одиницею імперії — срібний рубль. Державні асигнації оголошувались додатковими знаками вартості, і для них встановлювався обов'язковий і незмінний курс обміну на срібну монету: 1 срібний рубль = 3 рублям 50 копійкам асигнаціями.

Було також врегульовано обіг золотої та мідної монети. Першій з них було надано обіговий курс на 3 % вищий, ніж номінальна вартість. Курс мідної монети визначався аналогічно до срібної монети та асигнацій: 1 срібна

копійка = 3,5 мідним копійкам. З 1 січня 1840 р. всі платіжні операції мали здійснювати лише срібною монетою або асигнаціями за фіксованим курсом. Повітові казначейства зобов'язувалися проводити обмін асигнацій на срібло і навпаки на суму 100 рублів сріблом чи 350 рублів асигнаціями.

Ще один імператорський указ передбачав створення з 1 січня 1840 р. депозитних кас для срібної монети. Особи, які зробили вклади, отримували білети депозитних кас. Вони випускались номіналом 3, 5, 10, 25, 50 та 100 рублів. Різні номінали білетів друкувалися на папері різних кольорів: 3 рублі — на зеленому, 10 рублів — на червоному і т. ін. Всього до кінця 1843 р. було випущено депозитних білетів на суму 31,5 млн рублів. З допомогою депозитних білетів, на 100 % забезпечених срібною монетою, уряд намагався відродити довіру до паперових грошових знаків. Їх можна було використовувати у повсякденному обігу за курсом, паритетним срібному рублю.

Російська імперія. Микола I. Кредитний білет 3 рублі. 1847 р.

Остаточною метою реформи, розпочатої у 1839 р., була заміна державних асигнацій на нові паперові гроші — кредитні білети, які мали бути лише частково забезпечені срібною монетою. Перехідною ланкою на шляху до цього повинні були стати депозитні білети, кількість яких мала дорівнювати сумі державних асигнацій, що перебували в обігу. Згодом передбачалось обміняти депозитні білети на кредитні білети. Вперше вони були випущені, згідно з імператорським маніфестом від 1 липня 1841 р., під заставу державного майна. Номінальна вартість перших кредитних білетів становила 50 рублів. Їх було випущено на загальну суму 10 млн рублів, хоча царський указ дозволяв видрукувати 30 млн рублів. Таким чином, на грошовому ринку Росії перебували три види паперових грошей: асигнації (близько 600 млн рублів), депозитні білети (30 млн рублів) та кредитні білети (10 млн рублів). Перші з них були інфляційними грішми, вартість яких становила 25 % від номінальної. Депозитні білети були своєрідними квитанціями на срібну монету, у зв'язку з чим їх вартість була стабільною. Нові грошові знаки — кредитні білети — запроваджувалися в обіг поступово і невеликими партіями. Уряд вважав за недоцільне їх знецінення, через це на перших порах вони в повному обсязі забезпечувалися срібною монетою. Це, а також незначні масштаби емісії (всього до 1843 р. було випущено кредитних білетів на суму 10 млн рублів) зміцнило становище цих грошових знаків, довіра до яких у населення була доволі високою.

Російська імперія. Микола I. Копійка. Мідь. 1844 р.

Важливе місце у грошовій реформі посідала монетна емісія. Царським указом від 30 жовтня 1840 р. для мідної монети було запроваджено нову монетну стопу. Її почали карбувати на 16 рублів з пуда, що відповідало актуальній ринковій вартості міді. Петербурзький, Катеринбурзький, Сузунський та Варшавський монетні двори випускали монети номіналом 1/4, 1/2, 1, 2 та 3 копійки. Зазнала змін іконографія мідних монет. Замість державного герба, на їх аверсі було розміщено увінчаний імператорською короною вензель Миколи I. Не реверсі містився номінал у срібних копійках, дата емісії та ініціали монетного двору.

На завершальному етапі грошової реформи, згідно з імператорським маніфестом від 1 червня 1843 р. "Про заміну асигнацій та грошових представників кредитними білетами", передбачалось запровадити в обіг кредитні білети номінальною вартістю 1, 3, 5, 10, 25, 50, а згодом ще й 100 рублів. На їх лицевій стороні вказувалася назва банкнотів — "Государственный кредитный билетъ", а також текст, який засвідчував їх вільний обмін на срібну та золоту монету. Номінал подавався арабськими та римськими цифрами, а також словами. Кожну купюру підписували керуючий банку або його заступник, директор та касир. Тут же містилися герб Російської імперії, дата емісії та номер банкноти. На звороті купюр наводилися витяги з імператорського маніфесту від 1 червня 1843 р. та зображення двоголового імперського орла. Тоді ж було запроваджено кольори кредитових білетів, які з незначними змінами використовувалися як у царській Росії, так і в радянський час: 1 рубль — жовтий, 3 рублі — зелений, 5 рублів — синій, 10 рублів — червоний і т.д. Загальний розмір емісії цих грошових знаків встановлювався на рівні 170 221 800 рублів. Вони забезпечувались усім майном держави і мали безперешкодно обмінюватися на дзвінку монету. Один кредитний рубль дорівнював 4 золотникам 21 долі чистого срібла. Для цього в Експедиції державних кредитних білетів створювався фонд золотої та срібної монети, який мав становити 1/6 від суми випущених кредитних білетів.

Обмін депозитних білетів на кредитні у співвідношенні 1:1 розпочався з 1 вересня 1843 р., а з 1 листопада — у співвідношенні 1:3,5 почали обмінювати асигнації. Без жодних обмежень обмін кредитних білетів на золоту та срібну монету проводився лише у Санкт-Петербурзі. У Москві одноразово можна було обміняти до 3 тис. рублів, а в провінційних містах — лише до 100 рублів. Саме тому цей процес розтягнувся майже на десятиліття і завершився для асигнацій 14 квітня 1851 р., а для депозитних

білетів — 1 березня 1853 р. На ринку залишилися лише державні кредитні білети, які обмінювалися на срібну монету за номінальною вартістю. Всього до 1853 р. було випущено кредитних білетів на суму 311,4 млн рублів, 40 % яких були забезпечені монетами та злитками дорогоцінних металів.

Результатом грошової реформи 1839—1843 рр., ініціатором якої був міністр фінансів Є. Канкрін, стало запровадження в Росії системи срібного монометалізму. Грошовий обіг країни стабілізувався, що сприяло економічному розвитку країни.

Позитивні тенденції на грошовому ринку, який не похитнувся під час революційних подій 1848—1849 рр. у Європі і спричиненої ними фінансової кризи, дали змогу уряду у 1849 р. змінити порядок карбування мідних монет. Країна знову повернулася до монетної стопи, при якій карбували монети на 32 рублі з пуда. Незначних змін зазнала їх іконографія. Іншими стали назви найдрібніших номіналів. Замість 1/2 та 1/4 копійки почали випускати полушку та дєнєжку, а також 1, 2, 3 та 5 копійок.

Важким випробовуванням для грошової системи, створеної у 1839—1843 рр., виявилася Кримська війна (1853—1856 рр.). Видатки на оплату воєнних потреб призвели до неймовірного збільшення державних видатків. У 1852 р. вони становили 280,3 млн рублів, а в 1856 р. — вже 619,4 млн рублів. За цей час доходи бюджету зросли з 252,4 млн рублів до 361,8 млн рублів. Пошук джерел доходів для покриття дефіциту державного бюджету проходив у несприятливій обстановці. Можливість отримання закордонних позик була мінімальною, адже основні фінансові донори Росії — Англія та Франція — перебували в стані війни з нею. Через надзвичайне зубожіння народу не було змоги й збільшити податки та інші побори в середині країни. За таких умов новий міністр фінансів П. Брок змушений був вдатися до надмірної емісії державних кредитних білетів: якщо станом на 1 січня 1853 р. їх перебувало в обігу на суму 311,4 млн рублів, то до 1 січня 1858 р. — вже 735,3 млн рублів. Уряд взяв на себе зобов'язання розпочати вилучення надмірної кількості кредитних білетів через три роки після укладення мирного договору. Однак маховик інфляції було запущено. Розпочалося підвищення цін на золото, срібло та інші товари. Наростали інфляційні явища. До 1858 р. вартість кредитного рубля впала на 20 %. З обігу зникла монета, відкарбована з дорогоцінних металів. У 1854 р. уряд змушений був припинити обмін кредитних білетів на золото, а в 1858 р. — і на срібну монету. Брок, який не справився з наростанням кризових явищ, у тому ж році був відправлений у відставку, а на його місце був призначений досвідчений фінансист, прихильник і помічник Є. Канкріна О. Княжевич, який керував Міністерством фінансів до кінця 1861 р. Усвідомлюючи кризовий стан державних фінансів і намагаючись

подолати його, новий міністр не зміг домогтися поліпшення ситуації на грошовому ринку. Низка помилкових кроків, пов'язаних з відновленням дозволу на обмін кредитних білетів на золото та ін., змусили Княжевича подати у відставку. Його наступником став М. Рейтерн, який перебував на посаді головного фінансиста держави до 1878 р. Йому вдалося на перших порах дещо поліпшити ситуацію на ринку шляхом відновлення обміну кредитних білетів на дзвінку монету, хоча він відбувався не за номінальним курсом. Так, з 1 серпня 1862 р. півімперіал обмінювався за курсом 5 рублів 60 копійок кредитними білетами, а срібний рубль — 1 рубль 8,5 копійок. Це стало можливим завдяки отриманню Росією у квітні 1862 р. закордонних позик на суму 15 млн фунтів стерлінгів. Ці гроші було використано на ліквідацію дефіциту державного бюджету, а також на збільшення обмінного фонду кредитних білетів, який зріс до 120 млн рублів. Саме тому на перших порах обмінний процес протікав успішно і мав певні позитивні наслідки. До 1 січня 1864 р. було вилучено з обігу паперових грошей на суму 77,1 млн рублів. Однак наступні події, спричинені загостренням політичної ситуації у Царстві Польському, загальмували позитивні тенденції у фінансовому господарстві імперії. З 5 листопада 1863 р. обмін кредитних білетів вкотре було припинено. Нові видатки державного бюджету, необхідні для забезпечення започаткованих імператором Олександром II (1855—1881) широкомасштабних реформ — селянської, судової, земської, військової, міської, витрати на промислове будівництво, зокрема, залізничне та ін., знову погіршили фінансовий стан у державі. Бюджетний дефіцит сягнув 20,6 %, і уряд знову був змушений запустити друкарський верстат. У 1865 р. було випущено паперових грошей на суму 43 млн рублів, а в 1866 р. — 59,5 млн рублів. Спадав курс кредитного рубля, який у 1864 р. становив 83,4 %, у 1865 р. — 81,6, а в 1866 — 76,4 % від встановленого у 1843 р. паритету до срібного рубля. У 1865 р. було припинено емісію кредитних білетів зразка 1843 р. На нових купюрах вперше зображено вензель правлячого імператора, а також портрети великих князів московських та російських царів. На 5-рублевій купюрі було вміщено погруддя Дмитрія Донського, на 10-рублевій — Михайла Федоровича Романова, на 25-рублевій — Олексія Михайловича, на 50-рублевій — Петра I і на 100-рублевій — Катерини II. Всі банкноти друкувалися на папері з водяними знаками, що поліпшувало їх захист від фальшування. Впродовж панування Олександра II вони емітувалися у парні роки (1866—1880 рр.), а за царювання Олександра III (1881—1894) — у 1882, 1884 та 1886 рр.

Лише наприкінці 60 — на початку 70-х років вдалося поліпшити економічну ситуацію в державі і досягти позитивних тенденцій у балансі доходів та видатків державного бюджету. Нагромадження золотого запасу та зростання курсу кредитного рубля давали підстави сподіватися на

оздоровлення грошового господарства країни. Станом на 1 січня 1876 р. Державне казначейство накопичило вільної готівки на суму 40,5 млн рублів. Однак несприятлива економічна ситуація в середині країни і загострення зовнішньополітичного становища зруйнували досягнення діяльності М. Рейтерна. Під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. воєнні видатки знову покривалися за рахунок емісії державних казначейських білетів. Державний борг Росії сягнув астрономічної цифри — 6 млрд рублів. Наростали інфляційні процеси. Курс кредитного рубля з 80,7 копійки золотом у 1876 р. впав до 64,8 копійки золотом у 1880 р. На ринку було нерозмінних кредитних білетів на суму близько 420 млн рублів. Держава опинилася на межі банкрутства.

З 1881 р. заходами, спрямованими на оздоровлення грошового господарства імперії, керував міністр фінансів М. Бунге — колишній професор університету св. Володимира у Києві. Він домігся припинення емісії кредитних білетів і розпочав часткове їх вилучення з обігу. Однак замість запланованої суми у 400 млн рублів до 1886 р. вдалося вилучити паперових грошових знаків лише на 87 млн рублів. Це не змінило курсу кредитного рубля, який на 1 січня 1885 р. становив 63,3 копійки золотом.

М. Бунге одним із перших поставив питання про необхідність відмовитися від системи срібного монометалізму і перейти до золотої валюти. Розпочалася підготовча робота, передусім, створення відповідного золотого запасу шляхом збільшення видобутку золота в середині країни та отримання значних іноземних позик. У 1886 р. золотий запас Росії становив 311,1 млн рублів.

Наприкінці 1886 р. Бунге пішов у відставку, однак його наступник І. Вишнєградський також був прихильником запровадження золотого монометалізму. Своїм основним завданням як міністра фінансів він вважав збільшення золотого запасу країни. Для цього він використовував всі можливі засоби. Одним з них була відмова від оплати понадбюджетних асигнувань і повне дотримання бюджетної дисципліни. Одночасно запроваджувалися нові та збільшувалися існуючі податки та платежі. При ньому Росія запровадила протекціоністську політику. Країна стала найбільшим експортером хліба та інших товарів. Додатнє торговельне сальдо у 1891 р. становило 335,8 млн рублів. Значно зріс російський золотий запас, який у 1893 р. досягнув 581 млн рублів. Значною мірою це стало можливим завдяки збільшенню обсягів іноземних позик до 1050 млн рублів у 1881—1897 рр. Все це

Міністр фінансів І. Вишнєградський

сприяло зростанню курсу кредитного рубля — з 55,7 копійок золотом у 1887 р. до 72,6 — у 1890 р. Однак на перешкоді реалізації задумів Вишнєградського щодо запровадження золотої валюти став небувалий голод, який спіткав Росію у 1891 р. Для ліквідації його наслідків з нагромаджених засобів було використано понад 160 млн рублів. Одночасно вступила в період депресії промисловість Росії.

Все це змусило важкохворого І. Вишнєградського у травні 1892 р. піти у відставку. Його наступником став С. Вітте, який очолював міністерство фінансів до 1903 р. Він був прихильником ідей свого попередника і, користуючись підтримкою імператорів Олександра III (1881—1894) та Миколи II (1894—1917), активно проводив підготовку до запровадження золотого монометалізму. У 1896 р. склалися сприятливі обставини для здійснення грошової реформи. Розмінний фонд було доведено до 500 млн рублів. Наприкінці 1897 р. золотий запас держави становив 1315 млн рублів.

Міністр фінансів С. Вітте

Важливе місце у реформуванні грошової системи Російської імперії належало питанням монетного карбування. У другій половині XIX ст. єдиним емісійним центром став Петербурзький монетний двір, де було зосереджено виробництво мідної, срібної та золотої монети. До 1876 р. функціонувала ще Катеринбурзька монетарня, де продукували мідну монету. Потреба у розмінній монеті часто змушувала уряд замовляти її за кордоном. Так, у 1861 р. на Паризькому та Страсбурзькому монетних дворах було відкарбовано російських монет номіналом 10, 15 та 20 копійок на суму 7 млн рублів. У 1896 р. у Парижі карбували 25, 50 копійок та рубль, а у 1897—1899 рр. на Паризькому та Брюссельському монетних дворах велася емісія монет вартістю 1 рубль та 50 копійок. У 1896—1897 рр. російські мідні монети (крім 5 копійок) випускалися в Англії.

Упродовж цього періоду набір російських монетних номіналів залишався незмінним. З міді карбували 1/4, 1/2, 1, 2, 3 та 5 копійок; зі срібла — 5, 10, 15, 20, 25, 50 копійок та 1 рубль; із золота — 3, 5 та 10 рублів. У 1867 р. метрологічні параметри мідної монети було змінено. Її почали карбувати на суму 50 рублів з пуда. Змінилось іконографічне оформлення мідних номіналів. На аверсі 1/2 та 1/4 копійки вміщено вензель імператора, на

Російська імперія. Микола II. 3 копійки. Мідь. 1893 р.

реверсі — позначення номіналу, дати та місця емісії. На аверсі решти мідних номіналів — державний герб Російської імперії, напис "Медная россійская монета" та словесне позначення номіналу. Таке оформлення мідних монет залишалося незмінним до 1917 р.

Зазнали певних змін і розмінні срібні монети. З 1867 р. вони стали білонними. 5, 10, 15 та 20 копійок почали карбувати зі срібла 500-ї проби. До того вони випускалися зі срібла 868-ї проби, а в 1859—1866 рр. — 750-ї. Їхнє оформлення впродовж XIX ст. залишалося незмінним. На аверсі — двоголовий орел та ініціали мінцмайстра; на реверсі — позначення номіналу, дата та місце емісії. Банківське срібло — 25, 50 копійок та 1 рубль — карбували з металу 868-ї проби, а з 1886 р. — 900-ї проби. При цьому метрологічні показники рубля залишалися незмінними ще з середини XVIII ст. — 4 золотники 21 доля (18 г) чистого срібла. З 1886 р. на аверс великих срібних монет було повернено портретне зображення імператора, яке не поміщалося на них від часів Катерини II. На реверсі залишились державний герб, номінал та дата карбування. На гурті містилась інформація про вміст чистого срібла в монеті, а також ініціали мінцмайстра чи окремі знаки закордонних монетних дворів (наприклад, одна зірка на продукції Паризького монетного двору, дві зірки — Брюссельського).

Як і в попередній період, в Росії рідко випускалися пам'ятні монети. У 1883 р. та 1896 р. були відкарбовані рублі з нагоди коронації Олександра III та Миколи II, у 1898 р. та 1912 р. — з приводу відкриття пам'ятників Олександру II та Олександру III. Невеликими тиражами були випущені рублі до 100-річчя перемоги у Вітчизняній війні 1812 р. та 200-річчя битви біля мису Гангут. Лише монета цього ж номіналу з нагоди 300-річчя династії Романових, яке урочисто святкувалося у 1913 р., була виготовлена великим тиражем — близько 1,5 млн шт.

Золотомонетне карбування другої половини XIX ст. представлене головним чином півімперіалами, які випускалися великими, часто кількамільйонними тиражами (наприклад, у 1863 р. — 7,2 млн шт.; у 1875 р. — 5 млн шт.; у 1889 р. — 4,2 млн шт.). У 1868 р., після протесту уряду Нідерландів, було припинено випуск наслідувань голландських дукатів, на яких з 1850 р. незмінно поміщали дату "1849". Замість них у 1869—1885 рр. карбували монету номіналом 3 рублі, метрологічно наближену до дукатів. У 1886 р. зазнали змін метрологічні показники та іконографія золотих монет. Імперіали та півімперіали почали карбувати з металу 900-ї проби. При цьому вага імперіала становила 12,903 г, що відповідало французькій золотій 40-франковій монеті. Іконографія золотих монет була такою ж, як і срібних.

У процесі підготовки до запровадження золотої валюти використанню та карбуванню золотих монет відводилась особлива роль. Першим етапом реформи став дозвіл на проведення ними платіжних операцій. Закон від

8 травня 1895 р. передбачав використання півімперіалів — 5 рублів за курсом 7 рублів 50 копійок, а імперіалів — 10 рублів за курсом 15 рублів. Вартість кредитного рубля було встановлено на рівні 1/15 імперіала. З 24 травня 1895 р. установам Державного банку було дозволено купувати золоту монету за таким курсом. Фактично цей крок означав запровадження обміну кредитних білетів на золото. Наступні укази — від 20 липня та 8 листопада — передбачали дозвіл на відкриття банківських платіжних рахунків у золоті та сплату податків та інших платежів у золотій монеті. Важлива роль у ході запровадження золотої валюти належала емісії монет з позначенням номіналу у 7 рублів 50 копійок та 15 рублів. Вони карбувалися лише у 1897 р., але великими тиражами — 16 млн 829 тис. та 11 млн 900 тис. шт. Імператорський указ від 3 січня 1897 р., який дозволяв емісію золотих монет перехідного типу, законодавчо оформив девальвацію російського рубля. Надалі він мав містити 17,424 долі чистого золота. У цьому ж році розпочалося карбування монет номіналом 5 рублів, що відповідало 1/3 імперіала. З 1898 р. петербурзький монетний двір здійснював широкомасштабну емісію 10-рублевих монет.

Наступний крок на шляху здійснення грошової реформи — указ від 29 серпня 1897 р., який регулював емісію кредитних білетів. Державний банк мав право випускати лише паперові грошові знаки з золотим забезпеченням. При цьому до 600 млн рублів воно мало становити 50 %, а понад цю суму — 100 %. Надалі на кредитних білетах вміщувався напис, що засвідчував зобов'язання держави щодо вільного обміну кредитних білетів на золоту монету, а також вказував золотий вміст рубля.

Зміни, що відбулися внаслідок здійснення грошової реформи, змусили уряд відкоригувати монетний статут. Його нова редакція була схвалена Миколою II 7 червня 1899 р. Державною грошовою одиницею проголошувався золотий рубль, що містив 17,424 долі щирого золота. Дозволялось карбування золотої монети як із казенної сировини, так і з металу, що належав приватним особам. Срібна та мідна монета оголошувались допоміжними засобами обігу, обов'язковими до прийому при здійсненні фінансових операцій на суму до 25 рублів — банківським сріблом, і до 3 рублів — білонною та мідною монетою. Загальна кількість емісії срібної монети не повинна перевищувати суму з розрахунку 3 рублі на кожного мешканця імперії. Цей документ визначав метрологічні параметри мідної та срібної монети.

Політичне зближення Росії з Францією, від фінансового сприяння якої значною мірою залежав успіх грошової реформи, спричинило появу різноманітних проектів грошово-монетних змін. Так, була пропозиція змінити назву російської грошової одиниці на "рус", що мав відповідати французькому франкові. Були навіть відкарбовані пробні монети номіналом 5, 10 та 15 "русів". З метою зближення російської та французької валют у 1902 р.

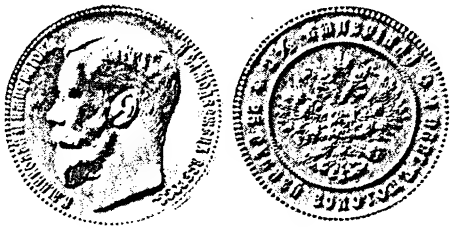

Російська імперія. Микола II. 25 рублів. Золото. 1908 р.

було виготовлено незначну кількість монет з подвійним позначенням номіналу "37½ рубля — 100 франків". Ще раніше, у 1876 р., виготовили 100 шт. золотих монет номіналом 25 рублів, що відповідало 100 французьким франкам. Подібна емісія була повторена у 1896 та 1908 рр.

У ході реалізації грошової реформи велика увага приділялася впорядкуванню емісії кредитних білетів. Упродовж перших років після проведення грошової реформи на ринку перебували знаки вартістю 1, 3, 5, 10 та 25 рублів зразка 1887 р. Їх зовнішнє оформлення суттєво відрізнялося від купюр зразка 1866 р. Так, на 25-рублевій купюрі вперше було вміщено водяний знак із зображенням Олександра II, а також постать жінки у вбранні княжих часів, яка символізувала Росію.

У ході грошової реформи у 1898 р. в обіг було запроваджено нову серію державних кредитних білетів номіналом 1, 3, 5 та 10 рублів, а в 1899 р. — 25 рублів, що зовнішнім виглядом не відрізнялися від емісії 1887 р. Одночасно на ринку з'явилися нові банкноти. У 1898 р. були виготовлені білети по 100 та 500 рублів, а в 1899 р. — 50 рублів. 50-рублева купюра містила зображення Миколи I, 100-рублева — Катерини II, а 500-рублева — Петра I. Новою практикою стало вміщення на банкнотах лише першого року емісії купюр даного зразка. Так, однорублеві купюри аж до 1917 р. випускалися з датою "1898". Дату їх виготовлення можна приблизно визначити лише за вміщеними на них підписами керуючих Державним банком. До 1903 р. цю посаду обіймав Е. Плєскє, у 1903—1909 рр. — С. Тімашов, у 1910—1912 рр. — А. Коншин, 1912—1917 рр. — І. Шипов. Купюри емісій, випущених до грошової реформи 1895—1897 рр., були вилучені з обігу у 1902 р. У 1905 р. з'явилися кредитні білети з новим іконографічним оформленням, і розпочався обмін купюр. У цьому році були виготовлені грошові знаки вартістю 3 рублі, у 1909 р. — 5, 10 та 25 рублів, у 1910 р. — 100 рублів, а у 1912 р. — 500 рублів. Усього станом на 1914 р. було випущено кредитних білетів на суму 1664,7 млн рублів (69,3 % загальної грошової маси). З них 28,6 % становили 100-рублеві купюри, 17,9 % — 10-рублеві, 17,5 % — 25-рублеві, 16,3 % — 5-рублеві, 13,8 % — 3-рублеві, 4,9 % — 500-рублеві, 0,8 % — 50-рублеві, 0,2 % — 1-рублеві. Тоді ж в обігу перебувало золотої монети на суму 494,2 млн рублів (20,6 % загальної грошової маси), банківського срібла — 122,7 млн рублів (5,1 % загальної грошової маси), а також білонної та мідної монети — 121,2 млн рублів (5 % загальної грошової маси).

Однією з причин появи нових грошових знаків були зміни, що відбувалися у мистецтві на зламі століть: на зміну романтизму, з його прив'яза-

ністю до традицій допетровської Росії, прийшов модерн. На кредитних білетах високих номіналів вміщувались парадні портрети імператорів: на 25 рублях — Олександра III, на 50 — Миколи I, на 100 — Катерини II, на 500 — Петра I. Для дрібних купюр було залишено традиційні кольори: коричневий —для однорублевих, зелений — для трирублевих, синій — для п'ятирублевих, червоний — для десятирублевих.

Проведення грошової реформи було бездоганним. Вже у 1898 р. грошовий обіг імперії на 33 % обслуговувала золота монета, на 10 % — срібна. Золоте забезпечення рубля становило у 1898 р. — 118,6 %, у 1899 р. — 139 %, а у 1904 р. — навіть 144,3 %. Лише події російсько-японської війни 1904—1905 рр. та революції 1905—1907 рр. суттєво погіршили стан державних фінансів, але не знищили набутків грошової реформи 1895—1897 рр. Міністрам фінансів В. Коковцову (1904—1914 рр., з перервою у 1905—1906 рр.) та І. Шипову (1905—1906 рр.), значною мірою завдяки іноземним запозиченням, вдалося зберегти вільний обмін кредитних білетів на золоту монету.

З самого початку Першої світової війни 1914—1918 рр. система золотого монометалізму, запроваджена в Росії внаслідок грошової реформи 1895—1897 рр., зазнала краху. 27 липня 1914 р. Микола II видав указ про призупинення обміну кредитних білетів на золоту монету. Одночасно було відмінено емісійний закон 1897 р., який не дозволяв Державному банку здійснювати надмірну емісію паперових грошових знаків без золотого забезпечення. На покриття воєнних видатків банк отримав дозвіл випустити незабезпечених кредитних білетів на суму 1200 млн рублів. Росія вступила в новий період історії грошового обігу.

Література

Базилевич К. В. Денежная реформа Алексея Михайловича и восстание в Москве в 1662 г. — Москва-Ленинград, 1936.

Борщак І. Franco-ukrainica XVII—XIX вв. // Стара Україна. — 1924. — № 7—8.

Козубовський Г. А. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. // Магістеріум. Вип. 6. Археологічні студії. — Київ, 2001.

Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — Київ, 1971.

Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. — Київ, 1981.

Котляр М. Ф. Чи карбував Богдан Хмельницький власну монету?// Українська нумізматика і боністика. — 2000. — № 1.

Крип'якевич І. П. Монети Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка // Стара Україна. — 1924. — № 1.

Крип'якевич І. Український державний скарб за Богдана Хмельницького // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. — 1920. — Т. CXXX.

Малышев А. И., Таранков В. И., Смиренный И. Н. Бумажные денежные знаки России и СССР. — Москва, 1991.

Петровський М. Чи існувала в Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького? // Записки історичної секції Всеукраїнської Академії Наук. — 1925. — Т. 19.

Русский рубль. Два века истории XIX—XX вв. — Москва, 1994.

Рябцевич В. Н. Российско-"польские" монетные эмиссии эпохи Петра I. — Тольятти, 1995.

Северин Г. М. Золотые и платиновые монеты Российской империи 1701—1911. — Москва, 2001.

Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. — Одесса, 1923.

Слабченко М. Чи була в Гетьманщині своя монета? // Записки історичної секції Всеукраїнської Академії Наук. — 1926. — Т. 20.

Спасский И. Г. Русская монетная система. — Ленинград, 1970.

Спасский И. Г. Русские государственные награды 1654 г. для войска Богдана Хмельницкого // Сообщения Государственного Эрмитажа. — 1958. — Вып. 14.

Спасский И. Г. Талеры в русском денежном обращении. — Ленинград, 1960.

Шугаєвський В. До питання про грошовий обіг в Україні в XVII віці (Чи була в Україні власна монета?) // Записки історичної секції Всеукраїнської Академії Наук. — 1925. — Т. 19.

Шугаевский В. А. Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII веке. — Чернигов, 1918.

Шугаєвський В. Чи була в Україні в XVII ст. власна монета? // Записки історичної секції Всеукраїнської Академії Наук. — 1926. — Т. 21.

Korczyńska E., Paszkiewicz B. Mennictwo XIX—XX wieku. Zarys mennictwa europejskiego. — Kraków, 1989.

Розділ 7

ГРОШОВИЙ ОБІГ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII — НА ПОЧАТКУ XX ст.

§1. Монетний ринок Галичини, Буковини та Закарпаття в умовах австрійського панування (друга половина XVIII — перша половина XIX ст.)

У другій половині XVIII ст. на політичній карті Європи відбулися значні зміни. Внаслідок наростання кризових явищ у всіх ділянках політичного та соціально-економічного життя Речі Посполитої, які почали проявлятися ще з середини попереднього століття, перестала існувати ця колись могутня польсько-литовсько-руська поліетнічна федеративна держава. Величезні території, які входили до її складу, були поділені поміж сусідами — Росією, Австрією та Пруссією. Внаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795) більшість українських земель — Київщина, Брацлавщина, Поділля та Волинь — була включена до складу Російської імперії, а західноукраїнські землі — Руське та Белзьке воєводства — у 1772 р. потрапили під панування австрійських Габсбургів. Ще раніше (з XVI ст.) вони разом з іншими землями Угорського королівства заволоділи Закарпаттям, а в 1774 р. до складу Австрії відійшла також Буковина. До 1849 р. Галичина та Буковина перебували у складі однієї з австрійських провінцій — Королівства Галичини та Лодомерії (згодом Буковину було виділено в окремий коронний край). Закарпаття входило до складу угорської частини монархії Габсбургів і було ізольованим від решти західноукраїнських земель.

Основи грошової системи, яка утвердилась у володіннях австрійських Габсбургів, були закладені ще у XVI—XVII ст. У 1690 р. у м. Ляйпціг (Саксонія) кілька південнонімецьких держав уклали монетну угоду, яка визначала монетну стопу та співвідношення між монетними номіналами. Однак збільшення фінансових видатків для покриття дефіциту державного бюджету під час війни за так звану австрійську спадщину, які перевищили 260 млн гульденів, змусили Австрію у 1747 р. вийти з ляйпцігської

монетної угоди і провести грошову реформу, ініціатором якої виступив граф Фрідріх Вільгельм фон Гаугвітц. 7 жовтня 1750 р. було видано новий монетний статут, який регламентував карбування монет в австрійських володіннях. Основною грошовою одиницею було встановлено "рейнський флорин" (нім. *Rheinisch Florin — r.fl*; польськ. *złoty reński*; укр. *золотий ринський*). Передбачалась емісія 10 талерів або 20 гульденів з кьольнської вагової марки срібла (233,8123 г). У 1753 р. цю монетну стопу запровадила також Баварія, яка уклала з Австрією монетну конвенцію. З 1760 р. до неї приєдналась низка держав південно-західної Німеччини, а в 1765 р. — Річ Посполита. Надалі конвенційний талер складався з двох гульденів, кожен з яких містив 60 крейцерів, 480 пфенігів чи 960 гелерів. Два конвенційних талери дорівнювали золотому дукату, який містив 3,44 г чистого золота. На монетних дворах карбували переважно одно- та чотиридукатівки. Із золотих номіналів випускали також соверени, які відповідали трьом дукатам. В обігу перебували монети вартістю 1/2, 1, 2 та 4 соверени.

Основною срібною обіговою монетою Австрії був гульден, який містив 11,693 г чистого срібла. Крім цього, монетні двори у різних частинах обширних габсбурзьких володінь емітували талери вагою 28,14 г (23,387 г чистого срібла), 1/4 талера (5,847 г чистого срібла), 20 крейцерів — 1/3 гульдена (3,898 г чистого срібла), 17 крейцерів (3,313 г чистого срібла), 10 крейцерів (1,949 г чистого срібла), 7 крейцерів (1,364 г чистого срібла), 5 крейцерів (0,975 г чистого срібла), 3 крейцери — гріш (0,585 г чистого срібла), 1½ крейцера — полтура (0,234 г чистого срібла) та 1 крейцер (0,156 г чистого срібла). Крім конвенційних талерів, в обігу перебували так звані кроненталери, які містили 25,58 г чистого срібла, а їх вартість було визначено на 2½ гульдена. Випускались також 1/2 та 1/4 кроненталера. При цьому номінали від талера до 1/4 талера вважалися повновартісними (курентними) монетами, а всі інші — розмінними. Зауважимо, що в угорській частині монархії срібний гульден дорівнював 100 денаріям або 40 полтурам (1 полтура = 2½ угорського денарія).

Постійні потреби уряду у значних грошових коштах спонукали його до збільшення обсягів карбування мідної монети. Її випуск регламентувався імператорським патентом 1760 р. З міді випускали монету номіналом 1, 3/4 (грешль), 1/2 та 1/4 крейцера. Для угорських земель карбували також полтуру. З 1765 р. мідна монета стала основним розмінним засобом обігу. Тоді ж було вилучено найдрібніші срібні монетні номінали. Виробництво мідної монети було значно дешевшим, ніж емісія срібних номіналів. Прибуток уряду становила різниця між номінальною вартістю монети та затратами на її виготовлення. Метрологічні показники австрійських мідних монет виявилися доволі високими. Прагнучи збільшити розмір прибутків, отримуваних від карбування монет, уряд у 1779 р. провів

редукцію їх ваги на третину. У 1784 р. монети, випущені за старою стопою, були вилучені з обігу.

У другій половині XVIII ст. на території габсбурзьких володінь функціонувало 20 монетарень. Окремі з них, наприклад, віденська чи кремніцька, працювали майже безперервно, інші — мантуанська чи смольницька — діяли періодично. Оформлення більшості номіналів було однотипним. На аверсі — зображення імператора чи його співправителя, на реверсі — державний герб, номінал, дата та місце карбування. Інколи на реверсі срібних монет бачимо мотто (девіз) даного правителя. Легенди монет, за винятком номіналу, виконані латинською мовою. За часів панування Марії Терезії (1740—1780) та її чоловіка Франца I (1745—1765) на одній половині монетної емісії вміщувався портрет імператриці, на другій — імператора. Після смерті Франца I ця пропорція зазнала змін. На одній третині надалі містився портрет Марії Терезії, на другій — її старшого сина та співправителя Йосифа II (1765—1790), на третій — портрет покійного імператора з незмінним датуванням "1765" (дата смерті імператора). Реальну дату емісії монет вказували почерговим розміщенням на них літер латинського алфавіту.

Австрійська імперія. Марія Терезія. Талер. Срібло. 1776 р.

Неможливість покриття повновартісною монетою всезростаючих видатків при значному дефіциті державного бюджету змусила уряд запровадити в обіг паперові грошові знаки. Ініціатором цього був граф Людвіг фон Цінцендорф, який запропонував, замість звичних примусових позик, випустити державні облігації, які мали без обмежень прийматися при здійсненні державних платежів. Емісію цих грошових знаків — банківських записок, які отримали назву банкоцетлі (*Banco-Zettel/Banknoten*), здійснював Віденський міський банк. Перша масова емісія банкоцетлів відбулася 1 липня 1762 р. на загальну суму 12 млн гульденів. Її здійснено купюрами, номінальна вартість яких становила 5 та 100 гульденів. Згодом на ринку з'явилися нові емісії цих грошових знаків: у 1771 р. — на суму 6,7 млн гульденів, у 1784 р. — на суму 20 млн гульденів, у 1796 р. — на суму 35 млн гульденів. Одночасно розширювався асортимент номіналів. На ринку з'явилися купюри вартістю 10, 25, 50, 500 та 1000 гульденів. При здійсненні платежів до державних кас дозволялося 50 % суми сплачувати банкоцетлями, а другу половину — монетами. При проведенні банківських операцій 1/3 суми можна було сплачувати паперовими грошовими знаками. Банкоцетлі, кількість яких чітко регулювалася, на перших порах без обмежень обмінювалися на срібну монету. Для цього було створено так званий габсбурзько-лотаринзький фонд Франца I, кошти

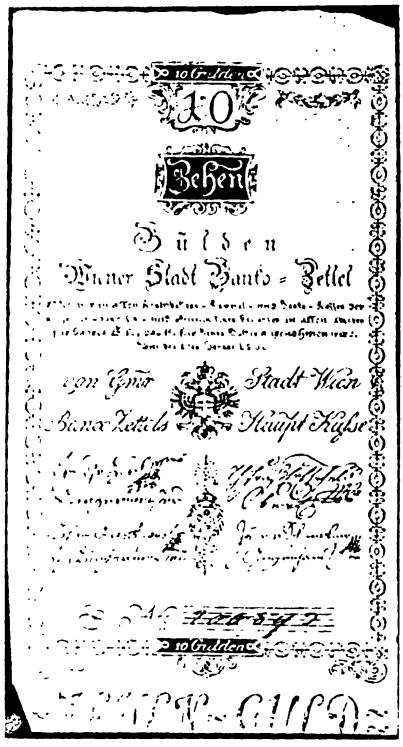

Австрія. Банкоцетль. 10 гульденів. 1800 р.

якого використовувалися для вилучення з обігу і знищення надмірної кількості паперових купюр. Сфера обігу банкоцетлів дедалі більше розширювалася: якщо спочатку їх приймали лише у Відні, то з часом — державні каси у всіх провінціях імперії. У 1785 р. банкоцетлі ввійшли в обіг на території Трансільванії та Галичини і Лодомерії. У головних містах цих провінцій — Германштадті (нині м. Сібіу в Румунії) та Львові були створені пункти обміну паперових грошей на металеві.

З огляду на зростання грошових видатків, особливо воєнних (лише впродовж 1795—1802 рр. кількість паперових грошових знаків з 35 млн гульденів зросла до 337 млн гульденів), і збільшення дефіциту державного бюджету імперії, що в 1811 р. перевищив 1 млрд гульденів, який уряд намагався погасити надмірною емісією банкоцетлів, вони дедалі більше знецінювалися. Курс гульдена банкоцетлями перестав бути паритетним гульдену срібною чи мідною монетою. Якщо у 1799 р. лаж (надбавка при обміні банкоцетлів на дзвінку монету) становив лише 8 %, у 1802 р. — 22 %, у 1809 р. — 196 %, то в 1811 р. за 100 гульденів конвенційною монетою давали вже 833 гульдени банкоцетлями. Гостра нестача срібної монети спричинила емісію паперових грошових знаків номіналом 1 та 2 гульдени, які з'явилися на ринку у 1800 р., а в 1805 р. — ще дрібніших купюр вартістю 3, 6 та 15 крейцерів.

Після входження Галичини до складу Австрії тут було проведено обмін польської монети на австрійську. При цьому польський злотий, відкарбований після грошової реформи Станіслава Августа Понятовського 1766 р., був прирівняний до 15 австрійських крейцерів, а польський мідний гріш — до трьох півкрейцерів. Для полегшення обмінної операції австрійські власті у 1774 р. відкарбували на монетному дворі у м. Смольнік (нині Словаччина) значну кількість мідних шилінгів, які мали відповідати польським шелягам. На їх аверсі було зображено герб Королівства Галичини та Лодомерії, на реверсі — позначення номіналу, дати та місця карбування. З цією ж метою впродовж 1775—1777 рр. на Віденському монетному дворі випускалися срібні монети номіналом 15 та 30 крейцерів. З віденської марки срібла (280,006 г) карбували 96 штук 15-крейцерівок або 48 штук 30-крейцерівок. На аверсі цих монет вміщено погруддя імпе-

ратриці Марії Терезії та її титулатура, до якої включено титул "GALICIAE LODOMERIAE REGINA" (королева Галичини та Лодомерії). Аверс монет цього типу містить увінчаний королівською короною гербовий щит з гербами Королівства Галичини та Лодомерії, номінал, дату емісії та продовження титулатури імператриці. Емісія цих перехідних монет, покликаних полегшити обмін польської монети на австрійську, виконала своє значення, і патентом імператора Йосифа II від 26 квітня 1787 р. обіг польської монети на території Галичини та Буковини було заборонено.

Ще одна емісія регіональних монет, призначених для грошового ринку Галичини, була здійснена у 1794 р. Для потреб австрійського військового корпусу, який розміщувався в Галичині, куди скеровувався на придушення польського національно-визвольного повстання під керівництвом Тадеуша Косцюшко, Віденський монетний двір відкарбував мідні монети номінальною вартістю 1 та 3 польських гроші, а також пробну серію срібних монет вартістю 6 польських грошів. Курс цих монет було встановлено на рівні 1/2, 1½ та 3 австрійських крейцери.

Крім загальноавстрійських емісій та регіональних випусків, здійснених для Королівства Галичини та Лодомерії, на грошовому ринку цієї провінції перебували локальні монети інших габсбурзьких володінь. Насамперед, угорські (обол, денар та полтура) та чеські (грешль) монети, сольдо Герца та Градіски, ломбардсько-венеціанські (кратні та фракції чентезімі, кваттріно, сольдо, скудо, ліри, соверена) та австро-нідерландські (ліард, кронталер, соверен) емісії. Регіональні випуски, крім номіналів, що метрологічно дорівнювали загальноімперським випускам, мали засвідчувати певну самостійність тих чи інших провінцій, забезпечувати потреби регіонального грошового господарства в ході їх поетапного входження до загальноавстрійського фінансового господарства.

Відразу ж після входження Галичини та Буковини до складу Австрії були прийняті імператорські патенти, які регулювали правила обігу та визначали ринковий курс різноманітних монет, що використовувалися населенням цих провінцій. Патент від 14 січня 1775 р. та аналогічні документи, видані у наступні роки, свідчили, що у 1770—80-х роках в імперії паралельно використовувалися загальнодержавні та регіональні австрійські випуски, а також польські, російські, турецькі та інші монети. З іноземних випусків найбільш поширеними були талери численних німецьких держав, насамперед, конвенційні баварські талери Максиміліана Йосифа та Карла Теодора. Нідерландські талери (альбертусталери, патагони, рійксдаальдери тощо) оцінювалися по 2 гульдени 3 крейцери, російські рублі першої половини XVIII ст. — по 1 гульдену 45 крейцерів, а монети цього ж номіналу, відкарбовані за часів панування Катерини II, — по 1 гульдену 30 крейцерів. Вартість турецьких курушів (левенталерів) було встановлено на рівні 1 флорина 20 крейцерів, а рагузьких ректорталерів — 1 флорина 24 крейцерів.

З огляду на необхідність значної суми готівки для покриття видатків у війнах з революційною Францією, австрійський уряд змушений був запровадити в обіг з 20 квітня 1795 р. нові розмінні монети номіналом 6 та 12 крейцерів. Згідно з патентом від 1 серпня 1800 р., розпочалося карбування ще й 24-крейцерових монет. Цих так званих місцевих або крайових монет з низькопробного срібла 250-ї проби було випущено на суму 120 млн гульденів, що принесло уряду економію коштів на суму бл. 70 млн гульденів. Попри адміністративний примус, населення відмовлялося приймати ці маловартісні монети, і уряду, відповідно до положень патенту від 20 серпня 1801 р., довелося вилучити їх з обігу. Однак уже в наступному році знову розпочалося карбування низькопробних монет, правда, значно важчих, номіналом 7 крейцерів. У 1807 р. їх вартість було знижено до 6 крейцерів, а в 1809 р. семикрейцерові монети вилучено з обігу. Поліпшити ситуацію на грошовому ринку мала також емісія мідних монет номіналом 3 крейцери. Згідно з імператорським патентом від 10 липня 1799 р., їхня монетна стопа була встановлена на рівні 164 гульдени з віденського центнера міді (56 кг). Однак вже патенти від 21 грудня 1799 р. та 1 серпня 1800 р. змінили ці метрологічні показники. На монетних дворах у Відні, Празі, Кремниці, Зальцбурзі, Карлсбурзі, Халлє, Надьбаньї та Смольнику розпочалося карбування мідних монет номіналом 1/4, 1/2, 1, 3 та 6 крейцерів за стопою 213 гульденів 20 крейцерів з віденського центнера міді. Загальний розмір емісії становив 10 млн гульденів. І все ж нестача "дзвінкої" монети ставала дедалі відчутнішою, а частка паперових грошових знаків постійно зростала.

Австрійська імперія. Франц II. 30 крейцерів. Мідь. 1807 р.

Певною спробою стабілізації грошового господарства став випуск, згідно з імператорським патентом від 18 грудня 1806 р., мідних монет номіналом 15 та 30 крейцерів. Вони з'явилися на ринку у 1807 р. як монетне забезпечення банкоцетлів, що стало причиною їх швидкого знецінення. Вже в березні цього ж року за 100 гульденів конвенційною монетою платили 150 гульденів мідними банкоцетлями.

Гостра потреба монетних дворів імперії у сировині стала причиною вилучення з обігу монет номіналом 17 та 7 крейцерів. Згідно з патентом від 17 вересня 1807 р., для проведення цієї операції відводився лише один місяць, після чого за 17 крейцерів державні каси сплачували 15 крейцерів, а за 7 крейцерів — 6 крейцерів обіговою монетою. Загальна кількість монетно-грошової маси на території Королівства Галичини та Лодомерії у 1809 р. сягнула 2200 тис. гульденів, у тому числі 10 тис. голландських та 37 220 австрійських дукатів.

Величезні воєнні видатки Австрійської імперії у війнах з наполеонівською Францією, які сягнули суми 355 млн гульденів, поставили країну на межу банкрутства. Не поліпшило ситуації й зростання масштабів карбування мідної монети зразка 1800 р. до 140 млн гульденів, замість запланованих 10 млн. Адже одночасно непомірно зростала емісія нічим не забезпечених паперових грошових знаків, кількість яких у березні 1811 р. становила 1060 млн гульденів. Розпочалося стрімке зростання цін, зубожіння населення, в суспільстві наростало невдоволення бездіяльністю уряду.

За цих обставин уряд змушений був оголосити банкрутство імперії. Міністр фінансів граф Йозеф Валліс запропонував провести грошову реформу, засади якої містились у патенті імператора Франца I (1792—1835) від 18 лютого 1811 р. В країні було запроваджено так звану віденську валюту (*Wiener Wahrung, W.W.*). Першим кроком реформи стало здійснення девальвації банкоцетлів та пов'язаних з ними мідних монет. При їх обміні на нові — так звані викупні або обмінні білети (*Einlosungsschein*) — власники за 100 гульденів банкоцетлями отримували 20 гульденів новими грошовими знаками. Як бачимо, уряд використав співвідношення 1 до 5, хоча правильніше було 1 до 8. Перший варіант був вигіднішим через спрощення розрахункових операцій, а також можливість подальшого використання (протягом певного періоду) паперових грошових знаків попередніх емісій. В імператорському патенті визначався розмір емісії викупних білетів — не більше 250 млн гульденів, однак вже у 1815 р. на ринку функціонувало понад 450 млн гульденів.

Однією з проблем, що виникли в результаті грошової реформи, була нестача розмінних грошових знаків та монет. Для її подолання при проведенні незначних фінансових операцій було дозволено до 31 жовтня 1812 р. використовувати банкоцетлі найдрібніших номіналів — 1 та 2 гульдени, а також мідну монету попередніх емісій. При цьому мідні банкоцетлі 1807 р. були переоцінені відповідно до співвідношення 1:5 (30 крейцерів до 6 крейцерів, а 15 — до 3 крейцерів віденської валюти 1812 р.). Переоцінені були також 3 та 1 крейцер 1800 р., відповідно до 2 та 1 крейцера нової валюти. Монети вартістю 6, 1/2 та 1/4 крейцера не переоцінювалися. Одночасно на імперських монетних дворах розпочалося карбування мідних монет номіналом 3, 1, 1/2 та 1/4 крейцера у віденській валюті. Значні масштаби цієї емісії дали змогу на певний період задовольнити потреби грошового ринку у розмінній монеті.

Через хибно обране обмінне співвідношення банкоцетлів та викупних білетів, недостатнє покриття останніх дзвінкою монетою, неспроможність уряду ліквідувати дефіцит державного бюджету та інші причини можливості грошової реформи 1811—1812 рр. в повному обсязі використані не були. Продовження війни з Наполеоном і нове зростання воєнних видатків

змусили уряд, згідно з патентом від 16 квітня 1813 р., розпочати емісію еквівалентних викупним так званих антиципаційних білетів (*Anticipacionsscheine*), яких до 1816 р. було випущено на суму понад 470 млн гульденів.

Лише переможне завершення наполеонівських воєн та отримання контрибуцій від Франції дало змогу австрійському урядові розпочати оздоровлення державних фінансів. Міністр фінансів граф Стадіон, прагнучи зменшити надмірну кількість паперових грошових знаків, наприкінці 1815 р. розпочав поетапне вилучення їх з обігу. Однак виділених для цієї операції коштів (69 млн гульденів з французьких контрибуцій) виявилося замало, тому вона не дала бажаних наслідків. Наступним важливим кроком стало відновлення з 1 червня 1816 р. карбування монети за конвенційною стопою. Тоді ж засновано Привілейований Австрійський Національний Банк, який був акціонерним товариством. Імператорський патент проголошував незалежність Банку від держави. Його головне завдання — подолання інфляційних процесів шляхом емісії банківських нот (банкнот), на які до 1842 р. мали обміняти викупні та антиципаційні білети і решту банкоцетлів. Банкноти Привілейованого Австрійського Національного Банку мали номінальну вартість 5, 10, 25, 50, 100, 500 та 1000 гульденів. На ринку вони використовувалися без примусового курсу. Банкноти першої емісії перебували в обігу до 1858 р. Обмін купюр розпочався з 1 липня 1816 р. Для обміну паперових грошей попередніх емісій використовували також срібні монети номіналом 3, 5, 10 та 20 крейцерів. Одночасно розпочалося карбування нових мідних монет вартістю 1/4, 1/2 та 1 крейцер, які використовувалися для викупу мідних банкоцетлів 1807 р. та викупних монет 1812 р. Відтоді і до 1851 р. серія мідних номіналів 1816 р. з незмінним зовнішнім оформленням у великій кількості карбувалася на монетних дворах у Відні, Кремніці, Карлсбурзі, Нагибаньї, Смольніку та Сіклові (Оравічи). І все ж, незважаючи на певні позитивні тенденції, ситуація на грошовому ринку залишалася нестабільною. Ажіо при обміні паперових грошових знаків на повновартісну срібну монету не зменшилося. За цих умов уряд вдався до проведення девальвації, якій передувало поширення державної позики. Між викупними та антиципаційними білетами і конвенційною монетою було встановлено співвідношення 1:2,5. Тобто, 10 гульденів викупними білетами обмінювалися на 4 гульдени конвенційною монетою, а за 100 гульденів банкоцетлями мож-

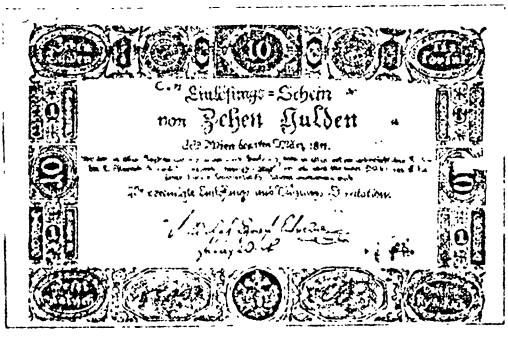

Австрійська імперія. 10 гульденів. 1811 р.

на було отримати лише 8 гульденів повновартісною срібною монетою. Незважаючи на обмін грошових знаків, на грошовому ринку Австрійської імперії до 1858 р. продовжувався паралельний обіг віденської та конвенційної валюти.

У наступні десятиріччя Міністерству фінансів Австрії вдалося стабілізувати ситуацію на грошовому ринку. У 1820 р., завдяки субсидіям від братів Ротшильдів, вдалося вилучити з обігу 229 млн гульденів віденської валюти. Надалі цей процес продовжувався з різною активністю. Завдяки цим заходам уряду вдалося стабілізувати ситуацію на грошовому ринку країни. Свідчення цього — зростання кількості повновартісної срібної монети. Після завершення наполеонівських воєн імперські монетні двори емітували значну кількість номіналів, які метрологічно відповідали конвенційній монетній стопі. Зі срібла карбували 3, 5, 10, 20 крейцерів, 1/2 талера (гульден), талер. У загальній монетній масі найбільшою була частка монет вартістю 20 та 10 крейцерів. Так, лише на Кремніцькому монетному дворі впродовж 1792—1816 рр. виготовлено 85 млн 20-крейцерівок (народна назва "цванцигер" або "сороківець") та 2,12 млн десятикрейцерівок. Сировиною для їх емісії були здебільшого вилучені з обігу білонні монети номіналом 6, 7, 12 та 24 крейцери, які офіційно викуповувалися від населення до 1817 р. При проведенні дрібних фінансових операцій широко використовувалася мідна монета, якої впродовж 1800—1816 рр. було відкарбовано на суму 175 млн гульденів. Як і в попередній період, на грошовому ринку західноукраїнських земель широко використовувалися іноземні монети — російські рублі, голландські дукати та західноєвропейські талери.

За часів Фердинанда I (1835—1848) монетне карбування характеризується випуском лише повновартісних срібних та золотих монет. Загальноімперське карбування було сконцентроване на чотирьох монетних дворах: Віденському (на аверсі проставлено ініціал монетного двору — A), Кремніцькому (B), Празькому (C) та Карлсбурзькому (E). Періодично функціонувала також монетарня у Мілані (M). Майже щорічно, за конвенційною монетною стопою, випускалися 3, 5, 10 та 20 крейцерів, 1/2 талера (гульден або флорин) і талер. Для угорських земель імперії у Кремніці 1837—1848 рр. карбували 10 та 20 крейцерів, а в 1837 та 1839 рр. виготовили невелику кількість флоринів та талерів. При Фердинанді I суттєво зменшилася кількість регіональних випусків. Цьому сприяла певна стабілізація грошового господарства на землях імперії, а також сприятлива для неї політична та економічна ситуація. На ринку продовжували з'являтися лише локальні емісії для

Австрійська імперія. Фердинанд I. Талер. Срібло. 1845 р.

Ломбардії та Венеції. У той час на Венеціанському (V), а спорадично на Віденському (A) та Міланському (M) монетних дворах карбували мідні 1, 3 та 5 чентезімі, срібні 1/4, 1/2, 1 ліру, 1/2 скудо (3 ліри) та скудо (6 лір). На грошовому ринку галицьких земель ці монети широко не використовувалися. Золоте карбування Фердинанда I обмежувалося емісією високопробних дукатів, що виготовлялися окремо для австрійських та угорських володінь Габсбургів і відрізнялися між собою зовнішнім оформленням. На Віденському монетному дворі випускалися також чотиридукатники, а для північноіталійських провінцій — 1/2 соврано (20 лір) та соврано (40 лір).

До середини XIX ст. грошовий обіг на західноукраїнських землях поступово втратив свої регіональні особливості і став частиною загальноімперського монетного ринку, який був на шляху до повної уніфікації грошово-монетної системи. Наприкінці 1847 р. міністру фінансів Австрії барону Філіппу фон Краусу та керівництву Привілейованого Австрійського Національного Банку вдалося стабілізувати фінансову ситуацію імперії. Це стало можливим в результаті зменшення кількості паперових грошей з 682 млн гульденів віденської валюти (212 млн гульденів викупними білетами та 470 млн гульденів антиципаційними білетами) до 7 млн 519 тис. гульденів віденської валюти. Станом на березень 1848 р. грошовий запас імперії становив 219 млн гульденів, у тому числі 65 млн конвенційною монетою. Довіру населення до паперових грошей підтримав випуск банкнот Привілейованого Австрійського Національного Банку номіналом 5, 10, 50, 100 та 1000 гульденів (емісія 1 січня 1841 р.) та 5, 10, 100 та 1000 гульденів (емісія 1 січня 1847 р.), які без обмежень обмінювалися на срібну монету.

Новим випробовуванням для імперії стали революційні події 1848—1849 рр., які реально загрожували існуванню багатонаціональної держави Габсбургів. Під тиском збройних виступів, які відбувалися у Відні, Кракові, Празі, і особливо в Угорщині, імператор Фердинанд I 2 грудня 1848 р. зрікся престолу. Новим правителем Австрійської імперії став його племінник — Франц Йосиф I (1848—1916). Уряд, наляканий розмахом соціальних та національних виступів, змушений був піти на поступки, однією з яких було скасування панщини в Галичині. Привернувши на свій бік населення окремих провінцій, при воєнній допомозі Росії і фінансовій — Англії новому імператору вдалося придушити революційні виступи. 4 березня 1849 р. було проголошено запровадження конституції, яка декларувала рівноправність усіх націй імперії, гарантувала демократичні свободи і дещо обмежувала владу імператора. Тоді ж Буковину було відділено від Королівства Галичини і Лодомерії та перетворено в окремий коронний край.

Революція 1848—1849 рр. привела до фінансової дестабілізації в Австрійської імперії. Надходження до державного бюджету становили лише

144 млн 13 тис. гульденів сріблом. Тоді ж видатки зросли до 283 млн 864 тис. гульденів, з них 158 млн йшли на військові потреби. В цих умовах уряд з 22 травня 1848 р. запровадив примусовий курс банкнот та інших цінних паперів. Знову з'явилося ажіо — різниця між курсом паперових грошей та срібної монети. Вже в перші місяці інфляції воно становило понад 20 %. Брак готівкових засобів змусив уряд звернутися до непопулярної і вже призабутої практики — надмірної емісії паперових грошей. Вже в травні 1848 р. з'явилися банкноти номіналом 1 та 2 гульдени. Згодом випуски паперових грошей, які отримали примусовий курс обігу, неодноразово повторювалися. Через приховування населенням не лише срібної, а й мідної монети в країні розпочалася розмінна криза. Замінниками монети стали частини розділених навпіл чи чверть одногульденових банкнот, що приймалися за 30 чи 15 крейцерів. Надзвичайним станом скористалися окремі купці та підприємці, які розпочали виготовлення власних замінників грошових знаків, використовуючи при цьому різноманітні матеріали: папір, шкіру, скло тощо. В Галичині власні грошові знаки номіналом 1, 2, 3, 5, 6, 10 та 20 крейцерів були випущені у Дрогобичі, Золочеві, Глинянах, Щирці, Самборі, Перемишлянах, Болехові та інших місцевостях. Все це створювало хаос у грошовому обігу імперії. Для виправлення ситуації уряд дозволив Центральній державній касі Міністерства фінансів випустити замінні монетні ноти, так звані мюнцшейни, номінальною вартістю 6 та 10 крейцерів на загальну суму 5 млн гульденів, яку невдовзі було значно перевищено. Незважаючи на постійне вилучення цих нот, у 1851 р. їх все ще було в обігу на суму понад 18 млн гульденів. Але й цього виявилося замало. Ринок надалі відчував брак грошових знаків. У цій ситуації Центральна державна каса розпочала випуск 3 % та 5 % касових зобов'язань, 5-, 5,5- та 6-відсоткових заставних іпотечних листів і нот державної скарбниці. Номінал цих тимчасових грошових замінників був різним: 30, 60, 90, 300, 600 та 900 гульденів в емісіях, датованих 1 вересня 1848 р. і 1 березня 1849 р. Згодом в обігу з'явилися 5, 10, 25, 50, 100, 500 та 1000 гульденів чотирьох емісій 1849—1850 рр. В останні місяці 1848 р. були випущені ще й опроцентовані та неопроцентовані скарбові квитанції, які мали примусовий курс, хоча були забезпечені майном державної залізниці. Обсяг першої емісії цих грошових бон становив 50 млн гульденів, а до 1854 р. їх було виготовлено на суму близько 200 млн гульденів.

Для впорядкування обігу монет, згідно з цісарським патентом від 19 серпня 1848 р., розпочалося карбування мідних монет номіналом 2 крейцери та білонних — 6 крейцерів. Населенню Галичини повідомили про це циркуляром губернського управління від 7 жовтня цього ж року. З огляду на зростання попиту населення на повновартісну монету, розміри емісії двота шестикрейцерівок були доволі значними. Перших з них було випущено 7755 тис. шт., других — 90,4 млн шт. Це дало змогу на певний час

Австрійська імперія. Франц Йосиф I. 2 крейцери. Мідь. 1851 р.

задовольнити попит на монету, і 2 грудня 1848 р. міністр фінансів заборонив виготовлення та використання приватних грошових знаків. Емісію шестикрейцеровиків, хоча й з дещо іншими метрологічними показниками та відмінним зовнішнім оформленням, повторили в середині наступного 1849 р., але й вони незабаром вийшли з обігу. Повновартісна срібна монета з портретним зображенням імператора Франца Йосифа I до 1852 р. не емітувалася.

У період революції 1848—1849 рр. окремі провінції, що повстали проти габсбурзького поневолення, здійснювали емісію власної монети. Так, на Венеціанському монетному дворі карбувалися мідні монети номіналом 1, 3 та 5 чентезімі, білонні — 15 та 25 (пробний випуск) чентезімі, срібні — 5 лір та золоті — 20 лір. Провінційний уряд Ломбардії на міланській монетарні виготовляв зі срібла 5 лір, а із золота — 20 та 40 лір. Після придушення революції ці монети певний час перебували в обігу разом з імперськими випусками, але незабаром їх було вилучено і перекарбовано на обігову монету. На грошовому ринку західноукраїнських земель номінали цих емісій траплялися спорадично.

Значно масштабнішим було угорське революційне карбування. За дорученням тодішнього міністра фінансів Лайоша Кошута, з весни 1848 р. на монетних дворах у Кремніці та Нагибаньї розпочалося карбування мідних одно- та трикрейцерових монет, а також білонних шести-крейцерівок. Емісія цих розмінних монет була не дуже великою і може бути трактована, радше, як засіб пропаганди незалежницької політики Угорщини. Одночасно впродовж квітня—вересня 1848 р. випускалися срібні 10 та 20 крейцерів із зображенням імператора Фердинанда I, але легенди на них виконані угорською мовою. Стрімкий розвиток політичних подій скерував грошову політику угорського революційного уряду в бік використання паперових грошових знаків. В обігу з'явилися купюри номіналом 5, 10, 100 та 1000 форинтів (угорська назва австрійського гульдена — флорина). Після придушення революції в Угорщині її банкноти та монети вилучалися з обігу і знищувалися. Ці грошові знаки інколи використовувалися в сусідніх із Закарпаттям галицьких повітах. Особливо це стосується монет, які метрологічно дорівнювали однотипним австрійським номіналам. Але навіть спорадична поява угорських революційних емісій відразу ж ставала об'єктом уваги поліційних органів.

Після придушення революції і політичної стабілізації в імперії відразу ж гостро постало питання про впорядкування грошово-фінансової та бан-

ківської системи країни. Вже у травні 1850 р. у Відні розпочала роботу спеціальна комісія під керівництвом міністра фінансів фон Крауса. Її члени запропонували розпочати випуск монет вартістю 5, 10 та 20 гульденів із золота, розмінної монети різних номіналів зі срібла та міді. З метою запобігання вивозу повновартісних австрійських монет за межі імперії пропонувалось понизити їх стопу до рівня прусської. Особливого значення члени комісії надавали впорядкуванню обігу паперових грошових знаків. Вони пропонували розпочати вилучення банкнот попередніх емісій, для чого необхідно було випустити скарбничі знаки номіналом 100 гульденів та нову серію банкнот вартістю від 1 до 100 гульденів.

Реалізація деяких рішень комісії (зокрема, впорядкування обігу мідної монети) розпочалася вже у 1851 р. Згідно з розпорядженням міністра фінансів та цісарським патентом від 7 квітня 1851 р., на монетних дворах у Відні, Празі, Кремниці, Карлсбурзі та Нагибаньї розпочалося масове карбування мідної монети номіналом 1/4, 1/2, 1, 2 та 3 крейцери. Загальний розмір емісії мав становити 3512,5 тис. гульденів. Монетна стопа встановлювалося на рівні 170 гульденів 40 крейцерів з віденського центнера міді (56,006 кг). Для забезпечення монетних дворів сировиною передбачалось вилучити з обігу мідну монету попередніх емісій, зокрема, 1/4, 1/2 та 1 крейцер, які впродовж тривалого часу карбувалися з незмінною датою "1816", однак населення, незважаючи на неодноразові нагадування Галицького намісництва, не поспішало здавати стару, значно важчу монету.

Наприкінці 1851 р. новим міністром фінансів став президент Австрійської Академії наук, математик і фізик барон Андреас фон Баумгартнер. На перших порах, завдяки приватизації залізниці та "добровільної національної позики" 1854 р., йому вдалося стабілізувати фінансовий стан держави. Ажіо між вартістю срібної монети та банкнот скоротилося з 18 % до 9 %, а в 1856—1858 рр. навіть до 6—4 %, однак воєнні видатки в період Кримської війни знову спричинили його зростання до 22—27 %. Новий міністр здійснив також спробу налагодити у 1852 р. карбування срібних талерів та півталерів за конвенційною монетною стопою з датами — "1848—1851", а також 20-крейцерівок 1852 р. Оскільки монети цієї серії не сподобались імператору, їх карбування припинилося. Натомість, уже 31 липня 1852 р. було видано цісарський патент щодо випуску нової срібної (900-ї проби) та золотої монети. Впродовж 1852—1856 рр. незначними накладами випускались 10, 20 крейцерів, півталер (флорин) та талер. Однак їх поява суттєво не поліпшила ситуацію на грошовому ринку — ці високопробні монети, при збереженні високого ажіо, відразу ж приховувалися населенням. У 1852—1915 рр. безперервно карбувалися монети вартістю 1 та 4 дукати з золота 986-ї проби. Вони не мали чітко визначеного курсу, а їх ціна залежала від ринкової ціни золота. Тиражі австрійських золотих дукатів були незначними — 30—150 тис. щорічно.

§2. Грошова система Австрійської (Австро-Угорської) імперії в епоху срібного та золотого монометалізму

Усвідомлюючи необхідність зміни грошової системи і використовуючи певну політичну й економічну стабілізацію в державі, уряд Австрійської імперії в середині 1850-х років розпочав підготовку до проведення грошової реформи. При цьому він сподівався на зближення з німецькими державами. Певною мірою це було продовженням традицій, зароджених у середині XVIII ст., коли було закладено основи конвенційної монетної системи. Наступними кроками у цьому напрямі було створення у 1815 р. Німецького Союзу, частина членів якого тяжіли до Австрії, яка намагалася не допустити домінування у ньому Пруссії. Важливу роль у пропагуванні монетних реформ виконував утворений у 1833 р. Митний Союз, який об'єднав 18 німецьких держав. Його завдання полягало у підготовці до політичного та економічного об'єднання Німеччини шляхом ліквідації митних бар'єрів та уніфікації монетних систем. Провідну роль у цьому Союзі прагнула відігравати Пруссія. У 1837 р. низка держав Південної Німеччини — членів Митного Союзу — уклали нову монетну конвенцію. У наступному році Пруссія підписала з ними Дрезденську конвенцію, згідно з якою два прусських талери мали відповідати трьом південнонімецьким гульденам. Дана конвенція була побудована на засадах срібного монометалізму — грошової системи, за якої основним мірилом вартості та законним засобом платежу було срібло.

Намагаючись посилити свій вплив на німецькі держави, австрійський уряд ще в 1853 р. запропонував Пруссії укласти митний договір з Австрією і запровадити на території обох держав єдину грошову одиницю на засадах золотого монометалізму. Однак прусський уряд відмовився від запропонованих пропозицій, наполягаючи на визнанні срібла основним валютним металом. Австрійський міністр фінансів барон фон Баумгартнер не погоджувався з цим, висуваючи при цьому економічні аргументи. Така позиція міністра не узгоджувалася з політичними планами імперії, що спричинило заміну його палким прихильником ідеї німецького єднання фон Бруком. У 1856 р. за його ініціативою у Відні відбувся австронімецький монетний конгрес, на якому було вироблено засади майбутнього монетного союзу. 24 січня 1857 р. підписано віденську монетну конвенцію між Австрією і державами Німецького Митного Союзу, яка стосувалася, передовсім, уніфікації валютних систем. На її основі в обіг запроваджувалася так звана союзна монета (Vereinsműnze). Основним її номіналом був союзний талер (Vereinstaler). Дану конвенцію не ратифікувала низка північнонімецьких держав — Гольштейн, Мекленбург та вільні ганзейські міста: Бремен, Гамбург та Любек. Новою спільною монетно-ваговою одиницею, замість кьольнської марки, став так званий важкий митний фунт

(*Zollpfund*) вагою 500 г. З цієї кількості срібного монетного сплаву 900-ї проби карбували 30 союзних талерів, що дорівнювали 45 австрійським гульденам. Вага кожного союзного талера становила 18,518 г, у тому числі 16,666 г чистого срібла. Впродовж 1857—1867 рр. на монетних дворах у Відні, Кремниці, Празі, Карлсбурзі, а також у Мілані та Венеції було відкарбовано понад 30 млн шт. союзних талерів. Крім цього, у 1865—1867 рр. на віденській монетарні виготовили 25 725 шт. подвійних союзних талерів.

Для потреб міжнародної торгівлі і здійснення міждержавних платежів випускалися спеціальні золоті торгові монети — золоті крони та півкрони. Золота крона важила 11,111 г золота 900-ї проби. Цих монет було відкарбовано небагато — 796 тис. півкрон та 27 тис. крон. На внутрішньому грошовому ринку крони оцінювалися по 12 флоринів 6 крейцерів, а півкрони — 6 флоринів 33 крейцери. Крім того, Австрія зберегла за собою право карбувати так звані талери Марії Терезії, або левантійські талери, які використовувалися для потреб східної торгівлі. Їх метрологічні показники дорівнювали конвенційній монетній стопі 1753 р. і оцінювалися по 2 флорини 10 крейцерів.

Австрійська імперія. Франц Йосиф I. 1 крона. Золото. 1858 р.

Подальшим кроком у проведенні грошової реформи стала зміна внутрішньої монетної системи Австрійської імперії. Замість віденської валюти, яка функціонувала з 1816 р., імператорським патентом від 19 вересня 1857 р. було запроваджено австрійську валюту (*Oesterreichische Wahrung*). Її основним номіналом став флорин (гульден) австрійської валюти, що поділявся на 100 нових крейцерів. У Галичині населення продовжувало називати цю грошову одиницю золотим ринським. Одночасно встановлювався обмінний курс старої та нової валют: 1 гульден монетами, відкарбованими за конвенційною монетною стопою, обмінювався на 1,05 гульдена австрійської валюти, а 1 гульден віденської валюти мав дорівнювати 0,42 гульдена австрійської валюти. Згідно з імператорським патентом, з 1 грудня 1858 р. нова валюта стала єдиним законним засобом платежу.

Одночасно з запровадженням у країні системи срібного монометалізму і проведенням внутрішньої грошової реформи було змінено й структуру монетних номіналів. З 19 вересня 1857 р. на монетних дворах у Відні, Кремниці, Карлсбурзі та Венеції, а з наступного року й у Мілані розпочалася емісія нових гульденів, які випускалися зі срібла 900-ї проби вагою 12,35 г (11,11 чистого срібла). З 1868 р. карбування цих монет в австрійській частині монархії було зосереджене лише на Віденському монетному

Австро-Угорщина. Франц Йосиф I. Гульден. Срібло. 1872 р.

дворі. З 1859 р. розпочалося виробництво двофлоринових монет. Повновартісними (курентними) монетами вважалися також чвертьфлорини, що карбувалися зі срібла 520-ї проби (вага 5,34 г, у тому числі 2,77 г чистого срібла). Розмінними номіналами були білонні 5 (1,33 г срібла 375-ї проби) та 10 (2 г срібла 500-ї проби) нові крейцери.

Зазнали змін і метрологічні показники емісії мідних монет. З віденського центнера міді (50 кг) карбували монет на суму 160 гульденів австрійської валюти. З 1858 р. на всіх монетних дворах імперії карбувалися мідні монети номіналом 1 та 5/10 нового крейцера, а з 21 жовтня 1860 р. в обіг було введено ще й 4 крейцери. Обсяги монетного карбування були доволі значними. За підрахунками О. Огуя, у 1857—1867 рр. виготовлено близько 100 млн штук монет номіналом 5/10 крейцера, близько 1361 млн штук однокрейцерівок, близько 43,7 млн штук чотирикрейцерівок, близько 7937 тис. штук п'ятикрейцерівок, близько 4700 тис. штук десятикрейцерівок, близько 200 млн чвертьфлоринів, близько 48 млн флоринів та близько 1 млн штук двофлоринових монет. Крім загальноімперських емісій, до 1862 р. випускались також монети для італійських провінцій Австрії. У Мілані та Венеції карбували з міді 1, 3, 5, 10 та 15 чентезімі, а згодом — 5/10 та 1 нове сольдо. Зі срібла випускали 1/2 та 1 ліру, 1/2 (3 ліри) та 1 скудо, а із золота — 1/2 соврано (20 лір) вартістю 6⅔ гульдена та соврано (40 лір). Ці північноіталійські емісії потрапляли на грошовий ринок західноукраїнських земель спорадично. Незважаючи на значні обсяги монетного карбування, в країні надалі відчувався брак дзвінкої монети. Станом на 1868 р., на одного жителя монархії, яка тоді налічувала майже 35 млн населення, припадало монет на суму 7,2 флорина, чого було явно недостатньо.

Одним із головних завдань грошової реформи 1857 р. була уніфікація монетно-грошової системи Австрійської імперії. З 1 вересня 1858 р. новозапроваджена австрійська валюта була оголошена єдиною законною на всій території імперії. Для полегшення обміну різноманітних монет попереднього карбування на нову монету цісарським патентом від 27 квітня 1858 р. встановлювалося співвідношення між ними. Так, 2 гульдени конвенційної монети (К. М.) обмінювалися на 2 гульдени 10 крейцерів австрійської валюти (А. В.), 3 крейцери К. М. — на 5 крейцерів А. В., 6 крейцерів емісії 1848 та 1849 рр. — на 10 крейцерів А. В., 1 крейцер 1851 р. — на 1,5 крейцера А. В. тощо. Міністерство фінансів від 12 серпня 1858 р. оприлюднило офіційний перелік монет, які залишалися законними засобами обігу. Він містив як монети нового австрійського карбування, так і монет-

ну продукцію союзних держав. Тимчасово, до завершення обмінної операції, дозволялось використання монет попередніх австрійських емісій.

Одночасно проводився обмін паперових грошових знаків. При цьому з квітня по жовтень 1858 р. 250 гульденів віденської валюти дорівнювали 100 гульденам конвенційною монетою. Були встановлені терміни вилучення з обігу банкнот різних номіналів та емісій. Так, знаки номіналом 1000 гульденів К.М. обмінювалися до 30 червня 1858 р., 50 та 100 гульденів — до 31 серпня 1858 р., 10 гульденів — до 31 жовтня того ж року. На практиці ці терміни часто продовжувалися. Так, 10-гульденові купюри на Буковині обмінювалися до березня 1860 р. З 1 листопада 1858 р. Привілейований Національний Банк Австрії розпочав емісію банкнот номіналом 10, 100 та 1000 гульденів австрійської валюти. Ще раніше, з 1 січня цього ж року, в обігу з'явилися банкноти номіналом 1, 10, 100 та 1000 гульденів. Ці паперові грошові знаки на третину були забезпечені срібною та золотою монетою.

Перші кроки грошової реформи мали позитивні наслідки. Уряду вдалося скоротити дефіцит державного бюджету, суттєво зменшити кількість паперових грошових знаків в обігу. Впродовж 30 серпня 1858 р. — 29 квітня 1859 р. тривав вільний обмін банкнот на золоту та срібну монету. Однак уже початок війни 1859 р. з П'ємонтом та Францією завдав нищівного удару по грошово-фінансовій системі Австрійської імперії. З обігу знову почала зникати повновартісна монета, для покриття воєнних видатків уряд вдався до емісії паперових грошових знаків. Особливо гостро відчувався брак дрібної розмінної монети вартістю 5 та 10 крейцерів. Через це Міністерство фінансів отримало дозвіл випустити призабуті вже паперові розмінні знаки вартістю 10 крейцерів на суму 12 млн 378 тис. гульденів. З 1 травня 1859 р. розпочалася емісія купюр вартістю 5, 10 та 100 гульденів. Становище австрійських фінансів ще більше погіршилось внаслідок невдалої війни з Пруссією 1866 р. Значно зросло ажіо при обміні банкнот на дзвінку монету: у 1867 р. воно перевищило 30 % і на цьому рівні утримувалось ще декілька років. На ринку перебували монети на суму 13,8 млн гульденів австрійської валюти та паперових грошей на 499,8 млн гульденів. Дефіцит державного бюджету знову почав зростати і у 1867 р. наблизився до суми 60 млн гульденів. Для його ліквідації уряд узяв позику банкнотами на суму 60 млн гульденів та векселями на суму 30 млн гульденів. Значну частину цих грошей було використано для сплати воєнних репарацій Пруссії.

Не витримав випробувань і Монетний союз з німецькими державами, з якого Австрія вийшла після поразки у війні 1866 р. Певна альтернатива для австрійської фінансово-грошової політики виникла після переговорів з Францією та іншими країнами — членами Латинського монетного союзу. Створений наприкінці 1865 р., цей союз об'єднував Францію, Бельгію,

Італію та Швейцарію, а з 1869 р. — і Грецію. Всі вони зобов'язалися запровадити систему біметалізму при співвідношенні золота до срібла як 1:15,5. Основна грошова одиниця союзу — французький франк масою 5 г (4,5 г чистого срібла). Після тривалих консультацій Австро-Угорщина запровадила окремі засади монетного господарства, прийняті в країнах Латинського монетного союзу. У 1870 р. серед правлячої еліти монархії посилилось переконання у необхідності запровадження в країні системи золотого монометалізму. З цією метою розпочалося карбування золотих монет номіналом 4 та 8 флоринів, що метрологічно дорівнювали французьким 10- та 20-франковим монетам. Дана емісія, що велася у двох версіях — австрійській та угорській — продовжувалася до 1892 р.

Утворення у 1867 р. дуалістичної Австро-Угорської імперії внесло певні зміни в організацію монетно-грошового господарства країни. Згідно з досягнутими домовленостями, на території імперії запроваджувались єдині засади монетної справи, у тому числі єдина монетна стопа. Разом з тим банкноти та монети отримали нове графічне оформлення: монети, котрі карбувалися для австрійської частини монархії, містили зображення двоголового орла та легенди латинською мовою. На угорських монетах вміщувався герб Угорського королівства або корона св. Іштвана, а легенди на них виконувалися угорською мовою. Згідно з законом від 1 липня 1868 р., монетні двори імперії випускали торгові монети зі золота (1 та 4 дукати) та срібла (талери Марії Терезії), а також обігові — 1/4, 1 та 2 гульдени, 5/10, 1, 10 та 20 крейцерів. Одночасно в країні проводилась політика централізації монетної емісії. З 1868 р. на землях австрійської частини монархії функціонував лише Віденський монетний двір, а в угорських землях — Кремніцький та Карсбурзький (закритий у 1871 р.). Відтоді і аж до розпаду Австро-Угорщини її монету карбували лише у Відні та Кремніці.

Метрологічні параметри монет дуалістичної монархії в основному дорівнювали монетній стопі 1857 р. Зміни стосувалися лише монет номіналом 10 та 20 крейцерів, які у значних обсягах випускалися у 1868—1872 рр. Згідно з законом від 29 серпня 1870 р., з обігу було вилучено монети номіналом 6 крейцерів, відкарбовані у 1848 та 1849 рр. Їх було прирівняно до 10 нових крейцерів, які через це отримали назву "шустки". Упродовж 1867—1891 рр. монетні двори імперії виготовили мідної та срібної монети на суму не менше 350 млн флоринів, з них близько 267 млн становили однофлоринові монети. Значними були й обсяги карбування золотих монет. Окрім традиційних одно- та чотиридукатових монет, зростала частка монет номінальною вартістю 4 та 8 флоринів. Разом з тим знач-

Австро-Угорщина. Франц Йосиф I. 20 крейцерів. Білон. 1870 р.

на частина цих монет використовувалася для проведення зовнішньоторговельних операцій.

Суттєво зросли й обсяги паперових грошових знаків, якими уряд намагався покрити величезні видатки, пов'язані з австро-прусською війною, а також з втратою Шлезвігу та Венеції. Вже 7 липня 1866 р. були випущені нові державні ноти номінальною вартістю 1 та 5 гульденів, а 25 серпня — ще й 50 гульденів, яким було надано примусовий обіговий курс. Загальна кількість паперових грошових знаків у грошовому обігу імперії постійно зростала. Якщо у 1849 р. на ринку перебувало різноманітних грошових знаків на суму 313,08 млн гульденів, в 1866 р. ця сума становила 499,78 млн гульденів, то в 1870 р. їх налічувалося вже 649 млн гульденів. Держава знову опинилася на грані фінансової катастрофи. Наслідком австро-угорських домовленостей 1867 р. були зміни засад емісії паперових грошових знаків. Надалі написи на одному боці банкноти виконувалися німецькою мовою, на другому — угорською. На ринку з'явилися ноти Центральної рахункової каси номіналом 1 (емісії 1882 та 1888 рр.), 5 (емісія 1881 р.) та 50 гульденів (емісія 1884 р.) гульденів. З 1 травня 1880 р. в обіг запроваджено банкноти Австро-Угорського Банку вартістю 10, 100 та 1000 гульденів.

Різке зростання обсягів світового видобутку срібла призвело до небаченого падіння вартості цього дорогоцінного металу. 9 травня 1873 р. стався гігантський біржовий крах. Грошова система Австро-Угорщини, у якій головним валютним металом було срібло, відразу ж відчула згубні наслідки цього процесу. Вартість срібних монет почала зменшуватися. Для зупинення негативних тенденцій уряд ще у 1872 р. припинив карбування на Віденському монетному дворі білонних монет номіналом 10 та 20 крейцерів. Після 1875 р. не емітували також чвертьгульдена. І все ж, незважаючи на ці заходи уряду, негативні тенденції на монетному ринку імперії продовжували посилюватися.

У 1878 р. курс повновартісних срібних монет впав нижче від паперових грошових знаків. Особливо негативно на стан справ на грошовому ринку країни впливала система вільного карбування срібної монети, яка була відмінена лише у 1879 р. Але обіговий курс різних видів валюти продовжував коливатися. Так, у 1889 р. за 100 гульденів у золоті платили 118,58 гульдена у банкнотах, або 144,33 гульдена у срібній монеті. В умовах падіння на світових ринках вартості срібла цей метал став непридатним як засіб грошового обігу та основне мірило вартості. З огляду на це, уряд, слідом за іншими західноєвропейськими країнами, розпочав підготовку до грошової реформи — запровадження в Австро-Угорщині золотого монометалізму.

Упродовж другої половини XIX ст. у діловодстві на території західноукраїнських земель для позначення грошових одиниць та монет використовувались різноманітні терміни. Основна грошово-монетна одиниця —

гульден, починаючи з 1857 р., дедалі частіше фігурує під назвою флорин, який поділявся на 100 нових крейцерів, які нерідко називали також сотиками або центами. Поряд із термінами "гульден" та "флорин", населення вживало звичні давні назви — "золотий", "золотий ринський", "ринський сріблом" та ін. На Буковині флорин часто називали "левом".

Монетно-грошовий обіг тісно пов'язаний з системою ціноутворення та оплати праці. У 1862 р. річна оплата праці вчителя реальної школи у Снятині становила 800 флоринів австрійської валюти. Щомісячна заробітна плата професора університету перевищувала 300 флоринів. У 1890 р. некваліфікований робітник у Перемишлі отримував 68 крейцерів за день, тоді як майстер-муляр — 1,5 флорина. Тоді ж орендна плата за використання моргу (0,56 га) поля виносила 24 флорини на рік, а податкові платежі сільського десятиморгового господарства щорічно сплачувались в розмірі 70—75 флоринів. Для порівняння — ціни на окремі види товарів та послуг. Так, у 1866 р. чоботи коштували 8 флоринів, фунт ковбаси — 50 крейцерів, 1 кг пшеничного хліба — 14 крейцерів, центнер картоплі — 1 флорин. Упродовж другої половини XIX ст. зростання цін та зміни оплати праці були незначними.

Наприкінці XIX ст. в Австро-Угорській імперії назріла необхідність проведення грошової реформи. На той час срібний стандарт, на якому від 1857 р. базувалася австрійська грошова система, через стрімке подешевшання базового дорогоцінного металу зазнав краху. На 1892 р., порівняно з 1870 р., вартість срібла щодо золота впала на 51 %. Співвідношення між цими металами зменшилося від 1:15 до 1:24,5. Успішне проведення реформи в країні передбачало ліквідацію дефіциту державного бюджету, а також створення відповідних запасів золота завдяки позитивним тенденціям у розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі й економіки загалом. Вже у 1890 р. позитивне сальдо державного бюджету імперії становило 22,2 млн гульденів. Крім того, прибутки державних залізниць сягали 7 млн гульденів. Готуючись до проведення реформи, Міністерство фінансів у квітні 1892 р. продовжило термін обміну конвенційної монети на монету австрійської валюти до 31 грудня того ж року. Одночасно розпочалася роз'яснювальна робота з населенням щодо обґрунтування доцільності проведення грошової реформи.

Після відповідної підготовки 2 серпня 1892 р. імператор Франц Йосиф I разом з міністрами Штайнбахом, Тааффом та Шонборном в Оффензеє підписав закон про запровадження золотої кронової валюти. Цей правовий акт, що складався з 26 статей, мав вступити в дію з 1 січня 1893 р. Закон ознаменував перехід країни до системи золотого монометалізму, основною грошово-лічильною одиницею в державі стала золота крона (корона), що поділялася на 100 гелерів (сотиків, центів). Монетно-ваговою одиницею обрано кілограм з десятковим поділом. З кілограма золота

900-ї проби передбачалося карбувати монет на 2 952 крони (золота крона містила 0,30 488 г чистого золота).

З огляду на політичні та економічні інтереси монархії нова австрійська валюта була прив'язана до німецької марки та франка країн Латинського монетного союзу. 1 австрійська золота крона дорівнювала 0,85 060 975 німецької марки, 1,050 135 французького франка, 0,0 416 364 англійського фунта стерлінгів.

Закон передбачав емісію золотих монет номіналом 20 крон (вага 6,745 067 г золота 900-ї проби) та 10 крон (вага 3,3 875 338 г золота 900-ї проби). Згодом, згідно з законом від 11 серпня 1907 р., розпочалася емісія монет номіналом 100 крон.

Зважаючи на традиції монетного карбування, після тривалої дискусії уряд вирішив продовжувати емісію так званих торгових монет. Із золота 986-ї проби щорічно випускали монети номіналом один та чотири дукати. Для потреб східної торгівлі зі срібла 833-ї проби карбували так звані левантійські талери (талери Марії Терезії). Населення Галичини, особливо Гуцульщини та Покуття, часто використовувало ці монети для виготовлення жіночих прикрас — монист.

З часу ухвалення нового монетного закону на монетних дворах у Відні та Кремниці припинилося карбування срібних монет австрійської валюти номіналом 1 та 2 флорини. Разом з тим закон передбачав обіг усіх монет, що емітувалися на території імперії, згідно з патентом від 9 вересня 1857 р., до повного забезпечення потреб ринку у новій монеті. Після цього вони підлягали обміну у співвідношенні 1 гульден австрійської валюти на 2 крони золотої кронової валюти. Офіційно одногульденові монети перебували в обігу до 1899 р., фактично ж вони використовувалися населенням Галичини, Буковини та Закарпаття аж до розпаду Австро-Угорщини. Передбачалась емісія розмінних однокронових монет зі срібла 835-ї проби. З кілограма монетного сплаву карбували 200 монет цього номіналу. Планувалось випустити також монету вартістю 50 гелерів, однак цей задум реалізований не був, і до 1918 р. роль цього номіналу виконували старі чвертьгульденові монети. Розмінними монетами золотої кронової валюти були нікелеві 10 та 20 гелерів (з кілограма чистого нікелю карбували відповідно 255 та 333 шт. монет цих номіналів), а також бронзові 1 та 2 гелери (з кілограма монетного сплаву виготовляли відповідно 300 і 600 шт. монет). При цьому зовнішнє оформлення монет нової валюти для обох частин дуалістичної монархії залишалося різним.

З часом в обіг вводилися нові номінали монет. 1900 р. розпочалась емісія п'ятикронових монет (вага 24 г срібла 900-ї проби), а у 1912 р. — двокронових монет (вага 10 г срібла 835-ї проби). Планувалось також карбування розмінних монет номіналом 5, 25 гелерів та 1/2 та 3 крони. Однак до початку Першої світової війни ці плани реалізовані не були.

Австро-Угорщина. Франц Йосиф І. 5 крон. Срібло. 1907 р.

Упродовж другої половини XIX — на початку XX ст. монетні двори Австро-Угорської держави відкарбували невелику кількість пам'ятних монет. До початку правління Франца Йосифа І їх не виготовляли зовсім, а за роки його 68-ми річного правління з'явилися 1 та 2 гульдени 1854 р. з нагоди шлюбу імператора з баварською принцесою Єлизаветою, 2 флорини 1879 р. — з приводу його срібного ювілею, низка монет, присвячених стрілецьким фестивалям, ювілейні 5 та 100 корон 1907 р. на честь 40-ліття коронування Франца Йосифа І королем Угорщини, а в наступному році — 1, 5 та 100 крон з нагоди 60-річчя правління імператора та ін.

При проведенні обміну монет австрійської валюти на монету золотої кронової валюти, завдяки встановленню спеціального обмінного курсу, уряд отримував значні прибутки. Так, 1 флорин 1857—1892 рр. містив 11,11 г чистого срібла, тоді як відповідні йому 2 крони — лише 8,25 г цього металу. Таким чином, за рахунок цієї різниці, що на одному гульдені становила 2,86 г чистого срібла, економились значні кошти, необхідні для здійснення грошової реформи.

Під час проведення грошової реформи перед державою постала низка питань, пов'язаних із забезпеченням країни достатньою кількістю нових засобів обігу. Для вирішення їх 1892 р. було повністю модернізовано Віденський монетний двір, який перетворився на сучасне підприємство, де працювало 276 висококваліфікованих фахівців. У 1892 р. віденська монетарня використала 12 702,4205 кг золота та 171 117,507 кг срібла. У наступному році ця кількість суттєво зросла і становила вже 72 543,8037 кг золота та 377 192,021 кг срібла. Всього у 1892—1914 рр. Віденський та Кремніцький монетні двори виготовили монет різних номіналів на загальну суму понад 2 млрд 60 млн крон, в перерахунку майже 520 крон на кожного мешканця імперії.

Крім старих монет австрійської валюти, на території імперії, згідно із законом від 21 травня 1887 р., в обігу перебували також паперові грошові знаки — державні ноти вартістю 1, 5 та 50 гульденів і банкноти Австро-Угорського Банку номіналом 10, 100 та 1000 гульденів. У ході реформи вони поступово вилучалися з обігу і знищувалися. Однак через неможливість вчасно виготовити достатню кількість банкнот кронової валюти їх перебування на ринку затрималося на тривалий час. Лише з грудня 1899 р. були вилучені одногульденові ноти, а купюри номіналом 5 та 50 гульденів залишалися законним засобом обігу аж до 1910 р. Подібна ситуація склалася з банкнотами Австро-Угорського банку. Купюри номіналом 10 гуль-

денів вилучалися з обігу в період між 2 вересня 1901 р. і 31 серпня 1903 р., однак анульовані вони були лише з 31 серпня 1909 р. Ще довше перебували на ринку 100 (обмінювалися до 31 жовтня 1904 р., анульовані 31 жовтня 1910 р.) та 1000 (обмінювалися до 30 червня 1904 р., анульовані 31 грудня 1910 р.) гульденів. Незважаючи на всі заходи уряду, станом на 1910 р. в обігу все ще перебували старі паперові грошові знаки на суму 1 млн 275 тис. гульденів, які були визнані державним боргом імперії. Однак невдовзі його було ліквідовано, і держава стала гарантом стабільності та надійності кронової валюти.

Згідно з цісарським розпорядженням від 21 вересня 1899 р., золота кронова валюта з 1 січня 1900 р. була остаточно проголошена єдиною державною валютою імперії. Надалі всі розрахунки мали проводитися лише у кронах. Торгові монети попереднього карбування (золоті дукати та срібні левантійські талери) офіційно вилучалися з обігу, і надалі для них встановлювався ринковий курс залежно від вартості дорогоцінних металів.

Згідно з реформою, в обіг запроваджувалися нові банкноти з позначенням вартості у кронах. Так, 31 березня 1900 р. Австро-Угорський банк розпочав емісію банкнот вартістю 10 та 20 крон, а 2 січня 1902 р. — 50, 100 та 1000 крон. Згодом емісії банкнот кронової валюти здійснювалися 2 січня 1904 р. — 10 крон, 2 січня 1907 р. — 20 крон, 2 січня 1910 р. — 100 крон, 2 січня 1912 р. — 100 крон, 2 січня 1913 р. — 20 крон, 2 січня 1914 р. — 50 крон. Запроваджуючи золоту кронову валюту, уряд не відважився відразу ж розпочати вільний обмін банкнот на золото. Карбовані у великій кількості золоті монети, що повинні були стати реальним забезпеченням нової валюти, нагромаджувались у банках. Лише у 1901 р. банкноти Австро-Угорського банку з позначенням номіналу в австрійській золотій кроновій валюті почали вільно обмінюватися на золото.

Успішне проведення грошової реформи 1892 р. і запровадження золотого стандарту в Австро-Угорщині позитивно вплинули на економічний розвиток імперії: з обігу була майже повністю витіснена іноземна валюта; впорядкування державного бюджету і скорочення його дефіциту сприяли оздоровленню грошового господарства країни. Залишалася стабільною цінова ситуація. Так, у 1911 р. 1 кг телятини коштував 96—98 гелерів, яловичини — 86—90 гелерів, вівця — 18 крон, коза — 20 крон. Денна оплата праці селянина становила 1 — 1½ крони, а працівників ґуральні чи тартака — 1,2 — 2 крони. Річна заробітна плата вчителя у 1899 р. сягнула майже 1000 крон, коменданта жандармського округу — 1400 крон, жандарма — 800 крон, а греко-католицького пароха у 1907 р. — 2800 крон.

Наприкінці першого десятиліття XX ст. фінансову стабільність Австро-Угорщини дедалі більше порушували воєнні видатки, які постійно зростали. Міністерству фінансів з великими труднощами вдавалося утримувати курс крони та зберігати вільний обмін банкнот на золото в часи

боснійської кризи та балканських воєн. Передбачаючи наближення війни, уряд різко збільшував кошти на модернізацію армії. 1914 р. загальні воєнні видатки у бюджеті перевищили 561 млн крон. Для часткового покриття дефіциту державного бюджету було випущено чотиривідсоткову позику на суму 350 млн крон.

Вступ Австро-Угорщини в Першу світову війну поклав край функціонуванню в країні золотовалютного стандарту. Як і в інших європейських країнах, тут з 4 серпня 1914 р. було припинено конвертацію банкнот у золоту монету, що відразу ж підірвало довіру населення до паперових грошей. Міністерство фінансів, переконане у міцності і стабільності грошової системи, відразу ж не вдалося до заборони обігу золотої монети і примусового її вилучення у населення, що призвело до значних фінансових втрат. За цих умов покриття всезростаючих воєнних видатків було можливе лише за рахунок внутрішніх та зовнішніх позик, а також емісії нічим не забезпечених паперових грошових знаків. Якщо у 1913 р. на грошовому ринку перебувало банкнот на суму близько 2,5 млрд крон та монет — близько 1 млрд крон, то у 1915 р. грошова маса зросла до 5 млрд крон, а в 1918 р. вона сягнула астрономічної цифри — 35 млрд крон. У роки війни було здійснено низку емісій паперових грошових знаків. Вже з 5 серпня 1914 р. в обігу з'явилися двокронові купюри, 2 січня 1915 р. — 10 крон нового зразка, 1 грудня 1916 р. — 1 крона, 1 березня 1917 р. — 2 крони. У 1918 р., напередодні розпаду імперії, Австро-Угорський банк випустив нові банкноти номінальною вартістю 25, 200 та 10 000 крон, які на грошовий ринок західноукраїнських земель вже не потрапили.

Значних змін у роки Першої світової війни зазнало і монетне карбування Австро-Угорщини. Чималі запаси дорогоцінних металів, накопичені в довоєнні роки, дали змогу аж до 1916 р. карбувати однокронові монети австрійського та угорського зразка. Продовжувалось також виробництво золотих монет вартістю 10 та 20 крон. Ці заходи, на думку урядових кіл, мали сприяти утриманню довіри населення до золотої кронової валюти. Однак в умовах воєнних невдач, наростання економічної кризи, інфляційних процесів та політичної нестабільності населення приховувало не лише повновартісну золоту та срібну монету, а й розмінну нікелеву та бронзову. В країні став відчутним монетний голод. З метою здешевлення випуску розмінної монети вже у 1914 р. 10 та 20 гелерів почали карбувати з мідно-нікелево-цинкового сплаву, у 1916 р. заміненого звичайним залізом.

З огляду на гостру нестачу державних грошових знаків, відчутну вже з перших днів війни, органи місцевої влади змушені були вдатися до випуску різноманітних бон — кредитних грошей, що видавалися на короткий час місцевими властями та установами. Вже 8 серпня 1914 р. Промисловий Банк Галичини та Лодомерії випустив продовольчі бони номіналом 20, 50 та 80 гелерів, 1 крона 50 гелерів, 3 крони, 4 крони 20 гелерів,

5 крон та 8 крон. Загалом у першій декаді серпня 1914 р. вісім галицьких міст мали власні розмінні бони — Борислав, Дрогобич, Тернопіль, Ходорів та ін. Крім органів місцевої влади, власні грошові замінники емітували єврейські національні громади, окремі підприємства та установи.

На початку вересня 1914 р. землі Галичини та Буковини були окуповані російськими військами. У результаті на ринку, крім австро-угорських монет та банкнот, з'явилися мідні та срібні монети, а також паперові гроші царської Росії, якими здійснювалася платня військовим та цивільним службовцям, закуповувався фураж та продукти харчування для армії. Окупаційні власті встановили занижений курс для обміну австро-угорських крон на російські рублі. Якщо до початку війни він становив 2 крони 51 гелер за один рубль, то в нових умовах — 3 крони 30 гелерів. Після витіснення російських військ з Галичини та Буковини влітку 1915 р. австрійська валюта знову стала панівною на грошовому ринку західноукраїнських земель. В умовах війни населення продовжувало приховувати не лише повновартісну золоту та срібну, а й дрібну розмінну монету, яка остаточно зникла з обігу на початку 1916 р. В країні дедалі гостріше відчувався дефіцит розмінної монети. Почали зростати ціни на продукти та товари першої необхідності. Так, вартість кілограма кукурудзяного борошна зросла з 28 до 48 гелерів, а пшеничного — з 48 до 80 гелерів.

Поразка Австро-Угорщини у Першій світовій війні призвела до зникнення цієї держави з політичної карти Європи. Західноукраїнські землі перейшли до складу новостворених на уламках дуалістичної монархії держав: Галичину після кровопролитної українсько-польської війни захопила Польща; Буковину окупувала Румунія, а Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини. Відтак, протягом 1918—1921 рр. відбулося поступове вилучення з обігу австро-угорських крон і заміна їх новими національними валютами — польськими марками, румунськими леями та чехословацькими кронами.

Література

Зварич В. В. До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини // Історичні джерела та їх використання. — 1966. — Вип. 2.

Зварич В., Шуст Р. Нумізматика: Довідник. — Тернопіль, 1998.

Огуй О. Запровадження золотої коронової валюти 1892—1914 рр. в Австро-Угорщині: економічні передумови, реформа та наслідки // Науковий

вісник Чернівецького університету. — Вип. 173—174: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. — Чернівці, 2003.

Павенцький Л. О грошах и о новой валюте в Австріи. — Львів, 1892.

Шуст Р. Грошова система і фальшування грошових знаків у Галичині у другій половині XIX—на початку XX ст. // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — Т. І. — Львів; Київ, 2004.

Glabiński S. Waluta Austrii i dażenie jêj do reformy. — Lwów, 1890.

Grossel E. Wprowadzenie waluty koronowej w Austrii w 1892 r. // Biuletyn numizmatyczny. — 1984. — Zesz. 3—4.

Korczyńska E., Paszkiewicz B. Mennictwo XIX i XX wieku. Zarys mennictwa europejskiego. — Kraków, 1989.

Pick A. Standard Catalog of World Paper Money. — Iola, 1996.

Probszt G. Österreichische Münz- und Geldgeschichte. — Bd. 1—2. — Wien-Köln-Weimar, 1994.

Szwagrzyk J. A. Pieniadz na ziemiach polskich X—XX w. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1990.

Standard Catalog of World Coins // By Chester L. Crause and Cliffodr Mishler. — Iola, 1995.

Розділ 8

РОЗБУДОВА МОНЕТНО-ГРОШОВОГО ГОСПОДАРСТВА В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917—1921 рр.)

Політична криза літа 1914 р., фіналом якої став початок Першої світової війни, зруйнувала систему золотого монометалізму Російської імперії, яка була запроваджена у 1897 р. і стала основою економічного розвитку держави, успішно витримавши випробування російсько-японської війни 1904—1905 рр. та революції 1905—1907 рр. Після вбивства у Сараєві наступника австро-угорського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда європейські країни у передчутті світової війни одна за одною відмовилися від обміну паперових грошей на золото. Монометалічна система зазнала краху. Державний банк Росії прийняв рішення про призупинення обміну кредитних білетів на золоту монету 27 липня 1914 р. Населення було зобов'язане здати державі наявні у нього золоті монети, а їх у нього залишалось на 494,2 млн рублів, або понад 20 % від загальної грошової маси, що перебувала в обігу. Емісійна політика царського уряду в умовах війни докорінно змінилася. 1914 р. став останнім роком масового карбування банківського срібла. Тоді було випущено 536 тис. монет номіналом 1 рубль та 1 200 тис. — номіналом 50 копійок. Невелику кількість рублевих монет (за різними даними, від 600 до 5000 шт.) було відкарбовано у 1915 р. Натомість, зросли масштаби виробництва білонної розмінної монети вартістю 10, 15 та 20 копійок. Так, якщо емісія 20 копійок у довоєнні роки не перевищувала 20 млн штук, то у 1914 р. їх було відкарбовано 52,750 млн шт., у 1915 р. — 105,5 млн шт., у 1916 р. — 131,670 млн шт. Подібна ситуація склалася з іншими білонними та мідними монетами. Виробничі потужності Петроградського монетного двору не справлялися з замовленнями, тому в 1916 р. в Японії (м. Осака) було відкарбовано велику партію монет номіналом 10 та 15 коп. Решта білонних монет виготовлено вже після падіння царизму у 1917 р., однак в обіг вони майже не потрапили.

Уже з перших днів війни населення приховувало повновартісну монету. Спочатку процес активної тезаврації поширився на золото, згодом з ринку зникло банківське срібло, а з кінця 1916 р. — білонні та мідні монети. Грошовий обіг заполонили паперові грошові знаки. Кількість їх на ринку країни швидко зростала. Якщо станом на 1 січня 1914 р. в обігу було паперових грошей на суму 1 633 млн рублів, на 1 січня 1915 р. — 2 947, на 1 січня 1916 р. — 5 617, то на 1 січня 1917 р. — аж 9 103 млн рублів. Відчувалася гостра нестача дрібних розмінних монет. За цих умов було вирішено розпочати емісію нікелевих монет номіналом 10, 15, 20 та 25 коп. (велися переговори про їх випуск у Японії), але даний задум не був доведений до позитивного завершення. Дещо раніше, у 1915 р., уряд запровадив в обіг паперові білети номіналом 1, 2, 3, 5 та 50 коп. (10, 15 та 20 коп. на ринок не надійшли), які повинні були замінити розмінну монету. Широко використовувалися також знаки у вигляді поштових марок з написами про "хождение наравне с серебряной" або "медной монетой". Номінали цих грошових сурогатів становили 1, 2, 3, 10, 15 та 20 копійок.

Значний розмах емісії паперових грошових знаків, всезростаючі воєнні видатки, падіння обсягів промислового виробництва спричинили дорожнечу, посилення інфляційних явищ на грошовому ринку, знецінення рубля. Напередодні Лютневої революції 1917 р. і падіння царизму реальна купівельна спроможність рубля становила лише 26—27 довоєнних копійок.

Фінансова політика Тимчасового уряду значно загострила становище на грошовому ринку. Якщо емісійна політика царського уряду диктувалася лише воєнними потребами, то нове керівництво країни вдавалося до цього інструменту для вирішення будь-яких, часто другорядних, проблем. За 8 місяців існування Тимчасового уряду емісія паперових грошей зросла вдвічі і сягнула 16,5 млрд рублів. При цьому відбулися суттєві зміни у структурі грошової маси. В обігу продовжували залишатися царські кредитні білети, яким найбільше довіряло населення. Весною 1917 р. Державний банк здійснив велику емісію купюр номіналом 5 рублів зразка 1909 р., які відрізнялися від оригінальних кількістю букв та літер у позначенні серії та номера.

Наприкінці квітня в обігу з'явилися так звані "думські" гроші, назва яких походить від вміщеного на купюрі вартістю 1000 рублів зображення Таврійського палацу, в якому відбувалися засідання Державної Думи. Крім того, було випущено грошові знаки номіналом 250 рублів. Оформлення цих не характерних для російської грошової системи номіналів містило символіку республіканської Росії — двоголового орла без корон та інших атрибутів монархії. Цікавим моментом було також використання свастики, на фоні якої розміщений державний герб.

Кризовий стан російських фінансів того часу яскраво засвідчує емісія так званих "керенок" — грошових знаків вартістю 20 та 40 рублів, які більше нагадували дореволюційні консульські марки, ніж повноцінні

гроші. На них відсутні такі обов'язкові для казначейських знаків елементи, як дата емісії, номер та серія, а також підписи керуючого Державним банком та касира.

Росія. Тимчасовий уряд. "Думські" гроші. 250 рублів, квітень 1917 р.

На ринку з'явилася також друга емісія розмінних паперових грошових знаків у вигляді поштових марок. Було випущено 1, 2, та 3 копійки зі зображенням царів Петра I, Олександра II та Олександра III. На реверсі цих знаків відсутній імперський двоголовий орел. Через брак готівкових засобів на грошовому ринку розпочали використовувати купони облігацій державних позик та короткотермінових зобов'язань Державного казначейства царського періоду, а також п'ятивідсоткової облігації "Позики Свободи", випущеної Тимчасовим урядом у номіналах 20, 40, 50, 100, 500, 1 000, 5 000, 10 000, 25 000 рублів.

Тимчасовий уряд планував запровадження в обіг державних кредитних білетів номіналом 50, 250, 500 та 1000 рублів, які мали виготовлятися у США. Однак через швидке падіння уряду у жовтні 1917 р. воно реалізоване не було.

Інфляційні процеси та зростання цін на продукти і товари першої необхідності в країні набирали дедалі більших обертів. Суттєвим фактором у розвитку цих процесів була політична нестабільність та недовіра населення до Тимчасового уряду та його грошей.

Ситуація на грошовому ринку українських земель суттєво не відрізнялася від центру Росії, хоча прояви кризового стану грошової системи у цьому значною мірою прифронтовому районі були більш відчутними і мали свої регіональні особливості.

§1. Становлення української національної грошової системи в період Центральної Ради

1917 р. став переломним у новітній історії України. Під впливом революційних подій у Росії тут завирувало суспільно-політичне та громадсько-культурне життя. Після трьох століть гніту відроджувалася українська

національна державність. Створена 17 березня 1917 р. Центральна Рада — представницький орган парламентського типу — за короткий час пройшла важкий шлях еволюції від речника національно-культурної автономії у складі Росії до парламенту незалежної української держави. Одним з важливих питань на цьому шляху стало опрацювання та узаконення національно-державної символіки — прапора, герба, гімну та інших атрибутів суверенітету, серед яких важливе місце посідають монети та паперові грошові знаки. Конкурси на їх оформлення було оголошено ще влітку 1917 р. У них взяли участь відомі українські митці Юрій (Георгій) Нарбут, Василь Кричевський, Іван Мозалевський, Григорій Золотов, Михайло Бойчук, Антон Приходько та ін., які створили понад 300 ескізів грошових знаків. Багато з них згодом були використані при виготовленні українських грошей.

Після жовтневого перевороту у Петрограді Центральна Рада, очолювана видатним українським істориком Михайлом Грушевським (1866—1934), 7(21) листопада 1917 р. проголосила свій Третій Універсал. Згідно з цим законодавчим актом, було створено Українську Народну Республіку — автономію у складі демократичної Росії. Серед багатьох нагальних питань, які відразу ж постали перед молодою державою, була проблема забезпечення ринку необхідною кількістю грошей, які з червня 1917 р. перестали надходити в українські відділення Державного банку. Вирішенням фінансових питань молодої української держави займався Генеральний секретаріат фінансів та промисловості. Власна валюта була одним із способів задекларувати виникнення на політичній карті Європи нової держави.

Створення своєї фінансової системи та реалізацію емісії національних грошових знаків було доручено Генеральному секретаріату фінансів та промисловості, очолюваному Христофором Барановським, а згодом — відомим українським економістом професором Михайлом Туган-Барановським. Ще 29 вересня 1917 р. український уряд ухвалив Декларацію "Про децентралізацію українських фінансів, створення спеціального бюджету та Національного українського банку". Поява цього документа була зумовлена необхідністю налагодити фінансування українського шкільництва, культурно-просвітницьких установ, потреб економічного та політичного життя, а також спробою попередити наростання негативних явищ у грошовому господарстві, які переносилися на Україну з Росії. Передбачалось створення окремого бюджету Центральної Ради, який мав функціонувати паралельно з загальноросійським. Планувалося формування українського бюджету за рахунок запровадження прогресивно-

М. Туган-Барановський

го оподаткування великого землеволодіння тощо. Значна увага приділялася створенню національної банківської системи. У законопроектах про Державні кошти, Головну скарбницю та Державний банк передбачалось, що кошти від усіх державних податків, які сплачуються на території УНР, надходитимуть лише до української Державної скарбниці. Для збирання, зберігання та видачі, згідно з державним бюджетом, цих грошей було створено Головну державну скарбницю (казначейство) УНР. Усі існуючі губернські та повітові державні казначейства було перетворено на губернські та повітові скарбниці УНР. До прийняття статуту та затвердження штатів Головної державної скарбниці її обов'язки покладалися на Київську скарбницю. 22 грудня 1917 р. Київську контору Державного банку Росії було реорганізовано в Український Державний банк, а губернські та повітові відділення стали його місцевими відділами. Першим директором Українського Державного банку став Михайло Кривецький, якого згодом замінив Володимир Ігнатович. На початковому етапі діяльності Державний банк мав керуватися старим статутом. Цей же закон ліквідовував відділи російських Дворянського земельного та Селянського поземельного банків. Ліквідаційну процедуру мали провести Генеральний секретаріат фінансів та промисловості разом з Генеральним секретаріатом земельних справ.

Випуску перших українських грошей передувала тривала дискусія щодо доцільності та наслідків їх емісії. Група київських економістів (проф. Яснопольський та ін.) доводили неможливість успішного запровадження національної валюти без належного золотого запасу, який пропонувалося створити шляхом продажу селянам поміщицьких земель, оплата за які мала проводитися золотом. Однак дана пропозиція підтримана не була, оскільки землю потребували, насамперед, незаможні селяни, які не мали золота. Крім того, за короткий проміжок часу неможливо було нагромадити необхідний золотий запас. Саме тому перевагу було віддано представникам т. зв. функціональної теорії, яких представляв тодішній генеральний секретар земельних справ Борис Мартос. Він пропонував забезпечити національну грошову одиницю прибутками від державних монополій, запроваджених ще царським урядом, а також від залізниці та пошти. Важливу роль у зміцненні довіри населення до нових грошей повинен був відіграти авторитет молодої української держави.

Підготовкою проекту закону про емісію національних грошей займалися Михайло Туган-Барановський, його заступник Василь Мазуренко, директор Державної скарбниці Михайло Кривецький, Євген Голіцинський та інші працівники Генерального секретаріату фінансів. На їх пропозицію 19 грудня 1917 р. (1 січня 1918 р.) Центральна Рада ухвалила "Тимчасовий закон про випуск державних кредитових білетів УНР". Він передбачав випуск Державним банком кредитових білетів, які тимчасово

(до утворення золотого запасу) забезпечувалися державним майном — надрами, лісами, залізницями, державними монополіями тощо. Розмір емісії обмежувався половиною надходжень від державних монополій. Грошова одиниця УНР отримала назву "карбованець", що ділився на 200 шагів. Всі організації, установи та приватні особи були зобов'язані приймати нові грошові знаки без будь-яких обмежень. Золотий вміст українського карбованця був паритетний золотому царському дореволюційному рублю — 17,424 долі чистого золота (0,774 г). Через неможливість забезпечити ринок достатньою кількістю грошей було дозволено обіг російських кредитних білетів. Цей вимушений крок українського уряду мав негативний вплив на подальший розвиток національної грошової системи. Закон передбачав покарання за фальшування грошових знаків.

Першими українськими банкнотами стали 100 карбованців, які з'явилися на ринку 24 грудня 1917 р. (6 січня 1918 р.). Автором їх проекту був видатний український графік, професор та ректор Української академії мистецтва Георгій Нарбут (1886—1920), який виконав їх у барокковому стилі, вперше використавши як елемент оформлення давній княжий знак св. Володимира Великого — тризуб, на той час ще не затверджений як державний герб України. Новацією було позначення номіналу мовами народів, які проживали на Україні — українською, російською, польською та іврит. Даний проект підтримала комісія Генерального секретаріату фінансів, до складу якої входили В. Мазуренко — голова комісії, Барбарів — заступник голови комісії та її члени: Дмитро Антонович (від Генерального секретаріату освіти), Георгій Нарбут (від Української академії мистецтва), Іван Мозалевський (завідувач художньо-граверного відділу), Н. Негель (завідувач фотоцинко-графічного відділу), Гришманюк (гравер), Петенко (гравер). Згодом на засіданні комісії розглядались та затверджувались проек-

Г. Нарбут

Українська Народна Республіка. 100 крб. 1917 р.

ти українських грошових знаків — всього 23 зразки купюр, автором 12 з них був Георгій Нарбут, 2 — Олександр Красовський, 2 — Іван Мозалевський, 2 — Антон Середа, 2 — Григорій Золотов, 2 — Борис Романовський, 1 — Василь Кричевський.

Суттєвою перешкодою на шляху реалізації даної емісії стала відсутність на території, підконтрольній Центральній Раді, відповідних поліграфічних потужностей та матеріалів. Тому купюри, віддруковані літографічним способом в одній з найкращих тогочасних київських друкарень, власником якої був С. В. Кульженко, суттєво відрізнялися від первісного проекту. Використання високоякісного, та все ж звичайного паперу зробило їх вразливими на фальшування. Сприяла цьому відсутність будь-яких елементів захисту: водяних знаків, гільйоширної сітки тощо. Незважаючи на всі ці недоліки, населення без особливих застережень приймало перші українські грошові знаки. З огляду на особливості оформлення, населення часто називало їх "горпинками", "кульженками" чи "яєшнею". Загальна сума кредитних білетів першої емісії, які випускалися до 16 січня 1918 р., становила 53 млн 250 тис. крб. В обігу вони перебували до 24 вересня 1918 р.

Потреба ринку у розмінних номіналах, зростання дефіциту державного бюджету та наростання інфляційних явищ стали причинами випуску наступної емісії грошових знаків УНР. Вона була здійснена після прийняття 30 березня 1918 р. "Закону Центральної Ради про введення в обіг скарбничих знаків на суму 100 мільйонів карбованців за відповідними правилами", який передбачав випуск тимчасових грошових знаків номіналом 5, 10, 25 та 50 карбованців. Вони повинні були перебувати на ринку до 1 березня 1919 р., після чого їх мали обміняти на гривні. Загальний термін використання карбованцевих купюр не повинен був перевищувати п'яти років. Завдяки реалізації цього закону передбачалось суттєво зміцнити засоби Державної скарбниці УНР. Однак скрутне воєнно-політичне становище держави не дало змоги реалізувати закон в повному обсязі. В обігу з'явилися лише купюри номіналом 25 та 50 карбованців. Автором проекту

Українська Народна Республіка. 50 крб. 1918 р.

їх був відомий художник Олександр Красовський. Виконані вони в українському стилі, з використанням мотивів народної вишивки та орнаменту. На аверсі вміщено символічні постаті селянина, який стоїть поруч з березою і спирається на лопату, та селянки зі снопом пшениці та серпом. Завдяки цим зображенням, купюри в народі отримали назву "лопатки" та "берізки". Друкувалися вони в Києві (серія АК) за тією ж технологією, що й купюри першої емісії. На них вміщено підпис директора Державної скарбниці Харитона Лебідя-Юрчика. Вони замінили перші кредитові знаки, випущені в поспіху без позначення серії та номера. Пізніше випуск 50 карбованців відбувався в Одесі (до серії АО 209, купюри наступних серій виготовлялися денікінцями з використанням захоплених ними оригінальних кліше). На ринку грошові знаки вартістю 25 та 50 карбованців з'явилися 6 квітня 1918 р.

1 березня 1918 р. Центральна Рада ухвалила закон, згідно з яким національною грошовою одиницею УНР стала гривня, яка дорівнювала половині карбованця і ділилася на 100 шагів. Золотий вміст гривні було встановлено на рівні 8,712 г чистого золота. Передбачалося карбування золотих монет номіналом 20 гривень, срібних — 1 гривня, з інших, неблагородних металів — 1, 2, 5, 10, 20 та 50 шагів. Закон передбачав основні елементи зовнішнього оформлення монет. На їх аверсі мали бути вміщені номінал, дата та місце карбування, на реверсі — назва держави: "Українська Народна Республіка" та її герб. Передбачалась емісія кредитних білетів вартістю 1 карбованець, 5, 10, 20, 50, 100, 500 та 1000 гривень. Закон містив також окремі вимоги щодо обов'язкових написів на них. Зокрема, вони мали застерігати від підробки грошових знаків, повідомляти громадян про забезпечення кредитних білетів усім державним майном та про використання їх нарівні з золотими монетами. Інші питання, пов'язані з оформленням банкнот, мав вирішувати міністр фінансів.

Негативний досвід випуску перших українських грошей у Києві змусив уряд розмістити замовлення на друкування грошових купюр у новій валюті за кордоном. 24 березня 1918 р. було укладено договір про виготовлення банкнот у Берліні. Йшлося про грошові знаки номіналом 1000 гривень (70 тис. шт.), 500 гривень (340 тис. шт.), 100 гривень (350 тис. шт.), 20 гривень (9 млн шт.), 10 гривень (1,2 млн шт.), 5 гривень (1,6 млн шт.) та 2 гривні (5 млн шт.). Однак у 1918 р. було виготовлено лише купюри номіналом 2, 10, 100, 500 та 1000 гривень. Вони містили підписи директора Державного банку В. Ігнатовича та скарбника В. Таранова.

Одночасно вживалися заходи, спрямовані на створення власної бази для виготовлення паперових грошових знаків та монет. З цією метою в березні 1918 р. було засновано Експедицію заготовки державних паперів, яка розглядала питання, пов'язані з проектуванням грошових знаків, і здійснювала нагляд за їх якістю. Першими її керівниками були земський

діяч Л. Венеракий, після нього — банківський службовець Барбарів. Згодом цю установу тривалий час очолював А. Михайловський. У Німеччині закуповувалось обладнання для монетного двору, але через воєнно-політичні обставини карбування монет в Україні реалізоване не було.

Весною 1918 р. формування органів управління грошовою системою української держави було завершено. Загальне керівництво здійснював міністр фінансів, який призначав директора та урядовців Українського Державного банку — єдиної емісійної установи. Важлива роль належала Державній скарбниці, яка організовувала фінансування державного бюджету за рахунок надходжень від податків, інших прибутків та кредитних операцій.

Болючим питанням грошового обігу залишалася відсутність на ринку розмінних грошових знаків. При його вирішенні було використано російський досвід часів Першої світової війни. 18 квітня 1918 р. в Києві розпочалася емісія знаків номіналом 10, 20, 30, 40 та 50 шагів, які мали вигляд поштових марок. Випускалися вони на товстому папері у тій же київській друкарні В. Кульженка, а також у друкарні Е. Фесенка в Одесі до 5 січня 1919 р. Загальний розмір емісії шагів становив 16 014 575 карбованців. Автором проекту 10 та 20 шагів був Антон Середа, інші виконав Георгій Нарбут. На реверсі всіх номіналів було вміщено герб України та напис "Ходить нарівні з дзвінкою монетою".

УНР. 50 шагів. 1918 р.

Зростання державних видатків та посилення інфляції вимагали суттєвого збільшення емісії кредитних білетів, яка попередніми законодавчими актами була обмежена сумою 100 млн карбованців. У зв'язку з цим, 20 квітня було ухвалено закон про видачу Державною скарбницею короткотермінових (до 12 місяців) зобов'язань на суму 500 млн крб. (1 млрд гривень). Вони мали бути видані Державному банкові для забезпечення кредитних білетів.

Виважена грошова політика українського уряду сприяла зростанню міжнародного авторитету української валюти. Після укладення Брестського миру, Центральна Рада підписала з Німеччиною угоду про взаємний обмін валютами. У Державному банку в Києві було відкрито рахунок Німецького Центрального Банку на суму 2 млрд гривень. Натомість, німецька сторона відкрила рахунок Міністерства фінансів УНР в Берліні на суму 920 млн марок. Згідно з цією угодою, курс української гривні було зафіксовано на рівні 0,46 марки. Подібну угоду на суму 1 млрд гривень було укладено з Австро-Угорщиною. При цьому курс гривні було визнано паритетним австро-угорській кроні.

§2. Розбудова фінансово-грошової системи та емісійна політика України періоду Гетьманату Павла Скоропадського

У квітні 1918 р. загострились стосунки між Українською Центральною Радою та командуванням німецьких й австро-угорських окупаційних військ. Український уряд ставив питання про виведення їх за межі держави, намагався обмежити їх вплив на внутрішньополітичне життя, припинити економічний визиск України, вивіз продовольства та промислової сировини. Саме тому 29 квітня 1918 р. було здійснено державний переворот, внаслідок якого було проголошено створення Української Держави на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським. З 3 травня новим міністром фінансів став Антон Павлович Ржепецький, який обіймав цю посаду аж до падіння Гетьманату 14 грудня 1918 р. Своїми головними завданнями він вважав створення української грошової системи, встановлення високого курсу національної грошової одиниці, забезпечення її золотовалютним запасом та іншим майном держави. Ставши міністром, він залишив на своїх постах більшість урядовців попередньої адміністрації, а також запросив до співпраці висококваліфікованих фінансистів колишнього царського уряду, які, втікаючи від більшовицького терору, переїхали на Україну. Новий міністр був висококваліфікованим фахівцем, якому у важких умовах іноземної окупації вдалося стабілізувати ситуацію на українському грошовому ринку. Одним із найбільших досягнень А. Ржепецького було укладення першого державного бюджету України. Роботу цю було завершено вже за часів Директорії УНР у січні 1919 р. З огляду на необхідність подальшого реформування грошової системи, при Міністерстві фінансів було створено Фінансовий комітет, який очолив професор О. Добрий. До його складу увійшли провідні спеціалісти у галузі економіки та банківської справи. На першому ж засіданні Комітету 10 травня 1918 р. перед ним було поставлено вимогу опрацювати шляхи реформування грошової системи.

Нові політичні обставини вимагали від уряду збільшення коштів, необхідних для виконання зобов'язань гетьмана перед командуванням окупаційних військ, які забезпечували політичну стабільність та цілісність України. Вже 9 травня було ухвалено закон, згідно з яким розмір емісії зріс на 400 млн карбованців. 12 травня Рада Міністрів надала Німеччині та Австро-Угорщині по 200 млн карбованців у вигляді безтермінових позичок. Для реалізації цього рішення у Берліні було випущено білети Державної скарбниці вартістю 50, 100, 200 та 1000 гривень на загальну суму 1 млрд гривень. Фактично це були облігації 3,6 % чотирирічної позики, прибуток від яких не обкладався податком. Кожна облігація мала 8 купонів, вартість яких залежала від її номіналу: 90 шагів, 1 гривня 80 шагів,

Українська Держава. 2000 гривень. 1918 р.

3 гривні 60 шагів, 18 гривень. Відрізані купони часто використовувалися як розмінні грошові знаки, оскільки білети Державної скарбниці були обов'язковими для прийому при здійсненні всіх видів платежів. На ринку вони з'явилися в червні 1918 р., але основна кількість була завезена в Україну в лютому 1919 р.

А. Ржепецький продовжував започатковану за часів Центральної Ради роботу, спрямовану на зміцнення міжнародного авторитету української валюти. 15 травня 1918 р. було підписано угоду щодо реалізації наданої Німеччині та Австро-Угорщині позики на суму по 200 млн крб. кожній. Згідно з нею, курс української валюти було прив'язано до німецької марки (1марка = 0,75 крб.) та австро-угорської крони (1 крона = 0,5 крб.). Гарантований Державним банком стабільний курс марки та крони сприяв зростанню їх авторитету серед населення, яке зберігало свої заощадження саме в цих доступних для нього валютах. Однак через наростаючі тенденції до поразки Центральних держав у світовій війні ситуація цих валют була вкрай складною. Постійно зростаюча інфляція спричинювала їх швидке знецінення, що негативно позначилося на українській грошово-фінансовій системі. Пасивне торговельне сальдо України постійно збільшувалося. Несприятливим для української національної валюти було також зростання на грошовому ринку кількості російських грошей, які у великій кількості привозили заможні втікачі від більшовицького терору. Крім того, більшовики друкували і надсилали своїм українським прихильникам грошові знаки царського та Тимчасового урядів, які продовжували залишатися законними засобами платежу на Україні.

Плануючи запровадження єдиної валюти на всій території України, уряд нарощував виробництво карбованцевих та гривневих купюр. Перші з них надалі випускалися у Києві та Одесі, другі — у Берліні. Кошти закордонної емісії були значно вищими — близько 15 коп. за купюру, тоді як в Одесі ціна не перевищувала 3,26 коп. Крім того, існувала проблема перевезення грошових знаків з Німеччини — транспортування було не

лише дорогим, а й небезпечним. Так, незважаючи на протести українського дипломатичного представництва, румунські власті конфіскували вантаж грошей, що перевозилися на аероплані, який з технічних причин змушений був здійснити посадку на території цієї країни. Першим кроком в організації повномасштабної емісії національних грошових знаків за часів Гетьманату було розпорядження Кредитової канцелярії Міністерства фінансів Української Держави від 28 липня 1918 р., яким Експедиція заготовки державних паперів зобов'язувалась забезпечити населення грошовими знаками номіналом 10, 40, 100 та 1000 карбованців та оновити існуючі 25 та 50 карбованців. При цьому пропонувалось використати проекти Георгія Нарбута. Випуск кредитних білетів планувалось здійснювати у Києві та Одесі. З перелічених номіналів ніколи не було видрукувано купюру в 40 карбованців, інші ж грошові знаки, а також купюра вартістю 250 карбованців з'явилися на ринку наприкінці літа—восени 1918 р.

Виконані на замовлення Центральної Ради у Берліні гривневі купюри, запроваджені в обіг 31 травня 1918 р., за якістю суттєво відрізнялися від грошових знаків, випущених на Україні. При цьому автори проектів не завжди були задоволені реалізацією їхніх задумів. Так, у щоденнику Г. Нарбута міститься нарікання на якість купюри номіналом 500 гривень.

Найдрібнішим номіналом берлінського друку були 2 гривні, запроектовані професором В. Кричевським. Для реалізації свого задуму він використав мотиви української народної творчості — схематичне зображення священного дерева життя, деревоподібний орнамент тощо. Написи на купюрі виконані давньоукраїнським шрифтом. Загальний розмір емісії цих грошових знаків становив понад 5,5 млн гривень.

Значну кількість кредитних білетів (номіналом 10, 100 та 500 гривень) запроектував Георгій Нарбут. Варто погодитись з думкою М. Дмитрієнка, що за мистецьким задумом та рівнем виконання найкращою є стогривнева купюра. На її аверсі вміщено вінок з квітів та плодів, якими так багата українська земля. В центрі розташований державний герб України — тризуб. Тут же позначення номіналу, дата емісії, підписи директора Державного банку та скарбника. По обидва боки від вінка — постаті селянки в народному строї та робітника. Вгорі — цифрове позначення номіналу та назва держави — Українська Народна Республіка; внизу — позначення золотого вмісту гривні — 8,712 долі щирого золота.

На реверсі банкноти зображені дві колони, які утримують гірлянду з квітів, в центрі якої лавровий вінок з тризубом. Внизу — картуш з текстом-попередженням для фальшивомонетників. По боках від колон червоним кольором зазначена серія та номер банкнот. Фон грошового знака переважно синього кольору. Всього стогривневих купюр випущено на суму 427 989 300 гривень.

При проектуванні 500-гривневої купюри автор поєднав жовтий та синій кольори. Знаків цього номіналу віддрукували на 1 683 500 гривень.

Наприкінці існування Гетьманату 17 жовтня 1918 р. в обіг було запроваджено кредитні білети номіналом 1000 та 2000 гривень, віддруковані у Берліні замість замовлених ще Центральною Радою купюр вартістю 5 та 20 гривень. Зразки для їх виготовлення створив завідувач художньо-граверним відділом Експедиції заготовок державних паперів Іван Мозалевський. Порівняно з проектами Нарбута, вони значно простіші, гама кольорів не відзначається барвистістю. Про проектуванні 1000-гривневої купюри використано елементи фризу Свято-Успенської церкви у Львові, давній герб київського Подолу — лук-самостріл.

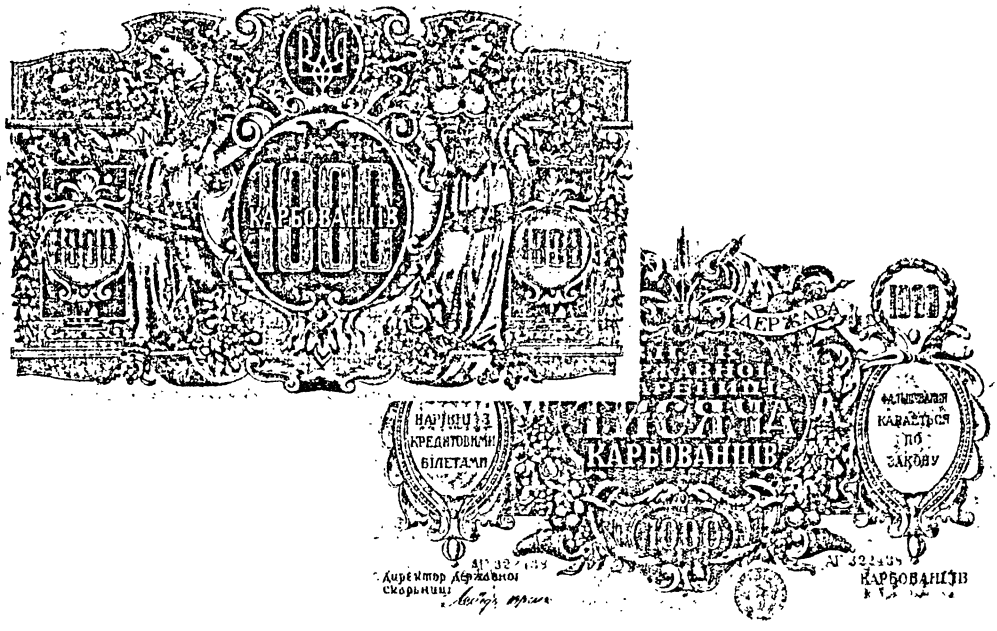

Українська Держава. 1000 крб. 1918 р.

Простою є композиція й грошового знака вартістю 2000 гривень, у якій домінує червоний колір.

Останньою грошовою емісією Української Держави був знак Державної скарбниці вартістю 1000 карбованців. Виготовлений на замовлення гетьманського уряду у Берліні, він з'явився на українському грошовому ринку у листопаді 1918 р. Автором проекту був Г. Золотов (за іншими даними — І. Мозалевський). У його оформленні відображені зміни, що відбулися на Україні внаслідок гетьманського перевороту. На аверсі купюри вміщено символіку України часів Української козацької держави — булаву, бунчук, герб —"козак з самопалом". Нововведенням було розміщення

у нижній частині поля купюри рельєфного відтиску печатки. Тут же факсиміле підпису директора Державної скарбниці Х. Лебедя-Юрчика. Загалом композиція виконаного у бароковому стилі грошового знаку дещо переобтяжена, однак завдяки кольоровій коричнево-жовтій гамі він є розкішним та виразним. На грошовому ринку 1000-карбованцеві купюри перебували до вилучення їх більшовицьким урядом у 1920 р.

Цікавою сторінкою грошових відносин на Україні в роки громадянської війни була поява агіток — пародій на грошові знаки. Друкувалися вони у Москві (за деякими даними — у Катеринославі та інших містах України) з метою підірвати довіру населення до нових українських грошей. Це мало досягатися за допомогою вміщених на них написів, наприклад — "Сто карбованців ходить по світу нарівні з м'ягеньким папером", "За фальшування всім — тюрма, а чорній сотні самостійність" і т.п. Саме ці гроші-пародії стали причиною вилучення з обігу купюр вартістю 100 карбованців емісії 1917 р.

Суттєві труднощі на шляху реформування грошової системи урядом гетьмана П. Скоропадського створювало надходження на Україну великих обсягів різноманітних грошових знаків та цінних паперів з Росії. За даними на 1918 р., в обігу на Україні перебувало від 8 до 12 млрд російських рублів. Щоб впорядкувати ситуацію на ринку, Міністерство фінансів 18 вересня 1918 р. прийняло рішення про вилучення п'ятипроцентних зобов'язань російського Державного казначейства номіналом 1000, 5000, 10 000, 25 000, 50 000 та 500 000 рублів. З 1 жовтня було заборонено приймати купони російських цінних паперів вартістю понад 25 рублів. Закон від 5 грудня 1918 р. передбачав обов'язковий обмін російських кредитних білетів номіналом 250 рублів емісії 1917 р., забороняв обіг "керенок" (20 та 40 рублів Тимчасового уряду), 1000 рублів, випущених у 1917 р., підлягали обов'язковому штемпелюванню. Однак повного вилучення російських грошей гетьманський уряд не домігся.

§3. Грошове господарство України за часів Директорії УНР

Загострення політичної ситуації на Україні восени 1918 р., а також поразка Центральних держав у Першій світовій війні спричинили падіння гетьманського уряду. 14 грудня гетьман П. Скоропадський відрікся від влади, яка перейшла до рук Директорії УНР. До її складу входили В. Винниченко (голова), С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко, П. Андрієвський. Наприкінці березня 1919 р. до складу Директорії було включено представника від ЗОУНР Є. Петрушевича, однак безпосередньої участі в її роботі він не брав. Влітку 1919 р. Директорія складалася з трьох осіб: С. Петлюра (з 10 лютого 1919 р. — голова), Ф. Швець, А. Макаренко.

26 грудня 1918 р. призначено уряд Директорії — Раду народних міністрів. Тимчасово виконання обов'язків міністра фінансів було покладено на Василя Мазуренка (заступника міністра). Міністром передбачалось призначити Петра Климовича, однак він не приїхав до Києва, і цю посаду було запропоновано Борису Мартосу. З огляду на необхідність упорядкування фінансів та грошового господарства держави, вже у перші дні існування Директорії було створено спеціальну комісію, до складу якої входили В. Мазуренко, проф. С. Остапенко та проф. М. Туган-Барановський. Однак через занадто тривалий час його запровадження та відсутність шляхів для вирішення низки важливих питань запропонований комісією план проведення грошової реформи затверджений урядом не був. В основу закону від 4 січня 1919 р. було покладено новий проект проведення грошової реформи, запропонований Б. Мартосом. Він визнав гривню (карбованець) єдиним засобом платежу на території УНР. Усі гроші іноземних держав (російські, австро-угорські, румунські, німецькі) переставали бути законним засобом платежу. Російські грошові знаки номіналом 500 та 1000 рублів, випущені царським та Тимчасовим урядами, були анульовані. Російські кредитні білети вартістю від 1 до 100 рублів підлягали обміну на українську валюту. При цьому встановлювався різний курс обміну залежно від часу його проведення: з 15 до 31 січня 1919 р. 1 рос. рубль = 1 карбованцю, з 31 січня до 15 лютого 1 рубль = 75 копійкам, а після 15 лютого 1919 р. російські гроші будь-яких номіналів не приймалися державними установами. Всі зібрані повітовими та губернськими державними скарбницями іноземні грошові знаки повинні були пересилатися до Київської контори Державного банку. На жаль, прийняття даного закону було запізнілим. Використання російських грошових знаків за часів Центральної Ради та Гетьманату завдало шкоди не лише економіці України, а й її політичному престижу.

З огляду на необхідність створення золотого запасу для забезпечення стабільності національної валюти, міністр фінансів видав розпорядження про його формування шляхом здачі населенням золота та срібла. Окремим розпорядженням уряду Міністерству фінансів було передано всі пам'ятники російським царям. З отриманого від їх переплавки металу мала карбуватися розмінна монета. Крім того, планувалося перекарбувати російські золоті, срібні та мідні монети, значна кількість яких зберігалася у Державному банку. На українських золотих монетах пропонувалось помістити бюст Т. Шевченка, а на срібних — зображення будинку Центральної Ради.

Незважаючи на короткі терміни та складну військово-політичну ситуацію, грошова реформа успішно реалізовувалася. Її результатом стало зміцнення української валюти, частка якої у загальній грошовій масі суттєво збільшилась. На ринку українські карбованці та гривні оцінювалися

значно вище, ніж російські випуски Тимчасового та більшовицького урядів, а також білогвардійські емісії. Вищим залишався лише курс царських грошових знаків.

Успішному завершенню реформи перешкодило погіршення військово-політичної ситуації. Під натиском більшовиків уряд Директорії 2 лютого 1919 р. переїхав з Києва до Вінниці, а згодом — до Рівного та Кам'янця-Подільського. Підконтрольна йому територія постійно скорочувалася і часто не перевищувала декількох повітів. Фінансове становище держави було дестабілізоване. Кошти від стягнених податків та інших платежів не надходили до Державної скарбниці, а видатки на утримання армії, державного апарату, дипломатичних представництв та на інші цілі постійно зростали. За цих умов єдиним джерелом отримання коштів стала грошова емісія.

Напередодні евакуації з Києва міністр фінансів Б. Мартос наказав вивезти з міста всі запаси грошей, що зберігалися в Державному банку, літографічні камені та інші матеріали, які використовувалися для друку грошей. Комендантом евакуації було призначено п. Орла, який бездоганно виконав поставлене перед ним завдання. Після короткочасного перебування у Вінниці, де через брак відповідної технічної бази не вдалося налагодити виготовлення грошей, Міністерство фінансів УНР переїхало до Кам'янця-Подільського, а Експедицію Заготівлі Державних Паперів було відправлено до Тернополя, а згодом — до Станіславова (нині м. Івано-Франківськ). Цей крок був зумовлений заходами безпеки і наявністю у цих містах належної друкарської бази. У Станіславові новий керівник Експедиції Микола Данильченко налагодив виготовлення розмінних знаків Державної скарбниці УНР номінальною вартістю 5 гривень. При виготовленні проекту було використано елементи малюнків Зотова, Середи та Нарбута. Вони друкувалися чорною фарбою на якісному папері сірого кольору з водяними знаками. Основна кількість купюр цієї емісії використовувалася населенням Галичини.

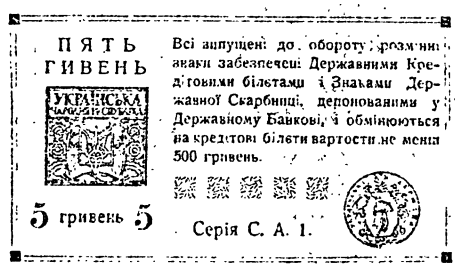

УНР. Розмінний знак Державної скарбниці. 5 гривень. 1920 р.

Під натиском польських військ державні установи УНР змушені були повернутися до Кам'янця-Подільського, де з великими труднощами вда-

лося розпочати друкування грошей. Міністром фінансів з 1 березня 1919 р., замість Б. Мартоса, який пішов у відставку, став М. Кривецький. За час його керівництва в обігу з'явилися знаки Державної Скарбниці вартістю 100 та 250 карбованців. Їх проекти були виготовлені ще за часів Гетьманату, про що свідчить вміщена на них назва — Українська Держава. Автором проекту першого з них був Г. Нарбут, який запроектував його у 1918 р. як 200-гривневу купюру, яка згодом була переведена у 100-карбованцеву. Її характерна особливість — наявність чистого бокового поля, на якому вміщено портрет Богдана Хмельницького з булавою в руці, виконаний способом тиснення. Малюнок грошового знаку номіналом 250 карбованців належить художнику М. Романовському. На жаль, відсутність належних технічних умов не дала змоги в повному обсязі реалізувати задум митця, і виконання цієї купюри залишилося доволі примітивним.

Гостра потреба у розмінних номіналах стала причиною емісії грошових знаків вартістю 10 та 25 карбованців. Десятикарбованцеві купюри були виконані за проектом художника Григорія Золотова. Друкувалися вони червоною фарбою. Купюри цього ж номіналу випускались у Москві, куди більшовики вивезли пробні кліше. Відрізняються вони лише відтінками фарби. 25-карбованцеві знаки з'явилися на грошовому ринку в серпні 1919 р. Автором їх проекту був М. Романовський (за іншими даними — А. Приходько). Крім цього, продовжувалось виготовлення грошових знаків вартістю 1000 карбованців, які були дуже популярними серед населення.

Водночас із виготовленням грошових знаків на території УНР з Німеччини завозилися замовлені ще Центральною Радою та урядом гетьмана П. Скоропадського гроші з позначенням вартості у гривнях. Через неможливість робити це сухопутним шляхом доводилось надалі користуватися послугами німецької повітряної компанії "*Lufthansa*". Український уряд орендував у неї п'ять літаків, які постачали в Україну різноманітне військове спорядження, а також гроші. Однак такий спосіб перевезення був дуже ризикований. Так, під час одного з польотів у травні 1919 р. в катастрофі неподалік від м. Ратибор (нині у Польщі) загинув полковник Дмитро Вітовський, який повертався з Паризької мирної конференції. В іншому випадку у Румунії, на території якої літак здійснив вимушену посадку, було конфісковано 300 млн гривень, які він перевозив.

У надзвичайно важких військово-політичних умовах, коли невелика територія, підконтрольна урядові Директорії УНР, була оточена у багато разів численнішими польськими, більшовицькими та денікінськими військами, йому вдалося не лише на певному рівні утримувати власне грошове господарство, а й надавати допомогу іншим державам. Так, урядові Білоруської Республіки було виділено 5 млн гривень, дипломатичному представництву Грузії — 500 тис. гривень, "Союзові слов'ян" — 200 тис. гривень. Підтримувались українські книжкові видавництва, яким надавалась

допомога у розмірі 1 млн гривень для організації друкування книжок за кордоном. Уряд розумів й значення пропаганди досягнень української культури у країнах Європи. З цією метою фінансувалася Українська Республіканська Капела, якою керував О. Кошиць.

Після військової поразки уряд УНР у листопаді 1920 р. змушений був покинути Україну і переїхати до Польщі. Місцем його перебування було визначено м. Тарнув. Сподіваючись на швидке повернення на батьківщину, тодішній міністр фінансів Петро Відибіда замовив у Відні кредитові білети номіналом 50 та 1000 гривень за проектами Георгія Нарбута. На цих купюрах передбачалося розмістити портретні зображення гетьманів Петра Дорошенка та Богдана Хмельницького. Однак дана емісія реалізована не була. Відомі лише зразки цих грошових знаків.

Евакуацією цінностей та архівів Українського Державного банку з Кам'янця-Подільського займався тодішній директор банку Костянтин Клепачівський (1887 — ?). Все майно, яке містилося у 188 скринях, було перевезене до м. Ченстохови (Польща), де зберігалося до 16 серпня 1944 р., коли його вивезли у невідомому напрямку німецькі солдати. Подальша доля цих документів невідома.

Експедиція заготівлі державних паперів Міністерства фінансів УНР продовжувала працювати у Кам'янці-Подільському навіть після окупації міста польськими військами. Тут продовжували друкувати грошові знаки вартістю 10, 100 та 1000 карбованців. Наприкінці червня 1920 р. Експедиція переїхала до Галичини, а згодом через Городенку, Коломию, Станіславів — до м. Тарнув. У вересні 1920 р. у Варшаві розпочалося виробництво грошових знаків УНР вартістю 1000 карбованців, яке продовжувалось до початку 1921 р., коли припинила своє існування Експедиція заготівлі державних паперів. Кількість виготовлених тут грошових знаків та їх подальша доля невідомі.

§4. Становлення фінансової системи та грошового обігу Західноукраїнської Народної Республіки

Внаслідок наростання кризових явищ у всіх ділянках суспільно-політичного і соціально-економічного життя, а також у результаті військової поразки у Першій світовій війні восени 1918 р. розпочався розпад Австро-Угорської імперії. На уламках цієї багатонаціональної клаптикової монархії виникла низка нових держав. Однією з них стала Західноукраїнська Народна Республіка, яка утворилася 1 листопада 1918 р. і охопила територію Галичини, Буковини та Закарпаття. Однак невдовзі Румунія окупувала Буковину, а Закарпаття було включено до складу Чехословаччини. В умовах польсько-українського військового протистояння українцям вдалося відстояти більшу частину Східної Галичини.

Одним із нагальних завдань державного будівництва керівництво ЗУНРу вважало впорядкування фінансової системи, яка за роки війни зазнала значних кризових потрясінь, передусім, швидко зростаючої інфляції. Фінансові питання вперше розглядалися на засіданні Української Національної Ради — тимчасового парламентського органу ЗУНРу ще 20 жовтня 1918 р. Тоді ж було створено її фінансово-бюджетну комісію, до складу якої увійшли відомі українські політики Кость Левицький (голова), Лесь Кульчицький, Стефан Федак, Сидір Голубович, Осип Назарук та ін. 9 листопада 1918 р. було сформовано уряд ЗУНРу — Раду Державних Секретарів. Голова уряду — Кость Левицький — очолив також Державний секретаріат фінансів, якому підпорядковувалися Крайова дирекція скарбу, що відповідала за збереження державного майна, здійснювала нагляд за надходженням податкових платежів тощо. Керівником цього підрозділу було призначено Михайла Русина, державним касиром — Володимира Мацкевича, а державним ревізором — Омеляна Саєвича. З січня 1919 р. Державний секретаріат фінансів очолював Сидір Голубович.

В умовах воєнного протистояння з Польщею українська влада визнала за доцільне тимчасово залишити незмінною фінансову структуру колишньої австрійської держави. Регіональними фінансовими підрозділами стали Дирекції скарбових округів, які містились у Бережанах, Бродах, Жовкві, Коломиї, Самборі, Станіславові (нині м. Івано-Франківськ), Тернополі та Чорткові. При повітових комісаріатах було збережено податкові відділи, прикордонні та митні служби. Незмінною залишилась система контролюючих органів. Дирекції скарбових округів складалися з адміністративного відділу, відділу державних монополій (на тютюн, цукор, сіль, вогнепальний порох та ін.), відділу справляння податків (від продажу м'яса, сірників, алкогольних напоїв), відділу державної лотереї, а також відділу кримінальних справ (займався справами контрабанди). На місцях їм підпорядковувалися "наглядові пости та відділи скарбової сторожі". У повітах створювалися також фінансові комісії. Формування структури Державного секретаріату фінансів в основному завершилося до 22 листопада 1918 р. — після відступу українських військ зі Львова та переїзду уряду до Станіславова. Найважчою проблемою становлення фінансової системи ЗУНРу став брак достатньої кількості кваліфікованих фахівців-українців, здатних вирішувати нагальні питання грошово-фінансового характеру. Адже службовці польської національності, які становили абсолютну більшість у фінансових органах, як правило, не визнавали української влади і саботували її розпорядження.

Уряд ЗУНРу відчував значні труднощі у розбудові банківської системи. Головну контору державного "Австро-Угорського Банку" у Львові та інших містах Галичини, над якою вже в ніч на 1 листопада 1918 р. встановлено контроль української влади, було перейменовано на Український Державний Банк, а місцеві відділи стали його філіями.

Одним із головних питань роботи фінансових органів стало наповнення державного скарбу і забезпечення його достатньою кількістю готівки. На перших порах використовувались грошові кошти, які зберігались у банківських установах. Так, у старості Бережанського повіту українській владі було передано залишкових коштів на суму 100 тис. австро-угорських крон, а з повітової ощадної каси — ще 493 393 крони. Найбільша грошова сума виявилась у Стрию — близько 1 млн крон. Однак у більшості випадків коштів, переданих українській місцевій владі, було обмаль: у Кам'янці-Струмиловій — 20 тис. крон, а в Чорткові — лише 500 крон. Відразу ж стало очевидним, що залишеної австрійською владою готівки недостатньо для забезпечення навіть першочергових видатків нової держави. Через це відразу ж на порядку денному постало питання про налагодження системи збору податкових платежів. Спочатку місцеві органи влади діяли на власний розсуд. Так, повітовий комісар м. Товмач (нині Івано-Франківська область) оголосив про збір одноразового народного податку в розмірі 1 крона від особи. Але вже 13 листопада 1918 р. уряд ЗУНР видав розпорядження про відновлення збору всіх податків та платежів, встановлених за часів Австро-Угорщини. Зібрані кошти передбачалось скеровувати, передовсім, на покриття військових видатків, платню державним службовцям, пенсіонерам, вдовам і сиротам. Однак через значне руйнування краю і зубожіння населення надходження коштів від податків було незначним. Одним із головних джерел грошових надходжень стали відновлені державні монополії на алкогольні напої (пиво, вино та горілку), м'ясо, цукор, нафтопродукти, тютюн, сіль, порох, а також митні збори. Лише від монопольного збору за реалізацію тютюнових виробів уряд планував щорічно отримувати 100 млн крон. І все ж основну кількість грошових надходжень, які спрямовувалися на поточні видатки, отримували від продажу нафтопродуктів. У перші дні листопада 1918 р. на засіданнях уряду обговорювалось питання про запровадження внутрішньої державної позики та емісію тимчасових банківських бонів. Але дані задуми реалізовані не були.

Новопроголошена українська держава, як і інші створені на уламках Австро-Угорщини національні держави, претендувала на отримання грошей зі скарбниці колишньої імперії. З цією метою до Відня було скеровано Я. Литвиновича, наділеного відповідними повноваженнями. У результаті його діяльності австрійський уряд погодився виділити для ЗУНР 33 млн 800 тис. крон, які були розділені на два транші. Перший з них надійшов на віденські рахунки українського уряду наприкінці грудня 1918 р. З цієї суми 6 млн крон Президент ЗУНР Євген Петрушевич передав до урядової каси до Станіславова.

Після проголошення 22 січня 1919 р. Акту злуки Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки розпочалося

фінансування державних видатків уряду ЗУНР з Державної скарбниці УНР. Вже наприкінці січня головний отаман Симон Петлюра наказав видати 1,5 млн карбованців на покриття невідкладних видатків ЗО УНР (після проголошення Акту Злуки ЗУНР отримала назву Західна Область УНР). Надалі уряд ЗО УНР щомісячно отримував 30 млн гривень. Крім того, фінансувалися окремі статті видатків. Так, на прохання командувача Української Галицької Армії генерала М. Омеляновича-Павленка з Києва було передано 40 млн австро-угорських крон. Всього ж на потреби ЗО УНР з Наддніпрянської України надійшло понад 1 млрд гривень. Основними статтями видатків ЗУНР було забезпечення військових видатків, платня державним чиновникам, виплати родинам військовослужбовців, кошти на відбудову зруйнованих війною сіл та ін.

Після створення ЗУНР на її території перебували в обігу австро-угорські крони. Однак швидке знецінення цієї валюти, а також неможливість отримувати з Відня необхідну кількість готівки змусило уряд у січні 1919 р. запровадити в обіг грошові знаки УНР з позначенням номінальної вартості у карбованцях та гривнях (1 карбованець = 2 гривням = 200 шагам). Одночасно встановлювався курс карбованця щодо австро-угорської крони: 1 карбованець = 2 австро-угорським кронам. Подальше знецінення крони на перших порах призвело до падіння її курсу щодо української валюти. На початку лютого 1919 р. за 1 карбованець платили 2 крони 50 гелерів. Закон про запровадження гривні на всій території ЗУНР Українська Національна Рада прийняла лише 4 квітня 1919 р. Військові невдачі Директорії УНР спричинили падіння вартості карбованця та гривні. Цей же закон встановлював обмінний курс валют на рівні 1 гривня = 1 кроні, однак на практиці вартість гривні не перевищувала 0,8 крони. Щодо валют західноєвропейських валют гривня мала "плаваючий" курс. Так, навесні 1919 р. за 1 англійський фунт стерлінгів у Станіславові платили 125 крон.

В умовах військово-політичної нестабільності населення Східної Галичини з недовірою ставилося до українських грошових знаків і нерідко відмовлялося їх приймати. Цьому сприяла й відсутність в обігу купюр дрібних номіналів. На ринку найчастіше використовувались банкноти номіналом 2000 та 1000 гривень, рідше траплялися 500 та 100 гривень. Щоб не допустити зловживань під час розмінювання купюр, уряд у Станіславові налагодив емісію купюр вартістю 5 гривень. Одночасно місцеві органи влади розпочали виготовлення місцевих бон різних номіналів: у Бродах — 1, 2, 5, 10, 25 гривень; у Збаражі — 2, 5, 10, 25, 50 гривень; у Золочеві — 5, 10 гривень; у Сокалі — 1, 2, 6, 10, 20 гривень; Тернополі — 2, 10, 20, 50 гривень. Лише 2 травня 1919 р. уряд ЗО УНР запровадив в обіг грошові знаки Української Державної Скарбниці номінальною вартістю 25 та 10 карбованців.

В умовах важких воєнних подій кризові явища у фінансовому господарстві ЗО УНР дедалі загострювалися. Проявом цього стало значне зростання цін, падіння вартості національної валюти, широкомасштабна інфляція. Уряд не спромігся укласти державний бюджет і домогтися його виконання. Не було запроваджено навіть окремої посади Державного секретаря скарбу.

Наприкінці травня 1919 р., з огляду на загрозу польської окупації, уряд ЗО УНР залишив Станіславів — тимчасову столицю і евакуювався у східному напрямку, а в червні Українська Галицька Армія перейшла Збруч. Майже всі державні установи розмістилися у Кам'янці-Подільському. Після окупації Галичини українські грошові знаки були анульовані польськими властями.

§5. Грошова політика уряду радянської України

Внаслідок воєнних дій значна частина України, а з осені 1920 р. — вся її територія опинилася під владою українського більшовицького уряду, позбавленого будь-якої самостійності при вирішенні питань не тільки політичного, а й фінансового характеру. Керівництво грошово-емісійною політикою перебувало у монопольному віданні Москви. В умовах постійних воєнних дій більшовики не змогли провести радикальної грошової реформи, тому продовжували у величезній кількості друкувати підготовані Тимчасовим урядом грошові знаки номіналом 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 250, 500, 1000, 5000 та 10 000 рублів. Лише у 1919 р. на ринку з'явилися так звані "расчетные знаки" вартістю 1, 3 та 5 рублів. Вони мали вигляд поштових марок, і на них вперше було розміщено радянську символіку. Потреба у дедалі більшій кількості грошей змусила радянський уряд дозволити використання різноманітних грошових сурогатів — купонів, векселів, облігацій тощо. Крім того, вдалося налагодити випуск грошових знаків царського зразка, до яких населення ставилося з більшою довірою.

Особливість грошового ринку України в той час — відсутність єдиної грошової системи. В обігу перебували всі емісії російських урядів, українські випуски, білогвардійські грошові знаки, а також величезна кількість місцевих бон, купонів, квитанцій тощо. Не маючи можливості задовольнити потреби ринку у грошовій масі радянського зразка, радянський уряд України змушений був тимчасово дозволити використання грошей попередніх випусків. Грошових сум, що надходили з радянської Росії, не вистарчало для покриття видатків, необхідних для фінансування державних органів, Червоної Армії, промислових підприємств, які працювали не лише для потреб України, заходів соціальної та культурної політики.

За цих умов уряд радянської України здійснив спробу започаткувати емісію власних грошових знаків. Народний комісаріат фінансів України

підготував "Тези з питання про загальний фінансовий стан", де вказувалось на наявність у Києві матеріальної бази, необхідної для випуску власних грошей. Виходячи з умов договору з Російською Федерацією про проведення єдиної економічної політики, передбачалось домовитись про обіг українських грошей на території обох радянських держав. У 1919 р. було розроблено план випуску грошового знака вартістю 50 карбованців. Нарком фінансів М. Литвиненко 12 травня отримав доручення розробити проекти грошових знаків. Такий стан справ повністю відповідав його переконанням члена Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів), яка виступала проти тісного союзу з радянською Росією. Виходячи з цього, М. Литвиненко опрацював план проведення грошової реформи, який передбачав негайне запровадження національної валюти. Однак даний задум суперечив прагненню Леніна уніфікувати грошову систему всіх радянських республік. Уже 22 травня він разом з головою ВЦВК М. Калініним та наркомом фінансів РСФРР М. Крестинським від імені ЦК РКП(б) надіслав Голові Раднаркому України Х. Раковському шифротелеграму з вимогою не ставити на засіданні уряду фінансових питань щодо випуску нових грошових знаків або обміну українських карбованців без попереднього погодження з ЦК РКП(б). При цьому підкреслювалось, що такі питання можуть вирішуватися лише у всеросійському масштабі.

Спроба випуску Україною одного грошового знака була розцінена у Москві як прояв сепаратизму. Уряд "незалежної" радянської України тут же було попереджено про недопустимість даних рішень. А вже 1 червня 1919 р. у Москві було прийнято Декрет про військово-політичний союз України, Білорусії, Литви, Латвії та інших радянських республік з Російською Федерацією. Він передбачав провести об'єднання військових організацій та військового командування, залізничного управління та господарства, фінансів тощо. Для керівництва цими галузями були створені єдині колегії. Вже 28 червня було прийняте рішення про об'єднання наркоматів РРФСР та УСРР, яке передбачало створення єдиного народного банку, спільної грошової системи та затвердження кошторису радянської України Раднаркомом РСФРР. Було зазначено, що грошові знаки українських емісій не будуть прийматися в Росії, вони оголошувались недійсними, і їх обмін на рублі припинявся.

До червневих рішень Москви Наркомату фінансів України за короткий проміжок часу (між 12 і 22 травня) вдалося розробити проект власного грошового знака. Згідно з представленим зразком, купюра несла відповідне ідеологічне навантаження. На її аверсі було вміщено нову назву держави — Українська Соціалістична Радянська Республіка, герб республіки, затверджений у Конституції УСРР 14 березня 1919 р., лозунг "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" тощо. Всі написи на купюрі виконані українською та російською мовами. 9 травня 1919 р. Рада народних комісарів УСРР

ухвалила декрет про випуск грошових знаків вартістю 10 карбованців, що за зовнішнім оформленням відповідали аналогічному номіналу, який друкувався Директорією УНР у Кам'янці-Подільському. Відрізнялися вони тим, що були відкарбовані на тоншому папері фарбою більш насиченого червоного кольору. Випускалися вони в Києві влітку 1919 р. і перебували в обігу до середини 1920 р. Вважається також, що органи радянської влади випускали, як і денікінці, грошові знаки зразка 1918 р. вартістю 50 карбованців (серії АО 236-250).

§6. Обіг недержавних грошових знаків на Україні у 1914—1918 рр.

У роки Першої світової війни на грошовому ринку України з'явилися давно забуті недержавні грошові емісії. Їх поява була зумовлена кризою грошових відносин — браком готівкових засобів обігу, відсутністю розмінних грошових номіналів, приховуванням населенням всіх видів монет тощо. Емісію недержавних місцевих грошових знаків здійснювали різноманітні органи місцевого самоврядування — губернські, повітові, міські, волосні думи, управи, магістрати, земства, ради; відділення Державного та Народного банків, міських казначейств, скарбниць, ощадних кас, інших кредитних установ; центральних, регіональних, губернських товариств; великих кредитно-ощадних, кредитних, позиково-кредитних товариств, союзів та спілок; облігації та купони різноманітних позик; чеки, векселі та інші види цінних паперів, визнані на рівні Державного банку тощо. Приватні, або внутрішні, бони об'єднують випуски фізичних та юридичних суб'єктів підприємництва — заводів, фабрик, цехів, майстерень, товариств та громадських організацій, комунальних підприємств, магазинів, складів, аптек, ресторанів тощо. Сюди ж відносяться емісії національних та релігійних громад. За підрахунками українського дослідника П. Рябченка, емісія місцевих випусків грошових знаків та приватних бон здійснювалась у понад 200 населених пунктах, де існувало більше 1000 емітентів. Їм вдалося випустити понад 4100 різноманітних грошових знаків та їх замінників.

Вперше місцеві випуски з'явилися на території Галичини та Буковини у серпні—вересні 1914 р. В цей час у Львові, Дрогобичі, Чернівцях та інших містах з'явилися місцеві бони з позначенням номіналу в австроугорських кронах. Причина появи цих замінників державних грошових знаків полягала у масовому приховуванні населенням повновартісних грошей, а також у ненадходженні їх з емісійних центрів через військові перешкоди. Одними з перших на ринку з'явилися бони Промислового банку Галичини та Лодомерії, випущені в Дрогобичі в серпні 1914 р. Їх номінал становив 1, 2 та 5 крон. На початку вересня 1914 р., після захоп-

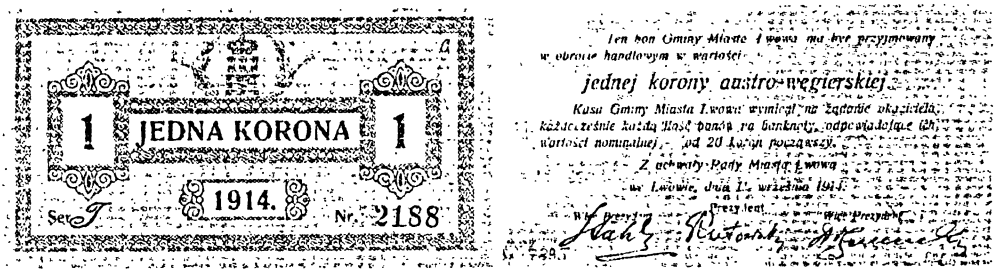

Австро-Угорщина. Бон Магістрату м. Львова. 1 корона. 1914 р.

лення Львова російськими військами, у місті почала гостро відчуватися нестача розмінної монети. Не поліпшило ситуації й запровадження російської монети. Тоді за ініціативою редактора газети "Kurjer Lwowski", відомого колекціонера Болеслава Вислоуха Рада міста Львова звернулася до російського військового губернатора з проханням дозволити випустити міські бони. Після отримання дозволу, згідно з ухвалою Ради від 11 вересня 1914 р., було вирішено виготовити бони вартістю 1 крона. На ринку вони з'явилися вже 17 вересня. Львівські міські бони були обов'язковим засобом платежу на території міста і без обмежень обмінювались на австро-угорську валюту у сумах, що перевищували 20 крон. Виконані на високому мистецькому рівні, вони мали всі ознаки грошей: номер, серію, підписи президента та віце-президентів Львова і радо приймалися населенням. Загальний розмір емісії становив 524 660 крон. У 1915 р. на загальну суму 1 млн рублів (1 рос. рубль = 3 австро-угорським кронам) було випущено львівські міські асигнації номінальною вартістю 100 крон, які використовувалися населенням до 1919 р. Міська каса м. Городка (нині Львівська обл.) у 1914 р. випустила бони номіналом 50 гелерів та 1 крона. У січні—липні 1918 р. повітове староство у м. Жидачеві випустило бони номіналом 10 гелерів, 1 та 5 крон.

Особливо багато міських та інших регіональних грошових знаків на західноукраїнських землях з'явилося в період існування Західно-Української Народної Республіки. Тоді на цій території нестача засобів обігу була особливо гострою. Запаси австро-угорських грошей вичерпалися, українська валюта надходила нерегулярно і без дотримання необхідних співвідношень між окремими номіналами, а потреби державного будівництва вимагали нормального функціонування грошової системи. В цих умовах деякі міста прийняли рішення про випуск власних бон. На більшості з них позначення номіналу здійснене у гривнях. Так, у квітні 1919 р. повітовий комісар та магістрат м. Броди випустили грошові знаки вартістю 1, 2, 5, 10 та 20 гривень. Вони були обов'язковими засобами обігу на території повіту і у сумах понад 100 гривень безперешкодно обмінювалися на державні гроші. Майже одночасно відбулася емісія грошових бон повітовим

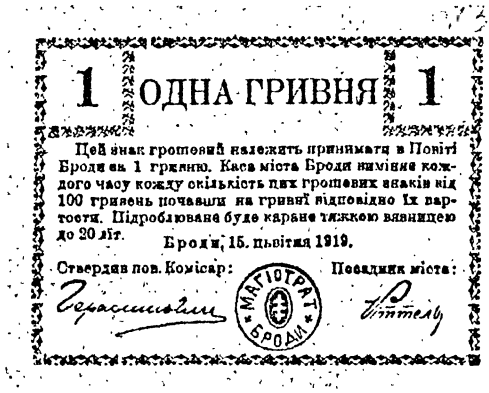
1 ОДНА ГРИВНЯ 1

Цей знак грошовий належить приймати в Повіті Броди як 1 гривню. Каса міста Броди вимінює кожного часу кожду скількість цих грошевих знаків від 100 гривень почавши на гривні відповідно їх вартости. Підроблювання буде каране тяжкою вязницею до 20 літ.

Броди, 15. цьвітня 1919.

Ствердив пов. Комісар: Предсідник міста:

МАГІСТРАТ БРОДИ

Магістрат м. Броди.
1 гривня. 1919 р.

комісаріатом ЗУНР у м. Збараж (нині Тернопільська обл.) номіналом 2, 5, 10, 25 та 50 гривень, а також касових посвідчень повітового комісаріату та окружної військової команди у м. Золочів (нині Львівська обл.) вартістю 5 та 10 гривень. Дещо іншим був набір номіналів, випущених 1919 р. у м. Сокаль (нині Львівська обл.). Тут друкувалися знаки вартістю 1, 2, 6, 10 та 20 гривень. Після встановлення на Західній Україні польського панування грошові випуски міст Галичини були вилучені з обігу і знищені. Так, після захоплення польськими військами м. Сокаля українські грошові знаки були спалені на подвір'ї місцевого банку.

На відміну від земель, що входили до складу Російської імперії, на території Галичини дуже рідко грошові замінники створювалися національними громадами. Лише у м. Болехів (нині Івано-Франківська обл.) єврейська національна рада у 1919 р. випустила 10, 20 та 50 гелерів. Зате значно частіше трапляються грошові сурогати промислових підприємств, закладів торгівлі та харчування. Так, у 1919 р. бориславська нафтова спілка "Прем'єр" випустила бони вартістю 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 та 200 крон. Особливо багато різних грошових сурогатів випущено у Львові. Тут їх емітували книгарні, буфети, кафе, ресторани, кондитерські, склади паперу, готелі, театри і навіть бібліотеки. Вартість більшості з них не перевищувала 1 крони, що свідчить про гостру нестачу в місті дрібних розмінних грошей. Після окупації міста польськими військами магістрат у червні 1919 р. випустив бони вартістю 50 гелерів та 1 крону (розмір емісії — по 200 тис. шт. кожного номіналу). Їх проекти виконав відомий графік Рудольф Менкіцький.

На відміну від Галичини та Буковини, на українських землях, що перебували в складі Росії, місцеві грошові емісії з'явилися дещо пізніше. На початку Першої світової війни грошова система все ще була спроможною обслуговувати потреби ринку, але з 1917 р. повсюдно почав відчуватися брак грошових знаків, що спонукало органи місцевого самоврядування розпочати емісію власних грошових сурогатів. Найбільш масово їх випускали в Одесі, Житомирі, Кременці, Єлизаветграді (нині м. Кіровоград), Проскурові (нині м. Хмельницький) та ін.

Одеські випуски були здійснені згідно з ухвалою Міської управи за ініціативою Комітету кредитних установ міста від 9 грудня 1917 р. В обігу перебували розмінні білети номіналом 1, 3, 5, 10, 25 та 50 рублів (два

останніх знаки випущені у 1918 р.). Високий рівень виконання одеських емісій сприяв їх поширенню далеко за межами міста. Згідно з міжміськими угодами, їх використовували у Херсоні та Миколаєві. Авторитет цих грошових знаків був підкріплений фінансами міста, про що свідчили вміщені на них підписи міського голови та скарбника. Розміри емісії одеських міських бон постійно зростали. У другій половині 1918 р. їх кількість сягнула сотень мільйонів карбованців. Популярність цих грошових знаків пояснюється гострою нестачею купюр загальнодержавної емісії, а також значними ресурсами Одеси, яка навіть у роки воєнних лихоліть та політичної нестабільності залишалася важливим торговим центром та портовим містом. Автором проектів окремих одеських грошових знаків був відомий український художник Амвросій Ждаха.

На Волині місцеві грошові знаки з'явилися дещо пізніше. Так, у Луцьку в 1918 р. міська управа випустила російськомовні знаки номіналом 1 та 3 рублі. Впродовж 1919—1920 рр. тут вийшли купюри вартістю 2, 6, 10 та 20 гривень із зображенням замку Любарта та написами українською мовою. Значна кількість місцевих та приватних бон друкувалися у повітових містах Волині — Рівному та Дубно. На переважній більшості з них написи зроблені російською мовою з позначенням номіналу у рублях. Натомість, в Острозі у 1919 р. міська управа провела емісію купюр номіналом 2, 6, 10 та 20 гривень, на яких усі написи виконані українською мовою. Протягом 1918—1920 рр. значну кількість емісій грошових замінників здійснено у губернському центрі Волині — Житомирі. Всього за цей період 12 емітентів випустили тут 54 різноманітних грошових знаки. Часті зміни влади, нестабільність політичної ситуації позначились на грошових знаках міста Кременця. Спочатку тут планували випуск власних бон повітове земство та міська управа, однак згодом вони вирішили здійснити спільну емісію. За згодою державних органів влади УНР, зокрема, губернського комісара та міністра фінансів Б. Мартоса, в березні 1919 р. було віддруковано купюри номіналом 1, 3, 5 та 10 карбованців на загальну суму 2 млн карбованців. Друга емісія кременецьких міських грошових знаків здійснена у травні—червні 1919 р. Безперешкодно ці бони використовувалися й під час більшовицької окупації міста влітку 1919 р. Після захоплення Кременця польськими військами у вересні 1920 р. грошові знаки містили написи польською мовою з позначенням номіналу у польських марках — 1, 3 та 5 марок.

Значне місце у виготовленні місцевих бон належало кооперативним організаціям. Лише на Волині їх випустили 19 кооперативів міст та містечок. Для цього використовувалися різноманітні бланки чеків, ордерів, квитанцій тощо. Часто ці випуски мають різні назви — квитанції, бони, боникитанції, розписки і навіть "сдача". Цікавими є грошові еквіваленти церковних інституцій та національних громад. Перші з них, як правило,

використовувались для проведення розрахунків з церковною крамницею. Часто на них вміщувались пояснюючі написи, наприклад "для просфор" тощо.

Значну кількість грошових замінників випустили організації єврейського населення, яке у переважній більшості проживало громадами у містах та містечках Правобережної України, де займалося ремеслом, промислами та торгівлею. Найбільшими були випуски рівненських єврейських кооперативів "Лінас Гацедек" та "Ахдусъ", які емітували свої бони вартістю 1, 3 та 5 рублів, використовуючи при їх оформленні українську та російську мови, а також іврит. Дві емісії власних бон номіналом 1, 3, 5 та 10 рублів здійснила у 1919 р. єврейська община м. Корець. Протягом двох років в обігу перебували боргові записки вартістю 1, 3 та 5 рублів, ініційовані єврейською громадою волинського містечка Бережниця.

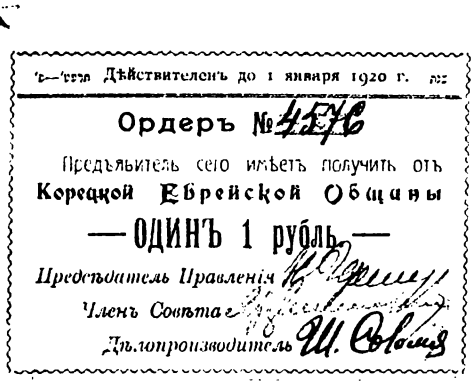
Дѣйствителенъ до 1 января 1920 г.

Ордеръ № 4576

Предъявитель сего имѣетъ получить отъ Корецкой Еврейской Общины

— ОДИНЪ 1 рубль —

Председатель Правленія

Членъ Совѣта

Дѣлопроизводитель

Корецька єврейська община. Ордер на 1 рубль. 1920 р.

Цікавою сторінкою в історії грошових стосунків на Україні доби національно-визвольних змагань є випуск власних грошей відомим керівником селянського анархічного руху отаманом Нестором Махном (1884—1934). У спогадах сучасників та в науковій літературі є згадки про випуск ним власних грошей, навіть подаються їх описи. Однак, на думку М. Дмитрієнка, власної емісії Н. Махно не здійснював — його наказом було виконане надрукування на паперових грошових знаках білогвардійського Всевеликого Війська Донського номіналом 1, 3, 5, 10, 30 та 50 рублів. На них вміщений напис у два рядки "Гоп кума не журись / в Махна гроші завелись" і проставлена нова вартість купюри, яка була в десять разів вищою. Згодом подібну операцію здійснювали інші керівники повстанських загонів, наприклад, отаман Хмара, загони якого діяли на Черкащині у 1919 р.

У роки національно-визвольних змагань українського народу вперше за багато століть було зроблено спробу створити національну монетно-грошову систему. Незважаючи на складні економічні обставини, політичну нестабільність та постійні воєнні дії, українським урядам вдалося проводити послідовну державницьку грошову політику, здійснювати емісію власних грошових знаків, які безперешкодно перебували у грошовому обігу. У їх проектуванні брали участь відомі українські митці Г. Нарбут, В. Кричевський, І. Мозалевський та ін. На запроектованих ними купюрах вперше вміщені державні символи України.

Питання грошової політики були пріоритетними для всіх урядів молодої української держави, які намагалися створити високоефективну грошово-фінансову систему, що ґрунтувалася на повновартісній грошовій одиниці — гривні. Її стабільність базувалася на прибутках від державних монополій, а також на довірі населення до Української держави. Через постійну воєнну небезпеку уряду не вдалося карбувати власну монету. Цей же чинник призвів до низки помилок, які мали дестабілізуючий вплив на грошове господарство держави. Одна з них — безперешкодне використання в обігу іноземних грошей, насамперед російських рублів. Лише уряд Директорії УНР здійснив запізнілі заходи, спрямовані на їх вилучення.

Неспроможність уряду в повному обсязі задовільнити потреби ринку у державних грошових знаках спричинила випуск великої кількості місцевих грошових знаків та приватних бон. Це ще більше дестабілізувало грошове господарство, яке дедалі більше потрапляло в стан глибокої кризи. Це було зумовлено не лише відсутністю політичної стабільності, а й позицією окремих політичних сил, зокрема, більшовиків, щодо ролі грошей у житті суспільства.

Література

Гнатишак М. Державні гроші України 1917—1920 років. Ілюстрований історично-іконографічний нарис. — Клівленд, 1974.

Гроші в Україні: факти і документи. — Київ, 1998.

Доценко О. Літопис Української революції. — Т. 2. — Кн. 4. — Київ, 1995.

Енциклопедія українознавства / За ред. В. Кубійовича. — Т. 2. — Львів, 1993.

Зварич В., Шуст Р. Нумізматика: Довідник. — Тернопіль, 1998.

Малышев А., Таранков В., Смиренный И. Бумажные денежные знаки России и СССР. — Москва, 1991.

Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української держави. — Мюнхен, 1972.

Русский рубль. Два века истории X—XX век. — Москва, 1994.

Рябченко П., Бутко В. Полный каталог бумажных дензнаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769—1999 гг.). — Т.2. Боны Украины. — Киев, 1999.

Швець В. Каталог українських грошей від 1917 року. — Львів, 2000.

Скоморович І., Кубів С., Вербицька Т. Історія грошей і банківництва. — Львів, 2003.

Спасский И. Г. Русская монетная система. — Ленинград, 1970.

Тхоржевський Р. Нариси історії грошей в Україні. — Тернопіль, 1999.

Korczyńska E., Paszkiewicz B. Mennictwo XIX i XX wieku. — Kraków, 1989.

Kowalski M. Ilustrowany katalog banknotów polskich 1916—1966. — Warszawa, 1967.

Kowalski M. Vademecum kolekcjonera monet i banknotów polskich. — Wrocław, 1980.

Menove systemy na uzemi českych zemi 1892—1993. — Opawa-Praha, 1995.

Szwagrzyk J. A. Pieniadz na ziemiach polskich X—XX w. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1990.

Żabiński Z. Systemy pieniężne na ziemiach polskich. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1981.

Розділ 9

ГРОШОВЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ МІЖ СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (1921—1939 рр.)

§1. Стабілізація грошової системи радянської України та особливості її розвитку у 20—30-х роках

Внаслідок громадянської війни грошове господарство України було зруйноване. В обігу перебувала величезна кількість найрізноманітніших грошових знаків: царські рублі, випуски російських Тимчасового та радянського урядів, українські емісії часів Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського та Директорії УНР, валюта іноземних держав, воєнні гроші білогвардійських армій, місцеві бони окремих областей, міст, національних громад, промислових підприємств та різноманітних організацій тощо. Після встановлення радянської влади і проголошення Української Соціалістичної Радянської Республіки, яка хоча й вважалася незалежною і перебувала в союзних відносинах з радянською Росією, питання грошових відносин та емісійної політики стали винятковою прерогативою Москви. А там у той час існували різні погляди на роль та значення грошей в житті суспільства. В умовах панування доктрини "воєнного комунізму" і переходу до комуністичного виробництва та розподілу гроші вважались не лише зайвими, а й шкідливими. Саме тому ще у 1919 р., коли планова виробничо-розподільча система лише зароджувалась, різноманітні проекти відміни грошей дістали можливість для реалізації. В той час їх підтримували відомі діячі більшовицької партії М. Бухарін, Ю. Ларін та ін. Після видання декрету "Про продовольчі комуни" ринкові відносини в житті окремих груп населення перестали відігравати більш-менш важливу роль. Якщо у 1918 р. робітник 53 % свого заробітку отримував грішми, а решту — натурою, то у 1919 р. ця цифра становила 21 %, а в 1920 р. — ще менше — 7 %. З 25 березня 1920 р. для радянських підприємств, організацій та господарств було встановлено безкоштовне користування поштою, телефоном та телеграфом. 20 квітня 1920 р. Рада

Народних Комісарів прийняла декрет "Про запровадження трудового продовольчого пайка", згідно з яким вводився єдиний принцип розподілу продуктів харчування серед "трудового" несільськогосподарського населення. Це ще більше звузило сферу використання грошей. Наступний крок — заборона всім радянським та громадським установам, підприємствам та організаціям купувати на ринку будь-які необхідні їм предмети (декрет Раднаркому від 20 липня 1920 р.). 11 жовтня 1920 р. прийнято декрет "Про відміну деяких грошових розрахунків", а 29 листопада цього ж року — декрет "Про спрощення грошових розрахунків", які відмінили всі грошові операції в рамках державного господарства.

Наступний крок на шляху до повної відміни грошей передбачав зведення нанівець їх значення серед населення. З цією метою 4 грудня 1920 р. було видано декрет "Про безкоштовне надання населенню продовольчих продуктів", а 17 грудня цього ж року — декрет "Про безкоштовне надання населенню предметів широкого споживання". Згідно з цими правовими актами, населення мало безкоштовно отримувати продовольство та промислові товари. При цьому в окремих регіонах вводилися певні обмеження для так званого "нетрудового населення". З 23 грудня 1920 р. запроваджувалося безкоштовне користування населення поштою, телеграфом, телефоном та радіотелеграфом. 27 січня 1921 р. відмінено оплату за житло, за користування водогоном, каналізацією, газом, електричною енергією, міським транспортом, лазнями, пральнями. 5 лютого ці ж засади були поширені на отримання ліків за рецептами лікарів. З 23 березня 1921 р. безкоштовною стала поліграфічна продукція (книги, газети, журнали, портрети вождів тощо) і нарешті, з 20 травня — перегляд кінофільмів. Крім перелічених рішень центральних органів, влада на місцях приймала величезну кількість рішень з метою повної ліквідації грошей. Багато з них були чинними й на Україні, уряд якої нерідко просто дублював рішення, прийняті в радянській Росії. Разом з тим усі ці зміни стосувалися переважно промислових регіонів, а Україна на той час була в основному аграрною державою з високим рівнем розвитку товарного виробництва. Саме неможливість запровадження на селі прямого і всезагального обміну продуктів стала причиною швидкої відміни безгрошового господарства. Весною 1921 р. були встановлені норми обміну продуктів на промислові товари. Так, пуд пшениці (16 кг) вважався еквівалентом 10 фунтів солі, 30 голок, 20 ложок, 8 фунтів гасу, 1/3 коси і т.д. Однак ці норми встановлювалися без врахування попиту селян та пропозиції промислових підприємств, тому зворотної віддачі від товарообміну не було. Крім того, в умовах безгрошового господарства зменшувалась продуктивність праці, занепадали транспорт та комунальне господарство. З метою виходу з даної ситуації робилися спроби заміни грошових одиниць трудовими одиницями обліку. Одну з них, за дорученням

Малого Раднаркому, розробляв С. Струмілін. Упродовж першої половини 1921 р. йому вдалося розробити систему так званих "тредів", яка передбачала наявність правил переведення різних видів праці до єдиного мірила, а також обліку всіх благ та послуг у "тредах". Однак підготований проект декрету Раднаркому "Про трудову одиницю обліку" прийнятий не був. Цікавими в цьому плані є паперові та металеві бони київської кооперативної організації "Розум і совість", які були спробою зробити мірилом вартості матеріалізовану працю у формі хліба за формулою "пуд хліба — рубль праці".

Усі спроби запровадження ефективного безгрошового господарства виявилися невдалими. Саме тому відразу ж після переходу до нової економічної політики відбулося повернення до грошових відносин. Вже 4 серпня 1921 р. Раднарком знову дозволив державним та громадським організаціям, установам та підприємствам купувати необхідні їм товари на ринку, 25 серпня відновлено оплату за надані комунальні послуги, а в листопаді почали продавати газети та іншу поліграфічну продукцію. 5 листопада 1921 р. голова Раднаркому радянської Росії В. Ленін написав статтю "Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму", в якій доводив, що в майбутньому радянська влада буде використовувати золото для будівництва туалетів, але зараз вона не може відміняти гроші. Це твердження свідчило про визнання більшовицьким керівництвом хибності доктрини безгрошового господарства.

Наприкінці 1921 р. у Народному комісаріаті фінансів розпочалася підготовка проектів проведення грошової реформи. Особливо активною ця робота стала після призначення наркомом фінансів Г. Сокольникова, який був прихильником зміцнення рубля і боротьби з інфляцією. Один із перших кроків у цьому напрямі — відновлення карбування монет. Для цього було реставровано частково демонтований раніше Медально-афінажний завод (Монетний двір) у Петрограді. Тут наприкінці 1921 р. розпочалося карбування срібних монет номіналом 1 рубль, 50, 20, 15 та 10 копійок. Метрологічні показники цієї емісії — діаметр, вага, проба, гурт, ремедіум (допустиме відхилення від встановленої ваги монети) — відповідали останнім емісіям царської Росії. На аверсі монет вміщено зображення герба РСФРР, навколо якого — лозунг "Пролетарі всіх країн, єднайтеся !". Реверс монет вартістю 1 рубль та 50 копійок відрізнявся від реверсу розмінних номіналів. На першому було вміщено обрамлену вінком з лаврового та дубового листя п'ятикутну зірку, в центрі якої — цифрове позначення номіналу — "1" або "50". Вгорі,

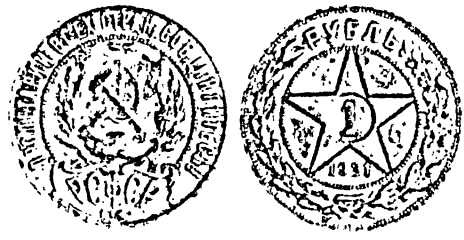

РСФРР. 1 рубль. Срібло. 1921 р.

над зіркою — назва номіналу "РУБЛЬ" або "50 КОПЕЕК", внизу — дата карбування. На реверсі розмінних монет зображення зірки відсутнє. У 1921 р. було відкарбовано такі монети наступних номіналів: рубль — 1 млн шт., 50 копійок — 1,4 млн шт., 20 копійок — 0,825 млн шт., 15 копійок — 0,933 млн шт., 10 копійок — 0,950 млн шт. У 1922 р. ці цифри суттєво зросли. Лише рублів з ініціалами "АГ" на гурті було випущено 2,05 млн шт., а монет вартістю 50 копійок цього ж типу відкарбували 8,244 млн шт. Однак значно більше зросло виробництво розмінних номіналів: десятикопійкових монет — до 18,64 млн шт., п'ятнадцятикопійкових — до 13,633 млн шт., двадцятикопійкових — до 14,22 млн шт. У 1923 р. рублевих та п'ятдесятикопійкових монет не емітували, натомість, знову збільшилося карбування білону (10 копійок — 33,424 млн шт., 15 копійок — 28,504 млн шт., 20 копійок — 27,58 млн шт.). Виготовлені монети не запроваджувалися в обіг, а нагромаджувались на Монетному дворі для створення запасу, необхідного для забезпечення потреб внутрішнього ринку під час проведення грошової реформи. Вони з'явилися на ринку лише у 1924 р.

Одночасно відбувалося впорядкування обігу паперових грошових знаків. Декрет Раднаркому від 3 листопада 1921 р. передбачав обмін усіх раніше випущених купюр, у т.ч. царських кредитних білетів, емісій Тимчасового уряду та перших радянських випусків на нові державні грошові знаки — так звані "совзнаки", забезпечені "всім надбанням республіки". В обігу з'явилися купюри номіналом 50 копійок, 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 250, 500 та 1000 рублів. Обмін старих грошей на нові відбувався у співвідношенні 1:10 000. Разом з тим дозволявся обіг грошових знаків попередніх емісій. Виконання даного декрету призвело до укрупнення грошової одиниці і спрощення розрахунків. З 1 травня 1922 р. всі підприємства та організації переходили на ведення обліку лише в державних грошових знаках 1922 р. Однак ця операція не зупинила знецінення рубля і не ви-

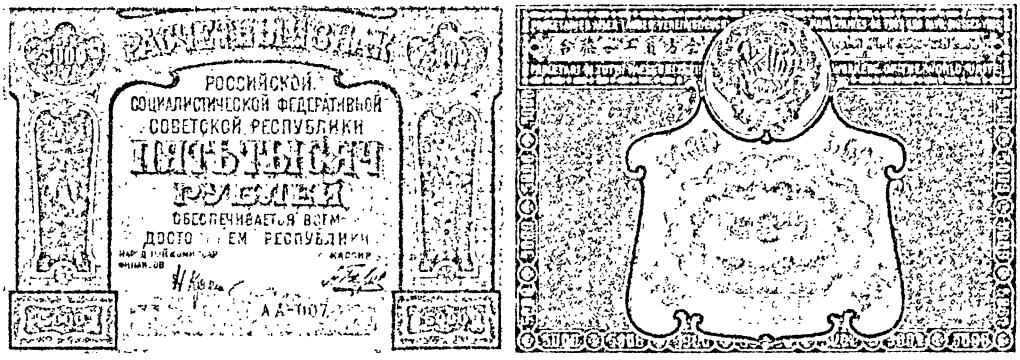

РСФРР. 5000 рублів. 1921 р.

рішила всіх проблем грошового обігу. Ціни на товари продовжували зростати. Так, пуд білої муки коштував 10 млрд рублів, жита, гороху чи фасолі — 5 млрд рублів, ячменю — 4 млрд руб. Це викликало необхідність випуску купюр дедалі більшої номінальної вартості. 12 червня 1922 р. на ринку з'явилися грошові знаки по 5000 і 10 000 рублів. На руках населення знову нагромадились величезні суми грошей. Інфляційні процеси продовжували наростати. Знецінені "совзнаки" не сприяли економічному розвитку країни і створювали труднощі у формуванні товарного і грошового ринку.

Відчуваючи нестачу грошових знаків, особливо розмінних номіналів, чимало підприємств та організацій знову розпочали широко практикований у роки громадянської війни випуск найрізноманітніших грошових замінників: бон, чеків, квитанцій тощо. Такими були, наприклад, внутрішні розрахункові знаки — талони Харківського споживчого товариства. У 1921 р. їх номінал становив 5000, 10 000, 25 000, 50 000, 100 000, 250 000 та 500 000 рублів. У 1923 р., незважаючи на урядові заборони щодо випуску локальних грошових знаків та їх замінників, це ж товариство здійснило чергову емісію своїх талонів номіналом від 50 коп. до 1000 рублів. У цьому ж році власні талони вартістю від 5 до 100 рублів випустило Бахмутське споживче товариство. І таких прикладів на Україні в той час було немало.

За цих обставин було прийнято рішення про встановлення умовного мірила вартості товарів та послуг. Ним став так званий золотий рубль. Ним позначалася вартість товарів та послуг у довоєнних золотих рублях з переведенням їх у "совзнаки".

З метою підвищення вартості радянського рубля 24 жовтня 1922 р. було прийнято декрет про деномінацію грошових знаків. Згідно з ним, обмін грошових знаків зразка 1923 р. здійснювався у такому співвідношенні: 1 рубль зразка 1923 р. = 100 рублям 1922 р. = 1 млн рублів попередніх випусків. Передбачалось випустити в обіг нові грошові знаки наступних номіналів: 1, 2, 3, 5, 10, 20, 25, 50 копійок, 1, 2, 5, 10, 25, 50, 100 рублів. Однак невдовзі розвиток інфляції змусив випустити нові купюри номіналом 250, 500, 1000 та 5000 рублів. Одночасно було дозволено обіг грошових знаків зразка 1922 р. Дещо раніше, 8 вересня 1922 р., був прийнятий декрет Раднаркому "Про встановлення одноманітності грошового обігу", який заборонив усім касам Наркомфіну пускати в обіг грошові знаки будь-яких емісій, крім державних грошових знаків зразка 1922 р. Обмін купюр попередніх випусків на знаки 1922 р. проводився до 1 жовтня 1922 р. Згодом цей термін було продовжено до 31 січня 1923 р.

У 1923—1924 рр. Державний банк запровадив в обіг нові грошові знаки великих номіналів — 10 000 рублів (жовтень 1923 р.), 15 000 рублів (грудень 1923 р.) та 25 000 рублів (лютий 1924 р.). Це були перші грошові

знаки, які містили символи новоствореного Радянського Союзу: герб СРСР, написи мовами республік, які увійшли до його складу (РСФРР, Українська СРР, Білоруська СРР та Закавказька Федерація).

СРСР. 25 тисяч рублів. 1923 р.

11 жовтня 1922 р. постановою Раднаркому Державному банку РСФРР (після утворення Радянського Союзу — Державний банк СРСР), який став емісійною установою, було надано право випуску повновартісних грошових знаків — червінців, які стали першими радянськими стабільними грошовими знаками. Золотий вміст червінця встановлювався на рівні царської золотої десятирублевої монети — 1 золотник 78,24 долі щирого золота. Передбачався випуск банкнот номіналом 1, 2, 3, 5, 10, 25 та 50 червінців. Більшість з них з'явилася на ринку у грудні 1922 р. Відтоді в країні склалася система обігу двох паралельних валют — "совзнаків" та червінців, які не були пов'язані між собою будь-якими вартісними співвідношеннями. Вартість банківських білетів постійно зростала. Якщо 1 січня 1924 р. 1 червінець коштував 30 000 рублів грошовими знаками 1923 р., то 1 лютого ця сума становила вже 86 000 рублів. Роль розмінних номіналів щодо червінця виконували казначейські білети номіналом 1, 3 та 5 рублів золотом (10 рублів дорівнювали 1 червінцю), які були запроваджені декретом ЦВК та РНК СРСР 5 лютого 1924 р. Вони випускалися Наркомфіном залежно від потреб грошового ринку у купюрах менших, ніж 1 червінець, а їх сума не могла перевищувати половини всієї суми

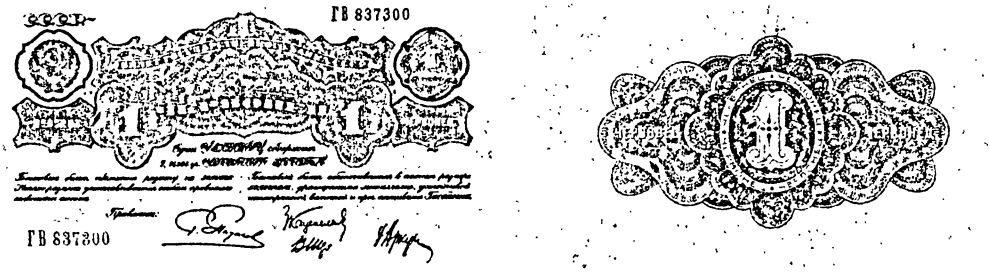

СРСР. 1 червінець. 1926 р.

банкнот, випущених в обіг. З 1925 р. функція емісії казначейських білетів була передана Державному банку СРСР. Казначейські білети 1924 р. згодом обмінювалися на випуски 1925—1938 рр., але офіційно вони залишалися законними засобами платежу аж до грошової реформи 1947 р.

З метою зміцнення довіри населення до нової валюти у 1923 р. було відкарбовано 2751 млн золотих радянських червінців. На їх реверсі вміщено зображення постаті сіяча за скульптурою І. Шадра. Аверс повторював зображення на срібних монетах випуску 1921—1923 рр.

РСФРР. 1 червінець. Золото. 1923 р. (нове карбування, 1980 р.)

Важливим кроком на шляху грошової реформи стала відміна з 4 квітня 1922 р. обов'язкової здачі населенням виробів, злитків та монет з дорогоцінних металів. А 27 липня цього ж року золоті монети царського карбування було дозволено приймати при здійсненні різноманітних платежів.

Упродовж перших місяців емісії червінець, курс якого до червня 1923 р. щоденно гарантувався державою шляхом оголошення його вартості у "совзнаках", відігравав незначну роль в процесі грошового обігу, однак його місце на ринку постійно зміцнювалось. Цьому сприяло, насамперед, вирівнювання курсів червінця та найважливіших іноземних валют — долара США та англійського фунта стерлінгів. Населення повірило новій валюті і використовувало її для своїх заощаджень. У другій половині 1923 р. "совзнаки" дедалі більше витіснялись з обігу червінцями, вони втратили більшість функцій, властивих грошам. Ними переважно здійснювали дрібні платежі. Крім того, надмірне зростання емісії "совзнаків" вело їх до швидкого знецінення. Великих втрат від цього зазнавали як громадяни, так і держава.

На початку 1924 р. уряд визнав стан підготовки до здійснення грошової реформи задовільним і розпочав її проведення. 5 лютого 1924 р. був виданий декрет про випуск казначейських білетів номіналом 1, 3 та 5 рублів. 4 лютого було заборонено емісію "совзнаків", а їх залишки на фабриці та базах Народного комісаріату фінансів підлягали знищенню. "Совзнаки", випущені до 14 лютого, залишались в обігу до видання окремого розпорядження як законні засоби платежу.

Декрет Раднаркому від 22 лютого 1924 р. зобов'язував Наркомфін забезпечити до 1 січня 1925 р. виготовлення срібної монети на суму не менше 100 млн рублів. Дане розпорядження було викликане тим, що станом на 1 січня 1924 р. запасів готівки, яка зберігалася на Монетному дворі, було недостатньо для забезпечення потреб грошового обігу. Декрет передбачав емісію срібних монет номіналом 1 рубль, 50 копійок (полтинник),

20, 15 та 10 копійок, а також мідних монет вартістю 5, 3, 2 та 1 копійка. Було встановлено монетну стопу для мідних монет — 50 рублів з пуда червоної міді. Метрологічно нові монети повністю відповідали дореволюційним номіналам царського карбування. Змінено було лише зовнішній вигляд монет та набір номіналів. Було визнано недоцільним карбувати срібні 25 та 5 копійок, а також мідні 1/4 копійки. У зв'язку з труднощами щодо швидкого випуску великої кількості монет Наркомфіну було дозволено випустити тимчасові казначейські розмінні бони вартістю 1, 2, 3, 5 та 50 коп., які мали бути обміняні до 1 січня 1925 р. на монету за номінальною вартістю. Однак вони залишалися в обігу до 31 серпня 1926 р.

Казначейські білети, а також срібні та мідні монети були обов'язковими для прийому при здійсненні всіх платежів підприємствами, організаціями та приватними особами, однак з певними обмеженнями. Так, банківське срібло (рублеві та п'ятдесятикопійкові монети) було обов'язковим до прийому на суму до 25 рублів, а срібний білон та мідні монети — до 3 рублів. Загальна сума казначейських білетів та срібних і мідних монет не повинна була перевищувати половини випущених в обіг банкнот Державного банку. З метою запобігання зростання інфляції надалі передбачалось, що кожну нову емісію казначейських білетів можна здійснювати лише після спеціальної постанови Ради Праці та Оборони.

8 березня 1924 р. урядовим рішенням було закріплено співвідношення між червінцем та "совзнаком", яке становило 50 000 рублів "совзнаками" випуску 1923 р. за 1 рубль казначейськими білетами. 10 травня обіг "совзнаків" було заборонено, а вже 31 травня припинено і їх обмін (для іноземців цей термін продовжено до 30 червня). На грошовому ринку залишалась також незначна кількість транспортних сертифікатів.

Для досягнення мети грошової реформи — створення єдиної стабільної грошової системи — необхідно було здійснити низку заходів економічного характеру. Найголовніші з них: загальний розвиток народного господарства, розширення товарообігу, бездефіцитність державного бюджету, денатуралізація платіжно-обмінних відносин, відміна натурального податку, досягнення активного зовнішньоторговельного платіжного балансу.

Значне зростання потреби в розмінній монеті, особливо мідній, змусило Наркомфін розмістити замовлення на їх виготовлення не тільки на Монетному дворі, а й на деяких інших підприємствах. Одним із них був завод "Красная заря" у Петрограді, на якому впродовж жовтня 1924 р.— лютого 1925 р. випускались монети номіналом 2 та 3 копійки і велась підготовка до карбування 1 та 5 копійок. Усього у 1924 р. лише двокопійкових монет було виготовлено понад 120 млн шт. Монети нової емісії були оформлені з урахуванням нових політичних реалій: на реверсі — герб та абревіатура назви Союзу Радянських Соціалістичних Республік; решта елементів оформлення нагадували російські радянські випуски 1921— 1923 рр.

СРСР. Півкопійки. Мідь. 1925 р.

20 травня 1925 р. постановою Раднаркому СРСР в обіг було запроваджено новий номінал — півкопійки (вага — 1,638 г, а діаметр — 16 мм). Мідні радянські монети карбувалися лише у 1924 р. (1 копійка — у 1925 р., а півкопійки — у 1925, 1927—1928 рр.). Невдовзі з'ясувалося, що монетна стопа цих монет завищена. Монети виявились надто великими та важкими (один рубль мідними монетами важив 328 г), а монетний метал — червона мідь — задорогим. Тому вирішено було значно зменшити вагу та розміри розмінних номіналів. Постановою від 6 січня 1926 р. оголошено про випуск нових бронзових монет номіналом 1, 2, 3 та 5 копійок, вага яких відповідала номіналу: 1 копійка — 1 г тощо. Відтоді метрологічні параметри радянських бронзових монет не змінювалися аж до розпаду СРСР у 1991 р. Зовнішнє ж оформлення мінімально модифіковувалося. Найчастіше це стосувалося кількості стрічок у перев'язі вінка на державному гербі, що мало відповідати кількості республік, які на даний час перебували в складі Радянського Союзу. У 1926—1936 рр. їх було 7, у 1937—1946 рр. — 11, у 1946—1956 рр. — 16, у 1957—1991 рр. — 15. Щоправда, з 1940 р. до складу СРСР входило 16 союзних республік, а відповідні зміни в оформленні монет відбулися лише у 1948 р.

У 1925 р. на Ленінградському монетному дворі відкарбовано 600 тис. золотих червінців, які метрологічно були такими ж, як і однотипні монети, випущені у 1923 р. Подібним було й зовнішнє оформлення, але на аверсі, замість герба РСФРР, був вміщений герб СРСР. Золоті червінці даного типу запроваджені в обіг не були.

Карбування банківського срібла зосереджувалося на Монетному дворі. Лише у 1924 р. тут було виготовлено 12 998 млн шт. рублів та 26 559 млн шт. полтинників. Потреба у великій кількості срібних монет змусила уряд розмістити замовлення на карбування полтинників в Англії. Тут на Бірмінгемському монетному дворі у 1924 р. відкарбовано 40 млн монет цього номіналу, які відрізнялися від ленінградського карбування літерами "Т. Р." — ініціалами начальника монетного переділу англійських королівських монетарень Томаса Росса. Одночасно фірма "Бірмінгем Лімітед" у корпорації з "Кінгс Нортон Метал Корпорейшн Лімітед" отримала замовлення на виготовлення п'ятикопійкових монет.

У 1925—1927 рр. велика кількість полтинників карбувалась на Ленінградському монетному дворі: у 1925 р. — 43,558 млн шт., у 1926 р. — 24,374 млн шт. На гуртових написах рублів та полтинників, відкарбованих на Монетному дворі у 1921—1927 рр., вміщено літери "А. Г." та "П. Л.", які є ініціалами монетних майстрів А. Гартмана та П. Латишева. Оформлення

радянських рублів та полтинників, випущених у 1924 р., суттєво змінилося. На їх аверсі у верхній частині поля монети вміщено герб держави, по боках від нього — абревіатура її назви: СССР, нижче — позначення номіналу, навколо поля монети — кругова легенда "Пролетарии всех стран, соединяйтесь!". На реверсі рубля зображено постаті робітника та селянина та вказана дата карбування. Реверс полтинника також мав певне ідеологічне навантаження: на ньому — постать коваля, під нею — дата емісії.

Упродовж 1925—1931 рр. великими тиражами регулярно карбувалася розмінна срібна монета. Так, лише у 1925 р. було випущено 101,013 млн шт. десятикопійкових монет; 112,709 млн шт. — п'ятнадцятикопійкових та 135,188 млн шт. — двадцятикопійкових. Подібна тенденція спостерігалася і в наступні роки. У 1931 р. уряд прийняв рішення про вилучення з обігу срібної монети. Причина цього — необхідність акумуляції коштів для здійснення надзвичайно амбітних, але мало реалістичних планів партійного керівництва на чолі з Й. Сталіном щодо виконання першого п'ятирічного плану. Дорогоцінні метали необхідні були державі для підтримки важливих економічних проектів, а для забезпечення потреб країни у розмінній монеті міг використовуватися й нікель.

СРСР. 50 копійок. Срібло. 1927 р.

Результати грошової реформи 1924 р. стали відчутними доволі швидко. На перших порах різко зменшився розмір банківської емісії, що стримувало розвиток інфляційних процесів. Повновартісна радянська валюта стала засобом тезаврації. Сприяло цьому, насамперед, те, що в перші місяці 1924 р. помітно впали ціни на золото, срібло, коштовності та іноземну валюту. Завдяки позитивному зовнішньоторговельному балансу в країні відчувався реальний надлишок іноземної валюти. Станом на 1 вересня 1924 р. в обігу перебувало грошей на суму 648 234,1 тис. черв. рублів, у тому числі банкнот — 312 115,8 тис. руб., казначейських білетів — 181 043,9 тис. руб., срібної монети — 42 321,9 тис. руб., мідної монети — 29,2 тис. руб., розмінних бон — 22 723,3 тис. руб. Однак через хибну емісійну політику Державного банку вже з літніх місяців 1924 р. відбулося падіння купівельної спроможності червінця. В грошовому господарстві почали спостерігатися негативні тенденції: з одного боку, зростав грошовий обіг, а з другого — знижувались ціни на промислові товари. Це призвело до появи в країні товарного голоду на промислові товари. У середині 20-х років відчувалася необхідність проведення в країні реконструкції промисловості — так званої індустріалізації. Певним виходом з ситуації, що склалася, могло бути вільноринкове зростання цін на промислові то-

вари, яке привело б до вилучення надлишку грошей від населення. Однак у той час партійно-державне керівництво Радянського Союзу не хотіло вдаватися до такого непопулярного кроку. В жертву політичній кон'юнктурі було принесено грошову систему, впорядковану реформою 1924 р. З урахуванням готівкових та безготівкових розрахунків з 1 жовтня 1924 р. до 1 грудня 1925 р. загальна кількість грошової маси зросла у три рази. Водночас вартість рубля зменшилась на 4 копійки. З 70 % до 40 % скоротилось золотовалютне забезпечення емісії. Разом з тим на внутрішньому ринку курс червінця залишався високим як щодо золотої десятирублевої монети царського карбування, так і щодо долара США. Високий рівень довіри до червінця був і за кордоном. У 1924 р. він належно цінувався у Латвії, Естонії, Китаї та Персії. З березня 1925 р. розпочалося котирування червінця у Туреччині, з квітня — в Італії, а з червня — в Литві, а також в Австрії та Монголії. В низці інших країн (Польща, Німеччина, Англія, США та ін.) при проведенні міжнародних розрахунків червінець прирівнювався до царської золотої десятки.

Здійснення щораз нових емісій банкнот та казначейських білетів призводило до появи на ринку нових зразків паперових грошей. Так, у 1925 р. випущено казначейські білети нового зразка номіналом 3 та 5 рублів; у 1926 р. емітувався банківський білет номіналом 1 червінець, а в 1928 р. — 2 та 5 червінців. Крім того, з другої половини 1924 р. Центральна каса Наркомфіну випускала короткотермінові платіжні зобов'язання номіналом 100, 250, 500 та 1000 рублів, які вчасно не погашалися і на кінець 1926 р. заборгованість за цими цінними паперами перевищила 100 млн рублів.

У другій половині 20-х років в Радянському Союзі розпочалося згортання ринкової системи, створеної новою економічною політикою. Н. Брюханову, який очолював Народний комісаріат фінансів у 1926—1930 рр., зі значними труднощами вдавалося підтримувати стабільність радянської валюти. Незважаючи на всі його зусилля, наприкінці 20-х років вартість рубля суттєво зменшилась, притому вона значно відрізнялась у столиці та в провінції. У січні 1931 р. вартість рубля в провінції становила лише 8 дореволюційних копійок. В умовах тотального державного планування та розподілу рубль дедалі більше ставав символічним засобом платежу. Звичайним явищем стало проведення "бартерних" операцій між підприємствами. Наприкінці 20-х — на початку 30-х років всезростаюча інфляція призвела до краху грошової системи, що базувалася на повновартісному, забезпеченому золотовалютними запасами червінцю. Короткий період існування ринкових відносин, хоча й обмежених, доказав неможливість їх існування в умовах державної власності на основні засоби виробництва та командно-адміністративного диктату і волюнтаризму в економіці.

У післянепівській економіці роль грошей була незначною. Комерційний і вексельний банківський кредит було замінено плановим цільовим

кредитом. Кредитування проводилось автоматично, незалежно від наявності у підприємств власних коштів, їх рентабельності. Гроші випускались з огляду на існуючий на них попит. Розміри емісії визначалися розміром фондів заробітної плати та обсягом товарообороту. Це було однією з найбільш важливих причин, що призвели до падіння внутрішнього значення рубля, хоча він продовжував відігравати певну роль у регуляції доходів, купівельної спроможності населення тощо.

Через різке зменшення обсягів зовнішньої торгівлі радянський рубль втрачав свої позиції за кордоном. Протягом 1932—1934 рр. обсяг експорту скоротився втричі, а імпорту — в чотири рази. За цей же період (з 1 січня 1931 р. до 1 січня 1934 р.) кількість грошей на руках у населення зросла у 2,6 раза. Загалом обсяг грошової маси у 1929—1937 рр. збільшився у вісім разів. На ринку з'являлися нові випуски грошових знаків: у 1932 р. в обіг запроваджено купюри номінальною вартістю 3 червінці; у 1934 р. здійснено новий випуск казначейських білетів вартістю 1, 3 та 5 рублів. Нова серія банкнот номіналом 1, 3, 5 та 10 червінців побачила світ у 1937 р., а в 1938 р. було видруковано новий випуск казначейських білетів вартістю 1, 3 та 5 рублів. Із запровадженням в обіг нових емісій старі випуски не вилучались, а використовувались паралельно з новими.

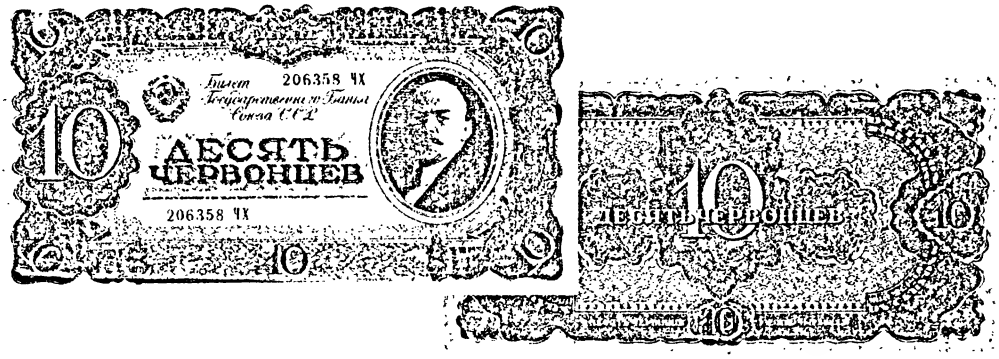

СРСР. 10 червінців. 1937 р.

У 1931 р. розпочалося карбування розмінної монети номіналом 10, 15 та 20 копійок з нікелю. Переваги цього металу полягали в тому, що його твердість забезпечувала набагато більший період перебування нікелевих монет в обігу, порівняно зі срібним білоном. Крім цього, нові монети було значно важче підробити чи знищити. Вага та розміри нових монет не відрізнялися від попередніх срібних емісій, лише змінено було зображення їх реверса: на ньому вміщено поясне зображення робітника, який обома руками підтримував щит з позначенням номіналу монети, над щитом — дата емісії. Навколо монети розміщено кругову легенду з повною назвою

держави "СОЮЗ СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК". Натомість, з аверса усунено абревіатуру "СССР". Автором проекту цих монет був О. Васютинський. Нова нікелева монета ввійшла в обіг з 27 лютого 1932 р. Широкомасштабна емісія розмінних нікелевих монет велася у 1931—1934 рр. на Монетному дворі. Про її розміри та потребу країни в розмінній монеті свідчить те, що лише у 1933 р. було відкарбовано монет номіналом 10 коп. — 163,125 млн шт., 15 коп. — 127,591 млн шт., 20 коп. — 143,927 млн шт.

У 1935 р. знову було змінено зовнішній вигляд нікелевих монет, які тепер більше нагадували радянські білонні емісії другої половини 20-х років. На аверсі монет було вміщено зображення герба та абревіатуру назви держави — СССР, на їх реверсі — позначення номіналу та дата емісії, навколо яких — колосок та дубове листя. Такий дизайн не змінювався аж до 1961 р. Зростала лише кількість стрічок на вінку з колосся, що був елементом герба: 1935—1936 рр. їх було 7, у 1937—1946 — 11, у 1948—1956 рр. — 16, а з 1957 р. — 15.

СРСР. 20 копійок. Нікель. 1935 р.

Завдяки неймовірним зусиллям уряду в країні вдалося подолати значні труднощі економічного розвитку. Її промисловий потенціал значно зріс.

Дещо гіршою залишалася ситуація у сільському господарстві, яке ніяк не могло подолати наслідків сталінської колективізації (одним з її результатів став жахливий голодомор на Україні та в інших регіонах у 1932—1933 рр.). Труднощі зі забезпеченням населення продовольством змусили уряд у 1929 р. ввести карткову систему. Водночас у країні існувала система "торгсинів", де товари продавалися не за знецінені рублі, а за валюту та золото. Лише з 1 січня 1935 р. було відмінено карткову систему на хліб, муку та крупи, а 1 жовтня цього ж року перестали існувати картки на м'ясо, рибу, цукор, картоплю.

У період між двома світовими війнами радянське грошове господарство пройшло складний шлях розвитку. Завдяки вчасному переходу до нової економічної політики, країні за короткий час вдалося подолати труднощі, пов'язані з розрухою народного господарства, і перебуваючи в міжнародній ізоляції, закласти основи ринкової економіки. Свідченням цього є впорядкування грошового господарства. Протягом декількох років було пройдено шлях від майже повної відміни грошей, через одну з найбільших в Європі інфляцій, до повновартісної стабільної грошової одиниці — червінця. Однак дуже швидко здобутки грошової реформи 1924 р. були зведені нанівець запровадженням планово-адміністративного господарювання.

§2. Формування та розвиток монетно-грошових стосунків на Західній Україні

У результаті поразки країн Четвертинного блоку у Першій світовій війні, наприкінці жовтня 1918 р. багатонаціональна Австро-Угорська імперія розпалася, і на її уламках виникли незалежні національні держави. Українці Галичини також використали своє суверенне право на національне самовизначення, і 1 листопада 1918 р. утворилася Західно-Українська Народна Республіка. Однак у результаті польсько-української війни (листопад 1918—липень 1919 рр.) її територію окупувала Польща. На землях з переважаючим українським населенням було створено чотири воєводства: Львівське, Волинське, Тернопільське та Станіславівське (частину українських етнічних земель було включено до Люблінського та Поліського воєводств). Відтоді і аж до 1939 р. на цих землях функціонувала польська грошова система.

Після проголошення незалежності Польської держави 11 листопада 1918 р. на її території перебували в обігу різноманітні грошові знаки: російські рублі, австро-угорські крони, німецькі марки, марки Польської Крайової Позичкової Каси, українські гривні та карбованці, а також величезна кількість місцевих грошових замінників, що випускалися найрізноманітнішими емінентами (органами місцевого самоврядування, національними громадами, приватними особами тощо). Відсутність уніфікованої фінансової системи, важкі політичні та економічні обставини змусили уряд дозволити використання іноземної валюти на внутрішньому ринку. Однак уже 7 грудня 1918 р. створена німецькими окупаційними властями у 1916 р. Польська Крайова Позичкова Каса отримала статус єдиної банківської національної емісійної установи, центральної каси державних структур. Вона ж стала місцем збереження державних депозитів. Ще 26 квітня 1917 р. на території Варшавського генерал-губернаторства було запроваджено в обіг купюри у новій валюті — польських марках номінальною вартістю 1/2, 1,

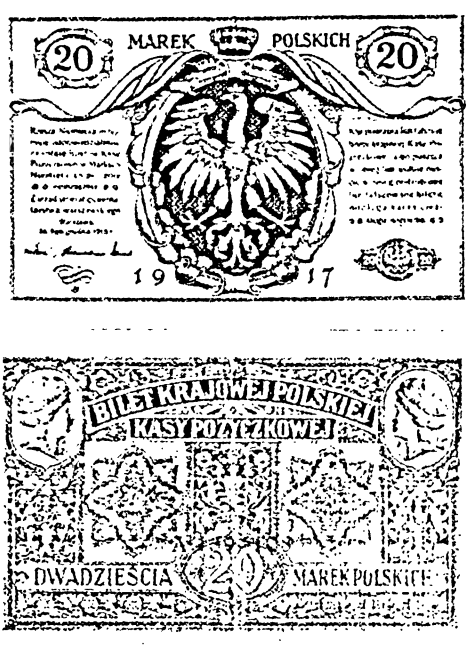

Польська Крайова Позичкова Каса. 20 марок. 1917 р.

5, 10, 20, 50, 100, 500 і 1000 марок. Згодом випускались також банкноти номіналом 5000, 10 000, 50 000 марок.

10 січня 1919 р. Польській Крайовій Позичковій Касі було доручено випустити грошових знаків на суму 500 млн польських марок. Марка стала законним засобом платежу на всій території держави, і її, за номінальною вартістю, зобов'язані були приймати всі державні установи та приватні особи.

Разом з тим, у країні велася дискусія про те, як повинна називатися нова національна грошова одиниця. Пропонувалися найрізноманітніші варіанти: "костюшко", "п'яст", "поль", "сармат" та ін. Декретом Начальника Держави Юзефа Пілсудського від 5 лютого 1919 р. передбачалось, що вона матиме назву "лєх" і буде поділятися на 100 грошів. Але вже 28 лютого 1919 р. сейм, враховуючи давні польські традиції, змінив назву майбутньої валюти на "злотий". Тоді ж було задекларовано створення нової емісійної установи — Польського Банку (*Bank Polski*). Міністерство фінансів відразу прийняло рішення виготовити у Відні банкноти номінальної вартості у злотих. Згідно з замовленням, в Австрії було віддруковано банкноти номінальною вартістю 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100, 500, 1 000 та 5 000 злотих з датою 28 лютого 1919 р. і написом Польський Банк. В обіг вони (крім купюр вартістю 100 та 5 000 злотих) були запроваджені лише під час грошової реформи 1924 р.

Польська республіка. 500 злотих. 1919 р.

У перехідний період уряд дозволив використання, поряд з польською маркою, австро-угорських крон, російських рублів та німецьких марок. Для цих валют міністр фінансів визначав касовий курс: 100 крон = 70 польським маркам; 100 рублів = 216 польським маркам; 100 німецьких марок = 100 польським маркам.

Під час випуску перших емісій польських марок уряд декларував їх забезпечення золотом (2784 марки відповідали 1 кг цього металу), іноземними валютами та цінними паперами. Однак у зв'язку з наростанням інфляційних явищ незабаром довелося відмовитись від забезпечення цієї валюти цінностями.

У Польщі постійно велася робота над уніфікацією грошової системи. З цією метою на територію держави було заборонено ввіз австро-угорської, німецької та російської валюти. З 20 листопада 1919 р. польська марка стала єдиним засобом обігу на території Великопольщі. 24 березня 1920 р. розпочався обмін австро-угорських крон, які в травні цього ж року перестали

бути законним засобом платежу на землях Галичини. Майже одночасно, з 29 квітня 1920 р., в Польщі було заборонено обіг рублів.

Важке економічне становище держави, величезний бюджетний дефіцит, спричинений воєнними видатками, мінімальне надходження податків, негативний платіжний баланс країни, надмірна і всезростаюча емісія паперових грошових знаків та інші негативні явища викликали недовіру населення до польської національної валюти. Країна переживала зростаючу інфляцію, яка у 1923 р. переросла у гіперінфляцію. Всього протягом 1919—1924 рр. було випущено грошових знаків на астрономічну суму — 2 135 756 398 108 762 польських марок. Станом на 27 квітня 1924 р. загальна сума державного боргу лише перед Польською Крайовою Позичковою Касою становила 291 700 000 млн польських марок. Із наростанням інфляційних явищ на ринку з'являлися купюри з дедалі вищою номінальною вартістю. 22 квітня 1923 р. було випущено грошові знаки вартістю 250 000 марок, 23 серпня 1923 р. — 100 000, 500 000 та 1 млн марок, а 20 листопада того ж року — 5 млн та 10 млн марок.

Зі збільшенням розмірів емісій паперових грошей зменшувалася їх купівельна спроможність. Свідчення цього — зміна вартості американського долара. Так, наприкінці грудня 1919 р. його курс становив 120 польських марок, 31 грудня 1920 р. він піднявся до 600 марок, 31 грудня 1922 р. — до 17 850 марок, а 31 грудня 1923 р. за нього вже платили 6 400 000 польських марок. Ціни на товари та послуги катастрофічно зростали. Якщо у липні—серпні 1920 р. фунт хліба коштував 5 марок, то в лютому 1923 р. — вже 650 марок. За той же час вартість фунта волового м'яса зросла з 7,6 марки до 2500 марок.

Розробляючи заходи, спрямовані на уніфікацію грошової системи, Міністерство фінансів одночасно вело підготовку до проведення грошової реформи, метою якої була стабілізація фінансового господарства країни і запровадження нової грошової одиниці — польського злотого. Перші кроки на цьому шляху було зроблено ще 29 січня 1919 р., коли прем'єр-міністр Ігнаци Падеревський з метою нагромадження коштів для стабілізації національної валюти створив Управління Національної Скарбниці (*Urzad Skarbu Narodowego*). До кінця серпня 1923 р. йому вдалося зібрати лише золотими монетами 5 894 875 німецьких марок, 87 042 російських рублів царського карбування, 7750 австрійських крон, 19 255 французьких франків, а також ювелірних виробів вагою 88,019 кг. Крім того, було нагромаджено значну кількість срібних та білонних монет, банкнот, цінних паперів та коштовного каміння. Велику допомогу у цій справі надав створений у 1920 р. Головний комітет підтримки національної скарбниці (*Glowny Komitet Popierania Skarbu Narodowego*). Шляхом розповсюдження "цеглин" — купонів вартістю від 10 до 500 марок йому вдалося зібрати значні грошові кошти, за які було закуплено велику кількість золота і срібла як у монетах, так і у вигляді ювелірних виробів.

З огляду на наростання кризових явищ в економіці держави, і особливо хаосу на грошовому ринку, уряд був змушений наприкінці 1923 р. прискорити підготовку до проведення грошової реформи. Цьому сприяв небувалий урожай 1923 р., а також вигідна для Польщі зовнішньоекономічна ситуація. Перед урядом стояло завдання припинити надмірну емісію знеціненої польської марки, вирівняти видатки державного бюджету та торговий баланс країни. Неабияке значення мали також політичні та психологічні фактори.

Розуміючи важливість належного проведення грошової реформи та її вплив на стан справ у всіх сферах життя держави, міністр фінансів Владислав Грабський ретельно підготував її здійснення. З метою обмеження державних видатків уряд вдався до вкрай непопулярних кроків, зокрема, за короткий час звільнив з роботи декілька тисяч державних службовців, встановив жорсткий контроль за стягненням податкових та інших платежів до Державної скарбниці, а також за ліквідацією недоїмок. Першим кроком реформи стало вилучення з обігу купюр з датою емісії 9 грудня 1916 р., які з 30 листопада 1923 р. перестали бути законним засобом платежу. Водночас Міністерство фінансів уповноважило 45 регіональних відділів Польської Крайової Позичкової Каси, а також скарбові каси і Центральну державну касу за період 1 грудня 1923 р.—31 травня 1924 р. провести обмін польських марок на нові банкноти Польського Банку. 11 січня 1924 р. президент Польщі Станіслав Войцєховський на підставі 44-ї статті Конституції оголосив постанову про впорядкування державних фінансів, а 20 січня, розпочинаючи проведення в країні грошової реформи, видав "Розпорядження про польську монетну систему". Надалі емісія грошових знаків проголошувалася виняткова прерогативою держави. Монетною одиницею Польської Речі Посполитої став польський злотий, що поділявся на 100 грошів і містив 0,3226 г золота 900-ї проби. Передбачалось карбування золотих монет вартістю 100, 50, 20, 10 злотих; срібних — 5, 2, 1, 1/2 злотого, нікелевих — 20 та 10 грошів, а також бронзових — 5, 2 та 1 гріш. Золоті монети повинні були емітуватися згідно з потребами ринку, срібні — у розрахунку 8 злотих на кожного мешканця держави, нікелеві та бронзові — на суму 1,5 злотого на кожного мешканця. Будь-яких обмежень щодо обігу монет та при проведенні платежів не було.

У лютому 1924 р. Міністерство фінансів створило Організаційний комітет Польського Банку і розпочало поступову ліквідацію Польської Крайової Позичкової Каси, а вже 14 квітня цього ж року президент підписав розпорядження про запровадження злотової валюти і обмін польських марок на злоті. До 1 липня 1924 р. каси проводили обмін 1 800 000 польських марок на 1 злотого Польського Банку, який став новою державною емісійною установою. Курс злотого до валют провідних країн світу був таким: 1 фунт стерлінгів = 25,2215 зл., 1 долар США = 5,1826 зл., 1 німецька

марка = 1,2346 зл., 1 швейцарський франк = 1 зл., 1 австрійський шилінг = = 0,7293 зл.

Встановлений під час грошової реформи 1924 р. курс злотого утримався лише протягом одного року, після чого на грошовому ринку країни почалося наростання інфляційних явищ. Вже наприкінці 1925 р. вартість американського долара сягнула 9,09 зл., а в середині 1926 р. — 10,55 зл. Причини даного явища — надмірна емісія розмінної монети, негативні тенденції в економіці (неврожай і вимушений імпорт збіжжя) тощо. Національну валюту вдалося стабілізувати лише у 1927 р. 1 злотий 1924 р. дорівнював 1,72 злотого 1927 р. Новий злотий у золоті містив 0,16 879 г чистого золота. Курс злотого до валют провідних країн світу суттєво змінився і становив: 1 фунт стерлінгів = 43,381 зл., 1 долар США = 8,9141 зл., 1 німецька марка = 2,1234 зл., 1 швейцарський франк = 1,72 зл.

У період світової економічної кризи 1928—1933 рр. грошова система Польщі значних потрясінь не зазнала. Упродовж 1928—1936 рр. у Польщі було відмінено будь-які валютні обмеження і запроваджено вільний обмін банкнот Польського Банку на золото (мінімальна сума обміну була встановлена на рівні 20 тис. польських злотих). Це спричинило різке зменшення золотовалютних запасів країни. Запаси золота з 701 млн зл. у 1929 р. скоротилися до 444 млн зл. у 1935 р. За цей же період валютні запаси зменшилися з 714 млн зл. до 27 млн зл. Лише 26 квітня 1936 р. було видано декрет, який регулював грошовий обіг з іноземними державами, в червні цього ж року заборонено вивіз валюти за кордон. Ці з запізненням введені валютні обмеження проіснували в Польщі до початку Другої світової війни.

Польський Банк створений 28 квітня 1924 р. як акціонерне товариство зі стартовим капіталом у розмірі 100 млн злотих. Йому було передано все майно Польської Крайової Позичкової Каси. Банк отримав монопольне право емісії банкнотів. Випущені ним банківські білети стали єдиним законним засобом платежу в Польщі. Найперше в обіг були введені банкноти номіналом 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 та 500 злотих, випущені ще у 1919 р. (були виготовлені також банкноти номіналом 1 000 та 5 000 злотих, але вони в обігу не перебували). Польські банкноти були забезпечені частково золотом, а частково — валютами іноземних держав та короткотерміновими зобов'язаннями уряду.

Через неспроможність Банку забезпечити ринок необхідною кількістю монет та банкнот Міністерство фінансів запровадило в обіг так звані "здавкові білети" номіналом 1, 5, 10, 20, 50 грошів, 2 та 5 злотих. Початково термін їх використання не повинен був перевищувати 6 місяців, однак згодом його продовжили до 2 років, а вилучення цих тимчасових засобів обігу завершилось у 1931 р.

Поступово Польський Банк запроваджував банкноти власного виробництва: 15 липня 1924 р. — 5, 10 та 20 злотих, 28 серпня 1925 р. — 50 злотих, 1 березня 1926 р. — 20 злотих, 20 липня 1926 р. — 10 злотих. Емісійна політика Польського Банку залишалася нестабільною аж до 1928 р. Банкноти емісій 1929 р. (10, 20, 50 зл.), 1930 р. (5 зл.), 1932 р. (100 зл.), 1934 р. (100 зл.), 1936 р. (2 та 20 зл.) були законними засобами платежу аж до початку Другої світової війни. Грошові знаки попередніх емісій, крім 500-злотових купюр 1919 р. та 20-злотових купюр 1931 р., були вилучені з обігу через велику кількість фальшивих банкнот. Безпосередньо перед нападом Німеччини на Польщу на грошовому ринку з'явились державні білети номіналом 1 злотий, випущені Міністерством фінансів у 1938 р. на випадок війни.

У перші роки існування відновленої Польської держави на грошовому ринку цілком не було монет. Їх емісія, через значні кошти карбування та постійно зростаючу інфляцію, була збитковою. Неабияке значення при цьому мала й відсутність належної виробничої бази. Варто відзначити, що питання запровадження в обіг монет розглядалися Міністерством фінансів. Однак далі виготовлення пробних зразків номіналом 50 та 100 марок у 1922 та 1923 рр. справа не пішла.

Лише після здійснення грошової реформи 1924 р. на ринку з'явилася значна кількість монет різних номіналів. Оскільки відкритий у цьому ж році у Варшаві державний монетний двір не міг забезпечити достатню кількість монет, замовлення на їх виготовлення було розміщено в монетарнях Австрії, Бельгії, Великобританії, Сполучених Штатів Америки, Франції та Швейцарії.

Монети різних номіналів запроваджувалися до обігу поетапно. Найдрібнішою розмінною монетою був 1 гріш, який увійшов в обіг 14 липня 1924 р. Карбувався він з бронзи. Вага монети — 1,5 г. Всього впродовж 1923—1939 рр. (крім 1924, 1926, 1929 рр.) було випущено понад 230 млн одногрошівок. Перші 30 млн шт. цих монет було виготовлено в Англії, а з 1925 р. вони карбувалися у Варшаві.

Монету номіналом 2 гроші запроваджено в обіг 31 грудня 1924 р. Вона також емітувалася з бронзи (вага монети 2 г) у варшавській монетарні майже безперервно (крім 1924, 1926, 1929 рр.) аж до початку Другої світової війни. Всього відкарбовано понад 202 млн шт. цих монет.

Найбільшими з бронзових монет (вага — 3 г) були п'ятигрошівки, які з'явилися на ринку 31 травня 1924 р. Загальний наклад емісії монет цього номіналу перевищив 148 млн шт. Виробництво цього типу монет велося у Варшаві впродовж 1923—1939 рр. (крім 1924, 1926, 1929, 1932 та 1933 рр.).

Згідно з законом, крім бронзових розмінних монет, на грошовому ринку перебували також нікелеві розмінні номінали різної вартості, випущені

Польща. 10 грошів. Нікель. 1927 р.

у 1923 р. Монету номіналом 10 грошів було виготовлено на монетному дворі у Льоель (Швейцарія). Її вага становила 2 г, а наклад — 100 млн шт. Цей номінал запроваджено в обіг 31 травня 1924 р. Тоді ж на ринку з'явилася двадцятигрошівка вагою 3 г. Її карбували на цьому ж монетному дворі. Тираж — 150 млн шт. Великим — 100 млн шт. — був і наклад монет номіналом 50 грошів (вага — 5 г). Емітувалися вони на монетних дворах у Відні (Австрія), Утрехті (Нідерланди) та Льоель (Швейцарія). Автором проекту всіх розмінних монет міжвоєнної Польщі був В. Яструмбовський.

Важливим моментом грошової реформи 1924 р. стало запровадження повновартісної срібної монети номіналом 1, 2 та 5 злотих. Однозлотівки вагою 5 г карбувалися зі срібла 750-ї проби у 1924 р. (16 млн шт. на Паризькому монетному дворі) та у 1925 р. (24 млн.шт. в Англії). Їх було запроваджено в обіг з 19 січня 1925 р., а вилучено — 31 грудня 1932 р.

Двозлотові монети також карбувалися за кордоном: у 1924 р. — у Франції (8,2 млн шт., на аверсі по обох сторонах дати зображені факели — знак паризької монетарні), Англії (1,2 млн шт., на аверсі поруч з датою емісії вміщено літеру H — знак Лондонського монетного двору) та Сполучених Штатах Америки (800 тис. шт., монети відкарбовані штемпелем з перевернутим аверсом та реверсом на Філадельфійському монетному дворі). У 1925 р. монети цього номіналу виготовлялися у Лондоні (11 млн шт., на аверсі після дати — крапка) та у Філадельфії (5,2 млн шт., без жодних знаків). В обіг вони ввійшли 31 жовтня 1924 р. і перебували на ринку до 31 січня 1933 р. Метрологічні показники двозлотових монет повязували до показників однозлотівок, і вони містили 10 г срібла 750-ї проби. Автором проекту обох номіналів був Т. Беєр. На їх аверсі вміщено повернуте вліво погруддя дівчини у хустці, перед ним — чотири колоски. Тут же — позначення номіналу. На реверсі — державний герб Польщі: увінчаний короною орел, навколо якого напис "RZECZPOSPOLITA POLSKA". Внизу, під орлом — дата карбування.

Не була запроваджена в обіг монета номінальною вартістю 5 злотих. Її метрологічні показники — 25 г срібла 900-ї проби — відповідали параметрам, визначеним у "Розпорядженні про польську монетну систему", виданому президентом Ст. Войцєховським 20 січня 1924 р. Автор проекту цієї ефектної монети, випуск якої приурочувався до річниці ухвалення Конституції Другої Речі Посполитої, був С. Лєвандовський. На реверсі монети вміщено алегорію Польщі — постать жінки, яка сидить, правою рукою опираючись на щит із зображенням державного герба. Ліву руку вона

поклала на книгу — текст Конституції, яку їй подає юнак. Біля стіп алегоричної постаті — сніп збіжжя та серп, нижче — позначення номіналу. Аверс монети не відрізнявся від аналогічної сторони одно- та двозлотівок, випущених у 1924 та 1925 рр. Надто великі затрати на виготовлення монети, спричинені зростанням ціни срібла, зробили збитковою її емісію. Саме тому п'ятизлотівки запроваджені в обіг не були. Нині ці монети, випущені невеликим накладом (понад 2 тис. шт.), є рідкісними і пошукуваними колекціонерами.

У 1925 р., з нагоди 900-річчя коронації та смерті Болеслава Хороброго, на Варшавському монетному дворі було виготовлено золоті монети номінальною вартістю 10 та 20 злотих. Метрологічно вони відповідали французьким 10- та 20-франковим монетам. Автор їх проекту — Т. Тшцінська-Камінська. Випущені доволі значним тиражем (10 зл. — 50 350 шт., 20 зл. — 27 240 шт.), ці монети не були запроваджені в обіг. Інших випусків золотих номіналів у міжвоєнний період Польща не здійснювала.

Зміна ситуації на грошовому ринку у 1925—1927 рр., в результаті якої уряд був змушений провести девальвацію польського злотого, стала причиною видання президентом Польщі 5 листопада 1927 р. розпорядження про зміни у карбуванні монет. Передбачалась емісія золотих монет номіналом 100, 50 та 25 злотих та срібних — 5 та 2 злотих. Однак через світову економічну кризу реалізувати вдалося лише емісію 5-злотових монет. Автор проекту, Е. Віттіг, помістив на їх реверс крокуючу по хмарах постать давньогрецької богині перемоги — Ніке. Карбувалися п'ятизлотівки вагою 18 г зі срібла 750-ї проби. Впродовж 1928—1932 рр. (крім 1929 р.) було виготовлено 22,76 млн шт. цих монет, які запроваджено в обіг з 29 липня 1929 р., а вилучено з обігу 30 вересня 1934 р. Спочатку вони карбувалися на монетних дворах у Бельгії та Англії, а з 1928 р. — у Варшаві. Відтоді і до початку Другої світової війни майже всі емісії польських монет здійснювались на цій монетарні.

У 1929 р., згідно з проектом Т. Котарбінського, було здійснено значну емісію (32 млн шт.) нікелевих однозлотових монет, які з'явилися на ринку 29 липня 1929 р. і перебували на ньому до вересневих подій 1939 р.

Останні метрологічні зміни у карбуванні срібних монет міжвоєнної Польщі відбулися 27 серпня 1932 р. Згідно з розпорядженням президента Ігнація Мосьціцького, зі срібла 750-ї проби передбачалось випускати 10 (22 г), 5 (11 г) та 2 (4,4 г) злотих. Відтоді срібний білон заполонив грошовий ринок, однак це не призвело до змін на валютному ринку та ринку дорогоцінних металів.

Найбільш поширеними стали монети, які з'явилися на ринку у 1932 р.: 2 злотих — 31 жовтня, 5 злотих — 1 грудня, 10 злотих — 29 серпня. Автор проекту — А. Мадейський. На їх реверсі на тлі колосся вміщено профіль голови жінки у хустці та вінку з квіток конюшини. Монет різних

Польща. 20 злотих. Срібло. 1933 р.

номіналів цього типу у 1932—1934 рр. було відкарбовано на загальну суму 266,65 млн злотих. З 1934 р. розпочалася регулярна емісія монет, на реверсі яких вміщено профіль голови маршалка Юзефа Пілсудського (введені в обіг 31 червня 1934 р.), яка продовжувалась безперервно аж до 1939 р. Автор цього проекту — Ст. Островський.

Крім регулярних випусків, у 20—30-х роках відкарбовано декілька пам'ятних монет. Першою з них стала п'ятизлотівка з нагоди 100-річчя Листопадового повстання 1830 р. Згодом з'явилися монети, випущені з нагоди 250-річчя битви під Віднем 1683 р. (10 злотих), 70-річчя Січневого повстання 1863 р. (10 злотих), 20-річчя створення Польських легіонів під командуванням Ю. Пілсудського у 1914 р. (10 та 5 злотих), а також 15-ліття початку будівництва порту у Гдині (5 та 2 злотих 1936 р.).

У результаті грошової реформи 1924 р. Польща отримала стабільну валюту — злотий, який, незважаючи на складні економічні умови, зумів втримати свої позиції аж до вересня 1939 р. Водночас уряду вдалося стабілізувати цінову ситуацію, забезпечити збалансованість бюджету, утримати під контролем стан валютного ринку.

У 1934 р. річна заробітна плата президента Польщі становила 180 000 зл. Тоді ж вчитель, залежно від стажу роботи, щомісячно отримував від 100 до 300 зл., професор Львівського університету заробляв 700—900 зл. на місяць, а полковник польської армії — близько 1100 зл. Денний заробіток женця — 1—1,5 зл., сільськогосподарського робітника в час весняно-польових робіт, який працював з власними кіньми — 6,9 зл., некваліфікованого робітника у Львові — бл. 25 зл. на тиждень. При цьому 1 морг (0,56 га) поля, залежно від якості землі, оцінювався в 1000—1500 зл., корова коштувала 120—150 зл., 1 кг масла — 2,92 зл., 1 кг цукру — 1,43 зл., яйце — 7—8 грошів, кілограмовий буханець житнього хліба — 29 грошів, 1 кг волового м'яса — 1,04 зл., 10 кг вугілля — 63 гроші, 1 кг мила — 1,17 зл., вартість трамвайного квитка у Львові — 20 грошів. У 1930-х роках коливання цін було незначним. Разом з тим, на відміну від дешевої продукції сільського господарства, ціни на промислові та монопольні товари (спирт, алкогольні напої, тютюн, сірники тощо) були високими.

У міжвоєнне двадцятиліття польська грошова система пройшла важкий шлях становлення та розвитку. У перший період (1918—1924) молода держава пережила господарську розруху, економічні труднощі, гіперінфляцію, зростання цін та знецінення тимчасової грошової одиниці — польської марки. Разом з тим у ці роки було закладено базу реформи, яку

успішно провів у 1924 р. міністр фінансів Вл. Грабський. Її наслідком стало запровадження національної грошової одиниці — злотого. Про успіх реформи свідчить те, що, незважаючи на економічні потрясіння (в тому числі світову економічну кризу 1929—1933 рр.) та політичну нестабільність, злотий до початку Другої світової війни залишався однією з найбільш стабільних європейських валют.

§3. Грошове господарство на Закарпатті у міжвоєнне двадцятиріччя

Після розпаду Австро-Угорської імперії більшість українського населення Закарпаття висловилась за об'єднання з Українською Народною Республікою. Незважаючи на це, 8 травня 1919 р. утворена представниками ужгородської, пряшівської та хустської рад Центральна Руська (Українська) Народна Рада проголосила об'єднання краю з Чехословаччиною. Значною мірою це рішення було прийняте під тиском закарпатської еміграції у США. Рішенням Паризької мирної конференції на основі Сен-Жерменського мирного договору (10 вересня 1919 р.) Закарпаття переходило до складу Чехословаччини, у складі якої йому гарантувались права автономії і де воно було виділене в окремий адміністративний край — Підкарпатську Русь. Празький уряд усіляко зволікав з наданням краю автономії — перший етап цього процесу було здійснено лише у 1937 р. Впродовж міжвоєнного періоду грошове господарство Закарпаття залишалося під контролем центрального уряду Чехословаччини, яка тоді була однією з найбільших країн Центральної Європи: її населення станом на 1935 р. становило 19,9 млн осіб, а площа — 140 тис. кв. км.

В історії грошового господарства міжвоєнної Чехословаччини дослідники виділяють три періоди: 1-й — 1918—1919 рр.: становлення чехословацької грошової системи, 2-й — 1919—1926 рр.: розбудова чехословацької грошової системи, 3-й — 1926—1938 рр.: стабілізація грошового господарства.

У перші місяці існування незалежної Чехословацької держави її грошовою одиницею залишалась австро-угорська крона, яка за роки Першої світової війни значно знецінилась. Так, якщо станом на 23 липня 1914 р. в обігу було 2,13 млрд крон, на 26 жовтня 1918 р — 30,68 млрд крон, то на 28 лютого 1919 р. — вже 35,57 млрд крон. Перший закон щодо впорядкування грошового господарства країни було прийнято 19 листопада 1918 р. Він передбачав випуск національних грошових знаків номіналом 10, 20, 100 та 1000 корун. 1 чехословацька коруна поділялася на 100 гелерів. Проекти банкнот виконав відомий митець Альфонс Муха. Були видрукувані пробні партії, однак через різке зростання інфляції і падіння вартості грошей до масової емісії справа не дійшла. У зв'язку з цим, тогочасний

міністр фінансів А. Рашін запропонував на час перехідного періоду до запровадження національної валюти використовувати австро-угорські паперові грошові знаки, на які наклеювалися спеціальні марки. Цю операцію на території Чехії та Моравії було проведено 3—12 березня 1919 р., на території Словаччини — дещо пізніше: у жовтні 1920 р. При цьому марки наклеювалися лише на банкноти вартістю 10, 20, 50, 100 та 1 000 крон. Грошові знаки номіналом 1 та 2 крони, а також монети продовжували залишатися в обігу. За час здійснення цієї операції, яку проводили 15 000 працівників, було наклеєно марок на банкноти вартістю 7 157 721 070 крон. Оскільки ці марки часто підроблялись зловмисниками, уряд вже 10 квітня 1919 р. прийняв рішення про запровадження національних грошових знаків. Емісійною установою стало Банківське управління Міністерства фінансів.

Грошові знаки першої емісії, датовані 15 квітня 1919 р., друкувалися як у Чехословаччині (Прага, Пардубіце, Ліберці, Варнсдорф), так і за кордоном (Відень та Нью-Йорк). Номінальна вартість банкнот становила 1, 5, 10, 20, 50, 100, 500, 1 000 та 5 000 корун. Вони запроваджувалися в обіг поетапно з 7 липня 1919 р. до 26 лютого 1920 р. Обмін банкнот проводився у співвідношенні 1:1.Через невисоку якість друку купюр окремих номіналів (5, 50, 100, 500 та 5000 корун), які часто ставали об'єктами підробки, їх було обміняно на банкноти другої емісії (друкувалися вони у США і запроваджувалися в обіг з 10 листопада 1920 р. до 26 травня 1924 р.).

Важливою проблемою для молодої держави стало карбування розмінної монети. Кремніцький монетний двір, який до 1918 р. виготовляв угорські монети, був демонтований угорськими властями — його обладнання у 50-ти вагонах було перевезене до Будапешта. Нові сучасні машини було закуплено у Парижі, Відні та Франкфурті, і вже 2 червня 1921 р. розпочалося карбування розмінних монет, автором проектів яких був Отакар Шпаніель. Першими монетами, які масово з'явилися на ринку, були 20 та 50 гелерів. У 1922 р. запроваджено в обіг 10 гелерів та 1 корону, у 1923 р. — 2 та 5 гелерів, у 1925 р. — 5 корун. У 1933 р. набір розмінних номіналів поповнили 25 гелерів. 2 гелери карбувалися з цинку лише до 1925 р., 5 та 10 гелерів емітували з бронзи майже безперервно до 1938 р., 20, 25, 50 гелерів, 1 та 5 (перша та третя емісії 1925—1927 рр. та 1937—1938 рр.) корун випускали з мідно-нікелевого сплаву. У 1928—1932 рр. було налагоджено випуск обігових срібних п'ятикорунівок, у 1930—1933 рр. — десятикоруні-

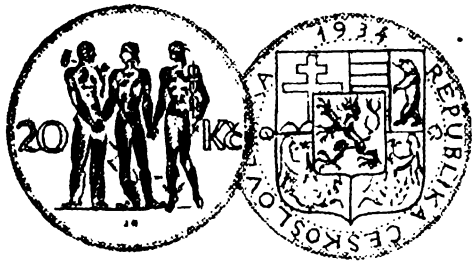

Чехословаччина. 20 корун. Срібло. 1934 р.

вок, а у 1933—1934 рр. — двадцятикорунівок. Авторами їх проектів були О. Гутфройнд (5 корун) та Й. Хорейц (10 та 20 корун). Крім цього, двічі карбувалися пам'ятні монети зі срібла: у 1928 р. — до 10-річчя проголошення Чехословацької республіки з'явилася монета номіналом 10 корун та в 1937 р. — з нагоди смерті першого президента республіки Т. Г. Масарика (1850—1937 рр.) було випущено 20 корун. Усі емісії монет здійснювалися великими накладами і повністю забезпечували потреби грошового обігу.

Стабілізація чехословацької національної валюти дала можливість у 1923 р. розпочати емісію золотих дукатів, які до 1938 р. безперервно карбувалися на Кремніцькому монетному дворі доволі великими тиражами (напр., у 1925 р. — 66 279 шт., у 1929 р. — 10 253 шт., а у 1936 р. — 14 566 шт.). Крім цього, здійснювалася емісія монет вартістю 2, 5 та 10 дукатів. Авторами проектів золотих монет були Я. Бенда та О. Шпаніель. Дукати не використовувалися у повсякденному обігу — вони були переважно засобами тезаврації.

На 1926—1938 рр. припадає стабілізація та розвиток Чехословацької республіки, яка стала демократичною парламентською державою з високорозвиненою економікою. З квітня 1926 р. розпочав свою діяльність Національний банк Чехословаччини, створений як акціонерне товариство зі статутним капіталом у розмірі 12 млн золотих доларів США. Він мав 34 філії на території країни, у тому числі 2 — на Закарпатті (в Ужгороді та Мукачевому). До листопада 1929 р. коруна не мала фіксованого золотого вмісту. Курс чехословацької валюти визначався відношенням до швейцарського франка (у березні 1919 р. 100 чехословацьких корун = 23 шв. фр., у грудні 1920 р. — 7,4 фр.). З 1923 р. курс коруни визначався відношенням до долара США. Впродовж 1923—1933 рр. він був таким: 100 корун = 2,96 дол. США. Закон від 17 листопада 1929 р. встановив золотий вміст коруни на рівні 0, 04 458 г чистого золота. Через світову економічну кризу з 17 лютого 1934 р. його було знижено до 0,03 715 г, а з 9 жовтня 1936 р. — до 0,03 121 г. Станом на кінець березня 1935 р. за 100 чехословацьких корун давали 22,15 польського злотого.

Чехословаччина. 10 дукатів. Золото. 1933 р.

У 1929 р. були відмінені валютні обмеження, які діяли з часів Першої світової війни, і запроваджено вільний обмін чехословацької коруни на іноземні валюти та золото. Однак уже 2 жовтня 1931 р. від цього кроку довелося відмовитись.

Упродовж міжвоєнного періоду на грошовому ринку країни використовувались такі паперові грошові знаки: купюри першої емісії номіналом

10, 20 та 1000 корун; купюри другої емісії номіналом 5, 50, 100, 500 та 5000 корун; банкноти Національного банку Чехословаччини 10 корун (2.01.1927 р.), 20 корун (1.10.1926 р.), 50 корун (1.10.1929 р.), 100 корун (10.01.1931 р.), 500 корун (2.05.1929 р.) та 1000 корун (8.04.1932 р. та 25.05.1934 р.).

Чехословаччина. 100 корун. 1931 р.

Грошова система міжвоєнної Чехословаччини була однією з найбільш стабільних у Європі. Завдяки вчасно здійснюваним заходам, країні вдалося уникнути гіперінфляції першої половини 20-х років, мінімалізувати вплив світової економічної кризи 1929—1933 рр., домогтися стабільності цінової ситуації тощо. Саме в цих умовах українське життя на Закарпатті дістало можливість для повноцінного розвитку. Після запровадження автономії Підкарпатської Русі у 1938 р. тут було створене міністерство фінансів, яке очолювали о. Августин Волошин (26.10.1938—1.12.1938) та Лев Прхала (6.03.1939—15.03.1939). Міністерство розглядало питання про запровадження на Закарпатті власних грошових знаків. Однак через короткий час існування автономії цього питання реалізувати не вдалося.

У цей період на Закарпатті активізувала свою роботу "Просвіта", розвивалася освітня, культурно-просвітницька та громадсько-політична діяльність українського населення. Завдяки цьому стало можливим проголошення у березні 1939 р. незалежності Карпатської України, яка була потоплена в крові угорськими окупантами.

§4. Грошовий обіг на Буковині у 1918—1940 рр.

Після розпаду Австро-Угорщини Буковина ввійшла до складу проголошеної Західно-Української Народної Республіки. Владу взяв у свої руки створений 25 жовтня 1918 р. Український крайовий комітет. Однак уже

11 листопада 1918 р. Північну Буковину окупували румунські війська. Згідно з умовами Сен-Жерменського мирного договору 1919 р. і Севрського мирного договору 1920 р., Південну Буковину та Північну Буковину було віддано Румунії. Проти таких рішень рішуче протестували офіційні представники ЗУНР, УНР та УСРР. У період румунської окупації Буковини були скасовані всі автономні права краю. У 1918—1928 рр. та 1937—1940 рр. тут існував надзвичайний стан. Проводилася тотальна румунізація краю. Було заборонено вживання української мови, закрито українські навчальні заклади та культурно-просвітницькі організації, газети і журнали.

Грошове господарство краю повністю підпорядковувалося румунським властям. На перших порах дозволялося використання австро-угорських крон, які проштамповувалися спеціальними печатками. Згодом в обіг на Буковині було запроваджено національну грошову одиницю — лею, що поділялася на 100 бані. У роки Першої світової війни та після її завершення грошове господарство Румунії перебувало в глибокій кризі. Наростали інфляційні процеси, збільшувалися ціни, знецінювалися гроші. Емісійною установою був державний Національний банк Румунії. Крім його банкнот, функціонували розмінні паперові грошові знаки Міністерства фінансів, випущені у 1917 р. номіналом 10, 25 та 50 бані. Передбачалось також виготовлення купюр вартістю 10, 50, 200 та 2000 лей, але ця емісія реалізована не була.

У міжвоєнне двадцятиріччя на грошовому ринку Румунії використовувалися банкноти кількох емісій. Найстаршими з них були випуски 1909—1916 рр. вартістю 1, 2, 5, 20, 100, 500 та 1000 лей. Окремі з них залишалися законними засобами платежу аж до 1928—1931 рр. (1000 лей — до 22 жовтня 1931 р., 20 та 100 лей — до 31 січня 1929 р.). Грошові знаки 1917 р. (емісія 16 лютого 1917 р.) вартістю 5 та 100 лей також перебували на грошовому ринку Буковини. Перший повоєнний випуск банкнот здійснено 17 липня 1920 р. Це були дрібні купюри — 1 та 2 леї, яких гостро потребував ринок. У 1924 р. та 1925 р. було віддруковано 500 лей, у 1929 р. — 5, 20 та 100 лей. У 30-х роках випускалися декілька серій банкнот: у 1930 р. — 100 лей (перебували в обігу до 13 травня 1932 р.), у 1931 р. — 5000 лей, у 1933 р. — 1000 лей, у 1934 р. — 500 та 1000 лей. Останню широкомасштабну грошову емісію перед початком Другої світової війни здійснено у 1936—1939 рр. Тоді на ринок було випущено грошові знаки вартістю 1, 2, 5, 20, 500 та 1000. На двох останніх номіналах було вміщено портрет короля Кароля II (1930—1940), що суперечило усталеним традиціям.

Після початку Першої світової війни в Румунії, як і в інших країнах, з обігу зникли повновартісні монети попередніх емісій. До цього Румунія, яка формально не належала до Латинського монетного союзу, але дотримувалася

його стандартів, випускала з міді 1, 2, 5 бані; з мідно-нікелевого сплаву — 5, 10 та 20 бані; зі срібла — 50 бані, 1, 2 та 5 лей; з золота — 12½, 20, 25, 50 та 100 леїв.

Негативні економічні наслідки воєнних дій країна, до 1918 р. окупована військами обох ворогуючих таборів, відчула відразу ж після закінчення війни. Дзеркалом цих негативних процесів стала грошова система. На ринку функціонували паперові грошові знаки, які зазнавали інфляції, замість національних грошей часто використовувалась іноземна валюта, насамперед, французькі франки. У міжвоєнний період розмінна монета з позначенням номіналу у банах не карбувалась (за винятком алюмінієвих 50 бані 1921 р.). У 1924 р. на монетних дворах у Брюсселі та Поіссі великим накладом було виготовлено мідно-нікелеві 1 (200 млн шт.) та 2 (100 млн шт.) леї. У 1930 р. у Бухаресті, а також за кордоном (переважно в Англії та Франції) з бронзово-нікелевого сплаву відкарбовано 5 (60 млн шт.), 10 (60 млн шт.) та 20 (83,25 млн шт.) лей. У другій половині 30-х років, за часів Кароля II, на ринку з'явилися нікелеві монети номіналом 50 (20 млн шт.) та 100 (23,48 млн шт.) лей, карбовані на Бухарестському монетному дворі, однак незабаром більшість із них було вилучено з обігу і переплавлено.

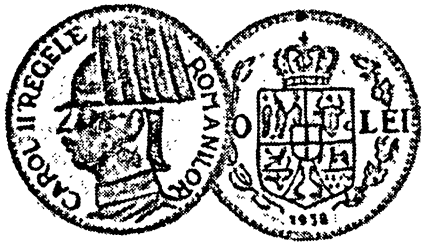

Румунія. 50 лей. Нікель. 1938 р.

У міжвоєнний період на грошовому ринку Румунії, на відміну від Польщі чи Чехословаччини, срібна монета відігравала незначну роль. Свідчення цього — незначна кількість емісій та їх порівняно невеликі наклади. Варто зазначити, що у 1935 р. населення країни становило 18,5 млн осіб. Так, 1930 р. в обігу з'явилися 100 (18,4 млн шт.) лей, емітовані у Парижі, Хітоні (Англія) та Бухаресті. Більш поширеним номіналом були 250 лей, виготовлених у 1935 р. (4,5 млн шт.) та 1939—1940 рр. (18 млн шт.) у Бухаресті. Зовнішнє оформлення румунських срібних монет однотипне. На аверсі — портрет короля та кругова легенда з його титулом. На реверсі — державний герб Румунії, позначення номіналу та дати карбування.

Румунія. 250 лей. Срібло. 1935 р.

Золотих обігових монет у міжвоєнне двадцятиліття Румунія не випускала. Карбувалася невелика кількість пам'ятних емісій медального типу, окремі дослідники зараховують їх до монет.

Напередодні Першої світової війни золотий вміст лея становив 0,290 323 г. Про значне знецінення румунської грошової одиниці свідчить

те, що з лютого 1929 р. він знизився до 0,009 г. Тоді ж її курс визначався таким співвідношенням: 1 долар США=16,75 лея. Станом на кінець березня 1935 р. за 100 румунських лей давали 5,24 польських злотих. Через вплив світової економічної кризи на грошовий ринок Румунії з 27 лютого 1932 р. в країні були запроваджені валютні обмеження. Незважаючи на це, уряду не вдалося стабілізувати ситуації, і курс лея продовжував падати. Протягом 30-х років його фактична вартість зменшилася наполовину порівняно з курсом 1929 р.

Після ліквідації української національної державності більша частина українських земель з 1922 р. перебувала у складі Радянського Союзу. Західноукраїнські землі були окуповані Польщею, Буковина — Румунією, а Закарпаття опинилось у складі Чехословаччини. На всій території України було знищено національну грошову систему, створену в роки національно-визвольних змагань 1917—1920 рр., вилучено з обігу та анульовано купюри українських загальнодержавних грошових знаків, місцевих емісій та приватних бон.

У Радянській Україні відразу ж були ліквідовані всі національні особливості грошового обігу, центральними властями не допускалися будь-які спроби випуску власних грошових знаків. Грошове господарство України стало частиною загальносоюзного. Як і в інших частинах більшовицької Росії, а згодом СРСР, тут перебували в обігу всі грошові знаки царського та Тимчасового та більшовицького урядів, зростання кількості яких призвело до широкомасштабної інфляції початку 1920-х років. Завдяки здійсненню нової економічної політики в країні у 1924 р. було проведено успішну грошову реформу, завдяки якій ситуація на грошовому ринку стабілізувалася. Золотий червінець став повновартісною, вільноконвертованою грошовою одиницею, якій довіряло населення. Однак невдовзі здобутки реформи були зведені нанівець волюнтаристськими рішеннями сталінського керівництва. Ідеологічні міркування стали визначальними при вирішенні питань соціально-економічного розвитку країни. Згортання непу, нереальні завдання першого п'ятирічного плану, невдачі економічних перетворень на селі спричинили наростання кризових явищ у грошово-фінансовій системі: радянський рубль швидко втрачав свої позиції як у середині країни, так і за кордоном. Наприкінці 30-х років грошова система перестала бути самостійним чинником в економічному розвитку країни — вона стала повністю підконтрольною ідеологічному партійному керівництву.

На Західній Україні, влітку 1919 р. окупованій польськими військами, поступово австро-угорську крону витіснила польська марка. Економічна криза, яку Польська держава пережила в першій половині 20-х років, призвела до знецінення тимчасової польської грошової одиниці. Внаслідок стабілізації економічного становища держави, суттєвим чинником якої

було поліпшення зовнішьоторговельної кон'юнктури, стала можливою грошова реформа. Її провів у 1924 р. міністр фінансів Владислав Грабський. У результаті національною грошовою одиницею держави став польський злотий. Незважаючи на несприятливі економічні обставини, в тому числі світову економічну кризу 1929—1933 рр., його позиція на фінансовому ринку була стабільною до початку Другої світової війни.

Утворена наприкінці жовтня 1918 р. Чехословацька Республіка, до складу якої увійшло Закарпаття, проводила продуману і виважену грошову політику. Внаслідок своєчасного проведення грошової реформи, їй вдалося з найменшою шкодою для населення перейти від австро-угорської крони до національної грошової одиниці — чехословацької коруни. Чехословаччина — одна з небагатьох європейських країн — не зазнала гіперінфляції початку 20-х років. Упродовж міжвоєнного періоду її валюта залишалася стабільною і зазнавала лише незначних коливань, що було пов'язане, насамперед, з зовнішніми чинниками.

Румунську грошову систему відразу ж було запроваджено на окупованій у листопаді 1918 р. румунськими військами Буковині. Жодних регіональних особливостей у грошовому господарстві регіону не допускалося. Національна грошова одиниця — лея — протягом міжвоєнного двадцятиліття залишалася нестабільною, що було зумовлено негативними економічними процесами та політичною нестабільністю в країні.

Література

Валюты стран мира. Справочник. — Москва, 1987.

Гусаков А., Лабазов В., Свешников М. Денежное обращение и кредит СССР. — Москва, 1960.

Зварич В., Шуст Р. Нумізматика: Довідник. — Тернопіль, 1998.

Леонтьева Г. А., Шорин П. А., Кобрин В. Б. Ключи к тайнам Клио. — Москва, 1994.

Малышев А. И., Таранков В. И., Смиренный И. Н. Бумажные денежные знаки России и СССР. — Москва, 1991.

Мельникова А. С. Твердые деньги. — Москва, 1973.

Русский рубль. Два века истории XIX—XX вв. — Москва, 1994.

Рябченко П. Паперові гроші на території України // Розбудова держави. — 1996. — № 3.

Рябченко П. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769—1994). — Київ, 1995.

Рябченко П. Рубль в условиях тотального планирования // Мир денег. — 2000. — № 1, 4.

Сенкевич Д. Государственные эмиссии СССР 1923—1961 гг. // Советский коллекционер. — 1968. — № 6.

Спасский И. Г. Русская монетная система. — Ленинград, 1962.

Тхоржевський Р. Й. Нариси історії грошей в Україні. — Тернопіль, 1999.

Федоров-Давыдов Г. А. Монеты — свидетели прошлого. — Москва, 1985.

Щелоков А. А. Монеты СССР. — Москва, 1989.

Юровский Л. Н. Денежная политика Советской власти (1917—1927). — Москва, 1928.

Karpiński Z. Ustroje pieniężne w Polsce od roku 1917. — Warszawa, 1968.

Kowalski M. Vademecum kolekcjonera monet i banknotów polskich. — Wrocław, 1980.

Krause Chester L., Mishler Clifford. World coins. — Iola, 1996.

Morawski W. Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 r. — Warszawa, 1998.

Mały rocznik statystyczny. 1935. — Warszawa, 1936.

Nowotny V. Mince československa 1918—1993. Ceske Republiky a Slovenske Republiky. — Nodonin, 1999.

Pick A. World paper money. — Iola, 1996.

Sula J. Prehled ceskoslovenske meny v letech 1918—1989 // Menowe systemy na uzemy Ceskych zemi 1892—1993. — Opawa-Praha, 1995.

Schmidt A. Kształtowanie polskiego systemu pieniężnego po 11 listopada 1918 r. // Biuletyn numizmatyczny. — 1994. — № 3 (295).

Szwagrzyk J. A. Pieniadz na ziemiach polskich X—XX w. — Wrocław, 1990.

Żabiński Z. Systemy pieniężne na ziemiach polskich. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1981.

Розділ 10

ГРОШОВИЙ ОБІГ НА УКРАЇНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1939—1991 рр.)

§1. Грошова система Радянського Союзу у 1939—1945 рр.

1939 р. приніс значні зміни у життя українського народу. Дедалі неприкритішою ставала експансіоністська політика нацистської Німеччини, спрямована на розпалювання світової війни. В її епіцентрі опинилися й українські землі. Першими відчули подих війни землі Закарпаття. Після укладення Мюнхенського договору, з огляду на складне міжнародне становище Чехословаччини та всезростаючу боротьбу українського населення за політичні права, празький уряд змушений був надати Карпатській Україні статус автономної республіки зі столицею у місті Хуст. З січня 1939 р. прем'єр-міністром Карпатської України призначено о. Августина Волошина, уряд якого активно здійснював заходи, спрямовані на розбудову української державності — налагоджував роботу промисловості, торгівлі, транспорту, видавничу справу, створював державну адміністрацію, українізував систему освіти. 15 березня 1939 р. Сейм проголосив повну державну самостійність Карпатської України, прийняв її Конституцію, яка визначила українську мову державною, встановила державний герб, гімн та прапор. Були випущені поштові марки, розпочалася підготовка до запровадження власних грошових знаків. На перешкоді розбудови Карпатської України стала Угорщина, яка розпочала проти неї збройну агресію. Незважаючи на героїчний опір частин Карпатської Січі, до 18 березня 1939 р. більша частини Закарпаття була окупована угорськими військами і залишалась під владою хортистської Угорщини аж до жовтня 1944 р.

Серед численних заходів окупаційної адміністрації, спрямованих на ліквідацію окремішнього статусу цих етнічних українських земель, було й запровадження в обіг угорської національної грошової одиниці — пенге — та заміна ним чехословацької коруни. Пенге, що поділялося на 100 філерів, функціонувало в Угорщині з 1925 р. На Будапештському монетному дворі карбували розмінну монету номіналом 1 та 2 філери — з бронзи, 10, 20 та 50 філерів — з мідно-нікелевого сплаву, а 1, 2 та 5 пенге — зі срібла (640-ва проба). В обігу перебували також банкноти Угорського Національного Банку вартістю 5, 10, 20, 50, 100 та 1000 пенге.

У роки війни грошова система Угорщини зазнала значних потрясінь. У країні зростала інфляція, а також знецінювалася національна грошова одиниця. З 1940 р. розмінну монету почали емітувати зі сталі, а з 1941 р. 1, 2 та 5 пенге — з алюмінію. Відбувалося значне зростання масштабів монетного виробництва. Припинилося виготовлення монет вартістю 1 філер, зате двофілерових монет у 1940 р. було відкарбовано близько 150 млн шт. (у 1939 р. — 17 млн). Кількість 10-філерових монет збільшилась з 4,5 млн шт. до майже 40 млн шт.

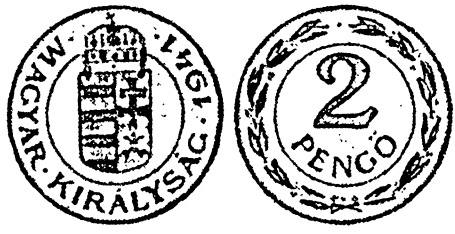

Угорщина. 2 пенге. Алюміній. 1941 р.

Одна з причин значного зростання емісії угорських монет — необхідність забезпечення монетною масою територій, включених до Угорщини у перші роки Другої світової війни: у 1939 р. — Закарпатської України, у 1940 р. — Північної Трансільванії, в 1941 р. — провінції Бачка. Зростав також випуск нічим не забезпечених паперових грошових знаків. Готуючись до війни, уряд ще у 1938 р. виготовив паперові купюри номіналом 50 філерів, 1 та 2 пенге, які мали замінити значно дорожчу монету.

Друга світова війна, яка розпочалася 1 вересня 1939 р. нападом нацистської Німеччини на Польщу, змінила політичну карту Центрально-Східної Європи. 17 вересня 1939 р. частини Червоної Армії, згідно з таємними положеннями пакту Молотова-Ріббентропа, перейшли польсько-радянський кордон й встановили на Західній Україні радянську владу. У краї відразу ж розпочалася стрімка радянізація всіх сфер політичного, економічного, соціального та культурного життя. Вже 1 жовтня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про встановлення контролю за банківською системою приєднаних до СРСР територій. 7 жовтня було призначено тимчасового уповноваженого Держбанку СРСР у Львові В. Л. Кошембова, який отримав завдання якнайшвидше з'ясувати стан банківських рахунків і вартість банків, домогтися відкриття і нормального функціонування банківських установ. Одне з головних завдань — перехід до використання радянської валюти. Виплату готівки з ощадних рахунків було обмежено сумою 300 рублів щомісячно.

Згідно з ухвалою Народних Зборів Західної України, відбувалася націоналізація банківського сектора економіки. Держбанк СРСР зобов'язав тимчасових комісарів, які здійснювали оперативне керівництво банками та їхніми відділеннями на Західній Україні, якнайшвидше включити до їх банківської системи Радянського Союзу. Згідно з поставленим завданням, до 10 грудня 1939 р. необхідно було завершити створення обласних, а до 20 грудня — міських та районних відділів Держбанку. Однак процес ліквідації 414 банків та їхніх відділів, а також понад 1500 різноманітних кредитних установ затягнувся до березня 1940 р.

Радянський уряд поставив завдання якнайшвидше провести обмін грошей. З метою термінового витіснення з ринку польського злотого і включення Західної України до фінансової системи СРСР було встановлено занижений обмінний курс для польської валюти. Якщо до початку війни 1 злотий дорівнював 3 рублям 30 копійкам, то при проведенні обмінної операції за 1 злотого давали 1 рубль. Таке співвідношення валют повинно було позбавити фінансових засобів насамперед представників заможних груп населення, хоча втрат зазнали й власники незначних заощаджень. Разом з тим уже з перших днів жовтня у краю став відчутним товарний голод, спричинений масовим скуповуванням товарів радянськими військовими та цивільними службовцями, які, порівняно з місцевим населенням, мали значні суми рублів.

Згідно з рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР, з 11 грудня 1939 р. виплата заробітної плати працівникам здійснювалася лише у радянських рублях. З 21 грудня рубль став єдиною валютою, яку було дозволено використовувати при проведенні розрахунків за куплені товари та отримані послуги. Приймання польських злотих радянськими фінансовими установами було заборонене. Тоді ж було запроваджено максимальну суму виплати з банківських рахунків — не більше 300 рублів як для фізичних, так і юридичних осіб.

У червні 1940 р. до складу Радянської України було включено Північну Буковину. Як і на Західній Україні, тут було проведено націоналізацію банківських установ та обмін румунських лей на радянські рублі. На початку Великої Вітчизняної війни румунські війська окупували значну частину українських земель між річками Дністер та Південний Буг. Тут було створено так звану провінцію "Трансністрія" з адміністративним центром у м. Тирасполь. На цих землях, аж до їх визволення радянськими військами у 1944 р., в обігу перебували румунські леї. На початку війни найбільш поширеними монетами були 1, 100 та 250 лей. Однак незабаром розпочалася широкомасштабна емісія, і в обіг було запроваджено низку нових номіналів — 2 (1941 р.), 5 (1942 р.) та 20 (1942—1944 рр.) лей, які виготовлялися з цинку. 100 лей, які у 1936, 1938 рр. карбували з нікелю, у 1943—1944 рр. почали виготовляти з нікельованої сталі. У 1942 р. на

Румунія. 500 лей. Срібло. 1941 р

ринку з'явилася значна кількість (понад 30 млн шт.) срібних монет номіналом 200 лей, у 1945 р. цей номінал виготовляли вже з латуні. З 1941 р. срібні 250 лей не карбували. У 1941 р. відкарбували 500 лей зі срібла 835-ї проби вагою 25 г, в 1944 р. цей же номінал важив 12 г срібла 700-ї проби, а в 1945 р. він виготовлявся вже з латуні. На ринку перебували також паперові грошові знаки номіналом 100, 500, 1000, 2000 та 5000 лей зразка 1940—1943 рр., а також радянські рублі та німецькі окупаційні грошові знаки.

У роки Великої Вітчизняної війни грошова система Радянського Союзу зазнала тяжких випробовувань. Воєнні видатки та втрати державного бюджету сягнули астрономічної суми — 1890 млрд рублів (357 млрд доларів США), яка у 10 разів перевищила державний бюджет СРСР у 1940 р. Різко зменшилась кількість товарів народного споживання, що призвело до збільшення надлишку грошей в обігу. Водночас через величезні потреби армії у готівці емісійний запас швидко вичерпався. У зв'язку з цим радянське керівництво було змушене вжити невідкладних заходів, щоб уникнути неконтрольованої емісії. Вже 22 червня 1941 р. було оголошено про припинення видачі позик під заклад облігацій державних позик і обмежено суму (200 рублів у місяць) виплати готівки з вкладів в ощадних касах.

Різке зменшення доходів державного бюджету змусило уряд шукати джерела додаткових грошових надходжень. З цією метою було введено 100 % надбавку до прибуткового та сільськогосподарського податків, запроваджено податок на неодружених та малосімейних осіб, збільшено ціни на горілчані та тютюнові вироби тощо. Водночас різко зменшено невійськові видатки державного бюджету. Велика робота проводилась щодо організації населення для надання допомоги фронту шляхом внесення коштів у Фонд оборони та підписки на державні позики. За чотири роки війни загальний обсяг грошових платежів від населення становив понад 270 млрд рублів. Все це зробило можливим звести до мінімуму дефіцит державного бюджету. Найбільшим він був у 1942 р. — 17,8 млрд рублів (9,8 % всіх видатків бюджету). А в 1944 та 1945 рр. доходи вже перевищували видатки. За роки війни обсяг грошової маси зріс у 3,8 раза. Найбільш активним цей процес був у перші два роки війни, згодом він сповільнився. Обмеження обсягів грошової емісії сприяло сповільненню темпів інфляції. Незважаючи на гостру потребу у металах, необхідних для воєнної промисловості, в роки війни продовжувалось карбування розмінних монет. Випускалися вони на основі довоєнних метрологічних показників з незмінним зовнішнім виглядом. Монети номіналом 1 та 2 копійки

карбували у 1941 та 1945 рр., 3 та 5 копійок — у 1941, 1943 та 1945 рр., а 10, 15 та 20 копійок емітували впродовж всіх років війни. Було збережено тверді довоєнні ціни на предмети споживання, які розподілялися за картками. При цьому ринкові ціни постійно зростали. У 1942 р. вони у 17 разів перевищили довоєнний рівень, але в середині літа 1944 р. їх зростання припинилося.

Загалом грошове господарство Радянського Союзу витримало воєнні випробування. Значною мірою це стало можливим за рахунок неймовірних зусиль населення, яке винесло на собі весь тягар війни. Позитивні фінансові показники держави в її останній період були досягнуті в тому числі і за рахунок мобілізації грошових засобів населення. Важкі наслідки війни вимагали впорядкування грошового господарства СРСР шляхом проведення грошової реформи, підготовка якої розпочалася ще до завершення військових дій.

§2. Окупаційні грошові випуски на українських землях у 1939—1944 рр.

Захоплені гітлерівською Німеччиною у 1939 р. польські землі було включено до різних територіально-адміністративних одиниць. Найбільш економічно розвинуті західні та північні землі ввійшли до складу Райху. З решти територій у жовтні 1939 р. було створено Генерал-губернаторство з центром у Кракові, що складалося з варшавського, радомського, люблінського та краківського округів, а також частини етнічних українських земель — Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя. Генерал-губернатором призначено одного з керівників нацистської партії Ганса Франка. Хоча керівні посади у Генерал-губернаторстві обіймали німецькі чиновники, воно було наділене певними автономними правами, зокрема, тут було запроваджено власну валюту — так званий краківський злотий. Вже 11 вересня 1939 р. головнокомандувач німецькими сухопутними військами генерал фон Браухич видав наказ про введення в обіг на окупованій території німецької марки як законного засобу обігу. Її курс щодо польського злотого встановлено на рівні 1 німецька марка = 2 польським злотим. Окупаційну валюту німецькі власті запроваджували в кілька етапів. Першими на ринку з'явилися асигнації Кредитних Кас Німецького Райху, які функціонували від 2 жовтня 1939 р. до 8 квітня 1940 р. Кредитні каси, які були філіями німецького імперського банку, випустили цих асигнацій на суму близько 45 млн марок.

15 грудня 1939 р. генерал-губернатор Ганс Франк видав розпорядження про створення нової емісійної інституції — Емісійного банку в Польщі з керівництвом у Кракові. Населення повинно було в обов'язковому порядку до кінця січня 1940 р. здати до банківського депозиту довоєнні банкноти номіналом 100 та 500 злотих. Замість них в обіг запроваджувалися

банкноти вартістю 100 злотих емісії 1932 та 1934 рр. з наддруком "*Generalgouvernement fur die besetzten polnischen Gebiete*". Однак уже 7 травня 1940 р. всі польські банкноти міжвоєнного періоду перестали бути законним засобом обігу і обмінювалися на нові банкноти, випущені Емісійним банком. Ним було здійснено дві емісії окупаційних грошових знаків з позначенням вартості у злотих: першу — 1 березня 1940 р. — 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 та 500 злотих; другу — 1, 2, 5, 50 та 100 злотих. Автором їх проектів був Леонард Совінський, який значною мірою використав елементи довоєнних польських банкнот. Ці грошові знаки перебували в обігу на західноукраїнських землях до січня 1945 р. Впродовж всього часу їх курс залишався незмінним — 1 злотий = 1/2 німецької райхсмарки. Грошові знаки першої емісії було видрукувано у Берліні, другої — у Варшаві. На їх аверсі вміщено підписи президента Емісійного банку в Польщі Фелікса Млинарського та його заступника Фелікса Єнджейовського, через що в народі ці купюри називали "млинарками".

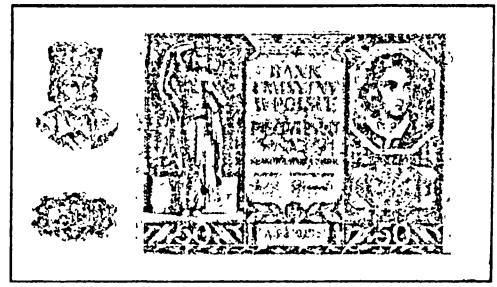

Емісійний банк у Польщі. 50 злотих. 1940 р.

У 1945 р. планувалось випустити 1000-злотові купюри, але через стрімкий наступ радянських військ справа закінчилась на стадії проекту. Крім паперових грошових знаків, на території Генерал-губернаторства карбувалися окупаційні монети. З цією метою у 1941 р. було відновлено діяльність Варшавського монетного двору, який функціонував до 1944 р. За цей час тут емітували розмінну монету номіналом 1, 5, 10 та 20 грошів. Випускалися вони з цинку, якого було використано понад 270 тонн. Кількість відкарбованих монет була доволі значною: 1 гріш — 33 900 тис. шт., 5 грошів — 15 324 тис. шт., 10 грошів — 42 175 тис. шт., 20 грошів — 40 025 тис. шт. Для емісії використовувалась значна кількість штемпелів довоєнного виготовлення з датою "1923", лише на одногрошовій монеті вказана нова дата емісії — 1939 р. Повністю змінився дизайн 5 грошів — вони стали меншими, з отвором у середині монети.

Частина окупованих німецькими військами влітку 1941 р. українських земель ввійшла до складу створеного окупантами Райхскомісаріату "Україна", що складався з семи генеральних округів: Волинь, Житомир, Київ, Миколаїв, Таврія, Дніпропетровськ, Чернігів. Адміністративним центром цього адміністративно-територіального утворення стало м. Рівне, райхскомісаром було призначено Еріха Коха. Спочатку на окупованій території запроваджувалися так звані окупаційні марки — білети імперських кредитних кас номіналом 50 райхспфенігів, 1, 2, 5, 20 та 50 райхсмарок. Одночасно з ними використовувалися радянські рублі та червінці, які

продовжували залишатися законними платіжними засобами, але для них було встановлено явно занижений курс: 10 рублів = 1 окупаційній марці, тоді як до війни курс утримувався на рівні 2 радянські рублі = 1 німецькій марці. Окупаційними марками виплачувалась заробітна плата військовослужбовцям. Поширювались вони також через відділення колишнього Державного банку СРСР, перетворені у господарські банки, які займалися скуповуванням радянської валюти.

Перша спроба запровадити окупаційні грошові знаки на Україні була здійснена вже у 1941 р. Саме тоді виготовлені пробні купюри Емісійного банку, який передбачалось відкрити у Києві. Номінал цих грошових знаків позначався у звичних для населення рублях та червінцях. Зараз відомі лише пробні зразки вартістю 1, 3, 5 рублів, 1, 3, 5 та 10 червінців. Більшість написів на купюрах виконана російською мовою, лише позначення номіналу, вміщене на звороті, дане десятьма мовами народів СРСР. Припускають, що ці пробні зразки грошових знаків для окупованих українських земель надруковано у Берліні, однак через допущені у їх оформленні помилки масова емісія здійснена не була.

Продовження війни вимагало дедалі більшого залучення до економічної системи Третього Райху сировинних ресурсів, сільськогосподарської продукції, робочої сили з окупованих територій. Для полегшення економічної експлуатації українських земель навесні 1942 р. було створено так званий Центральний емісійний банк України, який мав філії у великих містах Райхскомісаріату. З 1 червня 1942 р. в обіг ввійшли випущені ним банкноти номіналом 1, 5, 10, 20, 50, 100, 200 та 500 карбованців. 1 окупаційний карбованець дорівнював 1 радянському рублю. На купюрах вказувалась дата емісії — 10 березня 1942 р. Крім того, було виготовлено грошовий знак вартістю 2 карбованці, який не ввели в обіг. Усі купюри цієї серії були віддруковані у Берліні на високоякісному папері з водяними знаками. Всі написи на лицевому боці купюр виконані німецькою мовою. На звороті позначення номінальної вартості та застереження від підробки грошових знаків видрукувані українською мовою. У проектах карбованців рівненської емісії використано окремі національні мотиви — зображення жінки на тлі снопів, голови дівчинки з квітками тощо.

Центральний емісійний банк України.
5 карбованців. 1942 р.

Обсяги емісії окупаційних карбованців були доволі значними. Всього до 1 січня 1944 р. їх видрукувано на загальну суму 1195 млн карбованців. З метою витіснення з обігу радянських рублів та заміни їх окупаційними карбованцями було видано розпорядження про обмін до 25 липня 1942 р. радянських грошових знаків вартістю 5 рублів, 1, 3, 5 та 10 червінців. На ринку залишилися радянські казначейські білети номіналом 1 та 3 рублі, окупаційні карбованці та марки. Крім них, паралельно використовувалися повновартісні німецькі рентенмарки емісії 1923—1937 рр. вартістю 1, 2, 5, 10, 50, 100, 500 та 1000 рентенмарок; державні банкноти (райхсбанкноти) випуску 1924—1942 рр. номіналом 5, 10, 20, 50, 100 та 1000 райхсмарок, а також монети у 1, 2, 5, 10 та 50 пфенігів, 1, 2 та 5 марок. На територіях, котрі перебували під безпосереднім управлінням військової адміністрації (північно-східні, східні області України, Крим), використовувалися спеціально випущені у 1940—1942 рр. допоміжні платіжні засоби для німецького вермахту вартістю 1, 5, 10 та 50 райхспфенігів, 1 та 2 райхсмарки. У 1944 р. виготовлено розрахункові білети військового командування номіналом 1, 5, 10 та 50 райхсмарок, однак з огляду на стрімке вигнання окупантів з України ці грошові знаки потрапили на ринок в обмеженій кількості. Після відновлення Радянської влади всі німецькі та окупаційні гроші були анульовані.

§3. Грошові документи українського національно-визвольного руху середини XX ст.

Традиції виготовлення українських грошових документів та їх замінників сягають початку XX ст. Саме тоді в середовищі національно свідомих організацій культурно-просвітницького та військово-спортивного спрямування почали створювати добровільні фонди з метою матеріальної підтримки українського національного руху. Добродійники отримували від них різноманітні квити, художньо оформлені листівки, значки, марки, жетони, медалі, медальйони тощо. Ці різноманітні підтвердження доброчинної діяльності не лише пропагували діяльність національних товариств, організацій та установ, а й сприяли поширенню політичних ідей галицьких українців, їх національному пробудженню та консолідації. Особливо популярними такі видання були за часів Першої світової війни. Після утворення легіону Українських січових стрільців — зародку майбутнього українського війська — у всій Галичині поширився рух на підтримку цього унікального військового формування. Так, за ініціативою голови Української Бойової Управи, керівника сокільського руху Івана Боберського було випущено 1 млн пропагандистських наліпок та марок, які широко використовувалися стрілецькою польовою поштою. Кошти, отримані від їх реалізації, перераховувались у фонд легіону УСС.

Після поразки національно-визвольних змагань 1917—1920 рр. українські урядові та дипломатичні представництва, що перебували в еміграції, потребували значних фінансових засобів для свого функціонування. Одним із джерел їх отримання були різноманітні облігації та позички, котрі поширювалися серед української трудової еміграції в країнах Західної Європи, США та Канаді. Так, уряд Західноукраїнської Народної Республіки, перебуваючи у Відні, 23 червня 1921 р. випустив облігації 6 % "Позички Національної Оборони" номіналом 5, 10, 25, 50 і 100 доларів США. Викуп облігацій мав розпочатися через півроку після відновлення влади ЗУНР в Галичині. Дана патріотична акція, особливо на перших порах, мала значний успіх. Упродовж першого року поширення облігацій лише у США було зібрано понад 110 тис. доларів.

У міжвоєнний період грошові збори стали одним з видів роботи українських організацій на Західній Україні. Відсутність заможної національної торгово-промислової та землевласницької еліти змушувала керівництво українських політичних партій та культурно-просвітницьких установ отримувати необхідні для їхньої діяльності кошти шляхом організації добровільних датків від якомога ширшого кола українських громадян. Здійснювані акції сприяли посиленню національної самосвідомості галицьких українців, а виготовлені під час її проведення різноманітні пам'ятки, які часто мали ознаки грошових документів, є важливим джерелом до вивчення історії визвольного руху на західноукраїнських землях.

Крім легальних методів боротьби з польськими окупаційними властями, на Західній Україні дедалі більше ширилися нелегальні форми спротиву. Українська Військова Організація (УВО), 1929 р. реорганізована в Організацію Українських Націоналістів (ОУН), очолила антипольську підпільну боротьбу. Ведення політичної роботи, здійснення індивідуального терору проти окремих представників окупаційної влади та інші форми діяльності вимагали залучення значних фінансових засобів. Саме тому фінансова референтура, поруч з бойовою, організаційною та пропагандистською, займала провідне місце у структурах УВО-ОУН. Гроші необхідні були для закупівлі зброї та вибухівки, організації вишколу бойовиків, функціонування керівних органів організації на батьківщині та за кордоном.

Гостра потреба у коштах змушувала керівництво ОУН йти на співпрацю з потенційними ворогами Польської держави. Так, завдяки контактам з німецькими спецслужбами каса організації поповнювалася щомісячною субвенцією в розмірі 9 тис. марок. Певні кошти надходили і від литовської розвідувальної служби. Однак основним джерелом грошових засобів, що надходили до Бойового фонду ОУН, були щомісячні внески членів та симпатиків організації, пожертви окремих осіб тощо. Підтверджували сплату коштів спеціальні посвідки-розписки, на яких видрукувані символи ОУН та напис "Бойовий фонд ОУН". З метою конспірації перед

польськими, а згодом радянськими каральними органами ці грошові документи після отримання їх від скарбника, як правило, відразу ж знищувалися. Потреба у грошах змусила керівництво ОУН вдаватися до експропріаційних нападів на польські поштові та банківські установи. Так, у липні 1931 р. було пограбовано відділення "Банку Людового" у Бориславі, в результаті чого здобуто 20 тис. злотих. Однак подібні акції не завжди закінчувались успішно. Організований у листопаді 1932 р. напад на пошту в м. Городок на Львівщині закінчився невдачею. Два його учасники — Ю. Березинський та В. Старик — загинули, двох — В. Біласа та Д. Данилишина — засуджено до страти, а М. Жураківського — до пожиттєвого ув'язнення. Після цього процесу експропріаційні акції ОУН набули спорадичного характеру.

Найбільш масштабною кампанією зі збору коштів стала акція на підтримку боротьби за незалежність Карпатської України. Завдяки діяльності галичан — членів ОУН тут поступово розбудовувалися збройні сили, які отримали назву Організація Національної Оборони "Карпатська Січ". У грудні 1938 р. вона налічувала понад 10 тис. членів. Для їх вишколу, забезпечення зброєю, амуніцією, обмундируванням, харчами необхідні були значні суми грошей. Відповідав за цю ділянку роботи Роман Шухевич, який у середині 1938 р. прибув до Львова, де за допомогою сітки ОУН та легальних українських партій та організацій розпочав організацію допомоги Карпатській Україні. З цією метою у видавництві часопису "Наступ" були випущені знаки для збору грошей у фонд "Карпатської Січі". Вони містили зображення крайового герба Закарпаття — двопільний гербовий щит, на одному полі якого постать ведмедя, на другому — тризуб з хрестом на середньому зубі.

Після окупації у вересні 1939 р. Західної України радянськими військами ОУН продовжувала роботу, спрямовану на здобуття державної самостійності України. Для цього потрібні були організовано підготовані військові кадри. На їх вишкіл (матеріальне забезпечення, закупівлю радянської військової літератури — армійських статутів, різного роду посібників та підручників тощо) спрямовувались зібрані серед членів ОУН внески. Вони сплачувались щомісячно у розмірі одного рубля.

Після початку воєнних дій між Німеччиною та Радянським Союзом у звільненому від більшовицьких військ Львові 30 червня 1941 р. представники бандерівської ОУН проголосили відновлення Української Самостійної Соборної Держави і утворили її уряд — Українське Державне Правління, яке очолив Ярослав Стецько. Міністром фінансів став інженер Ілярій Ольховий. Однак існування Української Держави не входило в плани нацистського керівництва, тому незабаром члени новоствореного уряду були заарештовані і ув'язнені у фашистських концтаборах. З 1 серпня Галичина стала дистриктом Генерал-губернаторства з центром у Кракові.

Обурена таким ставленням окупантів, ОУН перейшла на нелегальне становище і розпочала збройну боротьбу проти гітлерівців. Оунівське підпілля оголосило збір коштів у бойовий фонд, який мав стати матеріальною базою для формування українських національних збройних сил. На території Галичини грошові документи ОУН — бофони — випускалися з позначенням вартості у злотих. З 1943 р. вони поширились на Волині та Поліссі. На інших окупованих німцями українських землях бофони до 1944 р. були незнані.

Німецькі спецслужби, усвідомлюючи загрозу для окупантів з боку українського збройного підпілля, фіксували активізацію ОУН-бандерівців щодо фінансування національно-визвольного руху. Вони підкреслювали, що члени Руху Опору сплачували грошові внески та заготовляли продовольство, а бойові групи ОУН намагалися заволодіти радянськими грішми, що залишилися в ощадних касах та відділеннях Держбанку СРСР.

Перші бофони були надруковані в Галичині вже влітку 1941 р. Так, О. Клименко подає відомості про грошовий документ ОУН, датований серпнем 1941 р. Він виготовлений на обгортковому папері у традиційних для ОУН(б) чорно-червоних барвах. Вгорі малюнка — картуш з тризубом, по боках від нього — схилені червоно-чорні прапори, що утворюють своєрідне обрамлення для двох написів: "Боєвий фонд ОУН" та "День боротьби". Вище розміщені дати — "31.VIII.1919" та "31.VIII.1941 р.". Цей бофон було випущено до Дня Зброї, який ОУН встановила у 20-х роках на честь звільнення Києва від більшовиків військами Директорії УНР та Українською Галицькою армією 31 серпня 1919 р. Майже одночасно у Львові були виготовлені бофони з нагоди проголошення відновлення Української Держави та на пам'ять про жертви більшовицького терору на Західній Україні. Ці грошові документи, що нагадували поштові марки, були невеликого розміру і не мали позначення номіналу. Це пояснюється тим, що на перших порах збір коштів у бойовий фонд проводився на добровільних засадах, хоча негласно існувала мінімальна сума датку — 1 рейхсмарка або 2 краківських злотих. Різке погіршення економічного становища населення Галичини та всезростаюча потреба у матеріальних засобах змусили ОУН на початку 1942 р. розпочати виготовлення бофонів з позначенням номінальної вартості. На невикористаних знаках попередніх випусків робилися спеціальні наддруки.

Зміна політичної та військової стратегії ОУН, яка відбулася впродовж 1942 р., проявилася і в оформленні бофонів. Замість напису "Боєвий фонд ОУН", на них почали друкувати "Національний фонд ОУН", "Національний фонд", "Фонд загальної помочі" тощо. Така еволюція зумовлена тим, що на цьому етапі визвольна боротьба українського населення вийшла за організаційні рамки ОУН і стала загальнонародною.

В умовах підпілля існували серйозні труднощі з виготовленням бофонів. Через це керівники низових ланок ОУН під час збору коштів часто видавали жертводавцям, замість друкованих підтверджень, заздалегідь проштамповані розписки, на яких вказувалась сума датку, вміщувався відтиск печатки, а інколи й підпис чи псевдо відповідальних за збір коштів осіб. Нерідко використовувались й інші підручні засоби. Так, жителька с. Ягільниця Чортківського повіту (Тернопільщина) Розалія Конол замість грошових квитанцій видавала жертводавцям жовто-сині стрічки.

Восени 1942 р. на Волині та Поліссі розпочалося формування українських збройних сил, які отримали назву Українська Повстанська Армія. Незабаром під її контролем опинилися значні території, німецька окупаційна адміністрація існувала лише в містах, важливих залізничних вузлах тощо. На підконтрольній УПА території створювались органи української адміністрації, в окремих районах запроваджувалися власні гроші. Для цього використовувалися окупаційні грошові знаки Емісійного банку "Україна", на яких спеціально виготовленими штемпелями проставляли відповідні написи. Найчастіше це були: "Слава Україні, героям слава!", "Слава Бандері!" та ін. Влітку 1943 р. було проведено реорганізацію фінансових та господарських органів ОУН-УПА. Керував нею Борис Прокопович — "Гнат", призначений керівником господарської референтури Рівненського обласного проводу ОУН. Тоді було розроблено її структуру, штат та функціональні обов'язки. Надалі господарська референтура мала складатися з таких підреферентур: заготовчої, торгової, промислової, земельно-лісової, рибного господарства та планової і бухгалтерсько-статистичної.

Подібна господарська структура створювалась у всіх районах Волині, натомість, ліквідовувалась господарська референтура південної групи УПА — "Північ". Внаслідок цього функції матеріального забезпечення УПА покладалися на територіальні підрозділи ОУН. Надалі кожен надрайон ОУН мав утримувати два курені УПА. Відчуваючи гостру потребу в готівці, керівництво господарської референтури приділяло її нагромадженню значну увагу. Саме тому в обігу з'явилося кілька випусків бофонів різних номіналів. На відміну від попереднього періоду, найбільш поширеними стали 50- та 100-карбованцеві купюри. На грошових документах дедалі частіше з'являється напис "На боєвий фонд УПА".

Паралельно з ОУН-бандерівців та УПА на західноукраїнських землях діяли структури ОУН-мельниківців, які були менш численними і менш впливовими. В перший період німецької окупації у своїй роботі вони використовували переважно легальні методи діяльності. Однак небажання заплямувати себе співпрацею з окупантами змусило мельниківців частину своїх сил спрямувати в підпілля для організації збройної боротьби проти гітлерівців та підготовки до нелегальної діяльності після відновлення

більшовицького режиму. Особлива увага при цьому приділялася акумуляції значних сум у грошовій готівці та дорогоцінних металах. Для їх отримання від населення передбачалося широко використати грошові документи ОУН-мельниківців. Від випусків ОУН-бандерівців вони відрізнялися використанням дещо іншого графічного зображення тризуба — його середній зуб замінений мечем. У 1942 р. у Чехії в друкарні видавництва "Пробоєм" було виготовлено два бофони у вигляді поштових марок з написом "Визвольний фонд ОУН". Їх номінал становив 50 пфенігів та 1 рейхсмарку. Крім цих грошових документів, ОУН-мельниківців використовувала для збору коштів у 1943—1944 рр. виготовлені в Галичині бофони з позначенням номіналів "5" та "10" і написами "Власними силами", "Ми здобуваємо силою те, що нам належить по праву".

Через брак джерел не відомо, хто був автором грошових документів ОУН-УПА часів Другої світової війни. Як правило, вони виготовлялися у підпільних друкарнях, які були переважно циклостилевого типу. Високий мистецький рівень окремих бофонів дає підстави припустити, що проекти їх розробляли професійні художники. Серед них Роберт Лісовський. Тісні контакти з підпіллям підтримували також знані графіки Іван Мозалевський та Святослав Гординський.

Крім підпільних організацій, в роки Другої світової війни випускали власні грошові документи легальні українські установи. Однією з них був створений навесні 1940 р. у Кракові Український Центральний Комітет (УЦК), який очолив відомий учений, географ, професор Володимир Кубійович. Головними завданнями, які поставив перед собою УЦК, були: організація допомоги потребуючим групам населення, догляд за безпритульними дітьми та хворими, опіка над українцями-військовополоненими та робітниками, вивезеними на роботи у Німеччину тощо. Така соціальна опіка потребувала значних матеріальних засобів, які можна було отримати лише шляхом організації збору добровільних пожертв. Для цього керівництвом УЦК випускалися численні грошові документи, більшість з яких мала конкретне призначення. Найбільш масштабними були допомогові акції під час повені та літнього голоду 1942 р. і так звана зимова допомога тощо.

З другої половини 1943 р. погіршилось економічне становище сільського населення Західної України. Контингентні поставки окупаційним властям, допомога націоналістичному підпіллю, польсько-українське збройне протистояння, диверсійна робота радянських спецзагонів та інші чинники вичерпали його ресурси. В цих умовах залучати значні кошти від населення на добровільній основі ставало дедалі важче. Бофони все частіше ставали посвідками виконання обов'язкових поставок продовольства та грошових коштів у бойовий фонд УПА, своєрідним інструментом фінансового насилля.

Поразки німецьких військ на Східному фронті вже з літа 1943 р. змусили керівництво ОУН-УПА прискорити підготовку до боротьби з радянським окупаційним режимом. Необхідно було мобілізувати значні матеріальні засоби, створити запаси продовольства, зброї, амуніції тощо. Завдяки неймовірним зусиллям учасників повстанської армії, жертовності українського населення поставлені політичним керівництвом завдання були виконані. І все ж сили були нерівними. На боротьбу з бойовими загонами УПА сталінське керівництво кинуло армійські частини, війська НКВС, спеціальні винищувальні батальйони, до складу яких мобілізували близько 30 тис. чол. місцевого населення. Протягом 1944—1946 рр. повстанська армія зазнала значних втрат, в боротьбі загинув майже весь її керівний склад. Лише на території Дрогобицької області під час спільної акції військ НКВС та 4-го Українського фронту було вбито 1174 і захоплено в полон 1180 бійців УПА. Станом на лютий 1945 р. радянськими каральними органами було взято в полон близько 26 тис. підпільників, близько 13 тис. — знищено.

У цих умовах 1946 р. політичне керівництво збройною боротьбою дійшло висновку про неможливість продовження опору органам радянської влади силами УПА. Було прийняте рішення про її розпуск і переведення подальшої боротьби у площину територіальних підпільних органів ОУН. В умовах суворої конспірації забезпечення матеріального постачання було надзвичайно складним. Воно повністю лягло на плечі сітки ОУН, яка виконувала обов'язки української державної адміністрації. Перелік своїх потреб у продовольстві, грошах, медикаментах підрозділи УПА у вигляді письмових заявок скеровували керівникам ОУН за місцем дислокації, а ті віддавали відповідні накази підрайонним та кущовим провідникам. До складу куща входило в середньому від 7 до 10 населених пунктів. Однак через репресії з боку органів радянської влади господарська сітка ОУН перестала існувати вже у 1945 р. Учасники збройної боротьби змушені були самостійно займатися питаннями матеріального забезпечення, що призводило до їх деконспірації та погіршення стосунків з місцевим населенням. Подальше погіршення економічного становища західноукраїнських селян, змушених сплачувати накладені радянськими органами непосильні грошові податки та контингенти продуктами та сировиною, а також в примусовому порядку викуповувати облігації державної позики, робили непосильним ще й утримання військових формувань УПА. Збори у бойовий фонд з добровільних пожертв перетворилися у примусові контингенти. В цих умовах розповсюдження бофонів також зазнало змін. Економічно неспроможне населення відмовлялося їх приймати. А крім того, виявлення бофонів радянськими каральними органами загрожувало його власникам засланням у Сибір.

Зважаючи на велику роль бофонів у процесі грошового забезпечення, керівництво УПА ще до повернення на Західну Україну органів радянської влади організувало сітку видавничих осередків та підпільних друкарень. При цьому кожний обласний провід мав 2—3 великі друкарні та декілька технічних ланок. Прагнучи забезпечити високий рівень художнього оформлення поліграфічної продукції, на території північно-східної Волині знаний український графік Ніл Хасевич проводив навчання з техніки різьби для обдарованих підпільників.

Попри сувору конспірацію, вже влітку 1944 р. органам НКВС вдалося ліквідувати декілька великих підпільних друкарень. При цьому часто гинув і їх обслуговуючий персонал. Після цього весь тягар видавничої діяльності ОУН-УПА ліг на невеликі друкарські осередки. Саме вони на замовлення повстанських підрозділів виготовляли грошові документи — бофони. Тут же, незважаючи на відсутність серій емісії та порядкових номерів купюр, вівся суворий облік цих грошових замінників, після чого їх передавали у господарську референтуру. Подальшими ланками були окружні та надрайонні проводи, які передавали бофони для розповсюдження уповноваженим проводом особам. Після вимушеної децентралізації друкарень бофони виготовлялися в осередках окружних проводів ОУН. За підрахунками О. Клименка, у 1944—1946 рр. було випущено понад 20 випусків підпільних грошових документів, кожен з яких налічував від 4 до 8 номіналів.

Однією з найбільш поширених і відомих є так звана волинська серія бофонів, автором проекту якої був Ніл Хасевич. У ній налічується вісім номіналів: 10, 25, 50, 100, 200, 300, 500 та 1000 карбованців, які функціонували у 12 областях України та Білорусії. Після проведення в СРСР 1947 р. грошової реформи керівництво ОУН прийняло рішення про деномінацію бофонів, яка здійснювалася шляхом перекреслення одного нуля на купюрі. Можна припустити, що саме ця серія, за задумом керівництва ОУН, мала стати загальноукраїнськими грішми. Виконані на високому мистецькому рівні, бофони передавали високу ідейність повстанців, їх мужність та незламний бойовий дух. Так, на 10-карбованцевій купюрі зображена стрімка атака повстанців, на 200 карбованцях — бій за участю трьох воїнів УПА, один з яких кидає гранату. Окремі грошові документи випускалися з нагоди пам'ятних та ювілейних дат. Так, у 1949 р. за проектом Ніла Хасевича було виготовлено бофон номіналом 25 карбованців до 20-річчя ОУН. А на Дрогобиччині у 1947 р. до шостої річниці проголошення Акту Відновлення Української Держави було видрукувано бофон вартістю 30 карбованців.

Декілька серій бофонів було виготовлено на території Львівського крайового проводу ОУН, де були сконцентровані найкращі сили підпілля, створено належну матеріально-технічну базу. У 1944 р. професійними худож-

никами-графіками створено серію бофонів з чотирьох номіналів: 5, 10, 20 та 50 карбованців, яка була присвячена річниці проголошення Західно-Української Народної Республіки. На аверсі купюри — постать українського січового стрільця з гвинтівкою та прапором у руках. По боках — на опадаючих осінніх листках дати: "1918" та "1944".

У 1945 р. поширювалася нова серія бофонів номіналом 5, 10, 20, 50, 100 та 500 карбованців. Виготовлені вони у підпільній друкарні ОУН, яка знаходилась на території Миколаївського району Львівської області. Керував нею секретар Української Головної Визвольної Ради Микола Дужий. У травні 1945 р. друкарню було розгромлено, а її керівника заарештовано.

1946 р. у підпільній друкарні ОУН, яка діяла у с. Уличне Дрогобицького району (нині — Львівська область), видрукувана серія бофонів з п'яти номіналів: 5, 10, 20, 50 та 100 карбованців. Їх сюжети часто повторюють попередні емісії — атака повстанців, повстанець на тлі прапора, хоча були створені й нові, наприклад, рука з мечем, що розрубує кайдани.

Новий вид бофонів — двобічні грошові документи з відривними талонами — випускався впродовж 1947—1950 рр. на Львівщині. Зворотний бік, як правило, використовувався для розміщення текстів агітаційно-пропагандистського характеру. У цьому регіоні більшість бофонів випускалась з нагоди національних свят та пам'ятних дат. У 1948 р. було відзначено сьому річницю Акту 30 червня 1941 р. (100, 200 та 300 карбованців), "Свято зброї" (500 крб.), 30-ту річницю ЗУНР (25 та 50 крб.), шосту річницю УПА (100, 200 та 300 крб.). Поширеною була практика випуску грошових документів українського підпілля з нагоди Різдвяних та Великодніх свят. На них вміщувались символи святкування — ялинкові гілки та свічки, а також гілки верби і писанки у поєднанні з національною та військовою символікою. Відповідними були й написи — "Христос Воскрес! Воскресне й Україна!", "Ти воскреснеш, моя Україно!" тощо. Часто розміщувалися й пояснювальні написи, наприклад, "Писанка УПА на 1949 рік".

Бофон УПА.
50 карбованців. 1949 р.

Низка серій бофонів виготовлена на території крайового проводу ОУН "Захід-Карпати", а також на теренах Станіславівського обласного проводу ОУН. Грошові документи, випущені карпатськими відділами УПА,

примітивні, мають низький поліграфічний рівень: на них лише написи, причому здійснені фіолетовим чорнилом.

Упродовж 1946—1947 рр. бофони номіналом 10, 30, 50 та 100 карбованців друкувалися у підпільній друкарні у м. Чернівцях. На Буковині була поширена також серія грошових документів ОУН вартістю 25, 50 та 100 карбованців із зображенням національної символіки, поєднаної з військовими символами.

На українських етнічних землях — Лемківщині, Надсянні, Холмщині, Підляшші, які після завершення Другої світової війни були включені до складу Польщі — збройне підпілля також використовувало бофони. Їх номінал найчастіше позначався у новій валюті — польських злотих. На цих теренах аж до трагічних подій операції "Вісла" (1947 р.) функціонувала низка добре оснащених підпільних друкарень. У одній з них у 1945 р. була видрукувана серія бофонів номіналом 10, 20, 30, 50 та 100 злотих, присвячена четвертій річниці Акту відновлення Української держави 30 червня 1941 р. На цих грошових документах вказана мета випуску — "Збірка на фонд боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу". Намагаючись налагодити співпрацю з антикомуністично налаштованим польським населенням, в 1946 р. технічна ланка надрайону "Бескид" виготовила два бофони вартістю 20 та 100 злотих. На першому було вміщено напис польською мовою "Даток у фонд боротьби пригноблених народів проти більшовицької тиранії". У проектуванні цих грошових документів брав участь відомий скульптор Михайло Черешньовський. Восени 1947 р. більшість загонів УПА змушена була покинути Закерзонський край і перейти на територію Дрогобицької області УРСР, окремі з них продовжували боротьбу і згодом пробивалися з боями через Чехословаччину до Австрії та Німеччини.

Бофон УПА.
10 карбованців. 1950 р.

Останні бофони датовані 1955 р., хоча вже після 1952 р. учасники збройного підпілля користувалися ними лише спорадично. Частина українських грошових документів виготовлена у другій половині XX ст. поза межами України.

Значна кількість учасників збройного підпілля була засуджена радянськими карально-репресивними органами до тривалих термінів ув'язнення та спецпоселення. Однак члени ОУН-УПА не скорилися і в нових умовах продовжували боротьбу з ворогом. Ними була створена мережа підпільних організацій, які займалися збором коштів у фонд визволення

України. В окремих випадках, використовуючи набутий досвід, підпільники виготовляли грошові документи, подібні до бофонів.

У легальних умовах діяли численні українські емігрантські організації, що утворилися після завершення Другої світової війни у країнах Західної Європи та Америки. Потреба у значних матеріальних засобах змусила їх керівництво виготовляти та поширювати різноманітні грошові документи. Як і на Батьківщині, найбільш активними тут були представники ОУН, які займалися збором грошей у різноманітні фонди. При цьому вони широко використовували досвід розповсюдження бофонів. Змінився зовнішній вигляд грошових документів: в їх оформленні, замість військових, переважають політичні мотиви. Використання сучасної поліграфічної бази дало змогу поліпшити зовнішній вигляд цих "бофонів" та наблизити його до окремих видів цінних паперів. Найбільш активно грошові документи українських емігрантських організацій поширювались у Німеччині, Великобританії, США та Канаді. У 1945 р. було створено спеціальний фонд для фінансування найважливіших військово-політичних заходів, у тому числі на Україні. Фондом виготовлено спеціальні посвідки-квитанції, в яких вказувалися прізвище та ім'я жертводавця, а також сума внесених коштів і дата їх сплати.

Значною активністю щодо збирання коштів у фонд воюючої України відзначалася створена у лютому 1945 р. фінансова референтура Закордонного проводу Української Головної Визвольної Ради (УГВР), очолювана Зеноном Марцюком. Вона розповсюджувала серед емігрантів грошові документи номіналом 5, 10, 20, 50, 100 та 500 — без назви конкретної валюти, що свідчило про поширення їх у різних країнах Західної Європи та Америки.

Після припинення активної збройної боротьби на українських землях емігрантські організації різного спрямування продовжували збирати кошти для своїх потреб. Найбільш активним і надалі залишалося керівництво Закордонних Частин ОУН, яке містилося у Мюнхені (Німеччина), осередки Спілки Української Молоді у США та Канаді, а також Антибільшовицький блок народів, який тривалий період очолював Ярослав Стецько. У другій половині 40-х років у Західній Німеччині грошові документи випускали Провід українських націоналістів (мельниківський) та уряд УНР в екзилі. У 1946 р. вони розповсюдили облігації "Державної позики" з позначенням вартості у шагах, що дорівнювали німецьким маркам.

У 50—80-х роках виготовлення та поширення грошових документів українських емігрантських організацій продовжувалося. Найбільш знаними є емісії, здійснені з нагоди різноманітних пам'ятних та ювілейних дат, зокрема, річниць ОУН, 1000-ліття хрещення Руси-України, церковних ювілеїв тощо.

§4. Грошова система Радянського Союзу у повоєнні роки (1945—1991 рр.)

Негативні наслідки Другої світової війни для грошового господарства Радянського Союзу проявлялися у надмірному зростанні грошової маси, необхідної для покриття величезних воєнних видатків; вилученні радянських грошових знаків окупаційними фінансовими установами та їх нестачі на звільнених від ворога територіях; а також у наявності значної кількості виготовлених нацистами фальшивих грошей. Ще задовго до завершення воєнних дій у країні розпочалася підготовка до проведення реформи, спрямованої на швидке радикальне оздоровлення грошової системи. Її реалізація була доручена Міністерству фінансів СРСР, яке очолював А. Г. Звєрєв. Проводити реформу було вирішено без зволікань, однак посуха та неврожай 1946—1947 рр., а також політичне рішення радянського уряду про надання значної матеріальної допомоги країнам Центральної та Східної Європи, що спричинило голод в ряді регіонів півдня СРСР, особливо в Україні та Молдові, дещо відтермінували її реалізацію. Першими кроками реформи тут стало регулювання цінової політики та зростання заробітної плати низькооплачуваних груп робітників та службовців. Цьому сприяло зростання показників промислового розвитку, що дало змогу нагромадити значні запаси товарів, необхідних при проведенні реформи. Неабияке значення мало досягнуте неймовірними зусиллями, значною мірою за рахунок визиску зубожілого за час війни населення, збалансування доходів та видатків державного бюджету. За підсумками 1946 р. позитивне сальдо бюджету становило 18,6 млрд рублів. Восени 1947 р. склалися всі передумови для проведення грошової реформи.

Основні положення реформи містились в опублікованій 14 грудня 1947 р. постанові Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) "Про проведення грошової реформи та відміну карток на продовольчі та промислові товари". Згідно з нею, 16 грудня в обіг запроваджувались нові грошові знаки зразка 1947 р. з позначенням номіналу у рублях. Обмін старих грошей на нові проводився у співвідношенні 10:1. На розмінну монету дія реформи не поширювалася. В обіг запроваджувались казначейські білети СРСР номіналом 1, 3 та 5 рублів; білети Державного Банку СРСР вартістю 10, 25, 50 та 100 рублів. На аверсі цих грошових знаків розміщено державний герб СРСР, назва грошового знака, позначення номіналу мовами 16 союзних республік, дата емісії, серія та номер купюри. На реверсі — позначення номіналу цифрами та словами, а також текст: "Государственные казначейские билеты обеспечиваются всем достоянием Союза ССР и обязательны к приему на всей территории СССР во все платежи для всех учреждений, предприятий и лиц по нарицательной стоимости. Подделка государственных казначейских билетов преследуется по закону".

На лицевому боці білетів Державного банку СРСР зразка 1947 р., як і на червінцевих купюрах зразка 1937 р., містилось портретне зображення В. Лєніна. Оформлення купюр номіналом 10 та 25 рублів дещо відрізнялося від знаків вартістю 50 та 100 рублів. Так, на нижчих номіналах державний герб СРСР розташований на реверсі, а на вищих — на аверсі. На всіх банкнотах вказані тип грошового знаку, його номінал, дата емісії, серія та номер купюри, а також текст "Банковские билеты обеспечиваются золотом, драгоценными металлами и прочими активами Государственного Банка".

Грошова реформа 1947 р. не змінила засад карбування розмінної монети. Як і до того, воно здійснювалося на Московському монетному дворі. Нові монети мали такий самий номінал — 1, 2, 3 та 5 копійок, вони виготовлялися з алюмінієво-бронзового сплаву, а також 10, 15 та 20 копійок — з мідно-нікелевого сплаву. Не змінилося зовнішнє оформлення радянських монет. Єдиним змінним елементом була кількість стрічок у перев'язі колосся у державному гербі СРСР, яка визначалася кількістю союзних республік, які входили до складу Радянського Союзу.

У ході реформи відбувалася диференційована переоцінка грошових заощаджень, що зберігалися в ощадних касах: вклади на суму до 3000 рублів не переоцінювалися, депозити на суму до 10 000 рублів переоцінювались у співвідношенні 3:2, а ті, що перевищували цю суму — у співвідношенні 2:1. Пільгові умови обміну встановлювалися для власників облігацій державних позик. Обмін грошей філіями Держбанку, а також спеціальними обмінними пунктами проводився впродовж одного тижня — з 16 до 22 грудня, а у віддалених районах — до 29 грудня 1947 р. Після 16 грудня виплата заробітної плати проводилась лише грошовими знаками нового зразка. Перерахунок розмірів заробітної плати, а також прибутку селян від державних заготівель не здійснювався. Це означає, що реформа значною мірою мала конфіскаційний характер. Крім того, через дуже обмежений часовий проміжок, виділений для обміну грошових знаків, значна частина купюр попередніх емісій залишилася необміняною.

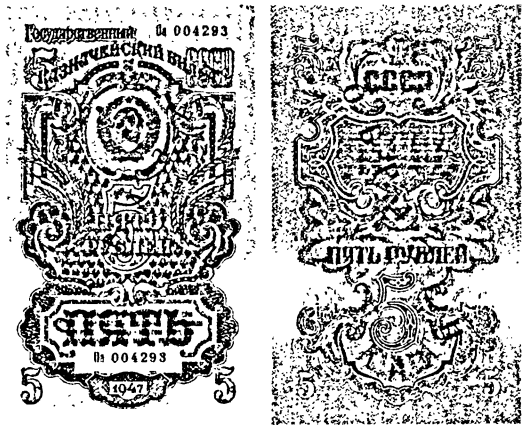

СРСР. 5 рублів. 1947 р.

Водночас держава вилучала у населення значні грошові засоби шляхом примусового розповсюдження державних позик. У деякі роки їх сума перевищувала 35 млрд рублів. Водночас з грошовою реформою в країні

відбувалася відміна карткової системи, після чого ціни на промислові та продовольчі товари були встановлені на рівні цін карткового постачання. Державні роздрібні ціни у 1948 р. були на 17 % нижчими від дореформених.

Вперше за багато років держава здійснила спробу зміцнити систему державного кредиту. Цьому сприяло надання пільг вкладникам ощадних кас та тримачам облігацій державних позик, які зазнали при обміні значно менших втрат, ніж інші власники грошових засобів. Під час грошової реформи 53 % грошових знаків було обміняно у містах, 47 % — у селах, тоді як у 1941 р. на село припадало лише 26 % грошових доходів населення. Це свідчило про зміни у соціальній структурі грошових доходів населення. В результаті грошової реформи 1947 р. були ліквідовані наслідки Другої світової війни у сфері грошового обігу: зміцнилося грошове господарство країни, відновилось і зросло значення всіх функцій грошей, розширилась сфера функціонування грошей, були ліквідовані елементи детоваризації економічних відносин. Внаслідок реформи в країні значно зменшився обсяг грошової маси, що дало змогу ліквідувати дефіцит на основні товари народного споживання і в наступні роки знижувати роздрібні ціни у системі державної торгівлі.

Зростання купівельної спроможності радянського рубля дало змогу з 1 березня 1950 р. підвищити його курс щодо іноземних валют, перевести його на золоту основу і встановити золотий вміст у розмірі 0,222 168 г чистого золота. Відповідно до цього, купівельна ціна Держбанку СРСР на золото була встановлена на рівні 4,45 рубля за 1 грам дорогоцінного металу, а курс долара США зафіксували на рівні 1 долар = 4 рублям, що не відтворювало реальної вартості цих валют. Встановлене співвідношення мало особливо велике значення для розвитку зовнішньої торгівлі. Зовнішньоторговельний оборот СРСР у 1955 р., порівняно з 1938 р., зріс у 12,3 разу, а позитивний баланс зовнішньої торгівлі у цьому році становив 330 млн рублів.

Підвищення курсу рубля після реформи базувалося лише на зменшенні купівельної спроможності населення. Економічних підстав для утримання стабільності цього процесу в країні не було: після реформи 1947 р. закупівельні ціни постійно зростали. Так, упродовж 1947—1958 рр. середні заготівельно-закупівельні ціни на пшеницю збільшилися з 94 до 602 рублів за тонну, картоплі — з 46 до 419 рублів, молока — з 255 до 1139 рублів, свинини — з 705 до 8095 рублів за тонну тощо. Командно-адміністративні методи управління економікою давали можливість на певний період при існуванні двомасштабної системи цін створювати певні резерви і допускати зростання закупівельних цін при одночасному зниженні цін роздрібних. Однак у другій половині 50-х років дана система себе вичерпала, і стала очевидною необхідність реформ в економіці країни. Питання про необхідність реформування грошової системи та системи ціноутворення було розглянуте на грудневому (1956 р.) Пленумі ЦК КПРС. Після цього роз-

почалась підготовка до неї та розгляд варіантів її проведення. Один з них, автором якого був молодий економіст В. П. Дяченко, пропонував покласти в основу ціноутворення співвідношення між попитом та пропозицією з урахуванням його змін, а також необхідність приведення грошової маси відповідно до товарної.

У січні 1959 р. Президія Академії наук СРСР створила комісію для обчислення вартості товарів і послуг у народному господарстві, яка мала подати свої пропозиції з цього питання вже у березні того ж року. Однак лише через два роки, в березні 1961 р., вона підвела деякі підсумки, які виявилися невтішними. Загалом, до початку 60-х років через відсутність наукових опрацювань та підрахунків запланована грошова реформа не була підкріплена реформуванням фінансової системи та вдосконаленням системи ціноутворення, тому не виправдала очікуваних сподівань.

4 травня 1960 р. була опублікована постанова Ради Міністрів СРСР № 470, яке передбачала проведення в країні грошової реформи шляхом зміни масштабу цін та обміну грошових знаків, що перебували в обігу, на нові. Реформа передбачала контроль над кількістю грошової маси та обмеження емісії грошових знаків. Для досягнення цього необхідно було зміцнити роль грошової одиниці у народному господарстві, але домогтися цього не вдалося. Тому грошова реформа звелась до обміну грошових знаків та встановлення нового курсу рубля. 15 листопада 1960 р. було прийняте урядове рішення про збільшення вартості радянської грошової одиниці шляхом підвищення її золотого вмісту з 0,222 168 г чистого золота, встановленого ще у 1950 р., до 0,987 412 г чистого золота. Новий курс рубля в золоті був обчислений на основі порівняння реального співвідношення купівельної спроможності радянської та іноземних валют по всьому національному продукту. Тобто, національний продукт США та СРСР був обчислений за цінами США у доларах і за цінами СРСР — у рублях, що дало співвідношення 1 долар США = 0,9 рубля.

СРСР. 1 рубль. 1961 р.

Деномінація рубля у співвідношенні 10 до 1 була проведена з 1 січня 1961 р. В обіг були запроваджені грошові знаки нового зразка: державні казначейські білети СРСР номіналом 1, 3 та 5 рублів; білети Державного

банку СРСР номінальною вартістю 10, 25, 50 та 100 рублів, а також розмінна монета вартістю 1, 2, 3, 5, 10, 15, 20, 50 копійок та 1 рубль. Обмін грошових знаків проводився без обмежень з 1 січня до 1 квітня 1961 р. Завдяки цій акції на ринку значно зменшився обсяг грошової маси, що сприяло скороченню затрат держави, пов'язаних із обслуговуванням грошового обігу. Значні прибутки держава отримала і від заміни паперових грошових знаків монетами, термін використання яких був значно більшим. Крім цього, випуск монет широкого спектру номіналів сприяв запровадженню машин для підрахунку монет, а також автоматів для роздрібної торгівлі. У співвідношенні 10 до 1 були перераховані заробітна плата та пенсії, ціни товарів та послуг, залишки грошових засобів на рахунках у банках та ощадних касах, баланси підприємств, організацій та установ.

Зовнішній вигляд грошових знаків нового зразка суттєво відрізнявся від купюр попереднього випуску. Розмір казначейських білетів та білетів Державного банку СРСР було значно зменшено, більш одноманітним стало їх художнє оформлення. При цьому було збережено основні елементи аверсу та реверсу, що містилися на грошах зразка 1947 р. — назва типу грошового знака, державний герб Союзу РСР, дата емісії, числове та словесне позначення номіналу, текст, який засвідчував державне забезпечення грошового знака та застерігав від його фальшування.

У ході підготовки грошової реформи 1961 р. важливе значення надавалося карбуванню широкого спектру монетних номіналів. Ще у 1958 р. було виготовлено пробну серію монет номіналом від 1 копійки до 5 рублів. Згодом ці зразки, крім найбільших номіналів — 2, 3 та 5 рублів були реалізовані і запроваджені в обіг.

На відміну від грошової реформи 1947 р., під час проведення якої в обігу було залишено всі колишні номінали монет, грошова реформа 1961 р. передбачала зберегти лише монети номінальною вартістю 1, 2 та 3 копійки попередніх емісій. У 1961 р. в обіг ввійшли монети нового зразка, які метрологічно суттєво не відрізнялися від радянських випусків, запроваджених ще у 1926 р. При карбуванні розмінних номіналів почали використовувати нові монетні сплави. Так, 1, 2, 3 та 5 копійок надалі карбували з бронзи, а не з алюмінієво-бронзового сплаву, а для виготовлення 10, 15 та 20 копійок замість мідно-нікелевого сплаву, почали використовувати мідно-нікелево-цинковий. Новими для грошового ринку монетними номіналами стали 50 копійок та 1 рубль, які не випускалися в Радянському Союзі з середини 20-х років. Дещо змінився

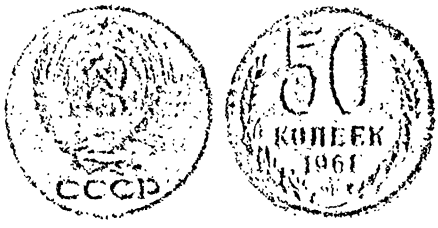

СРСР. 50 копійок. Нікель. 1961 р.

СРСР. 1 рубль.
Мідно-нікелевий сплав. 1967 р.

стиль оформлення монет, вміщені на них цифри та літери стали більш заокругленими. При цьому основні елементи аверсу та реверсу залишилися незмінними: на аверсі — державний герб та абревіатура назви держави "СССР", на реверсі — позначення номіналу монети та дата емісії в обрамленні вінка з колосків. Дизайн монет залишався незмінним аж до 1991 р. Лише напередодні розпаду Радянського Союзу, в умовах наростання кризових явищ в економіці країни, було здійснено спробу запровадити в обіг розмінну монету нового зразка. Тоді було випущено 10 та 50 копійок, а також 1, 5 та 10 рублів, які виготовлялися з покритої міддю сталі. Змінилося й зовнішнє оформлення монет. На їх аверсі, замість державного герба, вміщено зображення купола Будинку уряду СРСР та Спаської вежі Московського Кремля, тут же назва емісійної установи — "Государственный банк" та абревіатура назви держави — "СССР". Основними елементами реверсу, як і раніше, залишилися позначення номіналу та дата емісії. Крім того, з 1991 р. на монетах як старого, так і нового взірця вміщувалося позначення монетного двору, на якому вони виготовлялися (на продукції Московського монетного двору — літера "М", Ленінградського — "Л").

З 1961 р. обігові розмінні монети карбувалися майже щорічно. У 1965 р. започатковано випуск ювілейних та пам'ятних монет. Тоді накладом 60 млн шт. було відкарбовано рубль з нагоди 20-річчя перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні. До 1991 р. було випущено понад 60 різноманітних монет номіналом 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 та 150 рублів, у тому числі з дорогоцінних металів — срібла, золота, палладію та платини. Присвячені вони були важливим пам'ятним подіям та ювілейним датам, наприклад, 1000-літтю хрещення Русі, проведенню у 1980 р. Олімпійських ігор у Москві, 175-річчю від дня народження Т.Г.Шевченка та ін. Упродовж 1975—1982 рр. на Московському та Ленінградському монетних дворах було відкарбовано 6 млн 665 тис. наслідувань радянських червінців зразка 1923 р.

Грошова реформа 1961 р. не виправдала сподівань радянського керівництва. Відразу ж після її завершення розпочалося падіння курсу радянського рубля. Збереження старої системи фінансування та державних дотацій призвело до порушення балансу між товарною та грошовою масою. Найбільш загрозливе становище склалось у аграрному секторі економіки. Незважаючи на багатомільярдні інвестиції, обсяги сільськогосподарського виробництва зростали повільно, а продуктивність праці у цьому секторі народного господарства залишалася низькою. Так, у 1961 р. собівартість

центнера свинини становила 118 рублів, а його закупівельна ціна — 82,3 рубля. В країні розпочалося зростання цін, поглиблювались інфляційні процеси. Лише за 1963—1967 рр. роздрібні ціни на продовольчі товари зросли на 8 %, на непродовольчі — на 13,1 %. Падала купівельна спроможність рубля: у 1967 р. знизилась до 65 копійок щодо 1940 р., до 91 копійки щодо 1961 р. Обмеження купівельної спроможності рубля звужувало сферу його використання як у середині країни, так і за кордоном. Намагаючись зберегти задекларований урядом і підтримуваний з ідеологічних міркувань курс рубля щодо іноземних валют, Міністерство фінансів СРСР запроваджувало низку обмежень. Так, для радянських громадян, котрі виїжджали за кордон, було запроваджено верхню межу обміну рублів на валюту. В середині країни виникла система "паралельного" рубля, були запроваджені так звані "берізкові" рублі — чеки всесоюзного об'єднання "Внешпосылторг", які використовувалися для розрахунків у спеціально створеній мережі магазинів "Берёзка". В країні поширювався чорний ринок торгівлі іноземними валютами. Правоохоронні органи вели нещадну боротьбу з торгівцями іноземною валютою, нерідко порушуючи при цьому законодавство.

Розмінний чек "Внешпосылторга". 2 копійки. 1976 р.

Упродовж 70—80-х років економічна ситуація в країні продовжувала погіршуватися. Хоча звітні цифри засвідчували виконання та перевиконання народногосподарських планів, реальні показники рівня розвитку економіки були іншими. Держава опинилася в стані тотального дефіциту. Рубль швидко втрачав свої позиції, гроші перестали виконувати свої функції. У 1985 р. на рубль валового суспільного продукту і національного доходу вироблялося вдвічі менше промислових та продовольчих товарів, аніж у 1965 р. Одночасно відбувалося швидке зростання обсягів грошової маси: у 1971—1985 рр. вона збільшилась у 3,1 разу. Внаслідок зростання номінальних грошових доходів населення, не забезпечених відповідною товарною масою, вклади громадян в ощадних касах швидко збільшувалися: лише за 1988 р. вони зросли на 30 млрд рублів. Сприяло цьому і збільшення емісії грошових знаків, яка у 1988 р., порівняно з попереднім роком, подвоїлась. Негативні тенденції розвитку грошового господарства призвели до значного зростання цін на весь спектр товарів народного споживання, виробництво яких дедалі більше відставало від купівельної спроможності населення. Розлад грошової системи прискорювався також значним дефіцитом державного бюджету та зростанням державного боргу. Економічна система Радянського Союзу дедалі швидше втягувалась у стан

системної кризи. Для її подолання необхідно було або посилювати командно-адміністративні методи керівництва нею, або відмовитись від ідеологічних принципів так званого розвинутого соціалізму. Спроба виправити тяжке економічне становище шляхом збільшення адміністративного тиску, здійснена Ю. В. Андроповим, зазнала невдачі. Продовження керівництва економікою старими методами за часів К. У. Черненка лише погіршило ситуацію.

Нове радянське керівництво на чолі з М. С. Горбачовим, яке прийшло до влади у 1985 р., отримало тяжку спадщину. Для подолання негативних тенденцій відразу ж було обрано курс на реформування всіх сфер життя країни, який отримав назву "перебудова". Першим кроком стало проголошення пріоритетності прискорення соціально-економічного розвитку на основі використання новітніх досягнень науки і техніки, зміни господарського механізму та системи управління. На це передбачалось використати понад 200 млрд рублів. Суттєвою перешкодою на шляху реформування економіки країни стало погіршення зовнішнього та внутрішнього становища СРСР. З ідеологічних міркувань Радянський Союз не хотів втрачати свого місця в світовій політиці, а це вимагало величезних видатків. Довголітня війна в Афганістані, фінансова підтримка прорадянських урядів та комуністичних рухів у різних частинах світу, військово-політичне протистояння зі США стали непомірним тягарем для фінансового господарства СРСР. Несприятливою була і зовнішньоторговельна кон'юнктура. Внаслідок падіння світових цін на нафту та газ, які приносили левову пайку прибутків СРСР від зовнішньоторговельної діяльності, у 1986 р. від їх продажу було отримано 64,4 млрд рублів, тоді як у 1985 р. ця сума становила 71,1 млрд рублів. Для покриття всезростаючих потреб у вільноконвертованій валюті уряд був змушений використовувати золотовалютні запаси Радянського Союзу. Важким тягарем для фінансового господарства країни стала ліквідація наслідків катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції, яка сталася 26 квітня 1986 р. На невідкладні заходи, спрямовані на подолання цієї трагічної для України та Білорусії події, було витрачено понад 20 млрд рублів, хоча потреби були значно більшими. Після розпаду СРСР весь тягар наслідків чорнобильської катастрофи ліг на фінансову систему молодої української держави.

Непоправної шкоди фінансам СРСР нанесли й окремі політичні рішення радянського керівництва. Так, лише за 1986 р. унаслідок так званої антиалкогольної кампанії державний бюджет недорахувався 9 млрд рублів. Все це призвело до зростання дефіциту державного бюджету. У 1990 р. він досяг величезної суми — 58,1 млрд рублів (у 1985 р. — 13,99 млрд рублів).

Скорочення виробництва товарів народного споживання при одночасному зростанні грошових доходів населення різко погіршувало ситуацію на споживчому ринку. У 1990 р. надлишок грошей в обігу становив 171,3 млрд рублів. Інфляція поступово переросла у гіперінфляцію. В країні

почали щезати щораз інші види товарів. Спочатку це було мило, згодом пральні порошки та миючі засоби, шкарпетки, білизна, взуття, цукор тощо. Купівельна спроможність радянського рубля різко падала (на 30 коп. за шість років перебудови). В цих екстремальних умовах на ринку знову з'явилися вже призабуті розподільчі картки, талони, купони тощо. Окремі підприємства, організації, колгоспи розпочали випуск власних грошових замінників — бон. Збільшувалися диспропорції купівельної спроможності рубля в окремих союзних республіках. Так, у 1990 р., порівняно з 1985 р., цей показник становив у Таджицькій РСР 75 коп., в Україні — 68,5 коп., в Естонії — 63,1 коп. Ще більш разючим було падіння курсу рубля порівняно з іноземними валютами. На чорному валютному ринку долар США оцінювався у 25—30 рублів. У 1991 р. вартість долара ще більше зросла. Так, в Одесі у квітні 1 рубль коштував 3,17 цента, у вересні — 2,5 цента, а в листопаді — 1,52 цента. Відбувалося руйнування єдиного економічного простору СРСР. Цьому сприяло поширення бартерних операцій, які шкодили налагодженню грошового обігу. Адміністрації окремих регіонів створювали щораз нові бар'єри. Між союзними республіками з'явилися митні прикордонні пости. З метою захисту інтересів громадян України Рада Міністрів Української РСР 22 жовтня 1990 р. видала постанову "Про захист споживчого ринку в Українській РСР", яка передбачала запровадження з 1 листопада продажу товарів народного споживання з використанням карток споживача з відрізними купонами. Продаж товарів вартістю понад 1500 рублів мав здійснюватися лише жителями республіки за чеками Ощадбанку. Картки споживача мали різну вартість — 20, 50, 75, 100 та 200 рублів, а додані до них купони, що були недійсними без картки споживача, мали номінал 1, 3, 5, 10, 25 та 50 рублів. Громадянин, залежно від величини заробітної плати, міг отримати купонів на суму від 50 до 800 рублів. При купівлі певного товару покупці сплачували однакову суму як купонів, так і рублевої готівки. Картки споживача, що видавалися в окремих областях, друкувалися різними кольорами і були дійсними впродовж шести місяців.

На початку 1991 р. прем'єр-міністром СРСР було призначено міністра фінансів В. С. Павлова. Прагнучи виправити ситуацію, він здійснив низку рішучих, але малоефективних заходів. 23 січня було оголошено про вилучення з обігу купюр номінальною вартістю 50 та 100 рублів. Здійснення цієї операції було обмежене трьома днями, однак згодом цей термін двічі переносився. Запроваджувалось також обмеження на виплату грошей з вкладів населення в ощадних касах. Одноразово з вкладу виплачувалось не більше 500 рублів. Економічний ефект від обміну купюр великих номіналів був незначним — близько 4 млрд рублів, значно більшими виявилися моральні втрати держави — зростала недовіра населення до рубля. Не принесла успіху й емісія грошових знаків та монет нового зраз-

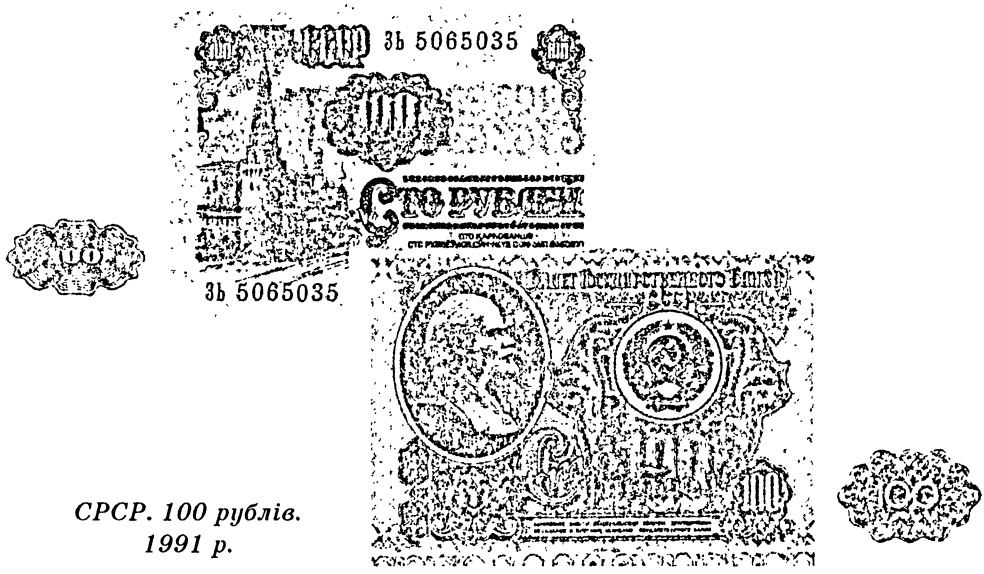

СРСР. 100 рублів. 1991 р.

ка, які загалом повторювали попередні випуски, відрізняючись лише датою емісії, окремими елементами оздоблення та відтінками кольорів друку. Оскільки друкарня Госзнаку вже не справлялася з виготовленням зростаючої маси грошових знаків, вирішено було запровадити в обіг нові купюри номінальною вартістю 200, 500 та 1000 рублів. Виготовлені наприкінці 1991 р., на момент розпаду СРСР вони не встигли надійти у регіональні відділення Держбанку СРСР. Згодом купюри цієї емісії використовувались у Російській Федерації.

Наприкінці 1991 р. після політичного розпаду Радянського Союзу зазнала краху і його фінансово-грошова система. Нові суверенні держави, якими стали колишні союзні республіки, відмовилися від рубля і запровадили власні національні грошові одиниці. Найбільш послідовними були прибалтійські держави, які заздалегідь підготувалися до цього, і, маючи історичний досвід, незабаром повернулися до грошових одиниць довоєнного періоду — литовського літа, латвійського лата та естонської крони. Через зволікання з запровадженням власних карбованців і надмірне сподівання на оздоровлення російського рубля зазнала значних збитків Україна. Це було пов'язано з передачею Росії рублевих готівкових засобів, зосередженням на московських банківських рахунках заощаджень українських громадян в Ощадному банку, Зовнішекономбанку тощо. Після запровадження національних грошових одиниць у середньоазіатських та закавказьких республіках і в Молдові рубль залишився грошовою одиницею лише Росії та Білорусії.

Література

Айзенберг И. П. Валютная система СССР. — Москва, 1962.

Алексеев А. М. Военная валюта. Москва, 1948.

Алексеев А. М. Военные финансы капиталистических государств. — Москва, 1952.

Атлас З. В. Социалистическая денежная система. — Москва, 1969.

Батырев В. М. Денежное обращение в СССР. — Москва, 1959.

Батырев В. М. Организация и планирование денежного обращения в СССР. — Москва, 1952.

Гайда О., Хаварівський Б. Бофони. — Тернопіль, 1995.

Гарбузов В. Ф. Самая прочная валюта в мире // Коммунист. — 1961. — № 1.

Графіка у бункрах УПА: Альбом дереворитів, виконаних в Україні в роках 1947—1950, митця партизанського підпілля Ніла Хасевича. — Філадельфія, 1952.

Гроші в Україні. Факти і документи. — Київ, 1998.

Клименко О. Грошові документи ОУН (бофони) 1939—1952 років. — Тернопіль, 1999.

Малышев А. И., Таранков В. И., Смиренный И. Н. Бумажные денежные знаки России и СССР. — Москва, 1991.

Михалевский Ф. И. Золото в период мировых войн. — Москва, 1945.

Русский рубль. Два века истории. XIX—XX вв. — Москва, 1994.

Рябченко П. Ф. Паперові гроші на території України // Розбудова держави. — 1996. — № 3.

Рябченко П. Ф. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769—1994). — Киев, 1995.

Рябченко П. Ф. Рубль в условиях тотального планирования // Мир денег. — 2000. — № 1—4.

Сенилов Б. В. Военные деньги второй мировой войны. — Москва, 1991.

Скоморович І. Г., Кубів С. І., Вербицька Т. П. Історія грошей і банківництва. — Львів, 2003.

Тхоржевський Р. Й. Нариси історії грошей в Україні. — Тернопіль, 1999.

Тхоржевський Р. Й. Паперові грошові знаки і бони як історико-економічні джерела і об'єкт боністики (1917—1925): Автореф. дис. д-ра іст. наук. — Київ, 1995.

Щелоков А. А. Монеты СССР. — Москва, 1989.

Schwan C. F., Baling J. E. World War II Military Currency. — American Numismatic Association, 1980.

Kowalski M. Ilustrowany katalog banknotów polskich 1794—1980. — Warszawa, 1981.

Kowalski M. Vademecum kolekcjonera monet i banknotów polskich. — Wrocław, 1980.

Szwagrzyk A. J. Pieniadz na ziemiach polskich X—XX w. — Wrocław, 1970.

Розділ 11

ФОРМУВАННЯ ГРОШОВО-МОНЕТНОЇ СИСТЕМИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

§1. Розвиток грошової системи України в період становлення державної незалежності

Наприкінці 80 — на початку 90-х років XX ст. у соціально-економічному, політичному та культурному житті Радянського Союзу стрімко наростали тенденції, спрямовані на його розпад й утвердження союзних республік як незалежних суверенних держав. Кризові явища в економіці, розбалансованість товарно-грошового господарства окремих регіонів вже у 1990 р. змусили Раду Міністрів Української РСР здійснити низку заходів, спрямованих на захист внутрішнього ринку. Ці кроки були зумовлені надмірним зростанням номінальних грошових доходів населення, не забезпечених необхідною товарною масою. Диспропорції між окремими союзними республіками щодо зростання грошових виплат населенню призвели до масового вивозу з України матеріальних цінностей. З огляду на це, постало питання про створення та забезпечення охорони кордонів республіки. На житті населення, особливо соціально незахищених його груп, різко негативно позначився тотальний дефіцит продуктів та товарів першої необхідності. Все це відбувалося на тлі розквіту чорного ринку та спекуляції. Правовим підґрунтям для цих сміливих як для радянської дійсності кроків уряду УРСР стало ухвалення Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. Її положення стверджували самостійність республіки у питаннях створення банківської, цінової, фінансової, митної, податкової системи, формування державного бюджету. Держава прийняла рішення про запровадження власної грошової одиниці. Вищою кредитною установою УРСР оголошувався Національний банк України. Скориставшись повноваженнями, наданими Декларацією, 3 серпня 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила закон "Про економічну

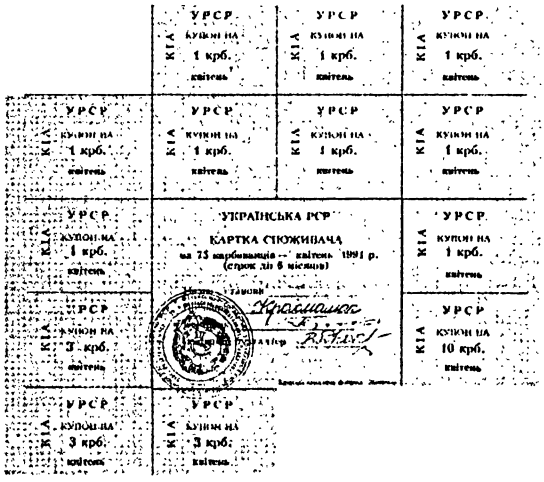

Частина картки споживача на 75 крб. (квітень 1991 р.)

самостійність Української РСР", статті якого регулювали питання розвитку банківської та грошової системи. 22 жовтня цього ж року було прийнято постанову Ради Міністрів "Про захист споживчого ринку в Українській РСР", яка передбачала запровадження з 1 листопада карток споживача з купонами одноразового використання.

У листопаді 1990 р. Верховна Рада схвалила документ, який на тривалу перспективу визначав напрями економічного розвитку республіки — Концепцію переходу до ринкової економіки. Одним із основних кроків на цьому шляху, без якого проведення глибоких економічних реформ було неможливим, мало стати запровадження національної грошової одиниці.

Розбудова системи використання карток споживача з купонами, невдалі спроби московського керівництва щодо реформування й оздоровлення грошової системи довели неспроможність подальшого використання радянського карбованця як повноцінного засобу обігу. Ця грошова одиниця вже не могла слугувати основою для створення української національної валюти.

Події кінця серпня 1991 р. в Москві, коли консервативна частина радянського керівництва, створивши 19 серпня Державний Комітет Надзвичайного Стану (ДКНС), спробувала антиконституційним шляхом повернутися до доперебудовних порядків, прискорили державотворчі процеси в Україні. 24 серпня Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України, який був підтверджений всенародним волевиявленням на референдумі 1 грудня 1991 р. Молода українська держава відразу ж почала вирішувати проблеми, пов'язані з облаштуванням грошового господарства. Особливо гостро відчувався брак готівкових засобів, яких — через неможливість чи небажання Центрального банку Російської Федерації надіслати необхідну кількість рублів — не вистарчало навіть для виплати заробітної плати, стипендій, соціальних платежів тощо. Подальше використання радянського рубля призвело до зростання масового вивозу з України відносно дешевих тут продовольчих та промислових товарів. Найбільша кількість їх спрямовувалась у прибалтійські республіки, які відразу ж розпочали реалізовувати програми запровадження національних грошових одиниць і намагалися якнайшвидше позбутися

знецінених радянських рублів, а також у Росію, яка, маючи під своїм контролем емісійний центр, безперешкодно викидала на ринок величезну кількість рублевої готівки. На грошовому ринку України дедалі частіше почав використовуватись долар США, німецька марка та інші вільноконвертовані валюти. В цих тяжких умовах, з метою збереження контролю над функціонуванням товарно-грошових відносин, Президія Верховної Ради України, під тиском демократичного крила парламенту — Народної Ради — 3 вересня 1991 р. прийняла постанову "Про введення в обіг на території республіки купонів багаторазового використання". В умовах гострої економічної кризи, що поряд з іншими наслідками призвела до надзвичайно масштабного розкручування маховика інфляції, тодішнім українським керівництвом було прийняте правильне рішення про недоцільність поспішного запровадження національної грошової одиниці. Саме купоно-карбованець мав взяти на себе важке випробовування всезростаючою гіперінфляцією.

Нова українська грошова одиниця запроваджувалася в обіг з 1 січня 1992 р. Спочатку сфера її використання обмежувалась придбанням лише продовольчих товарів, і лише згодом — промислових. Купони багаторазового використання не відразу безперешкодно приймалися у банківських розрахунках. Незважаючи на значний промисловий потенціал України, важким завданням для уряду стало налагодження виробництва українських карбованців і своєчасне забезпечення ринку достатньою кількістю готівки. На той час у республіці не було виробничих потужностей, здатних виготовляти надійно забезпечені грошові знаки. Саме тому 18 вересня 1991 р. Кабінет Міністрів прийняв постанову "Про створення потужностей по виготовленню національної валюти та цінних паперів", згідно з якою для оперативного вирішення цього питання було створено робочу групу, яку очолив В. Борисовський. Передбачалось вирішити питання про будівництво нових або використання споруджуваних у республіці промислових об'єктів, а Міністерство економіки, Міністерство фінансів та Міністерство зовнішньоекономічних зв'язків разом з Національним банком України в місячний термін мали внести пропозиції щодо закупівлі за кордоном обладнання для виготовлення національної валюти. Одночасно Національному банку України було доручено укласти договір з іноземною фірмою на виготовлення купонів багаторазового використання (із спеціальним захистом) у кількості, необхідній для нормального функціонування грошової системи України. Національний банк відразу ж уклав контракт з французькою фірмою "*Francois Charles Oberthur*" на виготовлення 2 млрд шт. купонів. Однак проведені підрахунки виявили необхідність збільшення емісії купонів багаторазового використання. До їх друкування було залучено всесвітньо відому лондонську фірму "*Thomas De La Rue Company Limited*". Всього було виготовлено близько 5 млрд одиниць купюр з позначенням номіналу в українських карбованцях.

Голова Правління Національного банку України В. П. Матвієнко

Порядок запровадження в обіг нових грошових знаків детально опрацьовано у прийнятій 27 грудня 1991 р. постанові Верховної Ради "Про соціальний захист населення і внутрішнього ринку України", а також у спільній постанові Кабінету Міністрів та Національного банку "Про заходи у зв'язку з введенням в обіг купонів багаторазового використання", яку було ухвалено вже наступного дня — 28 грудня 1991 р. Ці документи передбачали функціонування з 10 січня 1992 р. українських купоно-карбованців, еквівалентних відповідним номіналам готівкових та безготівкових радянських рублів. Для оперативного вирішення питань, пов'язаних із грошовою реформою, уряд створив спеціальну комісію з 17 осіб. До неї ввійшли віце-прем'єр-міністр України С. І. Слєпічев, голова Правління Національного банку України В. П. Матвієнко, міністри фінансів, внутрішніх справ, голови правлінь найбільших банків та інші відповідальні керівники.

Спочатку нові грошові знаки запроваджувалися лише в готівковий обіг і мали використовуватися для здійснення населенням розрахунків за придбані продовольчі та промислові товари. Тоді ж були скасовані купони одноразового використання та картки споживача, видані впродовж серпня — грудня 1991 р. Для розрахунків за товари вартістю до 1 карбованця за одиницю (літр, кілограм) допускалося використання монет радянського карбування. На перших порах населення отримувало нові грошові знаки не рідше одного разу на місяць із розрахунку 25 % загальної суми місячних доходів після їх оподаткування, але не більше 400 карбованців. Решту належної грошової суми громадяни отримували радянськими рублями. У випадку, якщо належна до виплати сума купонів становила менше 200 карбованців, громадянин, за бажанням, міг додатково отримати купони в обмін на рублі. При цьому загальна сума не повинна була перевищувати 200 купоно-карбованців. Незабаром граничну норму виплати в українських карбованцях було збільшено до 50 %, а з березня 1992 р. вона сягнула вже 70 % загальної суми місячних доходів населення, але не менше 450 карбованців. Суттєвим недоліком, що мав значний негативний вплив на процес формування грошового господарства молодої української держави, було збереження в обігу радянського рубля: саме він надалі обслуговував сферу безготівкового банківського обігу, на яку припадала основна кількість розрахунків. А в умовах, не вигідних для України кроків Центрального банку Російської Федерації щодо здійснення взаєморозрахунків за допомогою рубля, українські підприємства, котрі мали тісні

партнерські контакти із закордонними виробниками, зазнавали значних збитків.

Зваживши на це, уряд розширив сфери використання купонів багаторазового використання. 4 квітня 1992 р. Кабінет Міністрів та Національний банк України прийняли постанову "Про розширення введення в обіг купонів багаторазового використання", згідно з якою з 1 квітня 1992 р. всі розрахунки на території держави мали проводити лише в українських карбованцях. Разом з тим, за побажанням громадян, допускалася виплата до 30 % належної їм суми у радянських рублях. Надалі реалізація всіх товарів мала проводитися тільки за українські грошові знаки, але додаток до урядової постанови допускав продаж окремих видів товарів (ліків, періодичних видань, товарів комісійної торгівлі), а також оплату у сфері громадського харчування, низки послуг за рублі. Дане рішення, яке допускало паралельний обіг карбованця та рубля, хоча й обмежений, свідчило про половинчастість та непослідовність рішень українського уряду, який виявився неспроможним проводити самостійну політику у сфері грошового господарства — час від часу він оглядався на кроки Росії, інколи намагаючись наслідувати заходи її керівництва. Така позиція наносила шкоду українській економіці, негативно позначалася на формуванні грошових відносин, які розвивалися у напрямі запровадження національної грошової одиниці — гривні. Фінансові спекуляції, пов'язані з викачуванням безготівкових засобів з України, набули небачених розмірів: лише за третій квартал 1992 р. за кордон було переведено близько 447 млрд рублів.

Така ситуація на грошовому ринку України утримувалася майже протягом року. Лише підписаний 7 листопада 1992 р. Указ Президента України Леоніда Кравчука "Про реформу грошової системи України" припинив з 12 листопада 1992 р. функціонування рубля в грошовому обігу України. Замість нього тимчасовою грошовою одиницею став український карбованець — єдиний законний засіб платежу на території держави. Координація заходів щодо проведення грошової реформи, яку планувалось здійснити у максимально короткі терміни, була покладена на Державну комісію з проведення грошової реформи. Її очолив тодішній прем'єр-міністр Леонід Кучма, а членами стали голова Правління Національного банку Вадим Гетьман, віцепрем'єр-міністр України Віктор Пинзеник та ін. На виконання Указу Президента України Кабінет Міністрів та Національний банк

Голова Правління Національного банку України В. П. Гетьман

8 листопада прийняли спільну постанову, яка передбачала, що впродовж 13—15 листопада 1992 р. всі фізичні та юридичні особи матимуть змогу обміняти радянські рублі на українські карбованці без обмеження суми у співвідношенні 1:1. Одночасно регулювалось використання рубля у сфері міждержавного банківського обігу. Надалі всі платежі за межі України мали здійснюватися в режимі валютних розрахунків через кореспондентські рахунки Національного банку та комерційних банків.

У ході грошової реформи з 10 січня 1992 р. в обіг були запроваджені купони багаторазового використання номіналом 1, 3, 5, 10, 25, 50 та 100 українських карбованців. Ці грошові знаки зразка 1991 р. мали розмір 105 × 53 мм. Друкувалися вони на папері невисокої якості і мали недостатній захист від фальшування. Ним був лише водяний знак типу "шеврон" — чотири рівномірно розташовані в шаховому порядку смуги. На купюрах були відсутні позначення їх порядкового номера та серії. На всіх номіналах першої емісії (від 1 до 100 карбованців) купонів багаторазового використання були вміщені однакові зображення: на лицевому боці — зображення сестри легендарних засновників Києва Либеді — фрагмента пам'ятника, спорудженого для вшанування 1500-ліття заснування столиці України; справа від нього — назва держави — "Україна", під якою — номінал купюри, назва грошової одиниці — "український карбованець", назва емісійної установи — Національний банк України та дата емісії — 1991. На звороті — зображено архітектурний комплекс київського Софійського собору, а також вміщене у чотирьох кутах розташоване в розетках цифрове позначення номіналу купюри. Відрізнялися купони цієї серії лише за позначенням номіналу та кольором друку. Кольорова гама окремих номіналів нагадувала звичні для населення радянські рублі: 1 карбованець — світло-жовтого кольору, 3 — темно-зеленого, 5 — синього, 10 — рожевого і т. д.

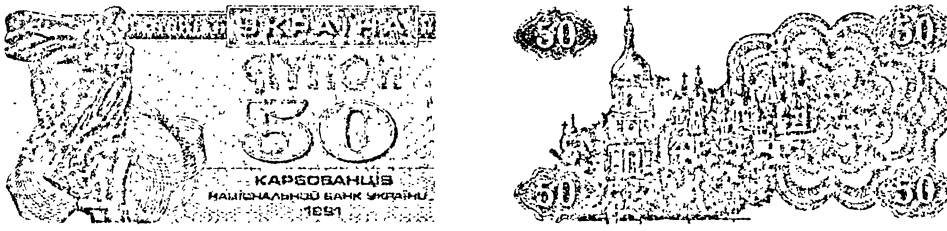

Купон "50 карбованців". 1991 р.

У 1992 р. в обігу з'явилися українські карбованці нового випуску — купюри значно вищих номіналів у 100, 200, 500 та 1000 українських карбованців. Це було свідченням того, що маховик інфляції в країні набирав обертів. Зовнішній вигляд цих грошових знаків дещо змінився: на їх

лицевому боці з'явилося повне зображення пам'ятника легендарним засновникам Києва, а також серія та номер купюр. Зворотна сторона залишилась майже такою ж, як і купюр першої серії.

Розвиток інфляційних процесів в Україні привів до появи на грошовому ринку у 1993 р. українських карбованців щораз вищих номіналів. Спочатку це були 2 000 та 5 000 українських карбованців, на яких уперше було вміщено зображення малого державного герба — тризуба. Згодом, у другому півріччі, було випущено 10 000, 20 000, 50 000 та 100 000 українських карбованців. Зовнішнє оформлення купюр цих номіналів зазнало суттєвих змін. Основним елементом аверса стало зображення пам'ятника Володимиру Великому у Києві, а реверса — фрагмент будинку Національного банку України. Написи на грошових знаках не змінилися. В процесі виготовлення цих купюр було суттєво поліпшено їх захист від підробок. Вони видрукувані на якіснішому папері більшого формату, використано також флуоресцентні волокна та металічну стрічку з мікродруком назви держави — "Україна". У повторних емісіях купюр номіналом від 5 000 до 100 000 українських карбованців, здійснених у 1994—1995 рр., зазнали змін позначення серії та номера купюр — серія стала літерною, а номер — семизначним.

1994—1995 рр. не принесли очікуваного спаду інфляції та стабілізації на грошовому ринку України. Саме тоді в обігу з'явилися найбільші номінали українських карбованців: 200 000 (16 травня 1994 р.), 500 000 (9 грудня 1994 р.) та 1 000 000 (12 травня 1995 р.). На відміну від попередніх випусків, ці купюри були виконані на значно вищому поліграфічному рівні. Вони стали багатоколірними, мали кращий захист від фальшування. Змінився їх зовнішній вигляд. На лицевому боці перших двох купюр пам'ятник Володимиру Великому було перенесено на їх правий бік, а на звороті з'явилося зображення будівлі Національної опери України. На найбільш вартісній купюрі містились пам'ятник Тарасу Шевченкові у Києві (аверс) та головний корпус Київського національного університету імені Тараса Шевченка (реверс).

У 1992—1996 рр. Україна пережила небачену за масштабами гіперінфляцію, спричинену неконтрольованою лібералізацією цін на товари і послуги, зростанням дефіциту державного бюджету, стрімким спадом економічного виробництва тощо. На ринку надзвичайно швидко зростали обсяги готівкової грошової маси: щоденно банківські установи опрацьовували близько 100 млн банкнот. Упродовж 1992—1995 рр. готівковий обіг зріс у 1366 разів і досягнув астрономічної суми — 4 квадрильйони карбованців. Розміри інфляції в окремі періоди сягали понад 5000 %. Зростання цін на товари та послуги стало неконтрольованим з боку державних органів. У період з січня 1991 р. до вересня 1996 р. вони виросли у 95 000 разів. Такі процеси призвели до необхідності вилучення з обігу карбованцевих

купюр дрібних номіналів, які стали непридатними для здійснення найпростіших розрахунків. Спільною постановою Кабінету Міністрів та Національного банку від 30 грудня 1993 р. "Про вдосконалення готівково-розрахункових операцій" з обігу було вилучено грошові знаки номіналом 1, 3 та 5 карбованців. Виникла необхідність ведення розрахункових операцій у сумах, кратних 10. Надалі з обігу вилучалися купюри наступних грошових знаків: 1 серпня 1994 р. — 10 та 25 карбованців, 1 жовтня 1994 р. — 50 карбованців, 15 березня 1995 р. — 100 та 200 карбованців, 1 вересня 1995 р. — 500 карбованців.

За відсутності на грошовому ринку України стабільної національної валюти в країні почала використовуватися вільно конвертована валюта — розпочалась так звана "доларизація" економіки. Згідно з Указом Президента України від 19 березня 1992 р. "Про заходи щодо стимулювання зовнішньоекономічної діяльності", суб'єктам підприємницької діяльності дозволялось проводити розрахунки у вільно конвертованій валюті (окрім російського рубля). Дане положення мало діяти аж до запровадження національної валюти. За припущенням уряду, це мав бути короткий проміжок часу — 4—6 місяців, однак розвиток економічної ситуації в країні подовжив його на довгі роки. За цей період американський долар витіснив український карбованець з багатьох сфер обігу, позбавив його низки грошових функцій. Так, свої заощадження населення, як правило, зберігало в американській валюті, її використовували при проведенні значних розрахункових операцій, а ціни на окремі товари встановлювались у доларах США. Тривалий розвиток даних тенденцій мав негативний вплив на процес становлення національної грошової системи. Саме тому з 1 серпня 1995 р. використання іноземної валюти як засобу платежу на території України було заборонене. Однак цей крок не привів до витіснення її зі всіх сфер використання. У зв'язку з інфляційними явищами курс долара США щодо українського карбованця постійно зростав. Якщо 12 липня 1992 р. за нього платили 403 карбованці, то 2 вересня 1996 р. — вже 176 000 карбованців.

У процесі проведення в Україні грошової реформи великого значення надавалось налагодженню карбування власної монети. Перед її виготовленням точилася дискусія щодо назви національної грошової одиниці. В результаті обговорення різноманітних пропозицій було прийнято рішення, що тимчасовою грошовою одиницею стане український карбованець, який після стабілізації становища в економіці країни буде замінено українською гривнею. Дане рішення, що ґрунтувалося на давніх традиціях історії монетної справи в Україні з часів Київської Русі та національно-визвольних змаганнях 1917—1920 рр., не викликало будь-яких застережень. Натомість, довго обговорювалося питання щодо назви розмінної монети. Термін "копійка", звичний для населення з царських та радянських часів,

здавався непридатним для цього. В процесі дискусії пропонувались різні назви — "сотий", "рєзана", "гріш", "шаг" та ін. На пропозицію відомого художника Василя Лопати, комісія, створена Верховною Радою, спочатку затвердила як назву української розмінної монети термін "шаг". У червні—серпні 1991 р. було виконано ескізи для монет номіналом 1, 5, 10 та 25 шагів. Однак постанова Президії Верховної Ради України "Про розмінну монету України" від 2 березня 1992 р. затвердила термін "копійка" як назву однієї сотої національної грошової одиниці — гривні. Згідно з нею, передбачалось налагодити карбування таких розмінних номіналів: 1, 2, 3, 5, 10, 15, 20, 25 та 50 копійок, а також 1 гривня.

Після прийняття Президією Верховної Ради України 14 листопада 1991 р. постанови № 1809 "Про національну валюту України", Державний комітет з оборони та промислового машинобудування доручив Дніпропетровському проектному інституту опрацювати передпроектні пропозиції щодо організації та розміщення Українського монетного двору. На виконання цього доручення була створена робоча група на чолі з директором інституту Р. Голіковим. Перед групою стояло завдання визначити виробничі потужності Монетного двору та опрацювати варіанти розташування його на діючих підприємствах України. Передбачалось, що в майбутньому він забезпечить не лише карбування розмінної монети, а й виготовлення урядових нагород, металевих знаків державних відзнак, пам'ятних медалей та інших виробів. Однією з проблем, яка виникла в процесі виготовлення передпроектних пропозицій, була відсутність необхідних нормативних документів, найважливішим серед яких був Монетний Статут України. Цей документ мав регулювати порядок карбування монети, монетний метал, вагу, тип та легенду окремих номіналів, монетну стопу, ремедіум при карбуванні, систему поділу грошової одиниці на кратні частини тощо. При вирішенні цього питання Міністерство фінансів України опиралося на попередні дані, згідно з якими, основною грошовою одиницею вважалася гривня, а її сотою частиною мала стати стотинка. Передбачалось карбування монет номіналом 1, 5, 10, 25 стотинок та 1 гривня. Монетний двір мав виготовляти близько 2 млрд шт. монет щорічно. Передбачалось, що він буде отримувати на засадах кооперації від інших підприємств України металеву стрічку, мішки для упаковки монет, пластмасу для пломбування мішків з готовою продукцією, яка буде доставлятися у Національний банк України та його обласні відділення. Основні показники технологічного процесу повинні були відповідати виробництву на Московському монетному дворі. Незважаючи на значний обсяг роботи та багато невизначених питань, робоча група вже 11 грудня 1991 р. представила свої пропозиції.

Виготовлення розмінної монети спочатку замовили в Італії, де на Монетному дворі "*Instituto Poligrafico E Zecca Dello Stato*" було відкарбовано

певну кількість українських монет різних номіналів. Однак згодом було визначено за доцільне розмістити монетне виробництво на одному з промислових підприємств України. Найбільш відповідними для цього були Луганський верстатобудівний завод та сумське ВО "Електрон". 1992 р., за результатами конкурсу, право на виготовлення перших українських розмінних монет виборов Луганський верстатобудівний завод — потужне промислове підприємство, засноване у 1795 р. Ще 1 жовтня 1991 р. його директор отримав лист від голови Комітету з питань економічної реформи та управління народним господарством Верховної Ради України Володимира Пилипчука з дорученням терміново опрацювати питання, пов'язане з виготовленням металевих грошей. На початку 1992 р. Міністерство машинобудівної промисловості України доручило Луганському верстатобудівному заводу організувати виготовлення розмінних монет. За короткий час (9 місяців), за допомогою Монетного двору Великобританії "*Royal Mint Servis*", тут було створено базу для тимчасового карбування монет, яке розпочалося у листопаді 1992 р. Закуплене для цього за кордоном обладнання коштувало 12 млн доларів США.

У процесі монетного виробництва виникла потреба переглянути склад номіналів розмінних монет. На основі вивчення світового досвіду було вирішено зупинитися на семи найбільш вживаних номіналах: 1, 2, 5, 10, 25 та 50 копійок і 1 гривня. Монети номіналом 3, 15 та 20 копійок масовим тиражем не випускалися, а ті екземпляри, котрі нині трапляються серед колекціонерів, є зразками або технологічними пробами. У зв'язку з наростанням інфляційних явищ виготовлена розмінна монета не запроваджувалась в обіг, а нагромаджувалась у сховищах Національного банку України з метою наповнення грошового ринку на завершальному етапі грошової реформи, пов'язаному з введенням національної грошової одиниці — гривні.

Тимчасове монетне виробництво на Луганському верстатобудівному заводі не могло забезпечити виготовлення всього спектру високоякісної продукції, особливо пам'ятних і ювілейних монет та державних нагород. З огляду на це, урядом було прийняте рішення про створення сучасного Монетного двору України у Києві. З цією метою виконуючий обов'язки прем'єр-міністра України Ю. Звягільський 15 червня 1994 р. підписав розпорядження про передачу Національному банку України будівлі заводу "Алмаз" (м. Київ). 28 червня цього ж року заступник Голови Правління Національного банку Р. Арешкович затвердив "Завдання на проектування Монетного двору Національного банку України в м. Києві". Передбачалось, що його щорічна проектна потужність становитиме 1,5 млрд шт. розмінних монет. При цьому ставилось завдання вивчити досвід найкращих монетних дворів світу. В технологічному процесі та комплектуванні обладнання передбачалось використати найсучасніші пропозиції фірм

"Роял Мінт" (Англія), "Шеррітт" (Канада), "Бюхлер" та "Теодор Гребенер Прессенсистем ГМБХ Ко Кг" (Німеччина), Австрійського та Словацького монетних дворів, російського Госзнаку, а також найкращу продукцію підприємств України і обладнання, закуплене для Луганського верстатобудівного заводу.

Після тривалої підготовчої роботи 23 жовтня 1995 р. Правління Національного банку України прийняло постанову "Про затвердження проекту будівництва Монетного двору", а 1 грудня цього ж року — "Про створення монетного виробництва в м. Києві". За основу було схвалено спільний проект корпорації "Австрійський Монетний двір АГ" та Національного банку України. Відразу ж після цього розпочалися будівельні роботи, які тривали до 1998 р.

Відсутність належної виробничої бази не дала можливості налагодити власного карбування пам'ятних та ювілейних монет, потреба в яких гостро відчувалася. Їх поява мала велике політичне та культурно-пропагандистське значення для молодої Української держави. Саме тому у квітні 1994 р. Кабінет Міністрів та Національний банк України прийняли спільну постанову щодо організації випуску пам'ятних та ювілейних монет, яка доручила вирішення всіх питань, пов'язаних з плануванням, випуском та реалізацією цього виду монетної продукції, управлінням Національного банку України. 3 травня 1995 р. Правління Національного банку прийняло постанову про запровадження в обіг з 7 травня першої української пам'ятної монети, присвяченої 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Її номінал становив 200 тис. крб., а наклад — 250 тис. шт. Угоду на виготовлення цієї мідно-нікелевої монети було укладено з Московським монетним двором. Упродовж 1995 р. в обіг було введено ще декілька пам'ятних монет. Вони присвячувалися 400-річчю від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького (200 тис. карбованців), містам-героям Києву, Одесі, Севастополю та Керчі (200 тис. карбованців), а також 50-річчю Організації Об'єднаних Націй (200 тис. карбованців — з мідно-нікелевого сплаву та 2 млн карбованців — зі срібла).

Україна. 200 000 крб. Мідно-нікелевий сплав. 1995 р.

Тематичний план випуску на 1996 р. було значно розширено. Крім мідно-нікелевих, передбачалось карбування монет з дорогоцінних металів — золота і срібла. До завершального етапу грошової реформи до обігу було введено монети, присвячені 125-річчю від дня народження Лесі Українки (200 тис. та 1 млн карбованців), 10-річчю Чорнобильської катастрофи (200 тис. та 2 млн крб.), пам'яті Григорія Сковороди (1 млн крб.),

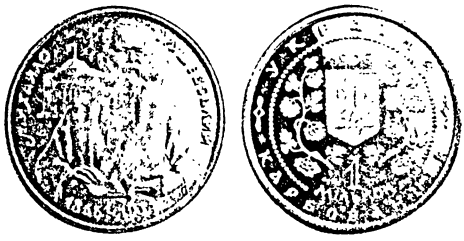

Україна.
1 мільйон карбованців.
Срібло. 1996 р.

100-літтю Олімпійських ігор сучасності та першій участі України в Олімпійських іграх (200 тис. та 2 млн крб.), 5-ї річниці незалежності України (2 млн крб.), а також 130-й річниці від дня народження Михайла Грушевського (200 тис. та 1 млн крб.). Наклади монет, виготовлених зі срібла, як правило, не перевищували 10 тис. шт., а мідно-нікелевих — 100 тис. Для карбування срібних монет використовувався метал 925-ї проби. На замовлення Національного банку України пам'ятні та ювілейні монети, крім Московського монетного двору, карбувалися на Бірмінгемському (Великобританія), Варшавському (Польща) та Кремніцькому (Словаччина) монетних дворах.

§2. Грошова реформа 1996 р.: підготовка, проведення та наслідки

Упродовж 1995 р.—першої половини 1996 р. в економічному розвитку України дедалі відчутнішими ставали стабілізаційні процеси. Темпи інфляції та зростання цін на товари та послуги сповільнилися. За першу половину 1996 р. інфляція знизилася з 9,4 до 0,1 %. Уряду вдалося домогтися сповільнення темпів падіння обсягів промислового виробництва та скорочення валового внутрішнього продукту. Помітною стала тенденція до зростання доходів та заощаджень населення. В липні 1996 р., порівняно з червнем, вони збільшилися на 26 %. Активізувалась і зовнішньоекономічна діяльність. Від'ємне сальдо платіжного балансу України зменшувалося і в другому кварталі 1996 р. становило лише 22 млн доларів США. Все це в сукупності сприяло зміцненню української валюти. На ринку спостерігалося неухильне зростання курсу карбованця до долара США, відбувалася ревальвація обмінного курсу карбованця. Напередодні грошової реформи він стабілізувався на рівні 176,1 тис. карбованців за 1 долар США.

Позитивний стан розвитку економіки країни у першому півріччі 1996 р. свідчив про можливість виконання положень Конституції України щодо запровадження національної грошової одиниці — гривні. Першим кроком на цьому шляху стало опрацювання Концепції проведення грошової реформи, робота над якою розпочалася ще влітку 1995 р. Для цього 11 липня 1995 р. розпорядженням глави Адміністрації Президента України Д. Табачника було створено "Робочу групу з розробки проектів нормативних актів з питань здійснення грошової реформи" на чолі з радником Президента України з питань макроекономіки А. Гальчинським. До її

складу увійшли також заступник голови Правління Національного банку В. Терпило, заступник міністра економіки Н. Даниленко та інші керівні працівники міністерств та відомств, а також провідні вчені-економісти. Перед розробниками Концепції поставили завдання розробити основні положення проведення грошової реформи, визначити її завдання, характер, основні етапи, порядок обміну українських карбованців на гривні, зміни масштабу цін та курсу деномінації карбованця. Робоча група доволі швидко вирішила поставлені перед нею завдання і ствердила, що економічні показники дають підстави провести грошову реформу вже у жовтні 1995 р. Попри це, фактори політичного характеру відтермінували її реалізацію на вересень наступного року.

Організацію підготовки та проведення грошової реформи було покладено на Державну комісію з проведення в Україні грошової реформи. У 1995—1996 рр. до її складу входили прем'єр-міністри України Євген Марчук та Павло Лазаренко, голова Правління Національного банку Віктор Ющенко, віце-прем'єр-міністри Віктор Пинзеник, Роман Шпек та ін. Однак весь тягар щодо розробки проектів нормативних актів з питань проведення грошової реформи та оперативного забезпечення її проведення ліг на керівництво Національного банку. 22 липня 1996 р. розпорядженням голови його Правління Віктора Ющенка було створено "Комісію Національного банку України з проведення грошової реформи в Україні" (голова — перший заступник голови Правління Володимир Стельмах) та "Оперативну групу Національного банку України з проведення грошової реформи в Україні" (голова — заступник голови Правління О. І. Кіреєв), які розробили проекти законодавчих актів та пакет нормативних документів щодо порядку проведення грошової реформи. В процесі підготовки значна робота проводилась у всіх регіонах країни. Для здійснення обмінної операції карбованців на гривні було утворено 92 тис. комісій з обміну грошових знаків, які діяли на підприємствах, в організаціях та установах, функціонувало понад 10 тис. обмінних пунктів. Усі банківські установи та підприємства зв'язку були забезпечені достатньою кількістю гривневої грошової маси. Проводили й інші підготовчі заходи як організаційного, так і пропагандистського характеру. Станом на 1 вересня 1996 р. банківська система України була повністю підготована до проведення грошової реформи.

Голова Правління Національного банку України В. А. Ющенко

Засади грошової реформи були визначені Указом Президента України "Про проведення грошової реформи в Україні" від 25 серпня 1996 р. Наступного дня було видано наказ голови Національного банку України про

Україна. 10 гривень. 1992 р.

заходи, спрямовані на виконання Указу Президента України від 25 серпня 1996 р. "Про грошову реформу в Україні". Своїм указом Президент постановив з 2 вересня 1996 р. провести в Україні грошову реформу і запровадити в обіг національну грошову одиницю — гривню, сотою частиною якої було визначено копійку. З цього дня Національний банк України випускав в обіг банкноти вартістю 1, 2, 5, 10, 20, 50 та 100 гривень, а також розмінну монету номіналом 1, 2, 5, 10, 25 та 50 копійок. Одночасно припинявся випуск банкнот та монет з позначенням номіналу в українських карбованцях, які підлягали обміну на гривні за курсом 100 000 карбованців на 1 гривню.

До 16 вересня 1996 р. в готівковому обігу на території України паралельно функціонували гривні та українські карбованці, останні поступово вилучалися з обігу. Положення Указу Президента наголошували на безконфіскаційному характері грошової реформи. З огляду на це, до 2 вересня 1996 р. органи виконавчої влади, юридичні особи, інші суб'єкти господарювання були зобов'язані провести перерахування у гривні ціни, тарифи, заробітну плату, стипендії та інші грошові виплати населенню без будь-яких обмежень, вилучень і конфіскацій, з округленням їх до 1 копійки. Одночасно у гривні переводились кошти юридичних осіб та інших суб'єктів господарювання, що перебували на рахунках у банківських установах, а також всі види заощаджень населення, котрі зберігалися у комерційних та державних банках. З 2 вересня 1996 р. усі грошові виплати населенню мали проводитись лише у гривнях.

Обмін готівкових українських карбованців здійснювався з 2 до 16 вересня 1996 р. без стягнення будь-якої оплати за це. При цьому суми до 100 млн карбованців обмінювалися на готівку, а решта грошей вносились на спеціальні банківські рахунки. Державній комісії з проведення в Україні грошової реформи та комісіям з проведення грошової реформи на місцях

було надано право в окремих випадках вирішувати питання щодо обміну українських карбованців на гривні громадянам, які з поважних причин не змогли його здійснити. Як правило, термін обміну карбованців на гривні для цієї групи населення продовжувався до 15 жовтня 1996 р. Надалі українські карбованці на гривні обмінювали лише регіональні відділення Національного банку України (до 31 грудня 1997 р.). Комісіям з проведення грошової реформи також надавалось право вирішувати всі спірні питання, що виникали в процесі обміну.

Національний банк України мав визначити офіційний валютний (обмінний) курс гривні, зважаючи на валютний (обмінний курс) напередодні проведення грошової реформи та курс обміну українського карбованця на гривню. Кабінету Міністрів України було доручено визначити порядок оформлення державними цінними паперами сум компенсації населенню втрат від знецінення грошових заощаджень в установах Ощадного банку України та установах колишнього Укрдержстраху станом на 2 січня 1992 р. Погашення цих цінних паперів передбачалось розпочати у 2000 р.

З метою реалізації Указу Президента України "Про грошову реформу в Україні" Правління Національного банку України та Державна комісія з проведення в Україні грошової реформи видали відповідні накази, інструкції та рішення, які були обов'язковими до виконання всіма відповідними центральними міністерствами і відомствами та органами місцевої влади. Завдяки їх чітким та своєчасним діям, грошова реформа була проведена згідно з накресленим планом у встановлений термін.

Один із найскладніших моментів грошової реформи — обмін українських карбованців на гривні. Станом на 3 вересня 1996 р. було випущено 338,1 трлн карбованців. Більшість цієї суми перебувала на руках у населення і лише 19,1 трлн зберігалися у банківських установах. Для обміну карбованцевої маси функціонували створені напередодні грошової реформи обмінні пункти (понад 10 тис.), які діяли у банківських установах, на залізничних вокзалах, морських та річкових портах, в аеропортах. На підприємствах, в установах та організаціях, на яких працювало понад 100 осіб, обмін грошей проводили спеціально створені для цього комісії. Вони збирали карбованцеву готівку працівників і в триденний термін через банківські установи обмінювали її на гривні. За час проведення реформи, з 2 по 16 вересня 1996 р., з обігу було вилучено 327,9 трлн карбованців. З 17 вересня функціонування карбованців у готівковому обігу припинилося. Найбільше грошей було обміняно через банківські установи — 199,2 трлн карбованців (74 % загальної суми). Станом на 1 січня 1998 р. було обміняно 331,4 трлн карбованців, або понад 98 % карбованцевої готівкової маси. Середня сума обміняних на гривні карбованців у розрахунку на одну особу становила 17,6 млн крб.

З 2 вересня 1996 р. на грошовому ринку України з'явилися нові грошові знаки номінальною вартістю 1, 2, 5, 10, 20, 50 та 100 гривень, а також розмінні монети номіналом 1, 2, 5, 10, 25 та 50 копійок.

Українська гривня новітнього часу пройшла тривалий процес творення. Ще на початку квітня 1991 р., за розпорядженням Голови Президії Верховної Ради УРСР Л. М. Кравчука, групі провідних київських художників було запропоновано розробити ескізи нової української національної валюти. До складу цього творчого колектив увійшли народний художник України О. Данченко, заслужені діячі мистецтв України В. Перевальський, В. Чебаник, заслужені художники України В. Юрчишин, С. Якутович та В. Лопата. Науковим консультантом став С. Білокінь. Невдовзі митці представили ескізи грошових купюр, які було затверджено 11 травня 1991 р. на засіданні за участю членів Комісій Верховної Ради України з питань економічної реформи й управління народним господарством (голова Комісії В. Пилипчук) та з питань культури і духовного відродження (голова Комісії Л. Танюк), а також представників Національного банку України. Згодом ескізи розглянула і схвалила Президія Верховної Ради України. Остаточно номінальний ряд грошових купюр із тематичними зображеннями було сформовано після прийняття Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. Акту проголошення незалежності України. Це відбулося на засіданні Комісії з питань економічної реформи й управління народним господарством 11 вересня 1991 р. Саме тоді номінал 3 гривні було замінено на 2, а 25 — на 20. Для банкноти вартістю 1 гривня було прийняте наступне зображення: на лицевому боці — портрет князя Володимира Великого, на зворотному — руїни Херсонеса; для 2-гривневої купюри: на лицевому боці — портрет князя Ярослава Мудрого, на зворотному — Софійський собор у Києві; для 5-гривневої купюри: на лицевому боці — портрет гетьмана Богдана Хмельницького, на зворотному — церква в селі Суботові; для 10-гривневої купюри: на лицевому боці — портрет гетьмана Івана Мазепи, на зворотному — Києво-Печерська Лавра; для 20-гривневої купюри: на лицевому боці — портрет письменника Івана Франка, на зворотному — Львівський театр опери та балету; для 50-гривневої купюри: на лицевому боці — портрет видатного історика та політичного діяча Михайла Грушевського, на зворотному — будинок Верховної Ради України; для 100-гривневої купюри: на лицевому боці — портрет українського генія Тараса Шевченка, на зворотному — пам'ятник Володимиру Великому в Києві та історико-архітектурний заповідник "Софія Київська". Тоді ж були затверджені ескізи не запроваджених під час грошової реформи 1996 р. банкнот номіналом 200 гривень. На їх лицевому боці — портрет поетеси Лесі Українки, а на зворотному — замок Любарта в Луцьку. Василь Лопата працював також над ескізами 500 та 1000 гривневих купюр. На першій з них він пропонував вмістити портрет мислителя і філо-

софа Григорія Сковороди та зображення Києво-Братської школи, на другій — портрет митрополита Петра Могили на тлі будівлі Києво-Могилянської колегії.

Невдовзі після затвердження ескізів гривневих банкнот розгорнулася конкурентна боротьба між іноземними компаніями за виконання замовлення на виготовлення українських грошей. З-поміж декількох американських, канадських та швейцарських фірм було обрано канадську "*Canadian Bank Note Company*". Перед нею було поставлено завдання: за максимально короткий термін — п'ять місяців — завершити виконання замовлення. Президент фірми Джон Р. Арендс з відповідальністю поставився до цього і створив усі умови для вчасного виконання робіт. До роботи над українськими грошовими знаками були залучені провідні фахівці фірми, а також запрошені спеціалісти. Так, над виготовленням кліше для друку банкнот вартістю 1 та 2 гривні працював канадський гравер Ів Беріл, а купюри номіналом 5, 10 та 20 гривень виготовив запрошений з Англії знаний гравер Елен Бенкс. У роботі над виготовленням українських грошей найактивнішу участь брав український художник Василь Лопата, який у складі української урядової делегації в жовтні 1991 р. прибув до Канади. Окремі елементи оформлення банкнот виконав український дизайнер Б. Максимов. Роботи над створенням українських грошей у Канаді тривали до 27 грудня 1991 р.

Василь Лопата

Оскільки Президія Верховної Ради України встановила термін запровадження гривні в обіг на перше півріччя 1992 р., а канадська фірма не була в стані вчасно виготовити достатню кількість банкнот всього номінального ряду, 18 січня 1992 р. Національний банк України уклав контракт на виготовлення купюр вартістю 50, 100 та 200 гривень з відомою англійською фірмою "*Thomas De La Rue Company Limited*". На відміну від купюр українських карбованців, гривневі банкноти друкувалися на високоякісному папері і мали низку захисних засобів від підробки: водяний знак, захисну стрічку, рельєфні елементи, райдужний друк, антисканерну сітку, кодове зображення, мікротекст, знак для сліпих, видимі та невидимі захисні волокна, флуоресцентний та магнітний номер, прихований номінал, суміщений малюнок та ін. Іноземні фірми вчасно виконали замовлення на виготовлення купюр української національної валюти, яка була доставлена в Україну і зберігалася в сховищах Національного банку. Однак погіршення економічної ситуації в державі, наростання інфляційних явищ та низка інших причин соціального та політичного характеру змусили уряд відкласти запровадження у грошовий обіг гривні. І лише

в ході здійснення грошової реформи 1996 р. віддруковані банкноти зразка 1992 р. (1, 2, 5, 10, 20 гривень), 1 гривня зразка 1994 р., а також 50 та 100 гривень були введені в обіг. Гривневі купюри зразка 1992 р. різняться між собою вміщеними на них підписами голів Правління Національного банку України. Спочатку канадському виробнику українських банкнот було надіслано факсиміле підпису тодішнього голови Правління НБУ Володимира Матвієнка, який займав цю посаду з 1 липня 1991 р. до березня 1992 р. Даний підпис мав бути вміщений на купюрах вартістю 1, 2 та 5 гривень. Після його відставки Канада отримала факсиміле підпису його наступника на посаді голови Правління НБУ Вадима Гетьмана, який очолював цю установу до 26 січня 1993 р., а згодом — факсиміле підпису Віктора Ющенка, який керував Національним банком України до 22 грудня 1999 р., коли його було призначено Прем'єр-міністром України. В процесі виготовлення банкнот на них вміщувалися підписи також голів НБУ: 1 гривня — Гетьмана та Ющенка, 2 гривні — Матвієнка, Гетьмана та Ющенка, 5 гривень — Матвієнка, Гетьмана та Ющенка, 10 гривень — Гетьмана та Ющенка, 20 гривень — Гетьмана та Ющенка, 50 гривень — Гетьмана та Ющенка, 100 гривень — Гетьмана та Ющенка, 200 гривень — Гетьмана та Ющенка. За період проведення грошової реформи з 1 по 16 вересня 1996 р. Національний банк України випустив у готівковий обіг банкнот на суму 3132,5 млн гривень.

Грошова реформа 1996 р., результатом якої стало впровадження в обіг національної грошової одиниці — гривні, є однією з найуспішніших з-поміж аналогічних реформ, проведених на пострадянському просторі. Завдяки їй вдалось утримати економічну стабільність у країні. Інфляційні процеси сповільнили своє зростання і з серпня по грудень 1996 р. рівень інфляції знизився з 5,7 до 0,8 %. Дана тенденція зберігалася і в наступні місяці. Національному банку України вдалося утримати стабільний курс гривні щодо іноземних валют. Зокрема, курс гривні до американського долара, встановлений 2 вересня 1996 р. на рівні 176 гривень за 100 доларів США, без значних відхилень утримувався до фінансової кризи, пов'язаної з російським дефолтом у серпні 1998 р. Проведення реформи прискорило рух грошей і сприяло поліпшенню стану кредитно-грошової системи в країні. На грошовому ринку зменшилась кількість готівки, збільшилась кількість коштів на депозитах у комерційних банках. Важливу роль у цьому відігравав безконфіскаційний характер грошової реформи, який посилив довіру населення до держави та сприяв залученню іноземних інвестицій в економіку України.

Кабінет Міністрів України та Правління Національного банку України поставили за мету створити власну базу для друкування банкнот. Як і у випадку карбування монет, тут також довелося все розпочинати з нуля. На Україні не було необхідної сировинної та технологічної бази для вироб-

ництва банкнотного паперу із водяними знаками, обладнання для друкування високоякісних грошових купюр з достатнім захистом від підробок, підготованих висококваліфікованих фахівців. Незважаючи на все це, керівництво держави та Національного банку прийняло рішення про будівництво Банкнотно-монетного двору у Києві. Проектні роботи було доручено виконати Дніпровському проектному інституту та ДніпроНДІполіграфу, а будівництво — фірмі "Київінвест". При цьому широко використовувався найсучасніший світовий досвід у цій галузі. У травні 1993 р. Національний банк уклав контракт з англійською фірмою "*Thomas De La Rue Company Limited*" на постачання обладнання, технологій та навчання спеціалістів. Тільки з технології виготовлення банкнот було підготовано понад 30 фахівців. У червні було завершено проектно-пошукові роботи та укладено угоди з будівельно-монтажними організаціями на виконання робіт. Наприкінці 1993 р. приміщення колишнього заводу "Алмаз" передали під монтаж технологічного обладнання.

Будівельно-монтажні роботи були виконані швидко та якісно, і вже 22 березня 1994 р. запрацювала перша друкарська лінія — відбулося урочисте відкриття Банкнотної фабрики. Відтоді друкування за кордоном перехідної української валюти — карбованців, а також банкнот з позначенням номіналу у гривнях було припинено. З часом розбудова банкнотного виробництва продовжувалася. У 1994 — першій половині 1995 рр. тривав монтаж технологічного обладнання, в результаті чого в експлуатацію введено ще три друкарських лінії та дві лінії автоматичної обробки банкнот. Важливою подією у створенні завершеного циклу вітчизняного виготовлення грошей стало відкриття 1 квітня 1997 р. у м. Малині на Житомирщині Фабрики банкнотного паперу Національного банку України. Сучасне технологічне обладнання для неї закуплене в Італії, а реалізацією проекту займалася фірма "*Fabiano*". Якість паперу, який тут виготовляють, відповідає світовим стандартам як за друкарсько-технічними показниками, так і якістю водяних знаків. Саме вони, а також дві захисні стрічки на одній купюрі є основними засобами захисту банкнот від підробок. Якісне виготовлення банкнот значною мірою залежить також від якості друкарських фарб, до складу яких повинні входити компоненти, необхідні для забезпечення друкарсько-технічних властивостей зображення, а також елементи контролю, що забезпечують магнітні, флуоресцентні або оптичні ефекти. Усі фарби, що використовуються при виготовленні українських грошових знаків, виробляються на фарбовому відділенні Банкнотно-монетного двору.

Створивши власну виробничу базу для виготовлення банкнот, Національний банк розпочав емісію гривневих купюр нового зразка. 14 серпня 1997 р. Правління банку прийняло постанову, згідно з якою, з метою створення умов для рекламування на міжнародному ринку технічних можливостей

Банкнотно-монетного двору (виготовлення банкнот на рівні кращих світових стандартів із застосуванням на банкнотах нових сучасних елементів захисту), з 1 вересня 1997 р. в обіг вводились банкноти номіналом 1 та 2 гривні зразка 1995 р., 5 та 10 гривень зразка 1994 р., а також 20 гривень зразка 1995 р. з локальним багатотоновим водяним знаком. У наступні роки Національний банк здійснив і запровадив у обіг ще декілька емісій банкнот. З 1 вересня 1998 р. — 5 гривень зразка 1997 р. (підпис В. Ющенка); 8 листопада 2000 р. — 10 гривень зразка 2000 р., 20 листопада 2000 р. — 20 гривень зразка 2000 р., 5 березня 2001 р. — 5 гривень зразка 2001 р., 6 липня 2001 р. — 2 гривні зразка 2001 р. (на всіх — підпис голови Національного банку В. Стельмаха). З 22 серпня 2001 р. в обіг було запроваджено купюру вартістю 200 гривень, а з вересня 2006 р. — банкноту найвищого номіналу — 500 гривень. Наприкінці 2003 р. керівництво Національного банку України (голова Сергій Тигипко) розпочало випуск серії гривневих купюр нового зразка — 1 (з 1 грудня 2004 р.), 2 (з 28 вересня 2004 р.), 5 (з 14 червня 2004 р.), 10 (з 1 листопада 2004 р.), 20 (з 1 грудня 2003 р.) та 50 (з 29 березня 2004 р.), а згодом і 100 гривень. Змінились розміри купюр, їх колір та зображення. Суттєво поліпшився захист банкнот від фальшування. Після відставки з посади голови НБУ Віктора Ющенка (грудень 1999 р.) на банкнотах вміщувався підпис його наступника на цій посаді — Володимира Стельмаха, після його усунення — нового голови НБУ Сергія Тигипка, а з 16 грудня 2004 р. — знову Володимира Стельмаха.

Завершивши цикл робіт, пов'язаних з виготовленням в Україні власних паперових грошових знаків, Правління Національного банку зайнялося створенням Українського монетного двору. Його будівництво, розпочате ще 1994 р., продовжував Австрійський монетний двір — переможець тендеру на його спорудження. На початку 1997 р. будівельні роботи було завершено, і розпочався монтаж обладнання, а згодом і технічні експерименти. У листопаді цього ж року вступила в дію перша черга виробництва монет. 23 квітня 1998 р. відбулося офіційне відкриття Монетного двору, в якому взяли участь Президент України Леонід Кучма та федеральний канцлер Австрійської республіки Віктор Кліма. Україна отримала надсучасне підприємство, здатне щорічно виготовляти понад 1,5 млрд обігових монет, близько 900 тис. ювілейних та пам'ятних монет, 200 тис. орденів та медалей. Воно має всі ланки, необхідні для забезпечення повного циклу виготовлення продукції. Першою в цьому ланцюжку і однією з головних є макетувальна майстерня, в якій розробляється ескіз і виготовляється макет монети. На конкурсній основі розглядається декілька проектів, запропонованих кількома художниками. Після затвердження ескізу відбувається складний та тривалий (понад три місяці) процес втілення художнього задуму в металі. Наступна ланка технологічного ланцюжка — складний процес виготовлення штемпелів для карбування монет. На дільниці

інструментального виробництва за допомогою редукційного верстата зображення з моделі переноситься на метал. Після цього металева заготовка потрапляє на дільницю токарної обробки, де машина надає заготовці потрібної форми. Після відповідної термічної обробки заготовки та її гартування холодом завершений екземпляр передають на дільницю тиражування карбувального інструмента. Тут під потужним пресом мотив монети витискується за допомогою редукції-позитива на робочих інструментах — штемпелях, які після токарної та термічної обробки, а також спеціального покриття поверхні передають у карбувальне виробництво. Залежно від якості створюваного карбувального інструменту, технологічний ланцюг розгалужується: одну його гілку становить процес виготовлення колекційних та інвестиційних монет, другу — карбування монет для масового обігу. Схема роботи карбувального цеху побудована з урахуванням найновіших світових технічних досягнень у цій галузі. Вона забезпечує автоматичну доставку заготовок, їх рахування, ідентифікацію готової продукції та відправку її до сховища, яке налічує 1200 комірок для контейнерів з монетами. Карбування монет масового обігу повністю автоматизоване. Для їх виготовлення використовуються сучасні високошвидкісні прес-автомати механічного типу. За секунду такий прес може відкарбувати 10—12 монет, за хвилину — близько 700. Складовими цього виробництва є сучасна система автоматизованого управління виробничими процесами та автоматизований складський комплекс. Монетний двір оснащено також новим карбувальним автоматом для виробництва монет типу "біколор", які складаються з двох частин — кільця та серцевини, виготовлених зі сплавів різного кольору, здебільшого жовтого й білого. За технологічним рівнем, ступенем організації виробництва та професіоналізму працівників Монетний двір Національного банку України є одним із провідних світових виробників монетної продукції. Разом з тим це не лише технологічний центр із виробництва грошей, а й активний співтворець монетної політики центрального банку держави.

Після проведення грошової реформи 1996 р., на замовлення Національного банку, за кордоном продовжувалося карбування українських пам'ятних та ювілейних монет. Першою — 16 вересня 1996 р. — в обіг була запроваджена двогривнева монета, присвячена 200-річчю від часу заснування Уманського дендрологічного парку "Софіївка". Її відкарбовано з мідно-нікелевого сплаву накладом 30 тис. шт. на Кремніцькому монетному дворі у Словаччині. Регулярною стала емісія срібних монет номіналом 20 гривень, першу

Україна. 10 гривень. Срібло. 1996 р.

з яких було випущено 26 листопада 1996 р. до 1000-ліття спорудження Десятинної церкви у Києві. Наклад цієї монети, що важить 33,62 г — 5 тис. шт., виготовлена вона зі срібла 925-ї проби. У 1996 р. випущено також срібну 10-гривневу монету з нагоди 400-річного ювілею відомого просвітителя митрополита Петра Могили.

12 березня 1997 р. на грошовому ринку держави з'явилася перша українська золота монета новітньої доби. Відкарбовано її на честь видатного українського поета Тараса Шевченка (1814—1861). Її номінал — 200 гривень, наклад — 10 тис. шт., вміст чистого золота — 15,5 г, проба монетного сплаву — 900-та. Перша частина накладу — 2 тис. шт. — відкарбована у 1996 р. на Австрійському монетному дворі у Відні. 10 квітня 1997 р. в обіг запроваджено наступну золоту монету, яка присвячена видатній історико-архітектурній пам'ятці України — Києво-Печерській Лаврі. Її метрологічні показники аналогічні попередній золотій монеті, наклад — 20 тис. шт. 28 липня 1998 р. Національний банк випустив серію перших інвестиційних золотих монет. Серія під назвою "Оранта" складається з чотирьох номіналів — 50, 125, 250 та 500 гривень. Відкарбовані вони з золота 999,9-ї проби і мають вагу відповідно 3,11 г, 7,78 г, 15,55 г та 31,1 г, що дорівнює 1/10, 1/4, 1/2 та 1 тройській унції. Наклад монет даної серії незначний, він становить 2000, 4000, 3000 та 1000 шт., а її назва походить від вміщеного на реверсі номінального ряду мозаїчного зображення Богоматері — так званої "Оранти", що міститься у Софійському соборі в Києві.

З 1998 р. запрацював Монетний двір Національного банку України. Першою відкарбованою на його виробничих потужностях стала золота монета вартістю 100 гривень, присвячена видатній пам'ятці давньоукраїнського книгописання — Київському псалтирю. Тоді ж розпочалася активна розбудова низки серій монет, що випускаються з різних металів і увіковічнюють найважливіші сторінки багатогранної історії України. Серед них виділяються "Княжа Україна", "Герої козацької доби", "Видатні діячі України", "Пам'ятки давніх культур", "Події національної історії", "Флора і фауна", "Стародавні міста України", "Шедеври української архітектури" та ін. У першій з них представлено галерею портретів славних володарів Київської Русі — легендарного засновника міста Києва — Кия, мудрої княгині Ольги, хрестителя Русі Володимира Великого, творця "Руської правди" — найдавнішого збірника законів Київської держави — Ярослава Мудрого та інших князів. Всі ці монети мають номінал 10 гривень, наклад — 10 тис. шт., відкарбовані вони зі срібла 925-ї проби, а вага чистого дорогоцінного металу, вміщеного в них, відповідає одній тройській унції (31,1г).

Серед постатей, увіковічнених на монетах серії "Герої козацької доби", засновник Запорізької Січі князь Дмитро Вишневецький, гетьман українського козацтва, громадсько-політичний та культурний діяч Петро Ко-

нашевич-Сагайдачний, запорізький кошовий отаман Іван Сірко та ін. Номінал цих монет — 10 гривень, метрологічні показники аналогічні випускам попередньої серії, але їх наклад значно менший — в середньому 3 тис. шт.

На відміну від двох попередніх серій, монети з серії "Видатні діячі України" карбуються, як правило, з мідно-нікелевого сплаву і мають номінал 2 гривні. Вони є найбільш популярними серед колекціонерів та найбільш поширеними серед населення. Цьому сприяють значні масштаби їх емісії — 20—50 тис. шт. Кількість монет, віднесених до даної серії, також є чи не найбільшою — за 1995—2004 рр. їх понад 30. Вони вшановують пам'ять поета Володимира Сосюри, письменників Панаса Мирного і Олеся Гончара, співаків Анатолія Солов'яненка та Івана Козловського, археолога Вікентія Хвойку та кобзаря Остапа Вересая, народну майстриню Катерину Білокур та байкаря Леоніда Глібова, політичного діяча В'ячеслава Чорновола, першого президента Всеукраїнської Академії Наук Володимира Вернадського та багатьох інших синів та дочок української землі, які прославили її серед інших народів світу. Окремі монети цієї серії мають номінал 1 млн карбованців або 10 гривень і виготовлені зі срібла. Деякі з них відкарбовані ще до проведення грошової реформи 1996 р. і запровадження гривневої валюти. Насамперед, це монети, присвячені поетесі Лесі Українці, мислителю і філософу Григорію Сковороді та ін.

Цікавим й оригінальним є задум монет серії "Пам'ятки давніх культур". У 2000—2001 рр. випущено 5 біметалічних (зовнішнє кільце — срібло, вставка — золото) монет номінальною вартістю 20 гривень. Вони присвячені таким темам: "Палеоліт", "Трипілля", "Ольвія", "Скіфія" та "Київська Русь". Наклад перших трьох монет — 3 тис. шт., двох останніх — 2 тис. шт.

Чимало монетних випусків різних номіналів присвячено подіям славного минулого нашої Батьківщини — від сивої давнини і до наших днів. Так, у 1998 р. запроваджено в обіг двогривневі мідно-нікелеві монети, виготовлені з нагоди 80-річчя бою під Крутами та 80-річчю проголошення незалежності України. Наклад цих пам'ятних монет чи не найбільший з-поміж відкарбованих в сучасній Україні — по 200 тис. шт. кожна. Значно менше двогривневих монет — 20 тис. — випущено у 1997 р. до першої річниці прийняття Конституції України. І ще менше — лише 1 тис. шт. — двадцятигривневих монет Національний банк випустив у 2001 р. з нагоди 10-річчя проголошення незалежності України. Ці монети є надзвичайно рідкісними і високо цінуються серед колекціонерів.

Упродовж усього періоду українського монетного карбування новітньої доби важливе місце посідають спортивні випуски. Одними з перших були емісії з нагоди 100-ліття Олімпійських ігор сучасності та першої участі у них України (1996 р.). Відтоді у тематиці монетних випусків постійно

присутня спортивна тематика. Карбуються монети з нагоди літніх та зимових Олімпіад, чемпіонатів світу та Європи з окремих видів спорту. Наприклад, у 2004 р. побачила світ 20-гривнева срібна монета, присвячена літнім Олімпійським іграм, які відбувалися в Афінах. Її вага в чистоті — 62,2 г (2 тройські унції).

Популярними серед шанувальників української нумізматики є випуски з серії "Флора та фауна", на яких зображені найцікавіші представники рослинного та тваринного світу України. Цікавим є задум такої емісії: щорічно одна монета в серії під назвою "найменша золота монета". У 2003 та 2004 рр. побачили світ дві золоті двогривневі монети — з саламандрою та лелекою.

В останні роки Національний банк започаткував декілька нових серій монет. Серед них — "Народні музичні інструменти" (щорічно випускається одна п'ятигривнева біметалічна монета, наприклад, у 2003 р. з зображенням бандури), "Обрядові свята України" (щорічно одна п'ятигривнева мідно-нікелева монета, наприклад, у 2002 р. її присвячено святу Різдва Христового), "Літаки України" (щорічно карбується одна срібна 20- або 10-гривнева монета та одна мідно-нікелева 5-гривнева, наприклад, у 2004 р. на них вміщено зображення літака "Ан-140"). У 2004 р. започатковано нову серію — "Славетні роди України", в якій випущено 10-гривневу срібну монету "Родина Острозьких", яка містить 31,1 г чистого металу.

Продовжується емісія монет у серіях "Стародавні міста України" та "Пам'ятки архітектури України". У 2004 р. перша з них — срібна 10-гривневого номіналу —увіковічнює пам'ятку бароккової архітектури — собор святого Юра у Львові, а монети другої серії — мідно-нікелеві п'ятигривневі — присвячено 2500-річчю м. Балаклави та 350-літтю м. Харкова.

Попри всі позитивні моменти, опрацювання тематичних планів випуску пам'ятних та ювілейних монет Національним банком не можна вважати цілком виваженим. Так, при емісії золотих монет взято до уваги прорахунки перших років і зараз щорічно, як правило, карбується 1—2 монети з цього дорогоцінного металу (у 2004 р. випущено монети "Золоті ворота" — золото 900-ї проби, вага 31,1 г в чистоті) та "Лелека" — золото 999,9-ї проби, вага 1,24 г в чистоті). Наклад виготовлених золотих монет також витриманий у допустимих межах — 2 тис. для першої монети і 10 тис. — для другої. Дещо іншою є ситуація щодо випуску срібних та мідно-нікелевих монет. Перш за все, не завжди продуманим є підбір пам'ятних та ювілейних дат чи подій, які передбачається відзначити випуском монет. Це стосується, передусім, карбування монет з нагоди різного роду 55-, 60-, 65-, 120-, 160-, 170-річних ювілеїв. Такої практики немає в жодній з європейських країн. Важко також переконливо аргументувати важливість та актуальність для України включення до тематики випусків монет тих чи інших дат чи подій. Адже немало з них лише опосередковано відносяться до української історії чи їхнє місце є в ній далеко не першорядним. Непродуманим часто є розмір накладу монетної продукції.

Адже на країну з майже 50-мільйонним населенням та численну групу закордонних шанувальників української нумізматики явно недостатньою є емісія в кількості однієї чи двох тисяч екземплярів. Це відразу ж викликає нездоровий ажіотаж на колекціонерському ринку і не сприяє його розвитку. Та й кількість монет, що випускаються щорічно, є надто великою. Так, у 1997 р. було відкарбовано 4 мідно-нікелеві та 3 срібні монети, у 1999 р. — 11 мідно-нікелевих та 10 срібних, у 2001 р. — 17 мідно-нікелевих та 9 срібних монет. На нашу думку, для України достатнім був би щорічний випуск 1—2 золотих, 6—7 срібних та 10—12 мідно-нікелевих пам'ятних та ювілейних монет.

Під час проведення грошової реформи 1996 р. на грошовому ринку з'явилися вже призабуті населенням обігові монети. Як згадувалося вище, їх карбування розпочалося ще у 1992 р. у Італії та в Луганську. Випускалися вони з різних металів та їх сплавів: 1 та 5 копійки — з нержавіючої сталі, 2 копійки — з алюмінію, 10, 25 та 50 копійок — з алюмінієвої бронзи. З 2001 р. 2 копійки випускаються з нержавіючої сталі. Дизайн українських обігових монет, як і першої емісії гривневих банкнот, розробили В. Лопата і Б. Максимов. На їх аверсі вміщено зображення малого державного герба України — тризуба — в обрамленні з дубових листків та пшеничних колосків. Над ним — назва держави — "Україна", внизу — дата емісії. В центрі реверсу обігових монет вміщено цифрове позначення номіналу, під ним — назва грошової одиниці — "копійка", навколо — стилізований вінок з листя та ягід. Гурт 1 та 2 копійок — гладкий, а 5, 10, 25 та 50 копійок — рифлений. З 12 березня 1997 р. у грошовий обіг запроваджено монету номіналом 1 гривня. На ринку трапляються монети, відкарбовані у 1995, 1996, 2001, 2002, 2003 рр. Як і інші номінали розмінних обігових монет, одна гривня випускається з алюмінієвої бронзи. Наприкінці 2004 р. в обігу з'явилися одногривневі обігові монети із зображенням князя Володимира Великого.

У результаті грошової реформи 1996 р. в Україні створено досконалу монетну систему, яка характеризується наявністю номінального ряду, здатного задовольнити потреби ринку. Мистецьке оформлення українських монет новітньої доби відповідає національним традиціям. Пам'ятні та ювілейні монети є яскравим засобом пропаганди славних сторінок історії та культури нашого народу.

Література

Василик О. Д. Грошова реформа як метод фінансової стабілізації // Фінанси України. — 1996. — № 7.

Воронова Л., Мороз А., Пуховкіна М., Савлук М. Національний банк України // Вісник НБУ. — 2001. — № 5.

Гальчинський А. Теорія грошей: Навчальний посібник. — Київ.: Основи, 1998.

Гроші в Україні: факти і документи (М. Дмитрієнко, В. Ющенко, В. Литвин, Л. Яковлєва). — Київ, 1998.

Зварич В. В., Шуст Р. М. Нумізматика: Довідник. — Тернопіль, 1998.

Калініченко О. Монети України 1992—2005. — Львів, 2005.

Кришань А. Із перспективою в майбутнє // Українська нумізматика і боністика. — 1999. — № 2.

Лопата В. І. Надії та розчарування, або метаморфози гривні. — Київ, 2000.

Лопата В. І. Сповідь митця // Українська нумізматика і боністика. — 2000. — № 2.

Патрикац Л. Гроші на власному папері віднині друкуватиме Україна // Вісник НБУ. — 1997. — № 5.

Плітченко В. Монетний двір — гордість держави // Українська нумізматика і боністика. — 1999. — № 1.

Ревонюк Е. Монетный двор Украины. История и современность // Нумизматика и фалеристика. — 2004. — № 3.

Рябченко П. Ф., Бутко В. И. Полный каталог бумажных дензнаков и бон России, СССР и стран СНГ (1769—1999). — Т. 2. — Київ, 1999.

Терпило В. Монета — символ держави // Українська нумізматика і боністика. — 1999. — № 1.

Терпило В. Організація нумізматичної справи в Україні: сучасний стан і проблеми розвитку // Українська нумізматика і боністика. — 2000. — № 1.

Швець В. Є. Каталог українських грошей від 1917 року. — Львів, 2000.

Ющенко В. Монетна політика у контексті загальної ідеології банку // Українська нумізматика і боністика. — 1999. — № 2.

Ющенко В., Панченко В. Історія української гривні. — Київ, 1997.

Pick Albert. World Paper Money. — 8th edition, volume two, 1996.

СЛОВНИК НУМІЗМАТИЧНИХ ТЕРМІНІВ ТА ПОНЯТЬ

АБРЕВІАТУРА НА МОНЕТІ — скорочене позначення у легендах монет номіналу, географічних назв, титулатури, місцезнаходження монетних дворів тощо. З метою економії місця на монетному кружку абревіатури на монетах, особливо епохи античності та середньовіччя, надзвичайно складні та чисельні, й для їх роз-шифрування слід користуватися спеціальними словниками (напр., *Rentzmann Wilhelm. Numismatisches Legenden Lexicon des Mittelalters und der Neuzeit. 2 B. Berlin,* 1865—1866).

АВЕРС *(лат. adversus — звернений до...; фр. avers; англ. obverse; нім. hauptseite, vorderseite)* — лицевий бік монети або медалі. Аверс античних монет відображав релігійно-правові уявлення людей того часу і тому на ньому найчастіше вміщувались зображення голови божества, шанованого у певному місті, а також емблема цього міста (напр., черепаха на о. Егіна, Пегас — у м. Корінф, бджілка — у м. Ефес). В епоху еллінізму на аверсі, як правило, вміщувався портрет правителя держави. На ранніх римських денаріях аверсом було зображення богині Роми, але вже наприкінці II ст. до н. е. з'явилась велика кількість монет з різними зображеннями на лицевому боці. Зате на золотих, срібних та мідних монетах імператорської епохи вже постійно вміщувався портрет імператора (першим портретом на римській монеті було зображення Гая Юлія Цезаря). Аверсом середньовічних монет та монет нового часу прийнято вважати той бік монети, зміст штемпельної легенди якої визначає правові підстави її карбування, тобто містить ім'я, портрет або символ (емблему, герб) монетного сеньйора, від імені якого вона була випущена. На аверсі європейських монет новітнього часу звичайно міститься символ республіки (або її герб), якщо держава має республіканський устрій, або портрет правителя, коли це монархія. Однак найчастіше на аверсі сучасних монет бачимо герб держави, а на зворотному боці — номінал.

АВСТРІЙСЬКА ВАЛЮТА *(нім. Oesterreichische Wahrung)* — валюта Австрійської (з 1867 р. — Австро-Угорської) імперії 1858—1892 рр. У 1857 р. Австрія уклала з нім. державами монетну конвенцію, на підставі якої було уніфіковано їх валюти (1 гульден за конвенційною стопою 1753 р. почав дорівнювати 1 гульдену 5 крейцерам нової валюти). В основу карбування монет замість кельнської марки було покладено митний фунт (Zollpfund = 500 г), з якого карбувались у Австрії 45 гульденів, а в нім. державах — 30 талерів. Австр. гульден, який раніше поділявся на 60 крейцерів, з 1857 р. почав ділитися на 100 крейцерів, названих новими крейцерами (Neukreuzer). Для спрощення взаємних розрахунків у торгівлі між договірними сторонами карбувались срібні союзний талер (Vereinstaler) та

подвійний союзний талер (Zwei Vereinstaler) з металу 900-ї проби, які за вартістю дорівнювали відповідно 1,5 і 3 австр. гульденам. Крім того, карбувалися союзні торгові золоті монети — крони (Krone) та півкрони (Halbe krone), відповідно по 50 і 100 штук із фунта чистого золота (1 крона = 10 г золота). Австрія залишила за собою право карбувати талери Марії Терезії (т.зв. левантійські талери) і дукати за конвенційною монетною стопою 1753 р. Після війни з Пруссією Австрія 1866 р. вийшла з монетної конвенції. Основною грошовою одиницею Австро-Угорщини відтоді став гульден (флорин, угор. форинт). Для обігу в середині імперії карбувались монети номінальною вартістю 2 і 1 гульден (900-ї проби), 1/4 гульдена (520-ї проби), розмінні срібні монети (на суму 50 гульденів із фунта срібла) номінальною вартістю 10 і 5 нових крейцерів (згодом карбували також 20 крейцерів) і мідні 1 та 5/10 крейцера, а згодом і 4 крейцери (на суму 150 крейцерів із фунта міді). Нова валюта була названа австрійською (Oesterreichische Wahrung) і з 1 вересня 1858 р. запроваджувалась на всій території імперії. На основі нової австрійської валюти випускались нові банкноти. Період австрійської валюти тривав до 1892 р., коли в Австро-Угорській імперії було запроваджено золоту коронову валюту.

АЖІО (*італ. aggio*) — перевищення біржовим (ринковим) курсом цінних паперів (векселів, акцій, облігацій, сертифікатів) або грошових знаків їх номінальної вартості. Напр., якщо акція номінальною вартістю 10 доларів продається на біржі за 12 доларів, тоді ажіо становить 20 %.

АЛТИН, АЛТИННИК — старовинна рос. грошово-лічильна одиниця. У другій половині XVII—XVIII ст. — назва монети. Термін "алтин" походить від татар. слова "алти" (шість) і виник на північно-східних землях Русі одночасно з появою в обігу монети денги в останні десятиріччя XIV ст. Як одиниця грошової лічби алтин дорівнював 6 денгам. Можливо, поява алтина була пов'язана зі сплатою данини золотоординським ханам. У розрахунках з ними алтин міг виконувати роль проміжної одиниці при переведенні грошових сум з рос. грошової системи, що містила зародки десяткової, на татар. — дванадцяткову. Хоч алтин не вкладався в систему рубля, на який йшло 200 денг (33 алтини і 2 денги становили рубль), зате 3 рублі містили 100 алтинів (600 денг), що давало змогу користуватися алтином при грошових розрахунках. З 1534 р., коли в Московській державі було запроваджено в обіг нову загальнодержавну монету — копійку, яка була вдвічі важча від денги, на алтин йшло 3 копійки. Як монета алтин (алтинник) був уперше відкарбований з міді за царя Олексія Михайловича (1645—1676) 1654 р. За Петра I (1682—1725) карбування алтинів велося зі срібла 1704,1711—1714 та 1718 рр. Згодом, у 40-х роках XIX ст., алтин відродився у вигляді мідної монети номінальною вартістю 3 копійки. Монета вартістю 15 копійок карбувалася у незначній кількості 1760, 1762, 1763 рр., а з 1764 р. її випускали масовим тиражем для потреб грошового обігу. У народі цей номінал мав назву "п'ятиалтинний" ("п'ятиалтинник").

АЛЬБЕРТУСТАЛЕР — срібна монета талерного типу, яку 1612 р. розпочали карбувати в ісп. Нідерландах. Назва походить від імені намісників цієї провінції Іспанського королівства — Альберта та Ізабелли (1599—1621). Номінальна вартість 48 стюверів. Альбертусталер містив 24,65 г чистого срібла, що на 1,33 г менше, ніж талер імперський. На одному боці монети вміщено зображення скісно-

го бургундського (андріївського) хреста, а також імена намісників із зазначенням їх титулу (на пізніших емісіях вміщено імена і титули королів Іспанії). На зворотному боці — зображення іспанського гербового щита, увінчаного короною, навколо корони — Орден Золотого Руна і легенда, що є продовженням титулу намісників Нідерландів чи королів Іспанії. Частина емісій альбертусталер не мають дат карбування.

АЛЬ-МАРКО — система карбування монет, за якої з вагової одиниці монетного металу монетний двір випускав точно визначену кількість монет, не дотримуючись при цьому принципу, щоб кожна монета точно становила відповідну частину вагової одиниці. Після виробництва монет важили не кожну монету, а певну їх кількість, що відповідала встановленій монетній стопі. Напр., з одного рим. фунта срібла в роки панування імператора Нерона (54—68) карбувались 96 денарів. У випадку перевищення маси обпилювався гурт монет. Дотримання принципу аль-марко призводило до того, що в обігу перебували екземпляри одного номіналу, але з різною масою. Таке становище використовували спекулянти, вилучаючи з обігу найважчі, а отже, найповноцінніші екземпляри монет і переплавляючи їх. В історії карбування монет цей принцип застосовували в часи стародавності та середньовіччя, особливо під час емісії розмінних, маловартісних номіналів.

АНЕПІГРАФНА МОНЕТА — 1) монета із зображенням, але без жодних написів (відсутня легенда); 2) усі монети без написів, починаючи від часу їх появи і до V ст. до н. е. До анепіграфних монет належать також середньовічні брактеати XII—XV ст., на яких є лише зображення (гербовий щит або фігури), і монети з так званими псевдолегендами (легенда з окремих букв і знаків, що не мала жодного значення та змісту). Часто псевдолегенди зустрічаються на монетах, карбованих варварськими племенами (кельтами, германцями та ін.) як наслідування античних емісій.

АУРЕУС *(лат. aureus — золотий)* — золота рим. монета, яку масовим тиражем почав карбувати Гай Юлій Цезар після переможних військових походів. Більш ранні золоті монети Римської республіки випускались нерегулярно, найчастіше з нагоди тріумфів чи для обслуговування війська. Перші ауреуси були відкарбовані бл. 395 р. до н. е. Аж до часів Цезаря ці монети становили 1/30 рим. фунта (лібри) і важили 10,9 г золота. Систематичне карбування ауреусів розпочалося в роки панування імператора Августа (30 р. до н. е. — 14 р. н. е.), чим було утверджено в Римі систему біметалізму. Тоді ауреус став 1/40 рим. фунта (лібри) і мав масу 8,19 г. 1 ауреус = 25 денаріям (срібло) = 100 сестерціям (латунь) = 200 дупондіям (латунь) = 400 асам (мідь). За часів імператора Нерона (54—68 рр. н. е.) ауреус став 1/45 рим. фунта (лібри), його маса знизилась до 7,27 г чистого золота. За правління Каракалли (211—217) ауреус став 1/50 рим. фунта (лібри) — 6,54 г золота. Наступне погіршення ауреуса відбулося за Діоклетіана (284—305), коли він став 1/70, а згодом 1/60 фунта (лібри) — маса бл. 5,5 г золота. Внаслідок грошової реформи імператора Костянтина I Великого (306—337) замість ауреуса основною золотою монетою Римської імперії став солід. Карбування ауреусів у незначній кількості продовжувалося аж до падіння Західної Римської імперії (476). На реверсі ауреусів імператорської епохи, як правило, вміщувався портрет імператора (інколи члена імператорської родини), навколо якого — його ім'я та титули.

На реверсі вміщувались пояснювальні написи, які часто стосувались зображення аверса або були його продовженням. Тут же поміщались персоніфіковано зображені події та поняття, навколо яких — їх пояснення й девізи (напр., *libertas — свобода; concordia — згода* та ін.). Крім цілого ауреуса, рідше карбувалися золоті монети номіналом 1/2 та 1/3 ауреуса. Золоті рим. монети рідко потрапляли на територію укр. земель, зате часто зустрічаються т.зв. варварські наслідування цим монетам. Подекуди знаходять також золоті рим. медальйони, що дає підставу стверджувати про контакти вождів місцевих племен, племінної знаті з представниками рим. адміністрації.

АХТЕВІТІГ *(нім. Achtenvintig — 28)* — нідерл. срібна монета талерного типу номінальною вартістю 28 стюверів, карбування якої розпочалося на початку XVII ст. У Фрізії ахтевітіги карбувалися у 1601, 1602, 1614—1666, 1683—1691 рр. Маса їх становила 17,3 г чистого срібла, проба — 0,765, вміст чистого металу — 13,23 г. У провінції Оверіссейль упродовж 1685—1689 рр. у Німвегені — протягом 1685—1690 рр., у Давентері — в 1617, 1619, 1621, 1684—1692 рр., у Кампені — в 1616, 1618, 1619, 1628, 1680—1686 рр. та Цволле — у 1619—1621, 1626, 1679—1686 рр. маса цих монет становила 19,5 г срібла, проба — 0,673, вміст чистого срібла — 13,12 г. З меншим вмістом срібла ахтевітіги випускалися з 1680 р. у різних містах і провінціях Нідерландів, що спричинило розлад на грошовому ринку країни. На аверсі ахтевітігів вміщувався герб провінції або міста, інколи увінчаний короною, над якою — дата емісії. Внизу — цифра 28. Навколо кругова легенда подібного змісту: "FLOR ARG CIVIT IMP DAVENT" — флорин срібний імперського міста Давентер. На реверсі ахтевітігів вміщувався імперський орел з цифрою 28 на грудях або без неї, навколо якого — кругова легенда з іменем та титулами імператора Священної Римської імперії. Крім ахтевітігів у Фрізії (1601, 1604, 1684—1686) та Давентері (1618) карбували монети номінальною вартістю 1/2 ахтевітіга. Ахтевітіги широко використовувались у міжнародній торгівлі, особливо з країнами Східної Європи, Балканського півострова та араб. Сходу і Середземномор'я. Часто у різних володіннях карбувались наслідування ахтевітігів. Ахтевітіги були широко розповсюджені на укр. землях, про що свідчать часті знахідки їх у складі монетних скарбів. У актових джерелах XVII—XVIII ст. ці монети фігурують під назвою "злотових" (вартістю в польських злотих), "легких" талерів.

БАНКОЦЕТЛІ *(нім. Bankozettel)* — назва перших австр. паперових грошей, номінал яких позначався у гульденах. Випускались Віденським міським банком починаючи з 1762 р. без примусового курсу і обмінювались на срібну монету. За допомогою банкоцетлів уряд імператриці Марії Терезії (1740—1780) намагався зменшити дефіцит державного бюджету. Перша емісія на суму 12 млн гульденів була випущена номіналами 5, 10, 25, 50 та 100 гульденів. Наступні випуски (1771, 1784 та 1796) були доповнені банкоцетлями номінальною вартістю 500 та 1000 гульденів. З 1800 р. випускались також банкоцетлі номіналом 1 та 2 гульдени. Випуск великої кількості банкоцетлів (всього їх було випущено на суму 1060 млн гульденів) призвів до знецінення цих грошових знаків. Особливо активним цей процес став у роки воєн Австрії з Наполеоном. Так, 1810 р. 1 срібний гульден = 13 гульденам у банкоцетлях. У 1811 р. уряд Австрійської імперії провів девальвацію банкоцетлів, внаслідок чого їх вартість було зменшено до 1/5 номінальної вартості, і вони були замінені паперовими грішми — викупними (або обмінними)

білетами віденської валюти за курсом 5:1, тобто за 100 гульденів банкоцетлів виплачували 20 гульденів новими знаками.

БІЛОННА МОНЕТА *(фр. billon — низькопробне срібло)* — неповноцінна срібна монета, в якій дорогоцінний метал становить меншу частину, а більшу — лігатура (переважно мідь).

БІМЕТАЛІЗМ *(лат. bi — два + metallum — метал)* — 1) одночасне використання в монетній справі двох благородних металів — золота та срібла; 2) грошова система, за якою два валютних метали є законними і рівноправними засобами платежу. Така система вимагає законодавчого встановлення обмінного курсу між обома металами і визнання його як постійного. У своєрідній формі біметалізм використовувався у стародавній Персії (VI—IV рр. до н. е.), в грецьк. державах елліністичної епохи, у імператорському Римі, Візантійській імперії та країнах араб. Сходу. Впродовж XV—XIX ст. існувало дві різновидності біметалізму: а) система паралельної валюти, за якої золоті та срібні монети в обігу оцінювалися стихійно, за ринковою вартістю вміщеного в них металу; б) система подвійного обігу (подвійної валюти), за якої вартісне співвідношення монет з обох металів регламентувалося державою при збереженні вільного карбування золотих та срібних монет. Для XVI—XVIII ст. характерним був перший різновид біметалізму, для XIX ст. — другий. Система паралельного обігу золотих та срібних монет була дуже невигідною. Співвідношення між металами постійно змінювалося у зв'язку з коливаннями світових та регіональних цін на золото та срібло. Негативно впливало на співвідношення і погіршення якості срібної монети. Спроби законодавчого встановлення цінових співвідношень не давали бажаних результатів, тому що два дорогоцінних метали одночасно були мірилом вартості, а це суперечило природі грошей як єдиного загального еквівалента. Економічний розвиток країн світу, зростання видобутку золота, знецінення срібла примусили їх наприкінці XIX ст. перейти до золотого монометалізму.

БОНИ — паперові грошові знаки, інколи з гарантованим обміном на загальнодержавні банкноти, що випускаються банками, сільськими громадами і міськими магістратами, фінансовими установами, фабриками, а також приватними особами. В минулому бони емітувалися головно через нестачу розмінної державної монети. Основною ознакою приватних грошей є добровільність їх обігу та використання у певних регіонах. Внаслідок нестачі дрібної срібної монети бони 1848—1851 рр. з'явилися у Галичині. Під час Першої світової війни (1914—1918) бони під різними назвами (перекази, касові асигнації, бони замінні, здавальна монета та ін.) у широких масштабах емітувалися на укр. землях. Особливо багато їх було у Галичині, на Волині та Поділлі.

БОРАТИНКА *(польськ. boratynka)* — народна назва мідних монет (солідів або шелягів), карбованих різними монетними дворами Речі Посполитої 1659—1666 рр. У письмових документах другої половини XVII ст. боратинки згадуються як "*boratynczaki*", "szelagi *boratynczyki*", "*moneta boratiniana*". Першими польськ. мідними монетами XVII ст. були соліди (шеляги), що карбувалися на монетних дворах у Всхові та Бидгощі 1650 р. і мали масу бл. 2,6 г. Чотири мідних соліди тоді дорівнювали одному срібному грошу. У 1659—1666 рр. карбування значно легших мідних солідів було відновлено за проектом італійця Тіта Лівія Боратіні (1617—1681), від прізвища якого і походить народна назва цих монет. Коронні, тобто польськ., боратинки масою бл. 1,35 г карбувались на монетних

дворах у Кракові (1663), Уяздові (1659—1666). Литовські (для Великого князівства Литовського) боратинки емітувалися у містах Вільно (1665, 1666), Ковно (Каунас) (1665, 1666), Мальборк (1666). До 1667 р. було відкарбовано близько 2 млрд мідних боратинок, що було однією з причин наростання інфляційних процесів на землях Польсько-Литовської держави. Боратинки мали примусовий курс обігу. Вони були прирівняні за курсом до білонного соліда — три монети за один срібний гріш, а 90 монет — за один польськ. злотий (1 польськ. злотий = 30 срібним грошам). Коронні (польськ.) та лит. боратинки відрізнялись зображеннями та легендами на реверсі. Аверс боратинок був однаковим — портрет короля і напис: "Ян Казимир король" (лат. мовою). Боратинки були першими польськими кредитними монетами, реальна вартість яких становила лише 15 % номінальної. Вони були випущені з метою поповнення грошових засобів держави і покриття державних боргів. Запланована на початку сума: по 1 млн злотих для Польщі і Литви — до кінця 1666 р. значно перевищила 10 млн польських злотих, не рахуючи значної кількості фальшивих монет (т.зв. клепачів), що карбувалися як в середині країни, так і поза її межами. Внаслідок цього курс боратинок впав значно нижче примусового. Напр., якщо за дукат платили 6,5, а за талер — 3,5 польських злотих срібною розмінною монетою, то мідними боратинками — відповідно 9 і 5 злотих. Боратинки разом з тимфами, заповнивши грошовий ринок Речі Посполитої, призвели до повного розладу грошового господарства і всієї економіки держави. Через нестачу повновартісної розмінної монети вони продовжували домінувати у грошовому обігу (лат. *moneta currens)* аж до другої половини XVIII ст. За стопою боратинки у Польщі з 1752 р. було налагоджено карбування мідних монет. Боратинки були вилучені з грошового обігу лише 1765 р. за короля Станіслава Августа Понятовського. На початку XVIII ст. ціна дуката становила вже 18, а талера — 8 польських злотих боратинками або тимфами. У Польщі, Литві та Білорусі зустрічається велика кількість монетних скарбів, що складаються виключно з боратинок, а на укр. землях, за винятком західних областей, — вони нотуються рідко.

ВАЛЬЦВЕРК — верстат для карбування монет. Уперше був використаний 1550 р. на монетному дворі у м. Швебіш-Халле (Тироль). Складався з двох валів, з'єднаних зубчатими колесами таким чином, що при обертанні вали дотикались одними і тими ж місцями. На вали наносили штемпельні зображення аверса та реверса (від 4 до 19 штемпельних пар), які відкарбовувались на пропущеному між валами металевому листі. Після цього монети вирізали. Ознакою карбування монет методом вальцверк є незначна вигнутість монети у вигляді літери S, або не цілком правильна кругла форма зображення. Вальцверк використовувався на монетних дворах європейських країн до кінця XVIII ст. (в Австрії — до 1765 р., Пруссії — до кінця XVIII ст.).

ГУРТ (*англ. edge, фр. tranche, нім. Kante, Rand)* — бічна поверхня монети, її ребро, що відповідно оформляється з метою запобігання навмисного її пошкодження. Особливістю гурту частини рим. монет є його зубчата форма. На монетах античного періоду та епохи середньовіччя гурт звичайно не оформлявся. Лише в нові часи йому часто надавалася форма орнаменту чи насічки, напр., у другій половині XVIII ст. гурт рублів Рос. імперії мав форму косої насічки. З 1798 р. на гурт цих

монет почали позначати пробу, з 1810 р. — лігатурну масу монети, а з 1886 р. — вміст у ній чистого срібла, ініціали монетних майстрів, інколи символи окремих монетних дворів. З початку XIX ст. на гурт, замість опуклих літер, почали карбувати втиснення. Характер гурту часто є критерієм стану збереження монети, її оригінальності.

ДЕВАЛЬВАЦІЯ *(пізньолат. devalvatio)* — один з методів грошової реформи. Девальвація — офіційне зменшення вмісту чистого дорогоцінного металу (золота) у грошовій одиниці або зниження офіційного курсу валюти певної країни відносно золота, срібла чи іноземної валюти. Девальвація часто використовувалась для стабілізації валюти і, звичайно, її супроводжувало відновлення вільного обміну банкнот на золото чи срібло. Така девальвація відома у двох формах: 1) відкрита, за якої паперові гроші обмінювались на металеві за більш низьким курсом, напр., під час грошової реформи в Росії 1839—1843 рр. знецінені асигнації обмінювались за курсом 3 рублі 50 копійок за 1 срібний рубль, тобто за 1 рубль асигнаціями їх власники одержували лише бл. 29 копійок сріблом; 2) прихована, коли обмін паперових грошей на повноцінні проводиться згідно з номіналом, але з одночасним зменшенням золотого вмісту грошової одиниці, напр., суть грошової реформи 1897 р. в Росії полягала в тому, що кредитні білети обмінювались на золоті монети згідно з номінальною вартістю, тобто рубль за рубль, але при цьому золотий вміст рубля було зменшено на 1/3 — з 1,161 г до 0,774 г чистого золота. Після світової економічної кризи 1929—1933 рр. девальвацію вже не супроводжувало відновлення обміну паперових грошей на золото. Після другої світової війни 1939—1945 рр. девальвація у більшості країн проводилась неодноразово. Перша девальвація, проведена 1949 р. одночасно у 37 країнах, полягала не у безпосередньому зменшенні золотого вмісту національних валют, а в пониженні їх курсу щодо долара США. В результаті курс валют цих країн знизився на 12—30 %. Загострення валютної кризи у 1971—1973 рр. було причиною девальвації основної резервної валюти світу — долара США. У 1971 р. (офіційно у 1972 р.) долар було девальвовано на 7,89 %, а у 1973 р. — ще на 10 %, що призвело до девальвації валют більшості економічно розвинутих країн та ревальвації окремих валют. Часто девальвація використовується з метою поліпшення платіжного балансу країни шляхом створення сприятливих умов для експорту товарів. При збереженні рівня цін у середині країни, товари, що вивозяться за кордон, стають дешевшими для іноземних покупців. Відбувається це внаслідок зміни курсу валют. Позитивні наслідки девальвації утримуються, як правило, від кількох до кільканадцяти місяців.

ДЕВІЗ *(фр. devise, від середньовіч. лат. divisa — розпізнавальний знак)* — у геральдиці спочатку символ, який вміщувався як розпізнавальний знак поруч або над родовим гербом, інколи використовувався самостійно. Починаючи з XVI ст., означав постійне гасло правителя (вербальний девіз). Прикладом вербального девізу є напис "VIRIBUS UNITIS" (лат. спільними зусиллями), вміщений на австрійських та австро-угорських монетах. Інколи девіз вміщувався і на стрічках, розміщених під або над гербом монетного сеньйора.

ДЕФЛЯЦІЯ — вилучення з обігу надлишкової грошової маси, явище протилежне інфляції. Дефляція може бути стихійною або спричиненою діяльністю уряду. На неї впливають бюджетними або банківськими засобами. Серед пер-

ших — збільшення податків, обмеження бюджетних видатків, реалізація внутрішніх позик, припинення податкових пільг та ін. З других виділяються: збільшення процентних ставок центрального банку; вилучення з обігу надлишкової кількості готівки шляхом випуску цінних паперів; обмеження надання кредитів. Причиною дефляції є значні зміни у господарському житті країни. Ознаки глибокої дефляції були наявні у багатьох країнах світу під час великої депресії (1929—1933), викликаючи падіння цін, зростання вартості грошової одиниці за рахунок падіння національного доходу, зниження заробітної плати і скорочення експорту. У міжвоєнній Польщі політика дефляції реалізувалася до 1935 р. Міністри фінансів І. Матушевський та В.Завадський вважали цей шлях єдиним правильним при виході з кризи. І лише наприкінці 1935 р. міністр фінансів Е. Квятковський розпочав проводити політику економічної активізації. Явищем дефляції є також обмін грошових знаків з метою зменшення купівельної спроможності грошей, накопичених населенням, напр., у Польщі в 1924, 1945, 1950 рр.; в СРСР у 1947, 1961 рр.

ДИЗАЖІО *(італ. disagio)* — відхилення ринкового (біржового) курсу, цінних паперів або грошових знаків від їх номінальної вартості. Дизажіо звичайно визначається у процентному відношенні до номіналу. При клірінгових розрахунках дизажіо — це різниця між ринковим і офіційним курсом валюти. Дизажіо паперових грошей виникає під час інфляції і є одним з її наслідків. Якщо, напр., внаслідок інфляції паперовий франк дорівнює лише 1/2 золотого франка, то дизажіо паперового франка до золотого становить 50 %.

ДОНАТИВА *(лат. dono — дарую)* — нумізматична пам'ятка, випускалась для подарунків правителям держав та іншим привілейованим особам. Особливо поширеними донативи були у Речі Посполитій, де впродовж 1582—1685 рр. вони часто карбувалися монетними дворами у містах Гданськ, Торунь, Ельблонг та Рига (Рига після 1621 р. випускала донативи для швед. королів). Донативу замовляв магістрат міста і дарував її королю, коли він відвідував місто; таким чином місто розраховувало одержати від короля нові привілеї. На аверсі донативи вміщувався портрет короля, а навколо — легенда з його титулами; на реверсі — герб міста або його загальний вигляд, навколо якого легенда подібного змісту: "EX AURO SOLIDO CIVITAS GEDANENSIS FIERI FECIT" ("з чистого золота місто Гданськ наказало виготовити"). На багатьох донативах позначено дату виготовлення, ініціали монетних майстрів, управителів монетних дворів та медальєрів. Донативи — проміжна ланка між монетою та медаллю. Ознакою, що наближає донативу до монет, є те, що вона карбувалась відповідно до монетної стопи дукатів чи талерів, що було позначено на декотрих з них. Зображення реверса і те, що донативи виготовлялись не для потреб ринку і торгівлі, зближує її з медаллю. Всі донативи виконані на високому рівні і є пам'ятками мистецтва.

ДРАЙПЕЛЬКЕР *(нім. Dreipölker)* — назва польських монет номінальною вартістю $1^1/_2$ гроша (т.зв. півтораків), які випускалися як наслідування нім. грошенів (3 крейцери) протягом 1614—1627 рр. Назва драйпелькер вживається тепер також до трикрейцерових монет та апфельгрошенів нім. виробництва, а також до прибалтійсько-шведських, бранденбурзько-прусських та ін. півторагрошовиків XVII ст.

ДУБЛОН *(ісп. doblon, duplone, dublone)* — ісп. золота монета, карбування якої розпочав Карл V (1516—1556) 1537 р. З 22-каратної марки золота карбували 68 мо-

нет номіналом 1 ескудо. Подвійний ескудо називали "пістоль", або "іспанський дублон". Після цього назва дублон поширилась на подвійні пістолі, а монети номіналом 4 пістолі одержали назву квадруплі. Початкова маса дублона — 6,77 г золота 917-ї проби. В Іспанії квадруплі мали назву "золота онца" (*icn. onza do oro*), а з 1733 р. — "песо дуро де оро" (*icn. peso duro de oro*). Маса квадрупля становила спочатку 27 г (24,8 г чистого золота), з 1786 р. вміст чистого металу знизився до 23,45 г. У 1848 р. за панування королеви Ізабелли II внаслідок запровадження десяткової грошової системи було відкарбовано дублон де Ісабель (*"doblon de Isabel"*), або сантен, що дорівнював 100 реалам. Маса його становила 8,387 г золота 800-ї проби. Дублон де Ісабель = 10 срібним ескудо = 5 золотим піастрам. Дублон вилучено з грошової системи Іспанії 1868 р.; 2) в італ. монетній системі дублоном називали подвійний золотий дукат, випускав його імператор Карл V для Сицилії та Неаполя, що були тоді володіннями Іспанії.

ДУДКА — народна назва потрійних грошів (трояків), що випускалися монетними дворами Речі Посполитої протягом останньої чверті XVI—першої чверті XVII ст.

ЕЛЕКТРОН, ЕЛЕКТР *(грецьк. біле золото)* — природний сплав золота і срібла, з якого карбувались найдавніші мідійські та іонійські монети. Згодом, з VI—IV ст. до н. е., з нього випускали монети міста іонійського узбережжя Малої Азії — Кизик, Фокея, Мітілена (о.Лесбос), а також у IV ст. до н. е. — Сиракузи та Карфаген. Застосування електру у Малій Азії пояснюється тим, що цей сплав існував у природному вигляді в долині р. Пактол (Лідія) та в горах Тмола і Сітіла. В античних джерелах співвідношення золота і срібла у складі електру визначалось як 4:1 або 3:1. Сучасні дослідження свідчать, що вміст чистого золота у монетах коливається в межах 16—69 %. Попри це курс електрових монет завжди був стабільним незалежно від процентного вмісту золота і срібла. З електрового сплаву, але штучного, карбувались статери боспорських царів, варварські наслідування грецьк. монет, що виготовлялись кельтськими і кавказькими племенами. У XI ст. Візантійська імперія запровадила карбовану з електру скіфатну монету.

ЕМІСІЙНИЙ ЗНАК — дрібні фігурки, знаки або літери, які зустрічаються на монетах, але не мають відношення до основного зображення, вміщеного на них. Емісійним знаком може бути герб (напр., риба на статерах м. Кизик). У середньовіччі емісійними знаками були різного роду зображення: зірки, кільця, хрести, розетки тощо.

ЕМІСІЯ — випуск в обіг, за дорученням власника прав випуску, монет, паперових грошей та банкнот. До емісії належать випуск та вилучення готівки (емісійна функція державного центрального банку) шляхом регулювання загальної кількості банкнот, що перебувають в обігу.

ЕПІГРАФІКА (*від грецьк. epigraphe — напис*) — наука про написи, спеціальна історична дисципліна, що займається розшифруванням античних та інших древніх написів на твердих матеріалах (камені, бронзі тощо). Об'єктом дослідження епіграфіки є також монети, печатки та ін.

ЗНАКИ КОЛЕКЦІОНЕРІВ — надкарбовані або вигравіювані на монетах та медалях знаки у вигляді монограм чи гербів, які свідчать про те, що дана монета чи медаль були особистою власністю колекціонера. Найбільш ранні знаки колекціонерів датуються XVI—XVII ст., коли колекціонування стало модним серед

багатьох людей. Використовувалися вони аж до кінця XIX ст. В наш час монети, які мають знаки колекціонерів, вважаються пошкодженими.

ЗНАКИ МОНЕТАРІЇВ — дрібні зображення, знаки на монетах (герби, зірки, хрести, тварини, рослини тощо), які використовувались монетаріями замість їх імен чи ініціалів для позначення здійсненого під їх керівництвом карбування. Знаки монетаріїв з'явилися в період пізнього середньовіччя і проіснували до XIX ст. Згодом на монетах зустрічаємо переважно ініціали або повні чи скорочені прізвища монетаріїв. Так, монети, відкарбовані в середині XVII ст. у Львові, містять ініціали орендарів монетного двору Джованні Баттісти Амуретті — "GBA", Андрія Тимфа — "A.T." та монетного майстра Христиана Пфаллєра — "C.P.". Якщо імена монетаріїв, місце і час їх діяльності збереглися в архівних чи літературних джерелах, це дає можливість встановити місце і час карбування недатованих екземплярів монет та медалей.

ЗОЛОТНИК — рос. одиниця маси (бл. 4,266 г); становила 1/48 гривенки, або 1/96 фунта. Назва походить від золотої монети, карбованої князем Володимиром Великим (980—1015) — златника, масою 4,2 г. Золотник ділився на 96 долей.

ЗОЛОТНИКОВА СИСТЕМА ПРОБ — система проб у Росії, згідно з якою вміст чистого золота чи срібла в одному фунті сплаву визначався кількістю золотників (1 фунт = 96 золотників). Чистий метал відповідав 96-й пробі; 84-та проба означала, що у сплаві є 84 золотники чистого металу (золота чи срібла), а решта 12 золотників — лігатура (домішки інших металів: 84 + 12 = 96). Золотникову систему проб офіційно запровадив Петро I (1672—1725) 1711 р. для срібних сплавів, а для золотих — 1733 р. при Анні Іоанівні (1730—1740). Наприкінці XIX — на початку XX ст. для золотих виробів законними пробами були: 94, 92, 82, 72 та 56-та, а для срібла — 95, 91, 88 та 84-та. З 1927 р., у зв'язку з переходом Радянського Союзу на метричну систему проб, золотникова система проб перестала використовуватися.

ІНФЛЯЦІЯ *(лат. inflatio — здуття)* — економічний процес, який проявляється в надмірному зростанні цін на товари, спричиненому зростанням грошової маси, і веде до знецінення паперових грошей відносно золота. В період воєн та мілітаризації економіки, а також внаслідок економічних криз та інших причин державні видатки значно зростають і не покриваються звичайними видатками. Бюджет стає дефіцитним, а засобом покриття бюджетного дефіциту є додаткова емісія паперових грошей. Кількість паперових грошей стає надлишковою порівняно з кількістю золота, необхідного для обігу. В результаті відбувається падіння реальної вартості грошей, вони знецінюються. Інфляція призводить до зростання цін на товари в середині країни і до падіння курсу її валюти щодо іноземних валют. Знецінення паперових грошей підриває довір'я до них, породжує намір позбутися їх і обміняти на золото або товари, які є реальними цінностями. Інфляція негативно впливає на економіку країни, посилює хаотичність виробництва, нерівномірність і непропорційність розвитку різних його галузей, веде до перерозподілу національного доходу тощо.

КЛІПА *(від швед. klipping, klippe — обрізати ножицями)* — назва всіх монет, що не мають круглої форми. Часто відкарбовані на прямокутних, ромбоподібних чи квадратних монетних пластинках монетними штемпелями звичайні монети, золоті чи срібні. Кліпа має скандинавське походження, монети цього типу карбу-

вались вже в XI ст. Часто це монети надзвичайних обставин. З XVI ст. форму кліпи мали монети, карбовані під час воєн, облоги фортець тощо. Інколи це зразки золотих, срібних та мідних монет. У XVII ст. часто випускались пам'ятні кліпи. Карбування обігових монет цього типу продовжувалось до XVIII ст. У XIX—XX ст. форма кліпи збереглася для пробних монет та медалей.

КОПА *(лат. sexagena — 60)* — лічильна одиниця, дорівнює 60. Була поширена з XIV ст. у країнах Центральної та Східної Європи, в т.ч. і на укр. землях. Як грошово-лічильна одиниця (копа грошів) використовувалась під час підрахунку празьких та мейсенських грошів, яких ішло по 60 на празьку гривню, спочатку вагову, а згодом вже тільки лічильну. У Польщі копа витіснила лічильну гривню (48 грошів), але незабаром сама поступилася місцем новій грошово-лічильній одиниці — злотому (30 грошів), який дорівнював половині копи. У XV—XVIII ст. на копи велася грошова лічба на землях Великого князівства Литовського, особливо лит. монет, які були якісно кращими, ніж польськ. Литовська копа дорівнювала 60 лит. грошам, або 600 денаріям (пенязям). На західноукраїнських землях рахунок грошей на копи вівся до кінця XVII ст.

КОШИК ВАЛЮТНИЙ, КОРЗИНА ВАЛЮТНА — сума певної кількості обраних валют, кожна з яких має чітко визначену частку і кількість. Вартість валютного кошика визначається середнім рівнем змін курсів валют, що входять до його складу. Завдяки вивченню середнього рівня змін курсів валют стає можливою стабілізація обмінної вартості розрахункових одиниць, що опирається на валютний кошик. Необхідність загального застосування валютного кошика з'явилася після 1973 р., коли більшість економічно розвинених країн перейшли до плаваючого курсу своїх валют. Виділяють два основних види валютних кошиків: 1) утворені для оцінки реальних змін курсу валют окремих країн та змін курсів валют третіх країн; 2) утворені для визначення вартості міжнародних валютних одиниць.

ЛАЖ *(італ. l'aggio)* — надбавка до ціни золота, виражена у попередніх грошових знаках, яка стихійно встановлюється в умовах ринкового господарства. Лаж звичайно пов'язаний зі знеціненням паперових грошей. Лаж виражається в процентах. Якщо, напр., золоті монети номіналом 20 марок продаються за 22 паперові марки, то лаж становить 10 %. Термін лаж може мати також інше значення — перевищення курсу грошових знаків або цінних паперів порівняно з їх номінальною вартістю.

ЛЕГЕНДА *(монетна)* — напис на монеті. На найдавніших грецьк. монетах написів не було, вміщувалися лише початкові літери назв міст, в яких вони карбувалися. В класичний період історії на монетах вміщувалися вже написи — назви міст, імена магістратів (осіб, відповідальних за карбування монет); майстрів, що виготовляли монетні штемпелі. В період еллінізму написи на монетах стали поширенішими: вони містили титул царя або ім'я магістрата, монетного майстра, монограму монетного двору, серію випуску, дату. Литі рим. мідні монети написів не мали; на ранніх денаріях написи також були відсутні або були дуже лаконічними. Згодом на рим. монетах вміщувалась монограма, а ще пізніше — скорочене або повне ім'я монетних майстрів та їх посад. У час імперії написи стали ще поширенішими: вони містили повні або скорочені титули та ім'я імператора на аверсі, а на реверсі — пояснювальні написи стосовно зображення на лицевому боці або своєрідні лозунги, пов'язані з політикою імператора. З другої половини III ст. н. е. на монетах вміщувались скорочені назви монетних дворів та ін. Легенди

середньовічних монет, а також монет нового та новітнього часу складаються з декількох основних елементів: імені володаря і його титулу (або назви держави), назви місця карбування монети, імені монетного майстра, дати емісії (ранньосередньовічні монети не мали дати), назви монети тощо. Деякі з цих елементів часто опускаються.

ЛІГАТУРА *(лат. ligatura, від ligare — зв'язувати)* — домішок металів (напр., срібла до золота або міді до срібла) для надання сплаву більшої міцності або для його здешевлення. Вміст лігатури у сплаві визначається пробою. Найоптимальнішим співвідношенням лігатури у дорогоцінних металах є для золота — 9:1 (900-та проба), для срібла 5:1 (833-та проба). Лігатура використовувалася для карбування монет, виготовлення ювелірних виробів та ін.

МОНЕТА — злиток металу певної форми, маси, проби та вартості, який є узаконеним засобом обігу. Назва походить від імені богині Юнони Монети (наставниці), храм якої знаходився на Капітолійському пагорбі в Римі. Металеві гроші, які карбувалися на монетному дворі при храмі Юнони Монети, почали називати в Римі, а згодом і в інших країнах, монетами. Перші монети були звичайно невеликими злитками металу невизначеної форми, а тому в обігу доводилось перевіряти їх масу та пробу. Коли розпочалося карбування монет (в VII ст. до н. е. в античній Греції), державний штемпель, який використовувався при карбуванні, підтверджував масу і якість монетного металу. Кругла форма монети, як найбільш вигідна для обігу, з часом витіснила всі інші форми. На кожній монеті є відповідне зображення і напис — легенда. Монета має лицевий бік (аверс), зворотний (реверс) та ребро (гурт). Зовнішні дані монети, або основні зображення і написи, які постійно властиві тій чи іншій групі монет, називають монетним типом. Монетний тип дає уявлення про місце і час випуску монет, її номінал тощо. Варіанти, або різновиди, відзначаються незначними відмінностями в деталях зображення або у написах монет однакового типу. Карбування монет з дорогоцінного металу (золота, срібла) звичайно здійснювалось із домішуванням деякої кількості стороннього металу. Монета, купівельна спроможність якої відповідає вартості металу, який в ній міститься, називається повноцінною. Номінальна вартість неповноцінної монети перевищує вартість благородного металу, з якого вона виготовлена. Повноцінні монети є справжніми грішми, а неповноцінні — це лише знаки, або представники справжніх грошей. Монопольне право випуску монет належить державі. Монети, як правило, карбуються за загальнодержавним зразком. Коли монету випускають для відзначення знаменних подій або пам'ятних дат, її називають меморіальною (пам'ятною), а як подарунок — правлячим особам — донативою. На укр. землях Київської держави металеві монети власного карбування з'явилися наприкінці X ст., а з другої половини XIV ст. вони випускаються вже систематично. Монети —важливі історичні джерела для всебічного вивчення економічної та політичної історії народів, їх матеріальної та духовної культури.

МОНЕТА СУБЕРАТНА, ПЛАКОВАНА *(лат. nummi suberati, фр. monnaies tourrees)* — монета, ядро якої (мідне або з іншого дешевого металу) покривалося тонким шаром дорогоцінного металу (золота або срібла). Субератні монети вперше були випущені римлянами 217 р. до н. е. У великій кількості їх карбували за часів диктатора Сулли (86—76 рр. до н. е.). Субератна монета зустрічається у пізньо-

імператорський період, у середні віки, а також у новий час. Субератні монети виготовлялись як офіційно, так і незаконно — у майстернях фальшивомонетників. У сучасних умовах плакування використовується для здешевлення монетного виробництва. При цьому стальний лист пропускають між двома мідними або бронзовими листами. Саме таким методом виготовлялись монети номіналом 1, 2, 5, 10 пфенігів ФРН, а також 10, 25, 50 центів США.

МОНЕТНА КОНВЕНЦІЯ, МОНЕТНИЙ ДОГОВІР — угода декількох держав або монетних сеньйорів про створення єдиної монетної системи. Укладання монетної конвенції пов'язане зі змінами, які відбувалися в економічному та політичному становищі країн — учасниць конвенції.

МОНЕТНА ПОЛІТИКА — практичне здійснення державою політики, пов'язаної з емісією монет, сукупність заходів, пов'язаних з урегулюванням питання про валютний ринок та монетну систему: централізація або децентралізація монетної справи; поліпшення, стабілізація або погіршення монетної стопи, встановлення курсу іноземних валют та монет, угоди з іноземними державами щодо укладення спільної монетної системи та ін.

МОНЕТНА РЕГАЛІЯ (*лат. regalis — те, що належить королю)* — монопольне право держави (короля) на карбування і випуск монет. Монетна регалія була однією з ознак суверенності монарха на території, яка йому підвладна; тому населення було змушене користуватися лише тими монетами, зразок, стопу, якість і умови обігу яких він встановлював. Іноземці повинні були обмінювати власні монети або чисте срібло чи золото на монети даної країни. З метою збільшення прибутків від карбування монет часто застосовувалась т.зв. система реновації монет: періодичний обмін монет, що перебували в обігу, на монети нової емісії (як правило, якісно гірші). Часто окремі феодали та міста за відповідну грошову винагороду одержували від короля (імператора, князя) право монетної регалії.

МОНЕТНА СТОПА — кількість монет, яка випускалась з певної кількості металу (лібри, марки, гривні, фунта). Збільшення кількості монет, які карбувалися з певної вагової одиниці металу, призводило до зменшення маси дорогоцінного металу в монеті. Монетну стопу можна було збільшити, тобто карбувати з певної кількості металу менше монет, або зменшити — карбувати більше монет з цієї ж кількості металу.

МОНЕТНИЙ ДВІР — державна установа (підприємство), що займається виробництвом металевих монет, виготовленням орденів, медалей та інших відзнак. Інколи монетні двори віддавались в оренду приватним особам або церковним інституціям (монастирям, єпископствам). В епоху середньовіччя монетні майстри всі операції виконували самостійно. У XVI—XVIII ст. монетні двори перетворилися на фабрики. Першу машину для виготовлення монетних кружків сконструював Леонардо да Вінчі (1452—1519). Гвинтовий прес для карбування монетних та медальних зображень створив відомий митець епохи Відродження Бенвенуто Челліні (1500—1571). В період панування монометалізму кожен власник дорогоцінного металу міг перекарбувати його на монету, покривши кошти карбування (т. зв. система вільної емісії). На укр. землях в епоху середньовіччя монетні двори функціонували у Києві, Львові та деяких інших містах. Однак у зв'язку з тим що Україна на той час перебувала у складі іноземних держав, діяли вони лише протягом короткого часу. У Московській державі монетне карбування розпочалося

у XIV ст. Монетні двори тут функціонували у різних містах (Москва, Новгород, Псков та ін.). Право карбувати монету часто передавалось на відкуп приватним особам. У 1535 р. в Москві було засновано державний монетний двір, і емісія монет була поступово вилучена з рук приватних осіб. До початку XVIII ст. Москва залишалась центром монетного виробництва, а 1724 р. було засновано монетні двори у Петербурзі. Протягом XVIII—XIX ст. було утворено низку нових монетних дворів: Єкатеринбурзький, Коливанський, Варшавський; а крім того, періодично функціонували тимчасові монетні двори: Банківський, Колпінський (Іжорський), Сестрорецький, Тифліський, Феодосійський та Кенігсберзький (у Пруссії). З 1876 р. Петербурзький монетний двір був єдиним у Росії, не рахуючи Гельсінгфорського, на якому випускались лише фінські монети. В часи існування СРСР існували два монетних двори — Московський та Ленінградський.

МОНЕТНИЙ ЗАКОН — державний законодавчий акт (закон, едикт, указ, постанова та ін.), який стосується монетної справи загалом або окремих її аспектів: обгрунтування монетного права у конституції, правові засади функціонування монетної системи, метрологічної сторони карбування монет, масштабів монетної емісії, заборони та покарання за виготовлення фальшивих монет. Різниця між монетним законом і монетною постановою полягає у відмінності органів, які їх видають: закони видаються парламентами, постанови — урядами.

МОНЕТНИЙ ЗНАК — відкарбовані на монетах маленькі літери або різного роду знаки — символи монетних дворів, монетних майстрів, різчиків монетних штемпелів та ін., які зустрічаються вже в античні та середньовічні часи. Так, в 1656—1657 рр. на монетній продукції Львівського монетного двору вміщувався герб м. Львова.

МОНЕТНИЙ ПРИВІЛЕЙ — надання монетним сеньйорам права карбування монет і визначення їх характеру на певній території. Монетний привілей включає право визначення монетної стопи, здійснення карбування монет та контроль за його проведенням, надання права емісії монет і використання монетної регалії.

МОНЕТНИЙ СОЮЗ — союзи монетних сеньйорів, які укладалися в епоху середньовіччя, нового та новітнього часу з метою встановлення єдиної монетної стопи і контролю за її дотриманням. Укладення монетного союзу було викликане розвитком економіки та торгівлі, необхідністю запровадження єдиної монетної системи. Найбільш відомими монетними союзами були Вендський (1379), Нижньосаксонський (1382), Раппенський (1387), Швабський (1423). Монетні союзи остаточно втратили своє значення у зв'язку з наростанням кризових явищ у монетних системах під час Тридцятилітньої війни (1618—1648).

МОНОГРАМА *(лат. monogramma, від грецьк. monos — один та gramma — літера, запис)* — ініціали світських та духовних володарів, імператорів, королів, князів та ін. у вигляді великих літер. Монограми зустрічаються на монетах, починаючи з античної епохи, де вони позначають місце карбування або імена правителів чи монетних майстрів. Широко використовувались монограми у XVII ст., особливо на дрібних мідних, білонних та срібних монетах. Мистецьки виконані монограми були творами графічного мистецтва. На монетах Речі Посполитої часто зустрічаються монограми короля Яна II Казимира (1648—1668) — ICR — Ioannes Casimirus Rex.

МОНОМЕТАЛІЗМ *(грецьк. monos — один, єдиний)* — грошова система, за якої роль всезагального еквівалента відіграє один з дорогоцінних металів. При цьому в обігу перебувають монети, виготовлені з цього металу, або грошові знаки, що розмінюються на нього. Залежно від того, який саме метал відіграє роль всезагального еквівалента, виділяють срібний монометалізм та золотий монометалізм. У середньовічній Європі срібні гроші становлять основу монометалічної валюти, хоча в обігу перебували також золоті монети. Обидва метали незалежно один від одного були мірилом вартості. Золотий монометалізм виник спочатку в Англії (наприкінці XVIII — на початку XX ст.), а в останній третині XIX ст. поширився у всьому світі. Класичною формою золотого монометалізму була система золотомонетного стандарту. Існування при монометалізмі одного металу в ролі всезагального еквівалента не означає вилучення з обігу монет з інших металів. На грошовий ринок надходять і монети, відкарбовані з інших металів, які виконують роль замінних, і їх функціонування обмежене певними сумами. Напр., у Росії, де з 1897 р. існував золотий монометалізм, карбувались срібні та мідні монети з металу, який належав казначейству, причому срібні монети вартістю від 25 копійок до 1 рубля приймались на суму до 25 рублів під час однієї операції, а дрібні срібні та мідні монети — на суму до 3 рублів. Незважаючи на свою поширеність під час Першої світової війни, золотий монометалізм практично припинив своє існування, а після її завершення у чистому вигляді не був відновлений в жодній країні.

ПАРИТЕТ — 1) *Паритет монетарний* — співвідношення вмісту чистого золота або срібла у національній валютній одиниці до вмісту чистого золота або срібла у грошовій одиниці іншої країни; 2) *Паритет золота* — вміст чистого золота у грошовій одиниці. Металевий паритет був паритетом маси металу, а не його вартості. Це співвідношення було підставою формування курсу даної валюти на валютному ринку залежно від попиту та пропозиції. Найвищим паритетом з відомих грошових одиниць характеризувався фунт стерлінгів, паритет якого 1931 р. становив 7,37 г чистого золота. Паритет долара США 1934 р. становив 1,5 г чистого золота. Найменшим був паритет фінської марки — 0,002 771 г чистого золота; 3) Паритет доларовий — у 1946—1948 рр. дорівнював паритету золота на рівні 35 доларів США за ціною чистого золота. США ліквідували вільний обмін доларів США на золото 15.08.1971 р., а у лютому 1973 р. провели другу девальвацію долара США.

ПРОБА *(лат. probo — випробовую, оцінюю)* — вміст чистого дорогоцінного металу у сплаві, з якого карбуються монети або виготовляються ювелірні вироби. До середини XVI ст. у Німеччині та Нідерландах для визначення проби срібних монет марка поділялась на 16 лотів, лот — на 4 квентхени, а квентхен — на 4 ріхтпфеніги. У романських країнах марка поділялася на 12 деньє, деньє — на 24 грани. З середини XVI ст. у Німеччині для визначення проби золотих монет марка ділилася на 24 карати, карат — на 12 гранів, а для визначення проби срібних монет — на 16 лотів, лот — на 18 гранів. Після прийняття десяткової системи (метричної стопи проб) пробу дорогоцінного металу визначають переважно у тисячних частинах (1000/1000). У наш час застосовуються метрична і каратна системи проб. У дореволюційній Росії та в СРСР до 1927 р. (у 1927 р. була прийнята метрична система проб) використовувалась золотникова система проб. У середньовіччі вміст чистого срібла у гривні (марці) позначали в сплаві кількістю лотів.

Співвідношення між різними системами проб:

Проба золота:

Каратна: 24 23 22 21 20 19 18 17 16 15 14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

Метрична: 1000 958,3 916,6 875 833,3 791 750 708,3 666,6 625 583,3 541,6 500 458,3 416,66 375 333,3 291,6 250 208,3 166,6 125 83,3 41,6

Золотникова: 96 92 88 84 80 76 68 64 60 56 52 48 44 40 36 32 28 24 20 16 12 8 4

Проба срібла:

Лотова: XVI XV XIV XIII XII XI X IX VIII VII VI V IV III II I

Метрична: 1000 937,5 875 812,5 750 687,5 625 562,5 500 437,5 375 312,5 250 187,5 125, 62,5

Золотникова: 96 90 84 78 72 66 60 54 48 42 36 30 24 18 12 6

ПРОБНА МОНЕТА — монета, виготовлена відповідно до моделі заздалегідь визначеної маси та форми, яка разом з іншими зразками подається для розгляду спеціальній комісії, що проводить відбір і приймає рішення про серійне карбування монет. Пробні монети виготовляють з дорогоцінних або недорогоцінних металів. Як правило, пробні монети зберігають в архіві монетного двору, вони рідко потрапляють до рук колекціонерів.

ПРОРА (*лат. prora*) — ніс корабля, його передня частина. Зображення прори часто зустрічається на грецьк. та рим. монетах як символ мореплавства. П. — характерне зображення на рим. мідних монетах часів республіки. Це атрибут богині Роми.

ПСУВАННЯ МОНЕТИ — зменшення, за рішенням органів державної влади, маси або проби монети при збереженні її попередньої номінальної вартості. Псування монети здійснюється з метою одержання максимальних прибутків. Воно часто використовувалося ще в античну епоху, особливо під час війн, у зв'язку із наростанням кризових явищ у фінансовому становищі держави. Римські імператори псували монету шляхом збільшення кількості лігатури у срібних денаріях та антонініанах. Псування монети призводило до значного зростання цін на товари. В епоху середньовіччя псуванням монети займались королі, світські та духовні феодали, міста, які намагалися за допомогою цього покрити свої величезні витрати на утримання найманих армій, двора та ін. З появою в обігу паперових грошей псування монети припинилося. Карбування в наш час монет з нікелю, бронзи та інших металів не має ознак псування, тому що розмінна монета відіграє допоміжну роль у грошовому обігу і за своєю природою є неповновартісною.

РЕНОВАЦІЯ МОНЕТ — середньовічне правило примусового обміну монет старих емісій на монети нової емісії, який проводився періодично (один раз на декілька років, а інколи декілька разів на рік). Метою реновації було оздоровлення грошового обігу, вилучення неповноцінних екземплярів. Реновація монет була і засобом отримання монетними сеньйорами додаткових прибутків. В окремих державах законодавство чітко регулювало процес реновації монет. Напр., у Тевтонському ордені вона проводилась кожних 10 років у співвідношенні 12 старих денаріїв за 10 нових, тобто власники монет втрачали 16,7 % грошової суми. Реновація монет була відома вже за часів Каролінгів. Принцип регулярної реновації монет запровадив король Англії Едгар (959—975). У Польщі вона проводилась з часів Болеслава Кривоустого (1102—1138). Реновація монет перестала використовуватися у пізньому середньовіччі.

РИНСЬКИИ, РЕНСЬКИИ, ЗОЛОТИЙ РЕНСЬКИЙ — народна побутова і частково офіційна назва австр. (австро-угор.) гульдена (флорина), що вживалася на галицьких землях в період їх входження до складу Австрії (Австро-Угорщини). Після запровадження в Австро-Угорщині 1892 р. золотої кронової валюти попередній гульден було прирівняно до 2 крон. За традицією населення продовжувало називати "ринським" 2 крони. Цьому сприяло і те, що гульденові монети продовжували перебувати в обігу на території західноукраїнських земель до початку першої світової війни.

ТИГЕЛЬНА ПРОБА — проба рідкого монетного металу, взята з тигля безпосередньо перед його розливом для контролю. Тигельні проби виливають з певної висоти у холодну воду, утворені таким чином дрібні металічні зернини використовуються для визначення проби. В разі відхилення від норми до сплаву додають певну кількість дорогоцінного металу або лігатури.

ТИРАЖ, РОЗМІР ЕМІСІЙ — кількість монет певного типу, які карбувалися протягом одного року на певному монетному дворі. Щодо сучасних монет їх тиражі є відомими і відповідають потребам грошового обігу. Нумізматична наука займається визначенням тиражів античних та середньовічних монет, а також монет нового часу з метою дослідження політико-економічного становища країни. Кількість відкарбованих монет буває різною і залежить від технічних показників монетних штемпелів та від металу, з якого вони виготовлені. Якщо у монетній знахідці є монети одного монетного типу, але відкарбовані різними парами штемпелів, це свідчить про великі масштаби карбування цієї монети. За допомогою цього методу, напр., встановлено, що у 1663—1665 рр. на монетному дворі у м. Уяздові (Польща) було відкарбовано бл. 602 млн мідних боратинок.

ТИТУЛ *(лат. titulus)* — позначення посади, гідності або рангу певної особи. На античних монетах зустрічаються переважно титули чиновників грецьк. міст-держав, елліністичних володарів та рим. імператорів. У середньовіччі і нові часи в кругових легендах, як правило, вказуються титули правителів, що доповнюють назву країни.

ТОВАРО-ГРОШІ — загальне поняття для всіх типів ранніх форм грошей у домонетний період економічних відносин: продовольчих грошей, грошей-прикрас, хутрових грошей, грошей із тканини, грошей-знарядь, грошей-лопат та ін. Всі ці гроші — предмети в товарній формі — були всезагальним еквівалентом вартості.

ТОРГОВА МОНЕТА — 1) монета, що випускалася певною країною або монетним сеньйором за гарантованою монетною стопою. Торгова монета, як правило, не була головною грошовою одиницею. Такі торгові монети існували ще за часів стародавньої Греції. Особливо багато типів торгових монет карбували у XVII—XVIII ст. — левендаальдери, банкоталери, талери Марії-Терезії, долари гонконзькі, стрейтсдолари, дукати; 2) монета, яка протягом тривалого часу зберігала незмінну монетну стопу і вміст чистого дорогоцінного металу.

УНЦІЯ (*лат. uncia*) — 1) одиниця маси в Стародавньому Римі, становила 1/12 либри, тобто 27,28 г (327,45:12), поділялася на 24 скрупули. В середньовіччі унція спочатку дорівнювала 1/12 фунта, згодом 1/8 марки (1 унція = 2 лотам). Нині тройська унція (31,1035 г) використовується як одиниця маси дорогоцінних металів; 2) рим. монета, дорівнювала 1/12 аса, карбувалася з міді або мідного сплаву. Спочатку її маса дорівнювала 27—28 г, згодом зменшилась відповідно із змен-

шенням маси аса; 3) золота монета Неаполя (*італ. oncia*) у XVIII ст. масою 8,8 г (7,7 г чистого золота).

ФЕРТОН (*лат. ferto, нім. viertung, польськ. wiardunek*) — вагова одиниця, 1/4 гривні, поділялася на 6 скойців. У Польщі фертон відомий вже з першої половини XIII ст. (*ferto Polonicales*). Як грошово-лічильна одиниця фертон у XIV—XVI ст. становив еквівалент 12 грошів (1 польськ. лічильна гривня = 4 фертонам = 24 скойцям = 48 грошам).

ФУНТ (*лат. pondus — тягар, маса; нім. Pfund*) — в минулому — міра ваги, грошово-вагова та грошово-лічильна одиниця. Римська одиниця маси лібра (рим. фунт) — 327,45 г — у ранньому середньовіччі була грошово-ваговою одиницею країн Західної Європи. З часів Карла Великого маса лібри збільшилася майже до 408 г і її почали називати "фунт Карла Великого". Маса фунта до XI ст. була основною грошово-ваговою одиницею країн Західної Європи. Фунт Карла Великого як одиниця ваги поділявся на 20 солідів, 240 денаріїв, 480 оболів. Звідси — 1 солід відповідав 20,4 г, денарій — 1,7 г, а обол — 0,85 г (срібла). Перелічені назви вагових одиниць, запозичені з Риму та Візантії, стали грошово-платіжними термінами або назвами монет у грошовій системі, яка виникла і сформувалася за часів Карла Великого. Реальними монетами були лише обол та денарій. У зв'язку з наступним псуванням монети каролінгська вагова система не закріпилась, а дещо змінилася в окремих країнах після розпаду імперії Карла Великого. Більш стабільною і впливовою була каролінгська система у низці країн Західної Європи. Структура цієї системи, разом з термінологією була запозичена, з деякими змінами, в різних країнах. Напр., англ. грошова система аж до початку 1971 р. була точним повторенням системи Карла Великого, в якій фунт стерлінгів (L — лібра) поділявся на 20 шилінгів (S — Solidus), 240 пенсів (D — денарій). Фр. ліврі (від "лібра"), су (від "солід"), деньє (від "денарій") та італ. ліра (від "лібра") також є відголоском каролінгської монетної системи.

ЦАН (*нім. Zain*) — охолоджений брусок монетного металу (напр., сплаву срібла з міддю), який мав вигляд плоского стержня або бруска. В процесі наступної підготовки до карбування монет, цану шляхом розклепування чи вальцування надавали форми бляхи, з якої вирізались монетні кружки.

НУМІЗМАТИКА

ІСТОРІЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ ТА МОНЕТНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

ШУСТ Роман Мар'янович

Професор, завідувач кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін, декан історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Народився 1959 р. Вищу освіту здобув на історичному факультеті Львівського державного університету імені Івана Франка.

Працював учителем історії у школі. У 1988 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: "Грошове господарство південно-східних воєводств Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.)".

Стажувався у Торонтському (Канада), Центральноєвропейському (Угорщина), Вроцлавському та Варшавському (Польща) університетах.

Сфера наукових зацікавлень: нумізматика, історія монетного карбування та грошового обігу.